OLEG V. HLEVNIUK

STALIN

O NOUĂ BIOGRAFIE A UNUI DICTATOR

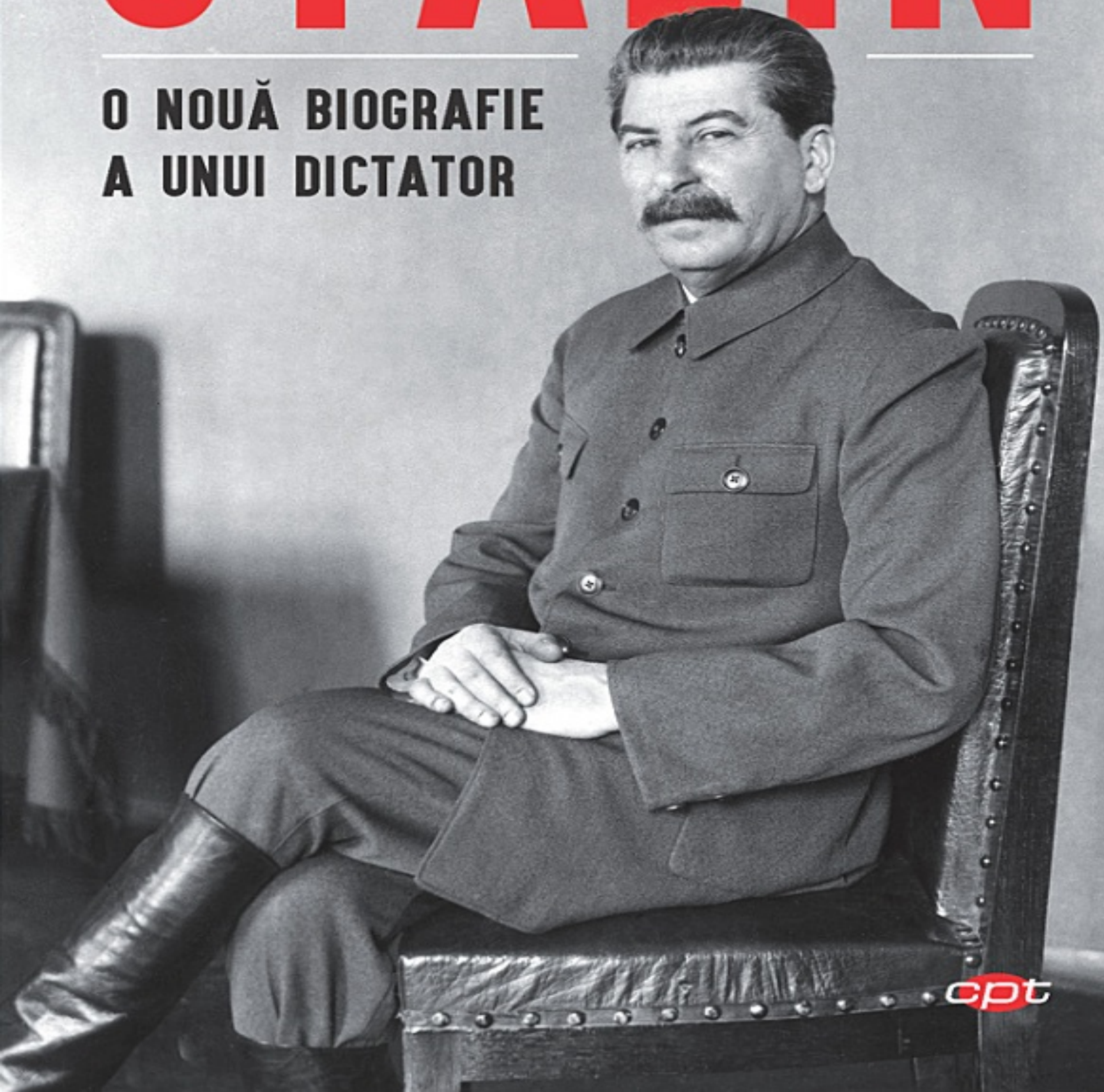

cpt

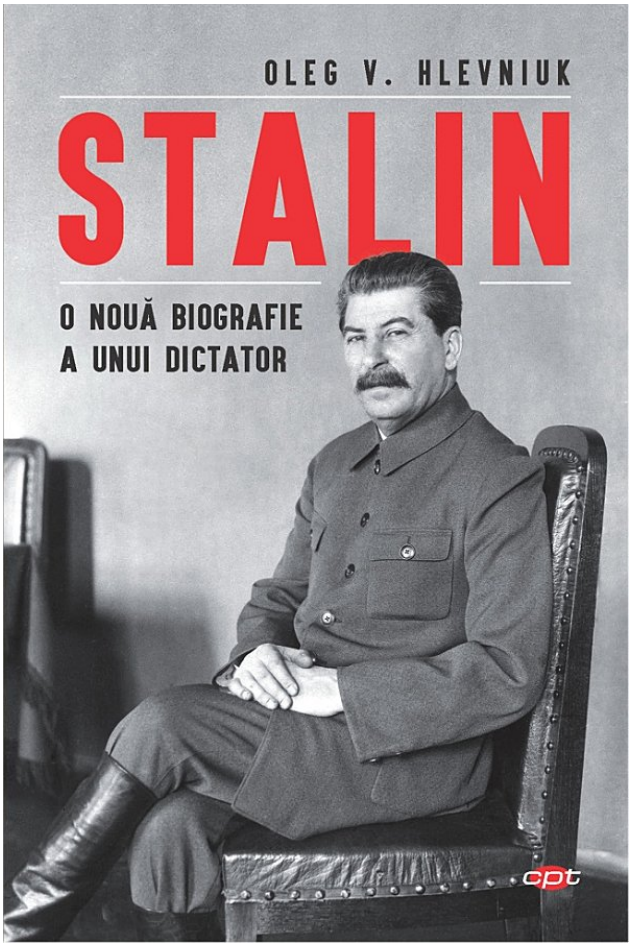
OLEG V. HLEVNIUK
STALIN
O NOUĂ BIOGRAFIE
A UNUI DICTATOR
cpt

Prefață

Centrele puterii staliniste

Capitolul 1
Înainte de Revoluție

Capitolul 2
În umbra lui Lenin

Capitolul 3
Revoluția lui

Capitolul 4
Teroarea și războiul iminent

Capitolul 5
Stalin în război

Capitolul 6
Generalissimul

Mulțumiri

Note

Carte
Pentru
Toți

Oleg V. Hlevniuk este istoric și cercetător principal la Arhiva de Stat a Federației Ruse. Este membru corespondent al Academiei Regale de Istorie. Printre lucrările sale, se numără *The History of the Gulag, Master of the House: Stalin and His Inner Circle* și mai multe volume de corespondență a lui Stalin.

OLEG V. HLEVNIUK

STALIN

O NOUĂ BIOGRAFIE A UNUI DICTATOR

Traducere din limba engleză
ANCA SIMITOPOL

LITERA®
București
2019

Stalin. New Biography of a Dictator
Oleg V. Hlevniuk

Copyright © 2015 Oleg Khlevniuk
Copyright traducere engleză © 2015 Yale University
Ediție publicată pentru prima dată de Yale University Press

Carte Pentru Toți este parte a Grupului Editorial Litera
O.P. 53; C.P. 212, sector 4, București, România
tel.: 021 319 63 93; 0752 101 777
e-mail: comenzi@litera.ro

Ne puteți vizita pe
www.litera.ro

Stalin.
O nouă biografie a unui dictator
Oleg V. Hlevniuk

Copyright © 2019 Grup Media Litera
pentru versiunea în limba română
Toate drepturile rezervate

Editor: Vidrașcu și fiii
Redactori: Gabriela Mitrovici, Georgiana Harghel
Corectori: Georgiana Enache, Ionel Palade
Copertă: Flori Zahiu
Tehnoredactare și prepress: Bogdan Coscaru

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
HLEVNIUK, OLEG V.
Stalin. O nouă biografie a unui dictator / Oleg V. Hlevniuk; trad. din lb. engleză: Anca Simitopol – București: Litera, 2019

ISBN 978-606-33-3712-3

ISBN 978-606-33-5680-3

I. Simitopol, Anca (trad.)

821.111

Prefață

De mai bine de două decenii, îl studiez pe acest om, precum și cauzele și logica de la baza acțiunilor lui, care au dat peste cap sau au distrus complet milioane și milioane de vieți. Această lucrare a fost stresantă și epuizantă emoțional, dar a fost chemarea mea. În ultimul timp, schimbările paradoxale petrecute în istoria recentă a Rusiei, otrăvirea pe scară largă a gândirii cu mituri despre un „altfel“ de Stalin – unul al cărui mod efectiv de conducere este prezentat ca un model demn de imitat – au oferit cercetării mele o relevanță mai mult decât academică.

Literatura de specialitate despre Stalin și despre epoca lui este extraordinar de vastă. Chiar și cercetătorii specializați în stalinism recunosc că abia sunt familiarizați cu o parte din ea. În acest domeniu imens, cercetarea serioasă și meticulos documentată coexistă cu lucrări improvizate, compilate la repezeală din anecdote, zvonuri și invenții. Cele două tabere – cercetarea academică istorică și istoriile rudimentare (de obicei, pro-Stalin) – rareori se intersectează și au renunțat de mult la ideea reconcilierii.

Biografiile academice ale lui Stalin au parcurs aceleași etape ca și istoriografia întregii perioade sovietice. Am un respect deosebit pentru câteva opere clasice scrise într-o perioadă când arhivele sovietice erau complet inaccesibile. Doi autori se disting: Adam Ulam și Robert Tucker.[1] În anii 1970, istoricii care se ocupau cu studiul perioadei staliniste se asemănau cu specialiștii în Antichitate: în general, cunoșteau pe dinafară puținele documente și memorii disponibile și nu prea aveau cum să facă rost de altele. Această lipsă de documente a încurajat studierea migăloasă a acestor surse, dar și o extrapolare elegantă și atentă. Situația s-a schimbat însă după ce s-au deschis ecluzele arhivelor, la începutul anilor 1990, și ne-a luat ceva timp până am reușit să ne scoatem capetele la suprafață. Apariția ulterioară a unor noi lucrări bazate pe materiale arhivistice – inclusiv biografii academice ale lui Stalin, precum și alte cercetări asupra acestui om și a

sistemului politic respectiv – arată că istoricii au început să facă față acestei revărsări de surse.[2]

Deschiderea arhivelor a dus la apariția unui nou gen de biografii ale lui Stalin, care s-ar putea numi „expuneri arhivistice“. Între pionierii acestui gen se numără Dmitri Volkogonov, un fost membru loial al partidului, care a devenit o forță motrice a perestroikăi, și dramaturgul rus Edvard Radzinski. Acest gen favorizează relatările personale în locul statisticilor „seci“ sau al documentelor administrative și narațiunea atractivă în locul cercetărilor minuțioase și al contextualizărilor istorice. Pentru mulți cititori, expunerea arhivistică a jucat un rol important în formarea unei imagini despre Stalin.

Unul dintre autorii cei mai de succes din Occident, care a căutat să hrănească apetitul pentru noile detalii disponibile despre era lui Stalin, este scriitorul britanic Simon Sebag Montefiore. O caracteristică demnă de remarcat a metodei sale este citarea unei varietăți mari de surse, nu doar dintr-o gamă largă de memorii și interviuri, ci și din arhive. Montefiore a găsit un fel de teren de mijloc, străduindu-se să insereze puțină rigoare științifică în genul „expunerilor arhivistice“, producând, în același timp, o istorie ușor de citit, capabilă să atragă o audiență mult mai mare decât cele mai multe texte științifice. [3]

Pe de altă parte, în Rusia zilelor noastre, imaginea lui Stalin este modelată, în primul rând, de apologii pseudo-academice. O mulțime extrem de diversă de autori, toți având propriile motivații, contribuie la mitologia stalinistă. Majoritatea acestor autori îmbină lipsa unor cunoștințe elementare cu dorința de a face afirmații cutezătoare. Apologiile lor citează, în mod tipic, surse inventate sau le denaturează fără rușine pe cele reale. Impactul acestui asalt ideologic de proporții asupra minții cititorilor este sporit de circumstanțele vieții din Rusia, care includ un grad exagerat de corupție și inegalități sociale scandaloase. Atunci când resping prezentul, oamenii sunt mai înclinați să idealizeze trecutul.

Apologeții lui Stalin nu mai încearcă, așa cum au făcut-o cândva, să nege crimele regimului său. În schimb, recurg la moduri mai subtile de rescriere a istoriei. În versiunea lor referitoare la evenimentele istorice,

niște funcționari de rang inferior, cum ar fi șefi ai poliției secrete și secretari ai comitetelor de partid regionale, care-și ascundeau, chipurile, acțiunile de Stalin, au provocat represiunea în masă. Staliniștii cei mai cinici adoptă o altă cale, afirmând că Teroarea a fost justificată și că milioanele de oameni nimiciți din ordinele lui Stalin au fost „dușmani ai poporului“.

Multor staliniști ruși le este ușor să se inspire din teoriile elaborate de diverși istorici occidentali, conform cărora Teroarea s-a desfășurat spontan, Stalin nu a fost adânc implicat în ea și a fost un lider politic mult mai „obișnuit“ decât se consideră de obicei. Desigur, nu este intenția mea să îmi acuz colegii din Occident de stârnirea re-stalinizării. Ei nu poartă responsabilitatea pentru luptele politice contemporane din Rusia mai mult decât a purtat-o Marx pentru revoluția bolșevică. Însă cuvintele pot avea ecouri stranii și trebuie să fim conștienți de acest lucru.

O formă de apologie cultivată foarte mult în mediile intelectuale și politice din Rusia este ideea relativ moderată a „stalinismului modernizator“. Deși această ideologie recunoaște oficial nenumăratele victime ale Terorii și costul mare al strategiei „Marelui Salt“, ea vede stalinismul ca pe un mijloc organic și inevitabil de abordare a necesității de modernizare și de pregătire pentru război. În aceste postulate putem identifica prejudecăți adânc înrădăcinate în conștiința socială rusă: acelea că interesele statului au prioritate absolută, că individul este lipsit de importanță, că desfășurarea istoriei este guvernată de legi superioare. Conform acestei paradigme, Stalin a fost expresia unei necesități istorice obiective. Deși regretabile, metodele lui au fost necesare și eficiente. În plus, inevitabil, roata istoriei va fi împroșcată cu sânge.

Ar fi greșit să negăm că „undele lungi“ ale istoriei rusești au contribuit la modelarea căii către bolșevism și stalinism. Un stat puternic, cu tradiții autoritare, lipsa unor instituții puternice care să protejeze proprietatea privată și societatea civilă și întinderea colosală a unei puteri colonizatoare care a facilitat, printre altele, crearea Arhipelagului Gulag, toate acestea au pregătit terenul pentru sistemul stalinist. Dar, dacă vom considera acești factori drept un soi de „destin rusesc“, ajungem în fundătura teoriei „stalinismului inevitabil“.

Susținătorii acestei teorii nu sunt interesați de date specifice și preferă să recicleze interpretările staliniste ale istoriei sovietice, uneori cu o nuanță proaspătă, dar cel mai adesea fără. Ei resping ferm probleme referitoare la prețul plătit pentru transformări și pentru victoriile militare, la căi alternative de dezvoltare și la rolul dictatorului. Închid ochii în fața faptului că, atunci când a adus țara într-o stare de criză și de ruină, Stalin însuși a fost uneori nevoit să-și înmoaie politicile, demonstrând, astfel, că și în cadrul stalinismului existau căi multiple către industrializare. Nici măcar nu încearcă să explice cum anume au servit obiectivelor modernizării execuțiile a 700 000 de oameni, ordonate de Stalin numai între 1937 și 1938. Per ansamblu, teoria stalinismului modernizator nu face nici o încercare serioasă de a lămuri cât de eficient a fost sistemul stalinist sau de a evalua rolul lui Stalin însuși în dezvoltarea Uniunii Sovietice din anii 1920 până la începutul anilor 1950.

Reducerea istoriei la imperativul istoric este modul cel mai lipsit de creativitate de a prezenta trecutul. Istoricii sunt obligați să se ocupe nu de scheme simple și de ipoteze politice, ci de fapte concrete. Lucrând cu documentele, ei nu pot să nu observe legătura complexă dintre factorii obiectivi și personalități sau dintre tipare și întâmplări accidentale. Într-o dictatură, rolul preferințelor, al prejudecăților și al obsesiilor dictatorului este mult amplificat. Ce mijloc mai bun există de a descâlci această încâlcitură complexă a problemelor decât biografia?

Biografia este un gen unic de cercetare, care, la o extremă, poate fi redus la cele mai mici detalii ale contextului istoric sau, la cealaltă extremă, poate fi umplut cu detalii fanteziste despre comportamentul uman. Context fără suflet și suflet fără context – acestea sunt principalele capcane cu care se confruntă biograful. A fost o provocare pentru mine să navighez printre ele. În cele din urmă, am înțeles că, pur și simplu, nu era posibil să strecor în această carte nici măcar o referință scurtă la fiecare episod sau aspect important din perioada stalinistă. Am fost silit să decid ce fenomene și tendințe meritau să fie incluse, selectând faptele și evenimentele care au părut să îl caracterizeze, cu cea mai mare limpezime și însuflețire, pe Stalin, epoca lui și sistemul care-i poartă numele. Selecția a fost cu atât mai

necesară dată fiind apariția, de a lungul ultimilor 20 de ani, a unor surse numeroase ce aruncă lumină asupra personajului Stalin și a perioadei sale. Aceste surse trebuie să fie menționate pe scurt.

În primul rând, datorită deschiderii arhivelor de stat, după prăbușirea Uniunii Sovietice, istoricii pot consulta acum documente originale, pe când, în trecut, erau siliți să cioplească în straturile de denaturare din publicațiile oficiale. Un bun exemplu îl reprezintă operele și discursurile lui Stalin însuși. Cele mai multe au fost publicate în timpul vieții conducătorului, dar acum avem posibilitatea să studiem originalele și să comparăm ceea ce s-a spus în realitate cu versiunile editate. De asemenea, la corpusul discursurilor publicate ale lui Stalin se pot adăuga acum acelea care nu au fost publicate. Printre cele mai importante documente sunt cele produse de organismele guvernamentale pe care Stalin însuși le prezida, precum procesele-verbale și stenogramele reuniunilor Biroului Politic și decretele Comitetului de Stat pentru Apărare, pe timp de război. Aceste documente birocratice seci sunt extraordinar de importante pentru a înțelege personalitatea și viața lui Stalin. Ele acaparau foarte mult din timpul dictatorului și reprezentau instrumentele prin care își exercita puterea. Multe decizii poartă urmele controlului său editorial.

În sine, ordinele emise în timpul lui Stalin nu zugrăvesc, desigur, decât o imagine parțială. De ce au fost adoptate? Care au fost logica și motivele din spatele acestor acțiuni? Mult mai grăitoare este corespondența sporadică a lui Stalin cu colegii lui din Biroul Politic, purtată în special când el era plecat în concediu și care impunea schimbul de scrisori ca să dirijeze acțiunile colegilor lui de la Moscova. Această corespondență a cunoscut cea mai mare abundență în anii 1920 și în prima jumătate a anilor 1930, înainte ca Rusia să aibă un serviciu de telefonie pe care să te poți baza. Acesta este un exemplu nemaipomenit al felului în care progresul tehnologic lent îi poate fi util unui istoric. După război, comunicarea telefonică a devenit mai sigură, iar Stalin, care se afla acum la apogeul puterii ce nu-i era contestată de nimeni, a considerat că nu mai avea la fel de multă nevoie de o corespondență detaliată cu subordonații. Ajungeau directivele concise. În pofida naturii lor fragmentare, scrisorile lui Stalin constituie un corpus documentar important și oferă o lectură

fascinantă. Ele sunt testamentele cele mai oneste pe care le-a lăsat posterității.[4]

Istoricii au reușit să adune o mulțime de informații importante din registrele cu numele celor care treceau pe la cabinetul de lucru al lui Stalin de la Kremlin.[5] În aceste registre erau consemnate numele vizitatorilor și orele la care intrau și părăseau cabinetul; astfel, ele aruncă o lumină asupra modului în care Stalin se ocupa de treburi. Comparația lor cu alte surse (precum memorii și procese-verbale ale reuniunilor Biroului Politic) oferă indicii importante ale circumstanțelor din jurul adoptării diverselor decizii. Însă, asemenea corespondenței sale, aceste registre reflectă numai o parte din activitatea lui Stalin. El nu lucra numai în cabinetul lui de la Kremlin, ci, ocazional, și în cabinetul din sediul Comitetului Central din Piața Staraia, și primea vizitatori în apartamentul lui de la Kremlin, precum și în numeroasele lui vile din afara Moscovei și din sud. Cu toate că știm că serviciul responsabil pentru protecția liderilor sovietici înregistra vizitele în apartamentul de la Kremlin al lui Stalin, cercetătorii nu au încă acces la această arhivă.[6] Nu par să existe registre similare în ceea ce privește cabinetul de la Comitetul Central sau vilele.

Registrele cu numele vizitatorilor erau păstrate de secretariatul lui Stalin și de echipa lui de pază. Pare verosimil ca aceste servicii să fi păstrat, de asemenea, pentru propriile scopuri, registre cu deplasările lui Stalin, precum și relatări ale angajaților de la securitate despre ce s-a petrecut în timpul turei fiecăruia. Se înțelege de la sine că aceste materiale ar avea o importanță extraordinară pentru biografii lui Stalin. În acest moment, nu există dovezi că ar exista asemenea registre.

Corespondența lui Stalin și registrele cu numele celor care treceau pe la cabinetul lui de la Kremlin fac parte din arhiva sa personală, care a fost alcătuită sub supravegherea lui directă și, după câte se pare, cu atenția îndreptată către istorie. Multe documente din această colecție poartă nota „arhiva mea“ sau „arhivă personală“. Un adaos important la arhiva personală îl reprezintă materialele despre Stalin adunate din diverse locuri. Acest amestec, care include cărți din biblioteca lui Stalin cu însemnările lui, a fost adunat în Arhiva Centrală a Partidului.

În prezent, ambele seturi de materiale au fost reunite în Colecția Stalin din Arhiva Rusă de Stat pentru Istorie Social-Politică (RGASPI), care a succedat Arhiva Centrală a Partidului și care cuprinde cea mai mare parte din conținutul acesteia,[7] fiind o sursă esențială de informații despre Stalin, utilizată acum intens de istorici.

Totuși, în ciuda importanței ei, Colecția Stalin are lipsuri serioase. Ea oferă numai o perspectivă limitată asupra modului de viață și de operare al lui Stalin. Principalul ei neajuns este absența unei mari părți din seria vastă de documente care ajungea pe biroul lui Stalin zilnic. Au trecut pe acolo mii și mii de scrisori, compilații statistice, corespondențe diplomatice, rapoarte și memorandumuri de la diferite ramuri care se ocupau de securitatea statului. Lipsa accesului la aceste documente împiedică efortul istoricilor de a dezvolta o înțelegere aprofundată privitoare la cât de bine informat era Stalin, ce știa despre o anumită chestiune și, astfel, o înțelegere privitoare la logica acțiunilor lui. Documentele care ar facilita o astfel de înțelegere nu s-au pierdut. Ele se află în Arhiva Prezidențială a Federației Ruse (APRF, fosta Arhivă a Biroului Politic), fiind organizate în dosare „tematice“.[8] În timp ce lucram la această carte, am avut posibilitatea să examinez câteva dintre acestea. Deocamdată, Arhiva Prezidențială nu oferă condițiile necesare studiilor academice sistematice. Însă simpla existență a acestor dosare lasă loc speranței. Istoria Rusiei sugerează că arhiva se va deschide mai devreme sau mai târziu.

Sursele cele mai tentante pentru biografi sunt întotdeauna jurnalele și memoriile. Acestea conțin modurile tridimensionale de a trata oamenii și evenimentele, care sunt greu de extras din documentele oficiale. Astfel de relatări originale le permit biografilor să își completeze lucrările cu detalii care captează atenția, dar istoricii sunt foarte conștienți de limitările acestor surse. Memorialiștii, chiar și cei onești, sunt rareori dezinteresați și deseori amestecă evenimentele și datele sau, pur și simplu, mint. Aceste pericole sunt mai mari în memoriile din perioada sovietică. Din câte știm, nici un membru al cercului de apropiați ai lui Stalin nu a ținut un jurnal, privându-ne de acea sursă detaliată pe care au oferit-o biografilor lui Hitler faimoasele jurnale ale lui Goebbels. În ceea ce privește memoriile, lucrurile nu stau mult mai bine. Numai doi dintre apropiații lui Stalin au lăsat în

urmă amintiri detaliate: Nikita Hrușciov și Anastas Mikoian.[9] Deși aceste memorii reprezintă contribuții importante, nici unul din cei doi nu a spus nimic despre subiecte importante (precum participarea lor la represiunea în masă) și multe lucruri, pur și simplu, nu le cunoșteau. În cercul apropiaților lui Stalin exista o regulă strictă: fiecare persoană cunoștea numai informațiile de care avea nevoie pentru îndeplinirea eficientă a datoriilor sale. În cazul lui Mikoian, unele aspecte din memoriile lui au fost denaturate de fiul său, care a pregătit manuscrisul pentru publicare. El a inserat, pur și simplu, propriile adăugiri și revizuiri în textul dictat, în mod arbitrar și fără să aducă la cunoștință, așa cum se procedează, chipurile pe baza unor relatări ulterioare făcute de tatăl lui.[10]

Avem, de asemenea, memorii ale unor demnitari sovietici și străini și ale altor personalități care au avut interacțiuni – de obicei, extrem de limitate – cu Stalin. Aceste lucrări au o contribuție minoră la ceea ce știm despre viața lui. De asemenea, multe memorii (de exemplu, ale mareșalilor din Armata Roșie) au fost publicate în perioada sovietică și au fost, astfel, supuse cenzurii (inclusiv autocenzurii). După căderea Uniunii Sovietice, au vorbit multe alte persoane ale căror parcursuri s-au întretăiat cu cele ale lui Stalin. Libertatea a activat un șuvoi de memorii ale copiilor și rudelor celor aflați în aparatul de conducere în timpul lui Stalin.[11] Această „literatură a copiilor“, așa cum a etichetat atât de bine istoricul Elena Zubkova acest gen, a avut ca principală motivație vânzarea volumelor pe piață și pasiunea autojustificării, iar rezultatele sunt, într-adevăr, copilărești.[12] Multe rude ale lui Stalin și tovarășii lui au inventat povești și basme, amestecând impresiile personale cu fantezia. Declarațiile naive despre politică arată că acești copii aveau o idee extrem de vagă despre ce puneau la cale tații lor. Informațiile din surse terțe, zvonurile și bârfele abundă. Principalul factor care diminuează valoarea potențială a acestei literaturi îl constituie faptul că subordonații lui Stalin erau obsedați de păstrarea deplină a secretului. Ei trăiau sub supravegherea neobosită a poliției secrete și cu teama constantă că puteau fi ispitiți să scape o vorbă fatală din punct de vedere politic. Nu ne prea putem imagina ce i-ar fi putut convinge să fie deschiși cu familiile lor. Prețul era prea mare.

În această carte, am folosit în mod limitat memoriile, chiar dacă multe conțin descrieri și anecdote fascinante pe care cititorii le-ar socoti, cu siguranță, interesante. Ghidându-mă după regulile elementare de verificare a surselor, am depus toate eforturile ca să compar relatările memorialistice cu alte materiale, în primul rând cu materialele arhivistice. Pe de o parte, memoriilor care au rămas în picioare în urma verificării li s-a acordat o încredere mai mare. Pe de altă parte, numeroasele erori și invenții flagrante au fost tratate ca indicii clare de neseriozitate, chiar dacă falsitatea unor afirmații nu a putut fi dovedită prin alte surse. Am pus anumite memorii pe lista mea neagră. Deși nu-i condamn pe alții pentru că citează aceste lucrări, eu nu o voi face niciodată.

În definitiv însă, un istoric care încearcă să scrie o biografie a lui Stalin se află într-o poziție relativ bună. Abundența documentelor și a dovezilor arhivistice oferă prilejul unei cercetări extinse, viguroase și (putem spera) prolifice. Lacunele semnificative și inaccesibilitatea multor materiale sunt niște impedimente frustrante; totuși, acum este posibilă scrierea unei biografii cu adevărat *noi* a lui Stalin, în măsura în care materiale arhivistice devenite accesibile de curând au determinat niște schimbări ale modului în care îl înțelegem pe acest om și epoca lui.

Aș vrea să adaug, în final, câteva cuvinte despre dimensiunile și structura acestei biografii. Limitările din primul caz au dus la inovații în cel de-al doilea caz. A trebuit să renunț la detaliile exhaustive. A fost necesară minimalizarea referințelor și a notelor, așadar, am acordat prioritate identificării citatelor, cifrelor și datelor. Nu au fost menționate aici toate lucrările valoroase ale colegilor mei, lucru pentru care le cer scuze. Astfel de economii mă pun într-o poziție ambivalentă. Regret lipsa multor date și citate elocvente, însă mă bucur pentru cititor. Știu cum e să te uiți trist la grămada de tomuri voluminoase pe care nu vei putea niciodată să le citești din scoarță în scoarță.

Un alt aspect al cărții, care sper că va face lectura mai ușoară, pe lângă dimensiunile sale modeste, îl reprezintă structura acesteia. Prezentarea cronologică, împărțită în mod convențional pe capitole și

secțiuni, nu a fost potrivită pentru expunerea celor două straturi interdependente ale biografiei lui Stalin: succesiunea evenimentelor din viața lui și trăsăturile cele mai frapante ale personalității și ale dictaturii sale. Din această dificultate s-a născut ideea a două narațiuni care alternează, un fel de *matrioșka* textuală, păpușa rusească formată din cinci figurine care intră una în alta. Un lanț conceptual analizează personalitatea lui Stalin și sistemul lui de conducere în contextul ultimelor lui zile. Celălalt, care păstrează narațiunea cronologică convențională, urmărește succesiunea principalelor etape ale biografiei sale. Prin urmare, cartea poate fi citită în două moduri. Cititorii pot avea încredere în organizarea mea și urmări ordinea paginilor sau pot lectura fiecare strat pe rând. Am încercat să fac ambele metode la fel de ușor de citit.

Centrele puterii staliniste

Primele ore ale dimineții de 1 martie 1953, lângă *dacea* din afara Moscovei. Ultima cină a „Celor Cinci“

Sâmbătă, 28 februarie 1953, Iosif Stalin i-a invitat pe patru dintre colegii lui cei mai importanți la Kremlin: Gheorghi Malenkov, Lavrenti Beria, Nikita Hrușciov și Nikolai Bulganin.[1] În ultimele șase luni din viață, Stalin și acești patru bărbați au alcătuit ceea ce a fost cunoscut drept „grupul conducător“, sau doar „Cei Cinci“. Ei se întâlneau regulat acasă la Stalin. Ceilalți vechi prieteni ai conducătorului – Viaceslav Molotov, Anastas Mikoian și Kliment Voroșilov – căzuseră în dizgrație, iar el nu voia să-i vadă.[2] Elementul-cheie al modului de operare al lui Stalin consta în adunarea unui mic grup de susținători care erau mâna lui dreaptă la conducerea țării. Îi plăcea să numească aceste grupuri în funcție de numărul membrilor: Cei Cinci (*Piaterka*), Cei Șase (*Șesterka*), Cei Șapte (*Semerka*), Cei Opt (*Vosmerka*), Cei Nouă (*Deviatka*). Aceste grupuri neoficiale aveau autoritatea supremă, în vreme ce structurile oficiale de partid și de stat funcționau ca birocrații obișnuite care se ocupau de dirijarea treburilor cotidiene ale țării. Împărțirea guvernului în instituții oficiale și neoficiale i-a permis dictatorului să exploateze capacitățile unui aparat birocratic vast, atotcuprinzător, menținând, în același timp, un control ferm asupra pârghiilor reale ale puterii. Stalin schimba deseori alcătuirea grupului conducător. El deținea un control practic, cotidian asupra acestui nod central al puterii, ținându-i constant pe membrii acestuia la ordinele lui pentru reuniuni și întâlniri „prietenești“. Felul în care dictatorul își exercita puterea printr-o combinație de instituții birocratice și putere patrimonială l-a inspirat pe Yoram Gorlizki să inventeze expresia „stat neopatrimonial“.[3]

Frica era forța principală din spatele puterii patrimoniale pe care dictatorul o exercita asupra principalilor lui parteneri și asupra altor înalți oficiali. Deținând un control puternic asupra sistemului securității statului, Stalin putea să aresteze pe oricine, în orice

moment, și să comande împușcarea acelei persoane în urma unui proces sumar. A făcut acest lucru de nenumărate ori. Întregul eșafodaj politic patrimonial se baza pe teroare.

Cele mai importante decizii erau întotdeauna luate pe baza comunicării directe – în mod ideal, față în față – cu dictatorul. Acesta era modul cel mai rapid și mai eficient prin care un demnitar își putea atinge obiectivele personale și administrative. Însă comunicarea necesita accesul la centrele puterii, centre care, pentru nenumărați demnitari sovietici și membri ai conducerii de vârf, erau înconjurate de o aură aproape sacră. Unele erau mai sacre decât altele. Exista o ierarhie neoficială în rândul diverselor medii din care Stalin își exercita puterea, iar faptul de a fi admis în unele centre ale puterii oferea un statut mai înalt decât cel oferit de admiterea în alte centre. Stalin și-a petrecut o parte considerabilă din viață în aceste centre ale puterii. Fiecare dintre ele reflecta un aspect al personalității și al dictaturii lui.

Principalul și cel mai oficial centru al puterii era cabinetul de lucru al lui Stalin de la Kremlin. Acest birou încăpător, îmbrăcat în lemn de stejar, era împărțit în două zone: masa de scris a lui Stalin și o masă lungă pentru conferințe. Printre obiectele din cameră se numărau un ceas cu pendul (pe care Stalin îl folosea ca să urmărească promptitudinea cu care se prezentau cei chemați) și o mască mortuară din ipsos, care îl înfățișa pe Lenin, pusă în sticlă și expusă pe un raft special. Pe pereți atârnau portretele lui Lenin și Marx. În timpul războiului, li se alăturau și eroii militari din perioada țaristă Aleksandr Suvorov și Mihail Kutuzov. Altminteri, decorul nu s-a schimbat prea mult de a lungul numeroșilor ani pe care i-a petrecut el acolo. În timpul războiului, buncărul construit sub Kremlin includea o cameră puțin mai mică, dar, altfel, aproape identică cu aceasta: cu același mobilier, aceleași portrete, aceleași perdele (deși nu existau ferestre).[4]

În 30 de ani, aproximativ 3 000 de oameni s-au perindat prin cabinetul de la Kremlin.[5] Desigur, partenerii cei mai apropiați ai lui Stalin erau acolo în mod frecvent, însă, printre vizitatori, se numărau miniștri și șefi de întreprinderi, universitari, personalități culturale, membri ai ierarhiei superioare a securității statului și a armatei, precum și invitați străini. Biroul de la Kremlin era cel mai accesibil dintre centrele puterii staliniste.

În seara zilei de 28 februarie 1953, Bulganin, Beria, Malenkov și Hrușciov, care fuseseră chemați la Kremlin de către Stalin, nu au zăbovit mult timp în acest birou. Stalin i-a dus numaidecât la cinematograful de la Kremlin, un loc mult mai exclusivist. Cinematograful avea 7,5 pe 17 metri și 20 de locuri, fiind amenajat în 1934 pe locul unde țarii ruși se bucuraseră, odinioară, de o grădină de iarnă. Înainte să fie construit, liderii sovietici vizionau filme fie în afara Kremlinului, în clădirea direcției cinematografiei, fie într-o cameră mică din Kremlin, care fusese folosită pentru filme mute.[6] Lui Stalin îi plăcea să se uite la filme împreună cu tovarășii lui și aceste sesiuni de vizionare au devenit treptat obligatorii. Datorită însemnărilor detaliate păstrate de Boris Șumiațki, care supraveghea industria cinematografică sovietică, știm destul de multe despre cum se desfășurau aceste seri de cinematograf, între 1934 și 1936.[7] Șumiațki aducea filmele și asculta comentariile lui Stalin și ale colegilor lui, precum și deciziile care se luau uneori în timpul unei vizionări. Însemnările sale oferă o imagine prețioasă asupra regulilor de comportament din cadrul cercului apropiaților lui Stalin și asupra atmosferei din timpul acestor întâlniri.

Ca regulă, sesiunile de vizionare începeau seara târziu și se prelungeau până la primele ore ale dimineții. Stalin stătea în primul rând, înconjurat de membri ai conducerii de vârf. Mereu se discuta mult pe marginea filmelor și a prezentărilor de știri, atât în timpul filmului, cât și după. Stalin vorbea întotdeauna primul. Dădea instrucțiuni referitoare la conținutul anumitor filme, la industria cinematografică sovietică și la ideologie, în general. În cinematograf, lua decizii spontane cu privire la orice, de la chestiuni bugetare la publicarea în presa sovietică a unor articole despre elaborarea de politici, până la chestiuni personale. Regizorii erau invitați din când în când să-și vizioneze filmele în timpul acelor întâlniri. O asemenea invitație era o mare onoare. Stalin îi felicita pentru munca lor și le dădea „sfaturi“ despre cum s-o îmbunătățească. Însemnările lui Șumiațki arată clar că aceste întâlniri în cinematograful de la Kremlin nu erau, pur și simplu, prilejuri de relaxare pentru conducerea sovietică. Erau întâlniri neoficiale la cel mai înalt nivel guvernamental, unde se decideau chestiuni de ideologie și politici culturale. Cel mai

probabil, Stalin și colegii lui discutau și alte afaceri de stat înainte și după vizionări.

Însemnările lui Șumiațki se termină abrupt la începutul lui 1937. Acest fapt a fost provocat, fără îndoială, de intensificarea represiunii în țară. Șumiațki însuși a fost arestat la începutul lui 1938 și împușcat la scurt timp după aceea. Vizionările de filme ale lui Stalin au continuat, dar nu mai știm aproape nimic despre aceste sesiuni ulterioare. Se pare că, spre sfârșitul vieții sale, numai partenerii lui cei mai apropiați erau primiți în cinematograful de la Kremlin. Întâlnirea Celor Cinci din 28 februarie a fost ultima întâlnire la cinematograf la care a participat Stalin.

După terminarea filmului, Stalin i-a invitat pe ceilalți să ia cina împreună cu el la *dacea* lui de lângă suburbia Volînsk a Moscovei, așa cum o făcea adesea. Dacea se afla la o depărtare de numai câteva minute de Moscova, ceea ce i-a atras denumirea de „[dacea] din afara Moscovei“ *(blijniaia)*. Din când în când, centrul puterii se muta dintr-o casă în alta sau dintr-o vilă în alta din jurul Moscovei sau din sud, unde Stalin petrecea vacanțe lungi în fiecare an. Dar dacea „din afara Moscovei“ avea un loc special în inima lui. Era un centru important al vieții și al conducerii sale.

Prima casă de pe terenul *dacei* din afara Moscovei a fost construită în 1933. Mutarea acolo a fost asociată cu transformările din viața privată și politică a lui Stalin. Foametea teribilă care a măturat țara la începutul anilor 1930, ca urmare a politicilor lui Stalin, a coincis cu o tragedie în familia lui. În noiembrie 1932, soția lui, Nadejda Allilueva, s-a sinucis.[8] Stalin a început o viață nouă într-un loc nou.

Stalin a supravegheat personal numeroasele extinderi și renovări ale vilei din afara Moscovei. Casa uriașă care a rezultat era un amestec ciudat de instituție și stil pretențios.[9] Toate camerele semănau una cu alta și erau, așa cum s-a exprimat fiica lui Stalin, Svetlana, „lipsite de personalitate“.[10] Al doilea etaj, pentru care fusese instalat un lift, era rareori folosit. Camera favorită a lui Stalin, către sfârșitul vieții sale, era așa-numita „sufragerie mică“ de la primul etaj. În spațiul încăpător se aflau o masă dreptunghiulară lungă de trei metri, o canapea, un bufet, un fotoliu, o măsuță de telefon și un șemineu. Lângă șemineu se

găseau un binoclu, care atârna de un cârlig, și o pușcă de vânătoare. Podeaua era acoperită de un covor mare. Camera dădea înspre o verandă înconjurată de ferestre și înspre o terasă. Potrivit Svetlanei, Stalin folosea această cameră și pentru dormit și pentru lucru. Pe masa cea lungă erau mereu grămezi de hârtii și de cărți. În afara cazului în care avea companie, mânca pe unul dintre colțurile mesei. Își ținea medicamentele în bufet. Lui Stalin îi plăcea să stea lângă foc, unde uneori comanda să se frigă șașlîc. Îi plăcea să-și primească vizitatorii aici. Tot aici a suferit atacul cerebral care i-a pus capăt vieții.

Vila era înconjurată de un parc de 50 de acri. Stalin supraveghea personal decorarea și cultivarea pământului aici. A proiectat o seră pentru citrice, a supravegheat plantarea unei vițe-de-vie, își creștea singur pepenii verzi și avea un helești cu pești. Uneori, comanda să se trimită în magazinele din Moscova o parte din producția lui de pepeni. Mai avea și cai, vaci, pui, rațe și o stupină mică. Bodyguarzii lui au declarat că Stalin își dedica foarte mult timp administrării activității lui agricole și ținea socoteala chiar și a celor mai mărunte detalii. S-au păstrat sute de ordine date de Stalin omului care se ocupa de administrarea proprietății, locotenent-colonelul P.V. Lozgacev:

> 7 aprilie 1950: a) Să începi să plantezi pepeni verzi și pepeni galbeni pe straturile înălțate în 10 mai; b) La mijlocul lui iulie, să tai vrejurile pepenilor verzi și ale celor galbeni. […]
>
> 20 aprilie: […] Să plantezi brazi de a lungul aleii dintre bucătărie și helești. […] Să plantezi porumb din jumătate în jumătate de metru lângă casa principală și între merii de lângă helești, înspre foișor. Să plantezi și fasole acolo. […] Să plantezi vinete, porumb și roșii pe marginea grădinii.

Lozgacev a confirmat că primea astfel de instrucțiuni aproape zilnic.[11] În esență, Stalin era stăpânul unei mici moșii pe care prefera s-o administreze personal, nu să lase detalii importante pe mâinile subordonaților lui. Modul patriarhal în care își administra moșia din jurul vilei este în concordanță cu modul în care își administra „moșia“ mult mai mare, Uniunea Sovietică. Ținea socoteala resurselor și a rezervelor statului și se ocupa de alocarea lor, notând informațiile

importante într-un caiet special.[12] Se implica puternic în detaliile scenariilor de filme, în planurile arhitecturale și în proiectarea echipamentelor militare. Interesul pentru amenajarea grădinilor se întindea dincolo de domeniul personal, ajungând până la străzile Moscovei: „Am auzit că piața de pe strada Arbat… nu a fost încă pavată cu pietre (sau asfaltată). E o rușine!… Pune presiune pe ei și fă-i să termine de pavat piața.“[13]

Unul dintre rezultatele dorinței lui Stalin de a aranja spațiile din jurul lui a fost crearea unei camere care servea drept spațiu de socializare în dacea: o sală de 155 de metri pătrați. În mijlocul sălii se afla o masă lungă de 7 metri, așezată pe un covor de 6 pe 12 metri. (În treacăt fie spus, dimensiunile acestui covor făceau cât valoarea medie a spațiului de locuit a 16 locuitori dintr-un oraș sovietic, în 1953: 4,5 metri pătrați de persoană.) de a lungul pereților erau fotolii și canapele. Uneori, Stalin lucra la masa din această cameră mare sau pe canapea sau pe fotolii. În general însă, sala era rezervată întâlnirilor și adunărilor festive.

Unii dintre participanții la aceste adunări, care erau organizate cu regularitate, au lăsat descrieri. Mâncarea era, pur și simplu, așezată pe masă, iar oaspeții își luau singuri orice voiau și se așezau cu farfuriile lor în orice loc liber. Cina dura ore la rând, încheindu-se mult după miezul nopții sau chiar în zorii dimineții următoare. Aceste cine erau un prilej de a discuta și de a decide diverse probleme de stat. Dar asta nu era totul. Pentru Stalin, ele reprezentau o modalitate de a-și observa partenerii și de a aduna informații. Fiind una dintre puținele forme de divertisment de care dispunea, acestea împlineau, de asemenea, o nevoie socială importantă: îi alinau sentimentul de izolare. Așa cum a scris Hrușciov, „Se simțea atât de singur, încât nu știa ce să facă“.[14]

Se bea mult la această masă. Pe măsură ce a înaintat în vârstă, Stalin și-a moderat consumul de băuturi alcoolice, dar îi plăcea să-i îndemne pe alții să bea peste măsură și apoi să le urmărească acestora comportamentul. Avea mai multe moduri prin care își făcea invitații să bea mai mult decât și-ar fi dorit aceștia. Se propuneau toasturi unul după altul și era inacceptabil să nu bei tot. „Dacă cineva nu participa

atunci când se făcea un toast, erai «taxat» dându-ți-se să bei încă un pahar plin și poate mai multe pahare.“[15]

Politicianul și scriitorul iugoslav Milovan Djilas și-a amintit mai târziu un joc cu băutură la care a asistat la dacea lui Stalin, în timpul unei vizite în ianuarie 1948: „Toată lumea încerca să ghicească câte grade sub zero erau afară și apoi, ca pedeapsă, dădea pe gât câte un pahar pentru fiecare grad din diferența dintre presupunerea lui și temperatura reală… Îmi amintesc că Beria a greșit cu trei grade și a pretins că făcuse asta dinadins ca să primească mai multă votcă.“[16]

Alcoolul slăbea inhibițiile. „Atmosfera de la aceste cine era fără rețineri, iar glumele, multe dintre ele obscene, provocau râsete zgomotoase.“[17] Pe lângă acestea, mai erau și alte amuzamente mai „culte“. Uneori se cântau cântece revoluționare și populare, la care Stalin se alătura cu o voce scăzută de tenor, și-a amintit soția lui Andrei Jdanov.[18] Jdanov își întreținea tovarășii cu cântece obscene.[19] „Astfel de cântece puteau fi cântate numai la Stalin. Nu era cu putință să le repeți altundeva“, și-a amintit Hrușciov.[20] O vreme, în această cameră spațioasă s-a aflat un pian. Unii își amintesc că Jdanov cânta la pian, deși nu există nici o mărturie clară privitoare la ce cânta sau la cât de bine cânta. După moartea lui Jdanov, în 1948, Stalin a ordonat ca pianul să fie mutat într-o cameră vecină. Cel mai adesea, se asculta muzică la un radio cu gramofon, unde Stalin punea discuri cu muzică, atât muzică populară rusească, cât și muzică clasică. Uneori îi plăcea să asculte, singur sau împreună cu invitații, impresionanta lui colecție de 2 700 de albume. Din când în când se dansa. Potrivit lui Hrușciov, Mikoian era socotit cel mai bun dansator. Toți dădeau ce era mai bun din ei. Chiar și Stalin „își mișca picioarele într-o parte și într-alta și își întindea mâinile“.[21]

În acele ore din zorii zilei de 1 martie, probabil că nu a dansat nimeni. Aceasta a fost o întâlnire liniștită, numai cu partenerii lui Stalin cei mai de încredere. „Ne duceam acasă la Stalin destul de des, aproape în fiecare seară“, și-a amintit Hrușciov despre perioada aceea. Conform lui Hrușciov, „Noi trebuia să ne facem treaba la slujbele noastre și în funcțiile în care fuseserăm aleși și, în afară de asta, trebuia să participăm la cinele lui Stalin, ca niște personaje dintr-o piesă de teatru, și să-l distrăm. A fost o perioadă dificilă și obositoare

pentru noi.“[22] Dar camarazii lui Stalin nu aveau de gând să se plângă și își dădeau toată silința să-și îndeplinească obligațiile de la cină ca pe o condiție a includerii lor în cercul de conducere. Ca de obicei, întâlnirea s-a încheiat înspre dimineață (Hrușciov declară că s-a încheiat în jur de 5 sau 6 dimineața.) S-au despărțit în termeni prietenești. Așa cum a descris Hrușciov întâlnirea, „Stalin era puțin cherchelit și părea să fie foarte binevoitor față de toată lumea“. Și-a condus oaspeții în vestibul, „a glumit mult, și-a fluturat mâinile și, după câte îmi amintesc, m-a înghiontit în stomac cu degetul și mi-a zis Mikita. Când era în toane bune, folosea mereu forma ucraineană a numelui meu – Mikita. […] Și noi eram bine dispuși când am plecat pentru că nu se întâmplase nimic neplăcut la cină și nu toate cinele se încheiau așa de bine.“[23] Nu există nici un motiv să ne îndoim de relatarea lui Hrușciov. Dmitri Volkogonov a susținut că Stalin a fost irascibil și și-a amenințat invitații, dar nu menționează nici un detaliu.[24]

Stalin era, în egală măsură, capabil să-și răsplătească subordonații cu prietenia lui și să-i amenințe. De aproape două decenii folosea atât pedeapsa, cât și recompensa (în rusă, cnutul și prăjitura cu ghimbir, dar mult mai mult pe cel dintâi) ca să îi țină în frâu nu numai pe partenerii lui apropiați, ci și numeroasele milioane de oameni care trăiau în URSS și, mai târziu, în întregul „bloc socialist“.

De-a lungul vieții sale de 74 de ani, dictatorul sovietic s-a luptat într-un decor istoric furtunos ca să devină un factor important nu doar în evenimentele din Rusia, ci și în lume. Cercetătorii cad, în general, de acord asupra antecedentelor și doctrinelor istorice care l-au format, inclusiv autoritarismul și imperialismul tradiționale rusești, tradițiile revoluționare europene și bolșevismul leninist.[25] Desigur, aceste influențe nu îi diminuează contribuția la formarea unui sistem totalitar și a unei ideologii sovietice unice. Doctrinele și prejudecățile ideologice au fost deseori un factor decisiv în viața și acțiunile lui Stalin, dar el nu le-a primit pasiv, ci le-a adaptat la interesele propriei dictaturi și ale superputerii lui în dezvoltare. Nici personalitatea sa nu a jucat un rol lipsit de importanță în drumul politic pe care l-a făurit. Avea un temperament crud și era lipsit de compasiune. Dintre toate metodele disponibile pentru soluționarea conflictului politic, social și economic, el a preferat teroarea și nu a văzut nici un motiv să o

folosească moderat. Asemenea altor dictatori, era încăpățânat și inflexibil. Concesia și compromisul erau privite ca o amenințare la adresa inviolabilității puterii lui. A făcut reforme limitate și fără tragere de inimă numai atunci când crizele socio-economice erau pe punctul de a izbucni și când stabilitatea sistemului era în primejdie. Dogmatismul lui teoretic a stat la baza violenței care i-a caracterizat regimul.

Viziunea lui Stalin asupra lumii era fundamentată pe un anticapitalism dus la extreme. Ostilitatea lui față de acest sistem era lipsită de orice echivoc și a respins chiar și puținele concesii pe care le făcuse Lenin când a pus bazele Noii Politici Economice (NEP). Stalin a îngăduit cu zgârcenie existența câtorva instrumente economice capitaliste în cadrul sistemului sovietic, precum banii, relațiile limitate de piață și proprietatea personală. După ce milioane de oameni muriseră în timpul foametei dintre 1932 și 1933, le-a acordat țăranilor o libertate limitată să producă și să vândă în afara sistemului agricol colectiv și de stat. Dar a crezut până la sfârșit că acele concesii care îi fuseseră smulse în contextul unor circumstanțe dificile aveau să fie anulate în curând și că economia socialistă avea să se transforme într-o uzină în care nu existau bani și oamenii lucrau așa cum le ordona statul și primeau în schimb bunurile naturale de care statul decidea că aveau nevoie.

În viziunea lui Stalin, statul pe care îl creaseră bolșevicii era absolut. Orice existență era complet și necondiționat subordonată statului, iar personificarea cea mai înaltă a acestuia erau partidul și conducătorul său. Interesele personale erau recunoscute numai în măsura în care slujeau statul, care avea dreptul incontestabil de a le cere oamenilor orice sacrificiu, inclusiv acela al vieților lor. Statul nu era limitat în acțiunile lui și nu putea să greșească niciodată, întrucât reprezenta adevărul ultim al progresului istoric. Orice acțiune a regimului putea fi justificată prin importanța misiunii sale. Greșelile și crimele statului nu existau; nu existau decât necesitate istorică și inevitabilitate sau, în unele cazuri, dificultățile tot mai mari ale construirii unei noi societăți.

Principalul instrument utilizat pentru impunerea supunerii față de stat și înăbușirea individualului și a socialului era așa-numita „luptă de clasă“ împotriva „dușmanilor“ externi și interni. În această luptă,

Stalin era teoreticianul de frunte și un strateg nemilos. Lupta de clasă avea, cu siguranță, să se intensifice odată cu progresul încununat de succes al socialismului, a afirmat el. Această idee a stat la baza dictaturii lui. Ca mijloc de interpretare a realității, teoria luptei de clasă era, de asemenea, un puternic instrument propagandistic. Rezultatele politice și economice neconvingătoare, greutățile îndurate de populație și eșecurile militare puteau fi explicate toate prin uneltirile ascunse ale „dușmanilor“. Ca metodă de represiune de stat, lupta de clasă a conferit Terorii dimensiunile și brutalitatea unui adevărat război. Dictatorul sovietic și-a dobândit renumele de organizator și de conducător al unuia dintre cele mai puternice și mai nemiloase aparate de represiune cunoscute în istorie.

Stalin nu a întâmpinat nici o dificultate în a se armoniza dogma marxistă și bolșevic-leninistă cu imperialismul unei mari puteri. În noiembrie 1937, le-a spus tovarășilor săi următoarele: „Țarii ruși au făcut multe lucruri rele. Au prădat și au înrobit poporul. Au purtat războaie și au acaparat teritorii în interesele proprietarilor de pământ. Un lucru însă l-au făcut bine – au creat un stat imens care se întinde tocmai până la Kamceatka. Noi am moștenit statul acela. Și, pentru prima dată, noi, bolșevicii, am reunit și am consolidat acest stat într-unul unic, indivizibil… în beneficiul muncitorilor.“[26] Aceste cuvinte sincere sunt cu atât mai elocvente cu cât au fost rostite la o cină unde se sărbătorea cea de a douăzecea aniversare a Revoluției din Octombrie, principala sărbătoare a țării. În sfera internațională, expansiunea imperiului, efectuată de Stalin, îl face un urmaș demn al țarilor ruși. Numai fațada ideologică era diferită. În ajunul Conferinței de la Potsdam din 1945, ambasadorul american în Uniunea Sovietică, Averell Harriman, l-a întrebat pe Stalin în gara din Berlin cum se simțea acum, că ajunsese în calitate de învingător în capitala unui dușman învins. Stalin a răspuns: „Țarul Alexandru a ajuns tocmai până la Paris“.[27] Totuși, Stalin i-a depășit pe țari, fără îndoială. Imperiul sovietic și-a extins sfera de influență, incluzând zone uriașe din Europa și Asia, și s-a transformat într-una din cele două superputeri mondiale.

A privit oare Stalin înapoi, la victoriile lui, după ce s-a despărțit de oaspeții săi pentru ultima dată în viața lui pe 28 februarie? I s-au îndreptat oare gândurile către vremurile de odinioară – către

copilărie, tinerețe, Revoluție? Ca și viețile colegilor lui revoluționari, viața lui Stalin a fost clar împărțită în două părți: înainte și după Revoluție. Din punct de vedere conceptual și cronologic, aceste două perioade au fost două jumătăți aproximativ egale din viața lui. Stalin și-a trăit primii 38 din cei 74 de ani în perioada de dinainte de Revoluție, iar 20 dintre aceștia și i-a petrecut lucrând în mod activ la realizarea ei.

Capitolul 1
Înainte de Revoluție

Potrivit biografiei sale sovietice oficiale, Stalin s-a născut în 1879. De fapt, Ioseb Djugașvili (numele lui de la naștere) se născuse cu un an mai devreme. Stalin știa, bineînțeles, când și unde se născuse: în orășelul georgian Gori, dintr-un colț îndepărtat al marelui Imperiu Rus. Un registru bisericesc din Gori (care face parte din arhiva personală a lui Stalin) oferă data exactă: 6 decembrie 1878. Această dată se poate găsi și în alte documente, cum ar fi certificatul lui de absolvire de la Seminarul Teologic din Gori. Într-un formular completat în 1920, 1878 apare din nou ca anul nașterii. Însă anul 1879 a început să apară în documentele completate de diversele lui ajutoare și acea dată a fost trecută în toate enciclopediile și materialele de referință. După ce își consolidase puterea, s-a organizat o mare festivitate în cinstea celei de a 50-a aniversări a sa în 21 decembrie 1929. Exista o confuzie nu doar în privința anului nașterii lui, ci și a zilei sale de naștere: 9 decembrie (pe stil vechi) în loc de 6 decembrie. Această inadvertență a ajuns în atenția istoricilor abia în 1990.[1] Motivul pentru acest lucru nu a fost încă determinat. Un lucru este clar: în anii 1920, Stalin a hotărât să devină cu un an mai tânăr. Și a devenit.

Descendența lui Stalin este învăluită în legendă. Căutătorii de senzații l-au declarat pe Ioseb (care a devenit, mai târziu, Iosif, după ce a început să aibă interacțiuni în special în limba rusă) fiul ilegitim al unui comerciant prosper, al unui proprietar de fabrică, al unui prinț și

chiar al împăratului Alexandru al III-lea, care se spune că ar fi fost însoțit de mama lui Ioseb atunci când a vizitat Tbilisi. Documentele istorice sugerează niște origini mai prozaice. Ioseb s-a născut într-o umilă familie georgiană. Mama lui, Ekaterine sau Keke (Ekaterina, în rusă) Gheladze, fiica unor iobagi, s-a născut în 1856. În 1864, după abolirea iobăgiei, familia ei s-a mutat în Gori, unde, la vârsta de 18 ani, i-a fost dată în căsătorie cizmarului Besarionis sau Beso (Vissarion, în rusă) Djugașvili, cu șase ani mai mare decât ea. Primii lor doi copii au murit în fragedă pruncie; Ioseb (Soso) a fost al treilea.[2]

Există foarte puține documente din tinerețea lui Stalin. Principala sursă a informațiilor noastre o reprezintă memoriile scrise după ce el ajunsese deja pe culmile puterii. Chiar și un cititor lipsit de spirit critic va observa că acești memorialiști scriu despre copilăria și tinerețea unui viitor dictator, nu despre primii ani ai lui Ioseb Djugașvili. Această anomalie amplifică tendința, specifică, în general, biografiilor, de exagerare selectivă și de excluziune. În funcție de situația și de politica autorului, se pune accentul fie pe virtuțile și pe calitățile de conducător ale lui Ioseb, fie pe cruzimea lui înnăscută și pe anomaliile psihice. Dar, așa cum a arătat Ronald Grigor Suny, încercările de a-l găsi pe viitorul dictator în copilul Ioseb Djugașvili sunt îndoielnice, cel puțin.

În general, se crede că Ioseb a avut o copilărie grea. Se presupune că abuzul și bătăile la care a fost supus de un tată bețiv, precum și lipsurile materiale l-au înrăit pe băiat și l-au făcut nemilos și răzbunător. Însă există numeroase dovezi în sprijinul unui tablou foarte diferit. După numeroase criterii, copilăria lui Stalin a fost una obișnuită sau chiar confortabilă. Mai multe relatări atestă faptul că tatăl lui nu era numai un cizmar priceput, dar știa să și citească în georgiană și să poarte conversații în mai multe limbi, inclusiv în rusă. Mama lui primise puțină educație acasă și știa și ea să citească și să scrie în georgiană. Dată fiind rata scăzută a alfabetizării în Georgia în acea perioadă, acest lucru probabil că a avantajat această familie. În primii ani de viață ai lui Ioseb, Besarionis Djugașvili a avut destul de mult succes, după câte se pare, iar familia lui a fost bine îngrijită.[3]

Mai târziu, după ce Besarionis a început să bea mult și apoi și-a abandonat soția și copilul, responsabilitatea creșterii lui Ioseb a căzut

pe umerii mamei sale. Ekaterina era o femeie muncitoare, cu un caracter puternic și, după ce a avut mai multe slujbe temporare, a reușit să învețe arta croitoriei de damă. Fiind singurul copil (o circumstanță care avea să se dovedească importantă), Soso, spre deosebire de mulți dintre copiii de vârsta lui, nu a fost nevoit să muncească și a putut, așadar, să se ducă la școală. Într-o scrisoare din 1950, unul dintre prietenii din copilărie ai lui Stalin, care își exprima dorința de a se întâlni cu el de dragul vremurilor de odinioară, a comentat: „În 1894, când tu ai absolvit seminarul, eu am absolvit Școala Municipală din Gori. Tu ai fost acceptat în același an la Seminarul Teologic din Tbilisi, dar eu nu am avut posibilitatea să-mi continui studiile întrucât tatăl meu avea opt copii, așa că eram săraci și noi îl ajutam.“[4] Mama lui Ioseb, care visa ca fiul ei să urce pe scara socială și să devină preot, a muncit cu tenacitate ca să transforme acest vis în realitate și a făcut tot ce i-a stat în putință ca să-i înlesnească accesul la educație. Asemenea strădanii sunt greu de împăcat cu ideea unei copilării sumbre, în sărăcie.

Sigur că au existat conflicte în familie, iar bețivul Besarionis avea pumnii slobozi. Se pare că Soso era bătut de ambii părinți. Însă, așa cum observă Suny, pe bună dreptate, dovezile pe care le avem sunt insuficiente ca să judecăm dacă violența din sânul familiei Djugașvili era un lucru neobișnuit pentru vremea și locul acelea sau ca să evaluăm impactul pe care l-a avut asupra modului în care Soso percepea lumea.[5] Copilăria și adolescența lui Stalin par că au fost întru totul tipice pentru mediul din care provenea el – lumea meșteșugarilor și a micilor negustori săraci, dar nu mizeri, dintr-un orășel de la marginea Imperiului. Aceasta era o lume în care moravurile grosolane coexistau cu tradiția ajutorării între vecini, iar perioadele de bunăstare relativă alternau cu vremurile grele. Copiii erau tratați cu severitate și cruzime, dar și cu afecțiune și răsfăț. Soso Djugașvili a cunoscut și binele, și răul – asprimea tatălui său și afecțiunea nelimitată a mamei – într-o proporție destul de echilibrată. Dificultățile financiare ale familiei, care au apărut când Soso era la școală, au fost ușurate cu ajutorul prietenilor și al rudelor. Când era la școala teologică locală și, mai târziu, la seminarul din Tbilisi, Ioseb a primit ajutor din partea statului și a beneficiat de mijlocirea unor protectori plini de înțelegere.

În ciuda mijloacelor lor modeste, mama și fiul au fost pe deplin acceptați în mica lor comunitate.

Într-un interviu luat mulți ani mai târziu, Stalin a spus: „Părinții mei nu erau educați, dar în nici un caz nu m-au tratat rău“.[6] Este posibil ca el să nu fi fost sincer sau să-și fi reprimat amintirile neplăcute din copilărie. Există puține mărturii privitoare la sentimentele lui Stalin față de tatăl lui, care a murit tânăr. După toate aparențele însă, a avut o afecțiune sinceră față de mama lui. Scrisorile către ea, în anii ei de bătrânețe, conțin rânduri precum următoarele: „Bună ziua, dragă mamă! Cum te descurci, cum te simți? Nu am primit nici o scrisoare de la tine de mult timp – probabil că ești supărată pe mine, dar ce să fac? Chiar sunt foarte ocupat“ și „Salutări, dragă mamă! Îți trimit un șal, o manta și medicamente. Să arăți medicamentele doctorului tău înainte să le iei, pentru că un doctor trebuie să stabilească doza.“[7] În pofida ascensiunii meteorice a fiului său, Keke a rămas în Georgia, fiind respectată și trăind confortabil. Stalin nu a participat la înmormântarea ei, în 1937. În anul acela, când Marea Teroare era la apogeu, el nu a ieșit din Moscova. Încă există dedicația pe care i-a scris-o pe o coroană comemorativă, atât în georgiană, cât și în rusă: „Dragei și iubitei mele mame, din partea fiului ei Ioseb Djugașvili (din partea lui Stalin)“.[8]

Stalin îi purta o recunoștință sinceră. A muncit din greu ca să-și protejeze fiul de lipsuri și ca să-i permită să primească o educație; l-a îngrijit în numeroasele ocazii când a fost bolnav, inclusiv de variolă, care i-a lăsat fața ciupită pentru tot restul vieții. Soso a suferit și un accident nefericit în copilărie, care a fost agravat de tratamentul medical prost, în urma căruia a rămas cu o infirmitate gravă la brațul stâng. Articulațiile au rămas atrofiate pentru tot restul vieții lui, iar brațul nu a funcționat niciodată normal. Un alt defect fizic era congenital: avea două degete de la piciorul stâng unite. Probabil că aceste defecte nu au rămas neobservate în compania deseori nemiloasă a băieților. Totuși, Soso nu a fost un paria. Rămăsese pe picior de egalitate cu colegii lui și lua parte la toate jocurile lor. Avea o memorie excelentă, întotdeauna o calitate respectată. Nu reiese de nicăieri că o copilărie grea a sădit în Ioseb Djugașvili cruzimea care a apărut în Iosif Stalin. De asemenea, nu există nici vreun indiciu clar

referitor la un aspect din copilăria lui care l-ar fi putut transforma într-un rebel.

Seminaristul ratat

Mama lui Ioseb, ale cărei eforturi au fost însuflețite de speranța că fiul ei avea să depășească cu succes circumstanțele sociale ale nașterii sale, nu a fost singura care i-a remarcat abilitățile intelectuale. Când a sosit vremea ca băiatul să fie trimis la școală, Keke a putut să ceară sprijinul binevoitorilor care erau convinși că băiatul putea beneficia de pe urma unei educații. Aspirația ei ca Ioseb să devină preot a părut pe deplin potrivită. Binevoitorii erau membrii familiei unui preot, pe nume Hristofor Ciarkviani, în casa căruia familia Djugașvili închiriase o cameră. Ei l-au ajutat pe Soso să intre la Școala Teologică din Gori. Copiii familiei Ciarkviani l-au învățat, de asemenea, rusa, limba de predare. Aceste lecții de limbă l-au ajutat pe Soso să intre imediat în cea mai bună clasă pregătitoare din școală – fără îndoială, un moment important din viața viitorului conducător. Soso, băiatul de zece ani, făcea un pas important în lumea rusofonă.

A petrecut aproape șase ani, din 1888 până în 1894, la Școala Teologică din Gori, o perioadă în care familia Djugașvili a trecut prin schimbări dramatice. După multe conflicte în sânul familiei, Besarionis a părăsit Gori, lăsându-și soția și fiul fără mijloace de întreținere și punând în primejdie continuarea școlii de către Soso. Keke a reușit să facă rost de ajutor, o sarcină ușurată, fără îndoială, de rezultatele bune ale lui Soso la școală. Era un elev model și i s-a oferit chiar și o bursă. Mama a avut grijă ca fiul ei să nu se simtă în nici un fel inferior colegilor lui și s-a asigurat mereu că era îmbrăcat bine și adecvat pentru vremea de afară. Conform numeroaselor amintiri, Soso s-a evidențiat la școală prin sârguința și munca lui neobosită. Avea reputația unui bun cititor de rugăciuni și a unui bun cântăreț în corul bisericii și se înțelegea bine cu profesorii. Profesorul de rusă, pe care copiii îl numeau pe la spate „jandarmul“, l-a numit pe Soso asistentul lui responsabil cu distribuirea cărților.[9] Multe decenii mai târziu, în 1949, un alt fost profesor de la școală, S.V. Malinovski, a făcut pasul curajos de a-l contacta pe fostul lui elev. „La vârsta mea înaintată“, a scris el, „sunt mândru că umilele mele eforturi au contribuit la

educația dumneavoastră.“ Malinovski a cerut să i se acorde o pensie personală, „astfel încât, în amurgul zilelor mele, să-mi fie satisfăcute nevoile elementare și să pot muri cu conștiința fericită că Marele meu Elev nu m-a lăsat în sărăcie“.[10] Deși există dovezi că această scrisoare a ajuns în mâinile lui Stalin, este neclar dacă profesorul a primit ajutor.

Ioseb a absolvit în mai 1894. Pe diploma care i-a fost eliberată sunt enumerate cursurile pe care le-a urmat și notele pe care le-a primit. A primit calificativul „excelent“ la purtare, precum și la istorie sacră, catehism ortodox, exegeză liturgică și tipic bisericesc, slavonă rusă și slavonă bisericească, limba georgiană, geografie, caligrafie și cântare liturgică. La greacă și aritmetică, materiile la care se descurca cel mai prost, a reușit să obțină calificativul „foarte bine“. Rezultatele bune i-au adus o recomandare pentru admiterea la seminarul teologic.[11] În pofida programei școlare limitate, Soso a dobândit foarte multe competențe și cunoștințe la școala din Gori și a dezvoltat o pasiune pentru citit. Mai important, a dezvoltat o bună stăpânire a limbii ruse. Amintirile din vremea când era la școală zugrăvesc imaginea unui copil activ, cu pretenții de lider, pretenții neîndoielnic sprijinite de poziția lui de elev eminent. Se pare că avea amintiri plăcute din acei ani. Multe decenii mai târziu, și-a amintit de prietenii lui din timpul școlii și chiar a încercat să-i ajute. În însemnările din mai 1944, când avea 65 de ani, Stalin a scris: „1) Prietenului meu Petia – 40 000, 2) 30 000 de ruble lui Grișa, 3) 30 000 de ruble lui Dzeradze“ și „Grișa! Primește acest mic dar de la mine. […] Al tău, Soso.“[12] Scrise în georgiană, aceste documente sugerează izbucniri de nostalgie ale unui om bătrân care se gândea cu afecțiune la adolescența lui.

Există relatări vagi și inconsecvente ale unor memorialiști care susțin faptul conform căruia comportamentul rebel al lui Ioseb Djugașvili și ruperea lui de religie datează din perioada pe care a petrecut-o în Gori. Lev Troțki, unul dintre primii biografi ai lui Stalin (și nu unul imparțial), argumentează în mod convingător că foștii colegi de clasă ai lui Stalin confundă perioada din Gori cu evenimente care s-au petrecut mai târziu, în Tbilisi.[13] Cea mai bună dovadă a comportamentului exemplar al elevului Soso și a atitudinii lui de supunere față de normele școlii o reprezintă evaluarea strălucită care

apare pe diploma lui de absolvire și recomandarea de a se înscrie la un seminar.

În septembrie 1894, după ce a trecut cu brio examenul de admitere, tânărul Djugașvili s-a înscris la Seminarul Teologic din Tbilisi. Ekaterine și fiul ei s-au bucurat de succes și aici. Seminarul prefera să aibă elevi care proveneau din familii de preoți, iar celorlalți li se cerea să plătească taxe. Însă capacitățile lui Ioseb, pe lângă intervenția prietenilor și a rudelor, i-au adus un loc de cazare și mâncare gratuită la cantina seminarului. I s-a cerut să plătească numai pentru cursurile și îmbrăcămintea lui.[14] Oare băiatul ambițios a perceput acest lucru ca pe o pomană degradantă oferită unei „rude sărace“? Poate. Dar este la fel de posibil ca acest ajutor să fi fost văzut ca o recunoaștere a realizărilor trecute.

Stalin a petrecut mai mult de patru ani și jumătate la seminarul din Tbilisi, din toamna lui 1894 până în mai 1899. Mutarea într-un oraș mare a adus cu sine, fără îndoială, un anume grad de stres. Dar Ioseb nu venise singur, ci cu un grup de prieteni și de cunoștințe de la Școala Teologică din Gori. Mai mult, se pare că a considerat destul de ușoare cursurile de aici. S-a clasat pe locul al optulea în clasă în primul an și pe locul al cincilea în anul următor. Comportamentul lui a fost evaluat cu calificativul „excelent“.[15]

Totuși, în spatele acestei fațade promițătoare, stăteau ascunse o nemulțumire și o nesupunere tot mai mari. Deși nu există un moment anume care iese în evidență și marchează ruptura lui de calea urmată de elevul ascultător și bine adaptat, avem două dovezi bine cunoscute care atestă condițiile de trai insuportabile de la seminar. Prima astfel de mărturie îi aparține lui Stalin însuși. În 1931, într-un interviu luat de scriitorul german Emil Ludwig, el a descris modul în care seminarul l-a împins către rebeliune: „În semn de protest față de regimul scandalos și de metodele iezuite predominante la seminar, eram pregătit să devin, și chiar am devenit, revoluționar, să cred în marxism ca învățătură cu adevărat revoluționară. […] De exemplu, spionarea de la cămin. La ora nouă, sună clopoțelul pentru ceaiul de dimineață, noi mergem în sala de mese și când ne întoarcem în camerele noastre, descoperim că între timp s-a făcut o percheziție și că toate sertarele noastre au fost răscolite.“[16] Această relatare este completată de o

descriere larg citată, făcută de unul dintre colegii de școală ai lui Stalin:

> Am fost aduși într-o clădire cu patru etaje și puși în dormitoare uriașe, fiecare cu câte 20–30 de persoane. […] Viața era repetitivă și monotonă la seminarul teologic. Ne trezeam la șapte dimineața. Întâi eram obligați să ne rugăm, apoi ne beam ceaiul și după ce suna clopoțelul, ne duceam la ore. […] Orele continuau, cu pauze, până la ora două. La ora trei, luam cina. La cinci se striga catalogul, după care nu ni se permitea să părăsim clădirea. Ne simțeam ca într-o închisoare. Ne duceau din nou la vecernie și, la opt, iar ceaiul și apoi fiecare clasă se ducea în camera repartizată, unde elevii își făceau lecțiile, și la zece se dădea stingerea și ne culcam.[17]

Faptul că seminariștii erau scutiți de această înregimentare numai duminica, probabil că nu le însenina foarte mult viețile, mai ales având în vedere că ziua de duminică era parțial ocupată de slujbele bisericești obligatorii. Era un regim de supraveghere continuă, de percheziții, denunțuri și pedepse. Deși gama disciplinelor studiate era ceva mai largă decât în Gori – în afară de cursurile de scriptură, cântare bisericească, filologie rusă și limbile greacă și georgiană, programa școlară includea istorie biblică și seculară și matematică –, viața intelectuală era supusă constrângerilor dogmatice. Lectura literaturii seculare era aspru pedepsită, iar rusificarea era impusă grosolan, insultând mândria națională a seminariștilor georgieni. Puternicul curent subteran de resentiment și rebeliune care circula în rândul elevilor nu era surprinzător. Un protest izbucnise cu un an înainte de a se înscrie Ioseb. Seminariștii au încetat să mai vină la cursuri și au cerut să se pună capăt modului arbitrar în care acționau profesorii, iar unii dintre ei să fie dați afară. Drept răspuns, autoritățile au închis instituția și au exmatriculat un număr mare de studenți.

Reprimarea fermă a tulburărilor explică, fără îndoială, absența unor proteste deschise în perioada pe care a petrecut-o Ioseb la seminar. Orice protest individual sau de grup era ținut secret. Mai întâi, viitorul dictator a găsit o formă de evadare în poveștile eroilor din literatura romantică ce personificau lupta pentru dreptate, mai ales eroii din

literatura georgiană. Unul dintre primele lui modele provenea din *Paricidul*, un roman de Alexandre Kazbeghi. Aceasta era o poveste despre neînfricatul și nobilul răzbunător Koba, biciul asupritorilor ruși și al aristocrației georgiene.[18] Koba a devenit primul pseudonim al viitorului conducător, unul pe care l-a prețuit, permițându-le celor mai apropiați camarazi ai lui să-l numească așa, de a lungul vieții sale.

Fascinația lui pentru rebeliunea romantică, combinată cu naționalismul georgian, l-a făcut pe tânărul Stalin, după cum era de așteptat, să-și încerce mâna la versuri. După ce a terminat primul an la seminar, a dus o mostră a poeziei lui la redacția unui ziar georgian, care i-a publicat cinci poezii din iunie până în octombrie 1895. O altă poezie a apărut într-un alt ziar în vara următoare. Poeziile, scrise în georgiană, proslăveau slujirea patriei și a poporului. În perioada în care Stalin a condus Uniunea Sovietică, poeziile lui au fost traduse în rusă, dar aceste traduceri nu au fost incluse în colecția lui de opere. El a înțeles neîndoios că versurile lui banale și naive denaturau imaginea revoluționarului dârz:

> O ciocârlie cânta răsunător
> În înaltul cerului.
> Și o veselă privighetoare spunea așa:
> „Înflorește, tărâm minunat,
> Veselește-te, țară a georgienilor.
> Iar tu, georgiene,
> Bucură-ți patria cu-nvățătura.“[19]

Cu toate că astfel de rânduri nu înmoaie prin nimic imaginea dictatorului Stalin, ele atestă totuși intențiile pure ale seminaristului Djugașvili, care găsise inspirație în ideile slujirii patriei și a poporului. În timpul celui de-al treilea an la seminar, aceste strădanii vagi, abia pe jumătate formate, chiar au dus la un pas concret. Ioseb s-a alăturat unui grup ilegal de discuții al unor seminariști și se pare că și-a asumat un rol de conducere aici. Cărțile citite de acest grup erau perfect legale, dar interzise de seminar. Însemnările din jurnalul folosit pentru a urmări comportamentul seminariștilor consemnează încălcări ale normelor de către Djugașvili în ceea ce privește lecturarea cărților

interzise, inclusiv a romanelor de Victor Hugo, la sfârșitul lui 1896 și începutul lui 1897.[20] Din anul al treilea, notele lui Ioseb au început să scadă și el a fost prins încălcând regulile cu o frecvență tot mai mare.

Ioseb Djugașvili se radicaliza tot mai mult. A încetat să mai scrie versuri și a dezvoltat un interes înflăcărat pentru politică. Participarea la grupul de discuții nu mai era de ajuns. Își dorea să se implice în ceva „real“, o dorință care l-a împins spre social-democrați, spre un interes pentru marxism și spre participarea la întâlnirile ilegale ale muncitorilor de la căile ferate. Conform biografiei sale oficiale, în august 1898, pe când încă era înscris la seminar, Ioseb s-a alăturat unei organizații social-democrate și a început să lucreze ca propagandist pentru grupuri mici de muncitori. În acel moment, cunoștințele lui despre marxism trebuie să fi fost destul de superficiale, însă fascinația sa pentru această ideologie era pătimașă. Pentru tânărul seminarist, natura atotcuprinzătoare a marxismului, aproape religioasă prin universalitatea sa, era teribil de atrăgătoare. Marxismul a umplut prăpastia din viziunea lui asupra lumii, creată de deziluzia pe care i-o provocase religia. Credința că istoria umană era guvernată de un set de legi și că umanitatea avansa în mod inevitabil către stadiile superioare ale socialismului oferea un sens special luptei revoluționare. Însă nu se poate spune că fascinația pentru marxism îl deosebea pe tânărul Djugașvili de ceilalți. Credința în marxism era o adevărată epidemie.

O influență asupra lui Ioseb au avut-o colegii revoluționari și rebeli mai mari, care au venit în Tbilisi din alte regiuni ale Georgiei. Personajul cel mai adesea menționat în acest context este Lado Keṭhoveli. Deși încă tânăr, el înaintase deja pe calea pe care tânărul Stalin tocmai o apuca. După ce fusese exmatriculat de la seminarul din Tbilisi, Keṭhoveli se înscrisese la Seminarul Teologic din Kiev, unde fusese arestat de autorități pentru posesie de literatură ilegală. Numai o amnistie generală cu ocazia încoronării țarului Nicolae al II-lea îl scutise de pedeapsă. După ce s-a întors în Tbilisi și s-a mutat apoi la Baku, acest revoluționar dedicat s-a afundat într-o activitate subversivă și a înființat o tipografie ilegală. În 1903, el a fost împușcat de un paznic de închisoare. Legenda spune că a fost ucis pentru că

striga sloganuri revoluționare. Acesta era genul de om de acțiune pe care Ioseb îl admira.[21]

Comportamentul lui Ioseb în timpul ultimului său an de la seminar (1898–1899), când s-a implicat din ce în ce mai mult în mișcarea social-democrată, arată clar intenția de a se rupe de trecut. Toată indignarea care mocnise în primii ani petrecuți în Tbilisi a ieșit la suprafață. Jurnalul de conduită al seminarului servește drept cronică a rebeliunii sale. În septembrie, a fost prins citindu-le camarazilor săi fragmente din cărți interzise. În octombrie, a fost pedepsit de trei ori să stea închis într-o cameră pentru că nu participase la rugăciuni, pentru comportament urât în timpul liturghiei și pentru că se întorsese târziu după o vacanță. În următoarele luni, perioadele de privare de libertate au alternat cu mustrări pentru diverse delicte.[22]

În ianuarie 1899, în urma unui conflict serios cu administrația seminarului, lui Ioseb i s-a interzis să părăsească seminarul timp de o lună. Istoricul Aleksandr Ostrovski pune această pedeapsă pe seama unui incident descris în memoriile unuia dintre colegii lui Ioseb, publicate în 1939.[23] Potrivit acestei relatări, un inspector de seminar a cotrobăit prin camera lui Djugașvili și a găsit cărți interzise. Atunci, un seminarist pe nume Kelbakiani s-a năpustit asupra inspectorului și i-a smuls cărțile din mâini. Ajutat de Djugașvili, Kelbakiani a strâns apoi cărțile și a fugit.[24] Printre sursele care aruncă o umbră de îndoială asupra acestei relatări este jurnalul de conduită al seminarului pentru anul 1899, care descrie infracțiunea lui Kelbakiani destul de diferit.[25] În urma unei percheziții printre lucrurile lui Kelbakiani, s-a găsit un caiet în care fuseseră copiate fragmente din literatura interzisă. Când inspectorul a refuzat să-i înapoieze caietul lui Kelbakiani, seminaristul l-a înșfăcat și l-a aruncat în closet. Directorul seminarului a fost informat imediat cu privire la acest incident, iar Kelbakiani a fost pedepsit să fie închis într-o cameră timp de câteva ore.

Potrivit jurnalului de conduită, „Kelbakiani a dat dovadă de multă căință“. Și-a recunoscut vina și a cerut îndurare. Nu există nici o mențiune referitoare la implicarea lui Djugașvili în acest incident. Tot ce se știe cu siguranță este că, în ianuarie 1899, Djugașvili a fost privat de dreptul de a părăsi incinta seminarului timp de o lună, iar Kelbakiani a fost exmatriculat.[26] Diferența dintre pedepse poate sugera

că Ioseb fusese penalizat pentru o altă infracțiune sau că jucase doar un rol minor în distrugerea caietului.

În iunie 1951, Kelbakiani i-a scris următoarele fostului său coleg de clasă:

> Tovarășe Soso! Dacă ai ști cât de sărac sunt acum, sunt sigur că nu m-ai ignora. Am îmbătrânit și nu am nici un venit și mă aflu într-o stare de sărăcie. […] Tovarășe Soso, într-un fel îmi ești dator: probabil îți amintești cum am înșfăcat de la inspectorul de seminar […] literatura ilegală care a fost confiscată în timpul unei percheziții a sertarului tău, lucru pentru care am fost exmatriculat din seminar. […] Nu sunt mândru de acest lucru și nu mă laud, bineînțeles. […] Sărăcia m-a silit să îmi amintesc de asta. Ajută-mă, Tovarășe Soso.[27]

Această scrisoare i-a fost înfățișată lui Stalin. Nu există nici o dovadă care să arate dacă i s-a oferit ajutor lui Kelbakiani, însă această scrisoare aruncă, într-adevăr, puțină lumină asupra incidentului din 1899. Kelbakiani cunoștea, fără îndoială, relatarea publicată în 1939, care descria „fapta eroică“ a viitorului Stalin și, în general, rămâne fidel detaliilor acesteia. Caietul confiscat este identificat ca „literatură ilegală“ și se află printre lucrurile lui Djugașvili, nu ale lui Kelbakiani. Este însă demn de atenție faptul conform căruia Kelbakiani susține fără echivoc că el însuși, fără ajutorul „Tovarășului Soso“, a fost cel care a înșfăcat din mâinile inspectorului caietul confiscat de acesta. Vorbește la fel de clar despre implicarea lui Soso în acest incident, sugerând că el, Kelbakiani, i-a făcut o favoare viitorului conducător. Per ansamblu, s-ar părea că Ioseb chiar a fost implicat. Putem presupune, de exemplu, că acel caiet pe care l-a distrus Kelbakiani îi aparținea lui Djugașvili. E posibil ca acest fapt să nu fi fost menționat în jurnalul de conduită pentru că atunci nu era cunoscut. Pare să fie aproape sigur că Ioseb nu l-a ajutat pe Kelbakiani să salveze materialele. Aceasta s-a numărat printre legendele cele mai inofensive care au căpătat contur cu timpul, dezvoltând cultul conducătorului.

Lăsând la o parte incidentul cu caietul, Djugașvili a comis păcate mai mult decât suficiente în ochii conducerii seminarului cât să devină

persona non grata. În mai 1899, a fost exmatriculat, cauza oficială fiind aceea că „nu s-a prezentat la examene din motive necunoscute“. Un detaliu straniu este faptul că pe diploma pe care a primit-o când a fost exmatriculat, în care scria că studiase patru ani la seminar, apar rezultate excelente la conduită.[28] Biografii lui Stalin au discutat îndelung despre confuzia care înconjoară circumstanțele plecării lui. El însuși prefera să spună că a fost „dat afară […] pentru propagandă marxistă“. Într-un interviu, Ekaterine afirma că ea își scosese fiul de la seminar din cauza sănătății lui șubrede.[29] S-ar putea să existe un sâmbure de adevăr în toate aceste relatări – atât în formularea oficială, cât și în afirmațiile lui Djugașvili și ale mamei lui. Conducerea seminarului a fost, poate, nerăbdătoare să se descotorosească de un rebel și să evite, în același timp, un scandal. Este posibil ca Ioseb să se fi retras „de bunăvoie“ cu o diplomă de apreciere pentru terminarea celor patru ani. Dacă este așa, Ekaterine și plângerile ei referitoare la înrăutățirea sănătății fiului său au jucat, probabil, un rol important. În cele din urmă, Ioseb chiar a fost „dat afară“, însă în liniște, lăsându-i-se ușa deschisă în speranța că avea s-o apuce pe calea cea bună.

Ilegalitate, închisoare și exil

Diploma care îi fusese eliberată lui Ioseb Djugașvili de către seminar i-ar fi permis să lucreze în rândurile Bisericii sau să predea la școala primară.[30] Dar pe el nu-l interesa să revină la viața obișnuită. La sfârșitul lui 1899, Ioseb a fost angajat, cu ajutorul prietenilor, la Stația Meteorologică din Tbilisi. Slujba lui presupunea înregistrarea constantă a măsurătorilor și, astfel, era necesar ca el să locuiască în incinta stației, lucru care i-a satisfăcut nevoia de bani și de cazare.

Continuând să lucreze cu grupuri revoluționare, el s-a alăturat, în scurt timp, aripii radicale a organizației social-democrate din Tbilisi, care respingea agitația prin mijloacele legale de propagandă și susținea, în schimb, instigarea la proteste și demonstrații. Având în vedere dosarul de la seminar al rebelului în vârstă de 22 de ani și prietenia lui cu revoluționari ca Lado Keṭhoveli, orientarea sa către radicalism nu este surprinzătoare.

În anii 1900 și 1901, Tbilisi a fost martor la un val de proteste, urmate de represiuni. Amenințat cu arestarea, Djugașvili a părăsit

stația meteorologică și a intrat în ilegalitate. Nu era cale de întoarcere; devenise un revoluționar de profesie.

Indiferent din ce mediu proveneau, revoluționarii ruși aveau, în general, un lucru în comun. Ruptura lor de viața obișnuită și intrarea în ilegalitate se petrecea într-un moment de ură și hotărâre: ură față de ordinea existentă și hotărârea de a lupta împotriva ei. În Imperiul Rus, nu lipsea nici unul din aceste sentimente. Regimul autoritar și nedreptățile sociale creaseră un teren fertil pentru rebeli. Persecuția la care erau supuși radicalii i-a radicalizat și mai mult. Ura resimțită de Ioseb Djugașvili, stârnită de caracterul arbitrar și de obscurantismul care domneau la seminar, a fost însuflețită și mai mult de propaganda și de acțiunile camarazilor lui mai experimentați, care aleseseră calea revoluției înaintea lui. Hotărârea lui a fost deopotrivă o trăsătură a caracterului său și un produs al mediului în care se născuse. Oricine avea niște origini sociale ca ale lui nu avea mare lucru de pierdut.

Când au studiat originile rebeliunii și ale cruzimii lui Stalin, mulți istorici au arătat înspre atmosfera care domnea în regiunile periferice ale Imperiului Rus. Alfred Rieber l-a numit un „om al zonelor de frontieră“.[31] Caucazul, un cazan în fierbere al conflictului social și etnic, unde, în mijlocul tradițiilor tribale, apăruseră enclave industriale, a jucat în mod inevitabil un rol în formarea caracterului lui Stalin. Jörg Baberowski a scris că Stalin și tovarășii lui de luptă „au adus în partid, atât în centrul, cât și la marginile imperiului, cultura violenței caracteristică periferiei caucaziene, dușmănia dintre clanuri și concepțiile arhaice despre onoare“.[32] Astfel de păreri sunt susținute de Boris Nicolaevski, un social-democrat care, mai târziu, a devenit un binecunoscut istoric. Înainte de Revoluție, Nicolaevski petrecuse o perioadă în Transcaucazia și chiar se întâlnise cu Djugașvili. El l-a descris pe viitorul dictator ca fiind „excepțional de rău și răzbunător“ și capabil să aplice „măsuri extreme“ în lupta lui pentru dominație în partid. Dar mulți dintre oponenții lui Djugașvili din cadrul mișcării social-democrate nu erau cu nimic diferiți. Nicolaevski a zis că i s-a spus că aceste trăsături erau rezultatul „injectării moravurilor caucaziene în lupta intrapartinică“.[33]

Nu este deloc absurd să luăm în calcul mentalitatea modelată de greutățile și de istoria tragică a zonelor de frontieră din Rusia. Însă

întregul Imperiu Rus era o imensă zonă de frontieră: între Asia și Europa, între promisiunile de modernizare și modurile tradiționale de trai ce continuau să se deterioreze, între oraș și sat, între autoritarism și eforturile de democratizare, între obscurantismul regimului și setea de sânge a multor revoluționari. Oricare ar fi trăsăturile specifice Caucazului, acestea trebuie privite în contextul culturii rusești a extremismului și a violenței, care doar a oferit posibilitatea izbucnirii acestui impuls. Desigur, un asemenea context nu îl scutește pe tânărul Djugașvili de responsabilitatea personală pentru alegerile lui.

Revoluționarii nu sunt toți croiți după același calapod. Mulți se aruncă în luptă sub influența tinereții, a înflăcărării și a căutării de senzații tari. Deși probabil că nu aceștia au fost factorii care l-au condus pe Stalin pe această cale, nu ar trebui să fie total dați la o parte. Viitorul dictator ar putea fi descris ca un revoluționar calculat, genul care a împins Revoluția înainte stăruitor și metodic – chiar prudent – și, mai târziu, când a apărut succesul, a avut cea mai mare șansă de a-și consolida puterea. El avea exact proporția potrivită de hotărâre și prudență, de obsesie și cinism, ca să iasă nevătămat din nenumăratele pericole pe care le presupunea revoluția.

O prezentare generală a activităților organizației social-democrate din Tbilisi, găsită în dosarele biroului local al jandarmeriei, îl descrie pe Ioseb Djugașvili ca fiind o persoană cu „un comportament pe deplin prudent, uitându-se tot timpul cu atenție în jurul lui la fiecare pas pe care îl face“.[34] El a reușit să scape de arest pentru un timp, ceea ce i-a oferit un avantaj semnificativ, întrucât mulți dintre membrii Partidului Social-Democrat erau în închisoare, și i-a facilitat ascensiunea în cadrul conducerii partidului din Tbilisi. Aparent ca să scape de arest, el s-a mutat din Tbilisi la Batumi, un centru important al industriei petroliere a Imperiului. Campania de propagandă pe care au purtat-o el și tovarășii lui a dat rezultate, căci muncitorii din Batumi au pus la cale o avalanșă de proteste și demonstrații. Reacția guvernului a fost dură. Pe 9 martie 1902, când muncitorii au atacat o închisoare unde erau închiși mulți dintre camarazii lor, trupele au deschis focul. Cel puțin 13 oameni au fost uciși și zeci de persoane au fost rănite. S-au răspândit veștile despre violențele din Batumi, iar Djugașvili, unul dintre organizatorii demonstrației, a fost arestat.

Încercând să scape de pedeapsă, Djugașvili și-a negat vina, afirmând că el nu fusese prin apropierea orașului Batumi în perioada în care se pregătise atacul. În scrisorile trimise din închisoare, i-a rugat pe mama, prietenii și rudele lui să-i dea un alibi depunând mărturie falsă că ajunsese în Gori înainte de jumătatea lui martie.[35] O asemenea scrisoare a căzut în mâinile poliției. Poliția din Batumi tot nu putea să dovedească faptul că Djugașvili fusese direct implicat în organizarea atacului asupra închisorii, însă, examinându-i întregul istoric, a scos la lumină activitățile lui din Tbilisi. Investigația se mișca încet. Lâncezind în închisoare, Ioseb a făcut tot ce a putut ca să îmbunătățească rezultatul procesului său. În octombrie și noiembrie 1902, la șapte, respectiv opt luni după arestarea lui, a trimis două petiții la birourile administratorului-șef pentru Caucaz. Invocând o „tuse asfixiantă tot mai rea și situația neajutorată a mamei mele bătrâne, care a fost abandonată de soțul ei de 12 ani deja și pentru care sunt singura persoană pe care se poate baza în viață“, a cerut să fie eliberat și pus sub supravegherea poliției. „Rog stăruitor cabinetul administratorului-șef să nu mă ignore și să răspundă solicitării mele.“ În ianuarie 1903, și Ekaterine a trimis o cerere autorităților, în care solicita eliberarea fiului ei. Petiția ei, scrisă în rusă, dar semnată în georgiană, afirma că fiul său, „cel care câștigă o pâine pentru sine și pentru mama lui, nu are nici timpul, nici prilejul să participe la conspirații sau tulburări“.[36]

Aceste rugăminți s-au dovedit zadarnice. Ioseb a mai rămas în închisoare câteva luni, suferind lipsuri și fiind hărțuit. Abia în toamna lui 1903, la un an și jumătate după arestarea sa, a fost trimis, în cele din urmă, în exil în estul Siberiei. Curând, la începutul lui 1904, a fugit din locul lui de surghiun. O asemenea evadare nu era deloc ieșită din comun. Paza slabă le permitea multor revoluționari să fugă din locurile în care erau exilați, deși astfel de evadări necesitau o pregătire atentă, curaj și rezistență fizică. Djugașvili a învățat din prima lui perioadă de exil și, mai târziu, a avut câteva prilejuri să folosească acea experiență.

Există dovezi care sugerează că, în primele luni după întoarcerea lui în Transcaucazia, Djugașvili a fost suspectat că era agent dublu.[37] Social-democrații erau arestați în toată regiunea. Și, cu toate că aceste arestări au aruncat o umbră de suspiciune asupra lui, lipsa de personal

a început să-i faciliteze ascensiunea în cadrul mișcării ilegaliste. A înaintat în ierarhie ajungând până în comitetul conducător al organizației social-democrate transcaucaziene. Alți factori care i-au facilitat succesul au fost eforturile lui active în cadrul mișcării ilegaliste și capacitatea de a scrie proză incendiară. Zvonurile că ar fi colaborat cu poliția au rămas la acest nivel.

În timpul celor doi ani pe care Djugașvili i-a petrecut în închisoare și în exil, Partidul Social Democrat din Rusia trecuse prin schimbări majore. Deși oficial era un singur partid, în realitate era divizat între susținătorii lui Lenin – bolșevicii – și menșevicii mai moderați. Lenin pleda în favoarea creării unui partid ilegalist militant și unit, care să servească drept instrument al Revoluției. Lenin considera că muncitorii, care trebuiau să fie principala forță în Revoluție, nu erau capabili să dezvolte singuri o gândire revoluționară. Ei aveau nevoie de instruirea revoluționarilor de profesie. Învățăturile lui Lenin aveau ca scop accelerarea Revoluției și grăbirea „ritmului istoriei“. Menșevicii erau de părere că partidul trebuia să fie mai puțin rigid și să accepte în rândurile lui și simpatizanți, și activiști. Menșevicii aveau un respect mai mare față de muncitori și puneau mai puțin accent pe rolul lor de învățători. Această abordare era un produs firesc al credinței lor de bază, conform căreia procesul revoluționar avea să înainteze treptat și organic, pe măsură ce condițiile prealabile necesare socialismului ajungeau la maturitate. Prin temperament, Djugașvili era înclinat să accepte punctul de vedere al lui Lenin și să-i îmbrățișeze radicalismul și apelurile la acțiune. Mai mult, ca membru al intelectualității de partid, Djugașvili a salutat ideea că revoluționarii de profesie trebuie să conducă mișcarea muncitorească.[38] Să fie lideri, să le arate maselor calea pe care să înainteze – în mod sigur, acesta era rolul potrivit al intelectualității în cadrul Revoluției. Multe dintre articolele lui erau dedicate promovării ideilor lui Lenin.

Prima Revoluție Rusă, din 1905, a intensificat inițial dezacordul dintre bolșevici și menșevici, dar, până la urmă, a unit mai strâns cele două tabere. Ambele grupuri se confruntau cu un dușman comun – guvernul și susținătorii acestuia – și ambele tabere au recurs tot mai mult la violență și brutalitate. În Transcaucazia, măcinată de animozitățile sociale și etnice, situația era deosebit de dificilă. Ca de

obicei, guvernul nu a ezitat să folosească armele. Ca reacție la acest lucru, revoluționarii au ucis personalități asociate regimului autocratic și au incendiat fabrici industriale. Pogromurile etnice au satisfăcut dorința de carnaj. Violența și vărsarea de sânge au devenit ceva obișnuit. Menșevicii și bolșevicii și-au organizat propriile detașamente militare și au utilizat din plin metode teroriste.[39] Djugașvili a jucat un rol activ în aceste evenimente, călătorind de la o margine la alta a Georgiei, participând la organizarea de proteste și demonstrații, scriind broșuri și articole și participând la înființarea unei tipografii ilegale și a unor grupuri militante. Treptat, a ajuns în linia întâi a conducerii bolșevice din Transcaucazia.

În octombrie 1905, tulburările l-au forțat pe țar să facă unele concesii. Rusia avea de acum primul său parlament, Duma de Stat. S-au proclamat libertăți politice: libertatea de conștiință, libertatea de expresie și de adunare, dar și inviolabilitatea persoanei. Revoluția a continuat totuși să se dezvolte și i-a silit atât pe social-democrați, cât și pe țar să ia măsuri. Sub presiunea membrilor de partid, bolșevicii și menșevicii au căzut de acord să se împace, restaurând o unitate superficială a partidului. Această unitate proaspăt descoperită nu a sprijinit însă interesele bolșevicilor în Transcaucazia, mai ales pe cele ale lui Djugașvili, deoarece i-a pus pe menșevici în fruntea organizațiilor revoluționare din regiune. Alegerea delegaților pentru Congresul al IV-lea al partidului, „de unificare“, desfășurat în aprilie 1906, la Stockholm, a arătat pe deplin poziția umilitoare a bolșevicilor: viitorul dictator a fost singurul delegat bolșevic transcaucazian ales. Următorul congres, de la Londra, din luna mai a anului următor, a fost și mai umilitor. Inițial au fost aleși numai menșevici. Bolșevicii au fost nevoiți să organizeze alegeri parțiale ca să poată trimite măcar un reprezentant. Din nou, l-au trimis pe Djugașvili.

Fără îndoială, călătoriile lui Djugașvili la aceste congrese i-au lărgit înțelegerea pe care o avea asupra lumii și asupra partidului, precum și cercul de relații. Există dovezi că, în 1907, în timpul călătoriei la Londra, s-a întâlnit cu Lenin la Berlin.[40] La întoarcerea de la Londra, a petrecut câteva zile la Paris, unde a stat cu compatriotul lui georgian Grigori Ciocia, care era student acolo. S-a întors în Rusia folosind

pașaportul unui prieten de-al lui Ciocia care murise. Acest aranjament i-a permis să scape de supravegherea poliției și i-a sporit siguranța personală. 40 de ani mai târziu, în mai 1947, Ciocia, care locuia pe atunci la Leningrad, i-a amintit lui Stalin de acest eveniment: „La mijlocul lui 1907, după ce ai stat la mine câteva zile, te-am condus până la gara Saint Lazare din Paris. Ai fost atât de bun, încât mi-ai spus: «nu voi uita niciodată ajutorul tău» (te-ai referit la faptul că ți-am dat pașaportul internațional). În acest moment, am mare nevoie de atenția ta. Îți cer să-mi acorzi o întâlnire de 5–10 minute.“[41] Scrisoarea a fost arhivată. Stalin își amintea rareori de călătoriile lui în străinătate. Nu știm ce a văzut el în Europa și cum a perceput-o. Le-a adus vreun cadou tinerei sale soții, Ekaterina Svanidze, cu care s-a căsătorit în iulie 1906, sau fiului său, Iakov, născut în martie 1907 (chiar înainte ca Ioseb să plece în Europa de Vest)? Fără îndoială, gândul lui Djugașvili era la Revoluție.

Imediat după ce s-a întors din Occident, pe 13 iunie 1907, un grup de bolșevici transcaucazieni au organizat un jaf armat, furând niște bani pe care i-au dus într-o bancă din Tbilisi; jaful a devenit parte din istoria mișcării revoluționare rusești. Cu prețul câtorva vieți, jaful a adus o sumă uriașă în vistieriile sovietice: 250 000 de ruble. Capul acestei „exproprieri“ a fost bunul prieten al lui Djugașvili, Simon Ter-Petrosian, poreclit Kamo. Legătura evidentă dintre cei doi bărbați i-a făcut pe unii să sugereze că Stalin a fost implicat în organizarea tâlhăriei și că, poate, a și luat parte la ea, dar nu există dovezi clare.[42] Binecunoscutul istoric al mișcării social-democrate Boris Nikolaevski, care a realizat un studiu aprofundat al acestui caz, a ajuns la concluzia că Djugașvili era la curent cu activitățile grupului lui Kamo și „a ajutat la tăinuirea acestora de organizația locală de partid“. Dar „el nu a fost nicidecum o căpetenie“. Nikolaevski a găsit un document conform căruia Kamo lucra direct cu bolșevicii de la centru aflați în străinătate, mai precis, un acord între Kamo și centrul bolșevic al lui Lenin privitor la detaliile jafului.[43] Kamo, nu Djugașvili, a fost cel care a semnat acest acord.

Lăsând la o parte valoarea sumei furate, jaful armat din Tbilisi nu a avut nimic ieșit din comun. Jefuirea instituțiilor guvernamentale și a persoanelor private era o practică răspândită în acea vreme, fiind

adoptată de bolșevici, precum și de alte grupuri. Deși astfel de acțiuni erau generatoare de venit, ele slăbeau morala revoluționarilor și le discreditau reputația în ochii publicului. Din când în când, infractori de drept comun se alăturau revoluționarilor pentru câștigul lor personal. De fapt, hoții care aveau o motivație ideologică și furau ca să împingă Revoluția înainte erau uneori greu de distins de infractorii obișnuiți, chiar dacă nu băgau o copeică în buzunar. Această stare de lucruri trebuie să fi fost extrem de deranjantă pentru conducătorii Partidului Social-Democrat. La congresul din 1907 de la Londra, menșevicii au aprobat o decizie prin care social-democraților li se interzicea să realizeze astfel de jafuri. Această decizie nu i-a împiedicat pe Lenin și pe adepții lui. Operațiunea din Tbilisi era deja în curs de planificare, iar ei nu au anulat-o. Faptul că jaful a fost efectuat la un timp atât de scurt după congres l-a făcut să pară deosebit de cinic. În rândurile social-democraților s-au răspândit controversele. Nu pentru prima dată, și cunoscând legătura lui cu Kamo, menșevicii din Tbilisi i-au arătat lui Djugașvili cât de nemulțumiți erau de el. El a fost nevoit să plece din Tbilisi și să se ducă la Baku.

La Baku, unde menșevicii dominau, de asemenea, partidul, Djugașvili a putut totuși să se bazeze pe un grup neclintit de leniniști. Acest centru industrial important oferea din plin prilejuri atât pentru agitații în rândul clasei muncitoare, cât și pentru lupta împotriva oponenților politici. Djugașvili a reușit să strecoare vrajbă în organizația din Baku și bolșevicii au preluat conducerea partidului. Însă bucuria victoriei a fost întunecată de o tragedie personală. La Baku, Ekaterina, soția lui Ioseb, a murit. Bebelușul celor doi a fost luat în grijă de rudele din partea mamei. Tatăl nu avea deloc timp pentru el.

Tulburările care au însoțit Revoluția din 1905 au înspăimântat clasele conducătoare și au trezit în guvernul țarist nevoia de concesii. Rusia a devenit o țară mai liberă. S-au introdus reforme agrare serioase, care aveau o importanță fundamentală pentru o țară în care țărănimea reprezenta o majoritate copleșitoare și explozivă. Istoricii încă dezbat chestiunea încotro ar fi putut duce aceste reforme, în ultimă instanță. Un lucru este clar: Rusia nu a avut posibilitatea să urmeze cursul reformelor pentru o perioadă îndeajuns de lungă încât

să se vadă rezultatele. De asemenea, pe lângă reforme și concesii, autoritățile au început să „restaureze ordinea“ și să combată mișcarea revoluționară ilegalistă cu mai multă fermitate și brutalitate. O victimă a acestei represiuni postrevoluționare a fost Djugașvili. El a fost arestat în martie 1908. Ca și mai înainte, a negat orice vină, pretinzând că nu făcea parte din nici un partid revoluționar și că petrecuse mult timp în străinătate.[44] Aceste trucuri nu au ținut. După șapte luni în închisoare, a fost trimis în exil în provincia Vologda, unde a petrecut patru luni înainte să fugă. În vara lui 1909, s-a întors la Baku.

În organizația social-democrată din Baku erau deja infiltrați polițiști sub acoperire. Operațiunile eșuate și arestările au dat naștere unor suspiciuni reciproce și au sporit furia în rândul revoluționarilor. Djugașvili a fost luat din nou în vizor: au apărut noi zvonuri că lucra pentru poliție. Această idee a continuat să fie susținută, cu toate că majoritatea istoricilor nu au acordat niciodată credit teoriilor conform cărora ar fi fost agent dublu. Deschiderea arhivelor le-a confirmat scepticismul. Un document-cheie folosit în sprijinul acestor acuzații împotriva lui Stalin a fost demascat definitiv ca fiind fals, produs în cercurile de emigranți după Revoluție.[45]

Djugașvili a petrecut mai mult tip în închisoare și în exil decât ar fi de așteptat să petreacă un agent dublu. În primăvara lui 1910, el a fost arestat din nou și, de această dată, amenințat cu o pedeapsă serioasă. Poliția a cerut ca el să fie trimis timp de cinci ani în „zonele cele mai îndepărtate ale Siberiei“. El a recurs la o metodă dovedită eficientă: apeluri la indulgență, invocarea unei stări de sănătate șubrede și lipsa unor dovezi serioase. Încercând să-și dovedească bunele intenții, a cerut să-i fie permis să se căsătorească cu o femeie pe care o întâlnise în exil și cu care trăia.[46] Este greu de apreciat ce efect au avut aceste „rugăminți umile“, dar, în octombrie 1910, în loc de pedeapsa dorită inițial, de cinci ani în Siberia, Djugașvili a fost trimis înapoi în provincia Vologda, ca să-și încheie pedeapsa anterioară. Aceasta a fost o pedeapsă ușoară și s-a încheiat în iulie 1911.

Acel an și jumătate care s-a scurs între eliberarea lui din exil și ultima lui arestare, în februarie 1913, a reprezentat apogeul carierei lui în ilegalitate. A avansat în ierarhia conducerii bolșevice, devenind membru al Comitetului Central al partidului leninist în 1912. Această

ascensiune a avut cel puțin două consecințe. În primul rând, a străbătut acum toată Rusia și a petrecut deseori perioade lungi în cele două capitale, Sankt-Petersburg și Moscova, în loc să activeze tot timpul în Transcaucazia. În al doilea rând, a fost ținta unei supravegheri polițienești mult mai intense. S-a angajat în activități ilegale în Rusia, a participat la publicarea ziarelor bolșevice, a scris articole și a pus la cale strategii împreună cu reprezentanții bolșevici din Duma de Stat. De asemenea, a devenit unul dintre partenerii cei mai apropiați ai lui Lenin. Liderul bolșevic încă se ascundea în afara țării și avea nevoie de ajutoare de nădejde în Rusia. De câteva ori, Djugașvili a călătorit în străinătate ca să se întâlnească cu Lenin. Fiind reținut de circumstanțe din Viena timp de câteva săptămâni în 1913, a început să lucreze la un articol în care vorbea despre abordarea partidului față de minoritățile etnice. Această lucrare a prezentat un interes deosebit pentru Lenin. Urmând direcția viziunilor lui Lenin, Djugașvili a pledat pentru un Partid Social-Democrat Rus unificat și și-a exprimat opoziția față de fragmentarea forțelor revoluționare pe bază de etnie.

Djugașvili a exemplificat acest tip de cooperare interetnică. El se considera un actor pe scena imperială rusească – nu doar pe cea georgiană. Lăsându-și în urmă naționalismul de tinerețe și trecutul social-democrat transcaucazian, s-a transformat conștient în Stalin. A început să folosească acest pseudonim care suna rusește și care simboliza afinitatea lui cu mișcarea revoluționară cam în perioada în care a intrat în conducerea partidului bolșevic.

Stalin și-a meritat, fără îndoială, poziția și reputația de bolșevic de renume. Capacitățile sale de organizare și de scriere, cutezanța, hotărârea, sângele rece, gusturile simple, adaptabilitatea și devotamentul său față de Lenin, toate acestea au contribuit la ascensiunea lui în vârful ierarhiei. A rămas loial partidului chiar și în timpul crizei din cadrul mișcării social-democrate care a urmat după înăbușirea primei revoluții, o criză caracterizată prin arestări în masă ale ilegaliștilor, prin infiltrarea în organizație a numeroși agenți de poliție și printr-o lipsă severă de fonduri. În martie 1913, un agent care se infiltrase în organizația social-democrată din Baku raporta: „Acest comitet nu întreprinde în prezent nici o activitate“.[47] Între timp, în

februarie, Stalin a fost arestat în îndepărtatul Sankt-Petersburg. Fusese trădat de camaradul lui, un alt lider bolșevic și favoritul lui Lenin, Roman Malinovski, care lucra pentru poliție de câțiva ani.[48]

Patru ani în Siberia

În iunie 1913, Ioseb Djugașvili a fost condamnat la un exil de patru ani în ținutul Turuhansk din Siberia. De la început, această ultimă perioadă de exil a fost marcată de greutăți deosebite. Ținutul Turuhansk era o regiune extrem de neprimitoare. Scrisorile lui Stalin din primele luni erau pline de rugăminți stăruitoare de ajutor și de plângeri privitoare la faptul că nu avea bani și că stătea prost cu sănătatea[49]:

> Parcă niciodată nu m-am aflat într-o situație atât de înfiorătoare. Nu mai am bani, gerul tot mai puternic (minus 37) mi-a provocat o tuse dubioasă și am o stare generală proastă de sănătate, nu am nici o provizie de pâine, de zahăr, de carne sau de petrol lampant (toți banii mei s-au dus pe cheltuieli zilnice, îmbrăcăminte și încălțăminte). […] Înțeleg că nici unul dintre voi, mai ales tu, nu aveți timp de asta, dar, fir-ar să fie, nu am către cine să mă îndrept. Și nu vreau… să dau ortul popii aici. Trebuie să vă ocupați de asta azi și să-mi trimiteți bani prin serviciul telegrafic, pentru că, dacă mai aștept, am să mor de foame și sunt deja subnutrit și bolnav.[50]
>
> Greutățile mele cresc pe oră ce trece, mă aflu într-o situație disperată și, pe deasupra, m-am mai și îmbolnăvit și s-a instalat o tuse dubioasă. Am nevoie de lapte, dar… banii, nu am bani. Draga mea, dacă faci rost de niște bani, trimite-mi-i numaidecât prin serviciul telegrafic. Nu mai pot să rabd.[51]

La început, a existat o slabă speranță de libertate. Conducerea partidului a adoptat decizia de a aranja evadarea lui Stalin și a tovarășului său de exil, Iakov Sverdlov. Pentru o evadare, era nevoie, de asemenea, de bani, dar aceștia au fost trimiși cu întârziere. În plus, trădătorul Malinovski informase poliția cu privire la planurile de evadare. În martie 1914, în urma ordinelor primite de la Sankt-Petersburg, Stalin și Sverdlov au fost trimiși în satul și mai izolat

Kureika, nu departe de cercul polar arctic, și dați în grija unor paznici care se ocupau personal de ei. Evadarea era aproape imposibilă.

Stalin a primit acest transfer ca pe o lovitură dură. La sfârșitul lui martie 1914, a trimis o scrisoare furioasă la Sankt-Petersburg, certându-și tovarășii de partid pentru lunga lor tăcere și cerând să știe: aveau să fie bani pentru evadare sau nu?[52] Peste câteva săptămâni, și-a schimbat planurile. În aprilie, i-a scris lui Malinovski: „Noul guvernator m-a mutat în nordul îndepărtat și mi-a confiscat banii trimiși (60 de ruble în total). Încă trăim, frate. […] Se pare că cineva a răspândit zvonuri că eu nu voi rămâne în exil pe toată perioada condamnării mele. Prostii! Îți zic și jur pe viața câinelui meu că am să-mi ispășesc condamnarea (până în 1917). La un moment dat, m-am gândit să plec, dar acum am abandonat acea idee, am abandonat-o pentru totdeauna.“[53]

Această scrisoare ridică întrebări. Oare afirmația fermă a lui Stalin că nu plănuia să evadeze era destinată ochilor polițiștilor? Sau își exprima nemulțumirea față de tovarășii de partid care nu fuseseră în stare să-l ajute? Poate că și-a dat seama de zădărnicia oricărei speranțe de evadare și luase decizia sinceră de a rămâne în exil. Având în vedere că subiectul evadării nu a mai apărut, se pare că el chiar se împăcase cu soarta.

Viața lui Stalin în Kureika a fost influențată de evenimente care s-au întâmplat în timpul primelor luni petrecute acolo. Întâi, a avut loc o ruptură între el și Sverdlov. Când au ajuns în Kureika, cei doi și-au amenajat un spațiu de locuit împreună, dar acest aranjament nu a durat mult. În scrisorile lui, Sverdlov a făcut doar aluzie la conflictul cu tovarășul lui de locuință: „Locuiesc cu georgianul Djugașvili. […] E un băiat de treabă, dar prea individualist în privința chestiunilor practice. Eu sunt pentru o ordine minimalistă măcar. Ăsta e un motiv de tulburare pentru mine uneori.“[54] Tabloul este completat de alte surse. Potrivit amintirilor Annei Allilueva, sora celei de a doua soții a lui Stalin, acesta a recunoscut mai târziu că găsea diverse pretexte ca să se sustragă îndatoririlor casnice – curățenie, întreținerea focului în sobă etc. Toate treburile rămăseseră pe capul lui Sverdlov.[55] Hrușciov a oferit mai multe informații:

> Stalin a povestit următorul lucru: „Ne pregăteam singuri cina. […] Principalul lucru pe care îl făceam ca să ne ducem zilele era să pescuim somon alb. Nu era nevoie de multă pricepere pentru asta. De asemenea, ne duceam la vânătoare. Eu aveam un câine și-i ziceam Iașka. Desigur, acest lucru nu era pe placul lui Sverdlov; el era Iașka și câinele era Iașka și deci Sverdlov obișnuia să spele blidele și lingurile după cină, dar eu n-o făceam niciodată. Eu mâncam și puneam blidele pe pământ și câinele lingea tot. Dar băiatul ăla avea o pasiune pentru curățenie.“[56]

Aceste neînțelegeri privitoare la igienă provocau, în mod clar, conflicte, dar este posibil să fi existat și alte motive de ceartă. Animozitatea care s-a dezvoltat între Serdlov și Stalin a fost atât de puternică, încât ei nu doar că s-au mutat în case separate, dar au rupt orice legături. Sverdlov i-a scris soției lui câtva timp mai târziu: „În definitiv, draga mea, știi ce condiții abominabile am suportat în Kureika. La nivel personal, camaradul cu care locuiam acolo s-a dovedit a fi un asemenea gen de om încât nu am mai vorbit unul cu altul, nici nu ne-am mai întâlnit.“[57]

Curând după despărțirea lui de Sverdlov, Stalin s-a mutat în casa familiei Pereprîghin – cinci frați și două surori, toți orfani. Stalin, care avea 35 de ani, a început o relație intimă cu Lidia Pereprîghina, care avea 14 ani. Se pare că acest lucru a provocat o ceartă între Stalin și bărbatul responsabil cu paza lui, care s-a transformat într-o bătaie. Poliția locală i-a luat apărarea lui Stalin. O circumstanță care se poate să-i fi fost favorabilă lui Stalin a fost aceea că șeful poliției din ținutul Turuhansk era I.I. Kibirov, un etnic oset care, ca și Stalin, era din Georgia. Este posibil ca Stalin și Kibirov să fi ajuns la o înțelegere, astfel încât cel dintâi să aibă un grad de libertate în schimbul promisiunii că nu avea să încerce să evadeze. Nu numai că Stalin nu a fost acuzat pentru relația lui cu o minoră, dar i s-a dat și un paznic nou, M.A. Merzliakov, care l-a tratat excepțional.[58] În 1930, când era persecutat în timpul regimului sovietic pentru faptul că lucrase în poliția țaristă, Merzliakov i-a cerut ajutor lui Stalin. „Vă cer, Tov. Stalin,“ a scris el, „să informați sovietul nostru sătesc că am avut într-adevăr o relație prietenească cu dumneavoastră atunci când lucram în

Turuhansk și că nu am acționat împotriva dumneavoastră.“ Stalin a răspuns cu o recomandare extrem de favorabilă: „Mih. Merzliakov a avut o atitudine formală față de îndatoririle lui polițienești, fiind lipsit de zelul polițienesc obișnuit; nu m-a spionat, m-a lăsat în pace, nu m-a necăjit și s-a făcut că nu vedea absențele mele frecvente“.[59]

Profitând de această atitudine îndatoritoare, Stalin a reușit să-și aranjeze o viață relativ agreabilă, în măsura în care un astfel de lucru este posibil la cercul polar arctic. A continuat să trăiască cu Lidia Pereprîghina. Au existat zvonuri – deși neclare și contradictorii – că cei doi ar fi avut un copil împreună.[60] Stalin și-a dedicat timpul liber pe care îl avea din belșug pescuitului, vânătorii, vizitării camarazilor exilați în așezările vecine, primirii de oaspeți și participării la petrecerile locale. Situația lui financiară s-a stabilizat îndeajuns încât să-i susțină traiul modest. Cel mai important este că starea de sănătate i s-a îmbunătățit. „Trăiesc ca mai înainte. Mă simt bine. Sunt complet sănătos – probabil că m-am obișnuit cu natura de aici. Și natura aici e aspră: acum trei săptămâni, temperatura a scăzut la minus 45 de grade“, a relatat el voios într-o scrisoare scrisă la sfârșitul lui 1915.[61]

Această perioadă neobișnuită din viața lui Stalin descoperă niște aspecte interesante ale caracterului său. Nu îl tulbura deloc lipsa plăcerilor lumești în acest mediu aspru. În Kureika, unde erau în total opt case și 67 de locuitori, se pare că suferea din cauza lipsei cumplite de parteneri de conversație potriviți. Dar a suportat această lipsă de stimulare intelectuală cu calm. După câte se pare, era perfect capabil să trăiască fără Revoluție și nu simțea nevoia să-și folosească intelectul. Oponenții lui l-au acuzat mult timp că și-a pierdut vremea în ținutul Turuhansk. Troțki, de exemplu, a scris: „Orice încercare de a găsi urme ale vieții lui spirituale în această perioadă de singurătate și răgaz ar fi zadarnică“.[62] Într-adevăr, în operele complete ale lui Stalin nu apare absolut nici un articol scris între începutul lui 1913 și începutul lui 1917.

Corespondența lui Stalin din această perioadă însă zugrăvește o imagine mai complexă. În primul an de exil, fie pentru că încă spera să evadeze, fie, pur și simplu, din obișnuință, chiar a încercat să lucreze. A scris un articol nou despre problemele legate de naționalități și l-a trimis la o revistă. Le-a cerut camarazilor lui să-i trimită cărți, reviste și

ziare. Și în anii care au urmat, corespondența lui din exil conținea referințe la scrierea de articole și la nevoia lui de cărți noi.[63] Însă entuziasmul lui slăbea. În 1914, Malinovski a fost dovedit ca agent dublu. Aceasta a fost o lovitură zdrobitoare pentru întregul partid bolșevic, dar pentru Stalin, care era prieten cu Malinovski și se îndreptase către el să-i ceară ajutor, descoperirea a fost deosebit de dureroasă. Și au fost și alte evenimente descurajatoare. Un articol pe care Stalin l-a trimis la o revistă nu a fost publicat, camarazii lui nu au reușit să-i trimită noi numere de reviste, iar el nu avea bani pentru abonamente. În noiembrie 1915, după doi ani petrecuți în ținutul Turuhansk, el și-a explicat situația într-o scrisoare neobișnuită către Lenin: „Viața mea nu e grozavă. Nu fac mai nimic. Și ce poți să faci când nu ai nici o carte sau aproape nici o carte serioasă? […] Am o grămadă de întrebări și de probleme în cap, dar concret – nimic. Am o dorință arzătoare să fac ceva, dar nu e nimic de făcut.“[64] Comunicarea lui Stalin cu conducerea partidului din emigrație s-a stins treptat, iar el se plângea din când în când în scrisori că oamenii din conducerea partidului îl uitaseră. Într-adevăr, a devenit binecunoscut faptul că Lenin a cerut de mai multe ori, în 1915, să i se amintească numele de familie al lui Stalin: „Îți amintești numele de familie al lui Koba?“; „Am o mare favoare să-ți cer: află […] numele de familie al lui «Koba» (Iosif Dj…?? Am uitat).“[65]

Situația lui Stalin reflecta starea generală a lucrurilor din cadrul partidului bolșevic. Conducerea lui zăcea fie în exil intern forțat, fie în exil autoimpus în străinătate. Perioadele de speranțe, visuri și încercări eșuate de a activa mișcarea alternau cu certuri, atât în interior, cât și cu oponenți din alte partide. În plan personal, dar și în plan politic, viitorul arăta sumbru pentru revoluționari. Cum își imagina, în acel moment, viitorul tânărul Stalin în vârstă de 38 de ani e greu de știut. Poate că încerca să nu se gândească la el.

BASTIOANELE PUTERII LUI STALIN

Ziua și seara de 1 martie 1953, la *dacea* de lângă Moscova. Agitație în rândul bodyguarzilor

După ce i-au plecat oaspeții, în zorii zilei de 1 martie, Stalin s-a dus, cel mai probabil, la culcare. Poate că nu s-a simțit bine.[1] Era bătrân și bolnav. A rămas în camera lui și nu a chemat, așa cum făcea de obicei, bodyguarzii sau servitorii pe la ora cinei. De la începutul lui 1952, camera și vila lui Stalin erau păzite de un personal de securitate de 335 de oameni.[2] Alte 73 de persoane se îngrijeau de celelalte nevoi ale lui, în afară de cele de securitate. În total, 408 persoane, care lucrau în ture, în locuri diferite, se dedicau îngrijirii lui Stalin. Stalin petrecea o bună perioadă în compania acestor oameni. Ei mergeau în spatele lui, stăteau de pază la ferestrele lui, găteau, făceau curat și, dacă era nevoie, făceau conversație cu el. La vila din afara Moscovei, un coridor lung despărțea camerele personalului de partea din casă în care locuia Stalin. În camerele lui erau instalate butoane cu ajutorul cărora îi chema pe membrii personalului.

Abaterea de la rutina lui Stalin din ziua de 1 martie a alarmat echipa de pază. Gărzile au raportat superiorilor lor că nu era nici o „mișcare“ în locuința conducătorului. Seara a venit, fără semne de viață. Sentimentul de panică s-a intensificat, dar, dacă nu erau chemați, nimeni nu voia să se ducă să vadă ce face șeful. În cele din urmă, la un moment dat, după ora șase, paznicii s-au simțit ușurați când au văzut o lumină aprinzându-se în camerele lui Stalin. Toată lumea s-a pregătit pentru apel. Nu a venit nici un apel. Neliniștea a început din nou să crească. Paznicii se certau privitor la cine să se ducă să vadă ce face Stalin. Nimeni nu s-a oferit.

Ezitarea lor era de înțeles. Desigur, se obișnuiseră cu Stalin, la fel cum și conducătorul singuratic, pentru care personalul angajat era deseori ca o familie surogat, se obișnuise cu ei. Din când în când, Stalin și personalul de la vilă lucrau împreună în grădină sau frigeau șașlîc în șemineu. Uneori, el venea în bucătărie și se întindea pe soba rusească din cărămidă ca să-și aline durerea de spate. Însă distanța care îi separa pe Stalin și pe gărzile lui era mult mai mare decât lungimea coridorului care le separa camerele. Era sever cu membrii

personalului său, iar aceștia știau că nu era cazul să slăbească teama pe care o simțeau față de el.

Gărzile care îl păzeau pe Stalin și pe alți membri din vârful conducerii făceau parte dintr-un departament special din cadrul sistemului sovietic de securitate, Direcția Generală a Serviciului de Pază. La începutul regimului, când încă dăinuiau ideile romantic-egalitare ale Revoluției, liderii sovietici se amestecau deseori în mulțime. În anii 1920, soția lui Stalin încă putea să călătorească cu tramvaiul, iar el mergea pe străzile Moscovei sau călătorea cu mașina fără să-și ia precauții speciale, deși era mereu însoțit de bodyguarzi. În iulie 1930, pe când erau în vacanță la Soci, Stalin și soția lui au fost implicați într-un accident de mașină. El a fost rănit ușor când s-a lovit cu capul de parbriz.[3]

La două luni după accidentul de mașină, în toiul isteriei tot mai mari a luptei împotriva „dușmanilor“, Biroul Politic a adoptat hotărârea de „a-l obliga pe Tov. Stalin să înceteze imediat să meargă pe jos prin oraș“.[4] Stalin nu s-a supus acestei restricții. Pe 16 noiembrie 1931, în timp ce mergea pe stradă, însoțit de bodyguarzii lui, de la clădirea Comitetului Central către Kremlin, s-a întâmplat să dea peste un agent înarmat dintr-o organizație antibolșevică, agent care venise din străinătate. Agentul a fost atât de surprins încât nu a avut timp să-și scoată pistolul înainte să fie arestat. Direcția Politică Unită de Stat, OGPU (poliția secretă sovietică de atunci), a trimis un raport despre acest incident lui Stalin și celorlalți membri ai Biroului Politic. Molotov a făcut o însemnare pe raport: „Membrilor BP. Tov. Stalin trebuie oprit să meargă pe jos prin Moscova.“[5] Nu se știe dacă Stalin a dat ascultare acestei solicitări. Nu se știe, de asemenea, dacă este posibil ca incidentul să fi fost aranjat.

În timpul vacanței lui din 1933 petrecute în sud, câteva incidente au părut să-l pună în pericol pe Stalin.[6] În august, mașina lui a fost lovită de un camion în Soci. Șoferul camionului era beat, iar Stalin nu a fost rănit. Un alt incident s-a petrecut pe coasta Mării Negre în septembrie, când, de pe mal, s-au tras focuri de armă într-o șalupă pe care se afla Stalin. Gloanțele au nimerit în apă și nimeni din șalupă nu a fost rănit. În urma unei investigații, s-a constatat că focul fusese deschis de

gărzile de coastă care nu fuseseră avertizate că în zona protejată urma să intre o șalupă.

Asasinarea lui Serghei Kirov, la 1 decembrie 1934, a reprezentat un moment de cumpănă în ceea ce privește atitudinea față de siguranța liderilor sovietici.[7] Folosindu-se de această scuză, Stalin a recurs la o serie de represalii împotriva foștilor membri ai opoziției din cadrul partidului, care au fost acuzați că au aranjat asasinarea lui Kirov și că puneau la cale alte acte teroriste împotriva conducerii sovietice. Între 1936 și 1938, când teroarea a făcut ravagii în țară, înghițind sute de mii de vieți, Stalin a eliminat pe oricine era suspectat de lipsă de loialitate. Aparatul de securitate a fost o țintă importantă a epurărilor, iar cei responsabili cu paza membrilor din conducere au căzut, de asemenea, victime. În aprilie 1937, șeful gărzii personale a lui Stalin a fost arestat și executat în urma unui proces sumar. În ceea ce-i privește pe cei doi succesori ai săi din 1937 și 1938, unul s-a împușcat și celălalt a fost executat. În cele din urmă, la sfârșitul lui 1938, Nikolai Vlasik, un personaj needucat, dar eficient, a fost numit în această funcție.[8] Lui Stalin i-a plăcut de el și l-a menținut în post mai bine de 13 ani.

Cariera lui Vlasik a supraviețuit chiar și unui incident care s-a petrecut la Moscova, pe 6 noiembrie 1942. O mașină oficială în care se afla Anastas Mikoian, unul dintre partenerii cei mai apropiați ai lui Stalin, a fost ținta unui atac armat în acea zi, în timp ce ieșea din Kremlin. Nimeni nu a fost rănit și, după o scurtă luptă, cel care a tras a fost arestat. S-a dovedit că era un soldat de la o unitate de apărare antiaeriană din Moscova, care, probabil, avea probleme psihice.[9] Acest incident a reprezentat o lovitură teribilă pentru serviciul de pază de sub comanda lui Vlasik: un soldat dezechilibrat și înarmat stătuse în văzul lumii la porțile Kremlinului destul timp, așteptând să iasă o mașină oficială, fără să fie interogat sau reținut. Vlasik a fost retrogradat, dar conducătorul i-a oferit o a doua șansă. El a continuat să supravegheze serviciul de pază al lui Stalin.[10]

Vlasik părea să se bucure de încrederea totală a lui Stalin. Îl urma pe conducător peste tot, deseori mânca împreună cu el la aceeași masă și i s-a acordat dreptul de a-l fotografia. Sub conducerea lui Vlasik, Direcția Generală a Serviciului de Pază a devenit o agenție guvernamentală puternică și influentă. La începutul lui 1952, ea

cuprindea 14 300 de persoane și avea un buget enorm, de 672 de milioane de ruble. Direcția lui Vlasik nu era responsabilă numai cu protecția, ci și cu întreținerea apartamentelor și vilelor membrilor din vârful conducerii sovietice, aprovizionându-i constant pe membrii Comitetului Central cu bunuri de consum, ocupându-se de transportul și de cazarea invitaților străini și supraveghind construcția de noi clădiri guvernamentale. În 1951, aproximativ 80 de milioane de ruble din bugetul direcției s-au folosit pentru întreținerea vilelor și a apartamentelor celor 14 membri cu cele mai înalte funcții din conducerea sovietică (inclusiv pentru acoperirea cheltuielilor de pază și pentru servitori). Stalin a fost, bineînțeles, cel mai costisitor din cei 14. 26,3 milioane de ruble s-au cheltuit în total pentru apartamentul și vila lui, în 1951. În această sumă nu au intrat, probabil, cheltuieli precum cele pentru transportul cu automobilul.

A lucra în slujba Direcției Serviciului de Pază era un lucru deopotrivă prestigios și profitabil. În 1951, salariul mediu al membrilor gărzii personale a lui Stalin (care includea uniforme, cazare etc.) era de 5 300 de ruble pe lună, într-o vreme în care salariul lunar mediu în Uniunea Sovietică era de 660 de ruble, iar venitul mediu pe cap de locuitor pentru țăranii colectivizați era de aproximativ 90 de ruble pe lună.[11] În afară de beneficiile materiale, relația lui Vlasik cu conducătorul îi conferea o influență politică semnificativă, ducând la implicarea lui tot mai mare – cu încurajarea lui Stalin – în intrigile politice care fierbeau în jurul *vojd*-ului (conducătorului). Faptul de a avea un protector puternic și un sentiment al siguranței era amețitor. Vlasik bea și avea o viață personală promiscuă, la fel ca și subordonații săi.

Stalin tolera în general astfel de „slăbiciuni“ văzute ca o garanție a obedienței și a devotamentului. Totuși, era cunoscut pentru faptul că îi punea pe subordonații săi la locul lor, mai ales dacă aceștia își permiteau prea multe libertăți. În vara lui 1947, una dintre chelnerițele de la dacea din afara Moscovei l-a informat pe Stalin că, în perioada în care fusese el plecat, comandantul vilei și adjunctul lui dăduseră o petrecere cu băutură și prostituate, pentru care furaseră aperitive din provizia oficială. Mai mult, comandantul adjunct și

însoțitoarele lui se uitaseră prin documentele de pe biroul lui Stalin. La ordinele lui Stalin, comandantul adjunct a fost arestat, interogat în detaliu, bătut și împușcat.[12] Acest incident ar fi trebuit să fie un avertisment pentru Vlasik, dar nu a fost. Stalin a continuat să manifeste o atitudine destul de relaxată față de moravurile șefului gărzii lui personale. În 1950, conform mărturiei personale a lui Vlasik, Stalin l-a mustrat pentru „corupție“ și „relații cu femei“, dar a rămas în grațiile conducătorului.[13]

Steaua lui Vlasik a început să apună abia când bătrânul Stalin a hotărât că venise vremea unei alte epurări generale a aparatului de securitate a statului. Pe 19 mai 1952, Politburo (Biroul Politic) a aprobat o rezoluție în care Vlasik și întreaga conducere a Direcției Generale a Serviciului de Pază din cadrul Ministerului Securității Statului erau criticați pentru „cheltuieli ilegale și consum necontrolat de resurse“. Au urmat reduceri semnificative ale personalului direcției, ale funcțiilor și ale bugetului. Unii dintre membrii direcției au fost acuzați de infracțiuni. Vlasik a fost dat afară din partid și retrogradat în funcția de adjunct al unui lagăr de muncă din Munții Urali[14], iar în decembrie 1952 a fost arestat. Conducerea Direcției Serviciului de Pază i-a fost dată ministrului Securității Statului, Semen Ignatiev.[15]

Arestările, reducerile de personal și reorganizarea Direcției Serviciului de Pază i-au neliniștit, fără îndoială, pe membrii instituției. Temându-se pentru slujbele și pentru viețile lor, nici unul dintre ei nu voia să înfrunte consecințele ce se puteau ivi dacă luau inițiativa. Din aceste motive, în data de 1 martie 1953, bodyguarzii lui Stalin au ezitat foarte mult să se ducă să vadă ce face acesta, chiar dacă, în mod evident, se petrecea ceva ieșit din comun.

Birourile Securității Statului, inclusiv biroul care se ocupa de siguranța personală a lui Stalin, reprezentau un sistem de control foarte important, care dirija uriașul aparat numit de istorici partidul-stat stalinist. Cadrul care ținea unit acest aparat era partidul bolșevic, lăsat moștenire de Lenin, însă modificat în mod repetat pentru a satisface necesitățile dictaturii lui Stalin. Sub conducerea lui Stalin, partidul era o organizație centralizată în mod rigid, a cărei putere era fondată pe dreptul incontestabil de a angaja, de a concedia și de a redistribui personalul. de a lungul a numeroși ani, s-au alcătuit liste cu

funcții („nomenclatura“). Fiecare funcție aparținea unui comitet de partid specific, de la *raikom* (comitetele raionale) până la ȚK (Comitetul Central al Partidului). Cariera și soarta fiecărui demnitar din țară depindeau de un anumit comitet de partid și nimeni, nici măcar funcționarii de partid, nu se putea sustrage sistemului. Membrii-cheie din conducerea guvernului erau confirmați în cadrul aparatului ȚK din Moscova.

Nomenclatura ȚK era într-o continuă creștere, ceea ce reflecta preocuparea centrului pentru deținerea unui control tot mai mare. În septembrie 1952, cu o jumătate de an înainte de moartea lui Stalin, nomenclatura includea 53 000 de posturi. Cei care ocupau aceste posturi erau „crema“ societății sovietice, printre ei numărându-se înalți oficiali din cadrul partidului și al statului, conducători militari de la vârf și șefii „uniunilor de creație“, precum Uniunea Scriitorilor. Pe o treaptă inferioară se aflau demnitarii care dețineau controlul asupra unor organisme regionale importante: cei care făceau parte din nomenclatura comitetelor numite *obkom* (comitete provinciale), *kraikom* (comitete regionale) și a comitetelor centrale ale partidelor comuniste din diversele republici care alcătuiau Uniunea Sovietică. Această listă era, de asemenea, în continuă creștere. Din 1 iulie 1952, ea cuprindea, în total, 350 000 de funcții.[16]

Sutele de mii de funcționari erau coloana vertebrală a aparatului de stat și pilonul dictaturii. Bineînțeles, Stalin nu avea o legătură directă cu marea majoritate a acestora. În plus, aparatul partidului-stat avea propria viață și nu era, în general, supus imixtiunii conducerii de vârf. În lupta lor pentru supraviețuire, succes și ascensiune pe scara ierarhică, demnitarii căutau moduri de a ocoli regulile stricte prin care se urmărea centralizarea. Puteau, în general, să acționeze după cum le dicta interesul, atât timp cât documentele pe care le lăsau în urmă dovedeau faptul că urmaseră regulile. Abuzurile de putere erau ceva obișnuit. Mai mulți istorici, exagerând importanța acestor procese, au afirmat că dictatura stalinistă era instabilă și mulți au încercat să explice că trăsăturile cele mai rele ale stalinismului – mai ales represiunea în masă – au luat naștere de jos.

Dovezile documentare nu vin nicidecum în sprijinul ideii unui „dictator slab“. Nu se cunoaște nici măcar o singură decizie importantă care să fi fost luată de altcineva în afară de Stalin. Nu se știe să fi existat nici măcar o perioadă scurtă în care el să nu-și fi exercitat controlul dictatorial. Dictatura a dezvoltat metode extrem de eficiente de manipulare și de exercitare de presiuni asupra societății și a aparatului de stat și, astfel, Stalin avea un control strâns al puterii și al implementării deciziilor esențiale. Represiunea și epurările nesfârșite în rândul cadrelor țineau societatea și aparatul de stat într-o stare de tensiune mobilizată. Arhivele le-au permis istoricilor să evalueze, în cifre destul de exacte, gradul de violență necesar pentru dobândirea unui asemenea control. Documentele oficiale arată că, între 1930 și 1952, au fost împușcați aproximativ 800 000 de oameni.[17] Însă numărul celor care au murit ca urmare a acțiunilor regimului a fost mult mai mare, în măsura în care aparatul de securitate al lui Stalin utiliza frecvent tehnici fatale de tortură, iar condițiile obișnuite din lagărele de muncă făceau uneori să nu existe nici o deosebire între acestea și lagărele de exterminare. Între 1930 și 1952, aproximativ 20 de milioane de persoane au fost trimise în lagăre de muncă, colonii de deținuți sau închisori. În aceeași perioadă, nu mai puțin de șase milioane de oameni, în special „kulaci“ și membri ai „populațiilor reprimate“, au fost supuși unui „exil administrativ“: au fost relocați forțat în zone izolate din URSS. În medie, pe parcursul guvernării lui Stalin, care s-a întins pe o perioadă de peste 20 de ani, un milion de oameni au fost împușcați, încarcerați sau deportați în zone aproape de nelocuit din Uniunea Sovietică, în fiecare an.

Dintre cei care au fost împușcați și trimiși în lagăre, mulți erau infractori de drept comun. Dar asprimea excepțională a legilor și criminalizarea tuturor sferelor vieții socio-economice și politice presupuneau faptul că cetățeni obișnuiți, care comiteau infracțiuni minore sau care erau luați de tăvălugul diverselor campanii politice, erau catalogați adesea drept infractori. De asemenea, pe lângă cele 26 de milioane de persoane care au fost împușcate, încarcerate sau supuse exilului intern, zeci de milioane de oameni au fost forțați să lucreze la proiecte grele și periculoase, arestați, supuși unor perioade lungi de detenție fără a fi acuzați sau dați afară din slujbele lor și

evacuați din case pentru că erau rude ale „dușmanilor poporului“. În total, dictatura stalinistă a supus cel puțin 60 de milioane de oameni unui tip de represiune și de discriminare „mai dur“ sau „mai puțin dur“.

La această cifră trebuie să adăugăm și victimele perioadelor ciclice de foamete, care numai între 1932 și 1933 au răpus între cinci și șapte milioane de oameni. Foametea stalinistă a fost, în mare parte, rezultatul unor decizii politice. În campania sa pentru înfrângerea opoziției țăranilor în fața colectivizării, guvernul stalinist a utilizat foametea ca pe un mijloc de a „pedepsi“ mediul rural. Toate ofertele de ușurare a situației – cum ar fi cumpărarea de cereale din afară – au fost respinse. Ultimele provizii de alimente au fost confiscate din satele înfometate.

Putem deduce din aceste cifre înspăimântătoare, puse cap la cap, că un procentaj considerabil din rândul cetățenilor sovietici a suferit o formă sau alta de represiune sau de discriminare în timpul perioadei staliniste.[18] Nu ar fi exagerat să spunem că o majoritate absolută a fost zdrobită cu brutalitate de o minoritate privilegiată – numai că mulți din rândul acelei minorități au fost, de asemenea, luați de tăvălugul terorii.

Pentru a-și atinge scopurile, inclusiv implementarea represiunii în masă și confiscarea cerealelor din satele care sufereau de foamete, regimul nu avea nevoie ca aparatul său să funcționeze cu precizia unui ceas. Incapacitatea de a obține o centralizare perfectă într-o țară atât de mare a fost compensată de utilizarea largă a campaniilor, care au urmat, în general, un model similar. Campaniile au fost baza practicii politice staliniste. Toate începeau cu un set de obiective și cu atribuirea unor sarcini specifice, stabilite de la centru, de obicei, chiar de Stalin. Acești pași erau urmați de mobilizarea aparatului de stat în vederea executării sarcinilor atribuite, folosindu-se de metode extraordinare și de suspendarea totală a domniei oricărei legi. Ca urmare, o campanie lua aspectul unei crize, culminând într-un punct în care retragerea devenea necesară. Această retragere lua forma unei contracampanii care îi elimina pe unii dintre cei care efectuaseră campania inițială, consolidând, în același timp, rezultatele acesteia și stabilizând situația. Acest balans a dus la distrugerea unor resurse materiale uriașe și a

nenumărate vieți omenești. Însă, în contextul sistemului stalinist, campaniile au fost o metodă eficientă de mobilizare a unei țări foarte mari în vederea realizării unui obiectiv central.

Stalin nu avea nevoie să exercite personal un control strâns asupra tuturor organismelor partinice și guvernamentale pentru a-și păstra puterea dictatorială. Era suficient să dețină controlul asupra principalelor pârghii ale puterii, cel mai important fiind controlul asupra poliției secrete. El a înțeles mai rapid decât alți lideri sovietici că aparatul de securitate al statului putea să fie o armă prețioasă în războiul intrapartinic. Acesta a fost unul dintre fundamentele succesului său. Odată ce a dobândit controlul asupra „structurilor punitive“ ale Uniunii Sovietice, nu l-a mai lăsat niciodată să-i scape din mâini. A continuat să folosească aparatul de securitate al statului ca pe un instrument al puterii până în ziua în care a murit.

Așa cum vom vedea, Stalin și-a dedicat mult timp ca să se implice activ în conducerea aparatului de securitate al statului, în anumite perioade – în mod deosebit în timpul Terorii dintre 1937 și 1938 –, cea mai mare parte a timpului său. El a inițiat personal toate campaniile principale de represiune, a conceput planuri pentru îndeplinirea lor și a monitorizat minuțios implementarea acestora. A dirijat inventarea de dovezi pentru numeroasele procese politice și de câteva ori a scris scenarii detaliate privitoare la cum să se desfășoare procesele. Avea o pasiune pentru lecturarea cascadei de procese-verbale ale interogatoriilor arestaților, acte care i se aduceau la cunoștință, iar însemnările pe care le făcea pe marginea acestor documente arată că le citea cu grijă și cu atenție. Deseori scria comentarii și dădea ordine pentru noi arestări sau pentru folosirea torturii ca să se „ajungă la adevăr“. A aprobat personal împușcarea multor oameni. Pe unii îi cunoștea personal; pe alții nu îi întâlnise niciodată.

Pe lângă numeroasele sarcini „obișnuite“ pe care agenții CEKA le îndeplineau pentru Stalin, ei se ocupau și de chestiuni deosebite, „delicate“.[19]

Pe 5 mai 1940, la ordinele lui Stalin, un grup special al aparatului de securitate a răpit-o pe Kira Kulik-Simonici, soția comisarului adjunct al poporului pentru Apărare, mareșalul Grigori Kulik, în timp ce ieșea din casă.[20] Ea a fost dusă în secret la închisoare, supusă unui lung

interogatoriu și apoi împușcată discret. Kulik-Simonici era descendenta unui înalt oficial din perioada țaristă. Multe dintre rudele ei fuseseră împușcate, iar unele reușiseră să fugă în străinătate. Ea mai fusese căsătorită o dată și petrecuse un timp în exil alături de fostul soț acuzat de efectuarea unor tranzacții ilegale cu valută forte. Agenții CEKA, care i-au raportat toate acestea lui Stalin, au împodobit povestea cu multe alte abateri, inclusiv cele legate de legăturile lui Kulik-Simonici cu străini. Stalin l-a sfătuit pe Kulik să divorțeze de soția lui, dar când mareșalul a refuzat, Stalin a ordonat agenților săi să scape discret de Simonici. Când Kulik a descoperit dispariția soției sale, i-a telefonat șefului securității statului Lavrenti Beria, care a negat implicarea agenției sale. Kulik nu l-a crezut și a început să caute adevărul. A fost chemat la Comitetul Central, unde a fost supus unui interogatoriu de trei ore și i s-a ordonat să nu „calomnieze“ aparatul de securitate. În plus, i s-a spus, soția lui era probabil o spioană ce fugise de teamă să nu fie descoperită.[21] Kulik s-a înmuiat.

Astfel de cazuri, în care Stalin considera, din motive politice, că nu era indicat să aresteze și să acuze oamenii în public, nu erau rare. Cu un an înainte de asasinarea soției mareșalului Kulik, în iulie 1939, ambasadorul sovietic în China a fost ucis împreună cu soția lui. Agenți CEKA special selectați i-au lovit în cap cu niște ciocane și apoi au înscenat un accident de mașină.[22] La începutul lui 1948, liderul civic evreu și regizorul Solomon Mikhoels, o personalitate populară și binecunoscută în URSS și în Occident, a fost omorât într-un mod similar.[23] Cekiștii au intrat în Mikhoels cu un camion și au prezentat acest incident ca pe un accident. Dovezile nu lasă nici o urmă de îndoială asupra faptului că această crimă a fost, de asemenea, executată la ordinele directe ale lui Stalin.[24] Este unul dintre numeroasele acte de teroare individuală comise de Stalin.[25] Astfel de crime la comandă au fost săvârșite și în străinătate. Cea mai faimoasă este asasinarea lui Troțki din 1940, în Mexic.

Arhivele conțin un număr uriaș de documente ce confirmă faptul că Stalin utiliza în mod obișnuit poliția secretă pentru îndeplinirea unor acțiuni arbitrare și brutale, doar pe baza propriilor bănuieli. Acestea lasă impresia clară că Stalin a organizat personal acte de teroare care nu se încadrau deloc în vreo accepțiune rezonabilă a „necesității

oficiale“. Acest aspect criminal al dictaturii lui îl atrăgea evident. Afundarea într-o lume a violenței, a provocărilor și a crimei i-a hrănit și i-a intensificat suspiciunea patologică. Guvernat de temeri și de certitudinea că era înconjurat de dușmani, nu a simțit nici o remușcare în privința folosirii violenței în cel mai înalt grad. Aceste calități personale au reprezentat un factor important al brutalităților comise de guvernul sovietic, din anii 1920 până în anii 1950.

Cu toate că Stalin se bizuia din plin pe aparatul de securitate, el nu i-a rămas niciodată dator. Atribuind operațiunile cele mai murdare poliției secrete, nu și-a făcut iluzii privitoare la loialitatea „sabiei“ sale „revoluționare“, în schimb, și-a ținut în frâu cekiștii prin zguduiri și epurări periodice. Într-un moment de sinceritate, el i-a destăinuit ministrului securității statului, Ignatiev, că „Un cekist are doar două posibilități – promovarea sau închisoarea“.[26] A rămas fidel acestui principiu. Din anii 1930 până în anii 1950, organizațiile CEKA au făcut obiectul unor valuri de represiune brutală. Noii călăi îi distrugeau pe cei vechi, doar ca să sfârșească mai târziu și ei în camera de tortură.

Timp de multe decenii, istoricii au dezbătut antecedentele și cauzele brutalității excepționale a lui Stalin. Mulți consideră că la originea acesteia se află Revoluția Bolșevică din 1917, un eveniment care i-a deschis lui Stalin poarta către putere.

Capitolul 2

În umbra lui Lenin

Istoricii dezbat încă măsura în care tulburările din Petrograd, de la sfârșitul lui februarie 1917, au fost spontane. Unii afirmă că demonstrațiile au fost organizate de revoluționari de profesie, însă nimeni nu poate spune cu siguranță că așa a fost. Revoluția a izbucnit fără avertisment, ca rezultat al destabilizării sociale provocate de aproape patru ani de război, iar țarul și consilierii lui nu au înțeles imediat gravitatea situației. Lenin, în Elveția, a aflat de Revoluție citind despre ea în ziarele occidentale. Veștile au ajuns greu și la Stalin, în exilul siberian, căci autoritățile locale, care se pare că sperau

că revoltele aveau să treacă, au interzis ziarelor locale să aducă vești din Petrograd.

Abdicarea țarului a dezlănțuit o euforie generală. Fratele lui, Marele Duce Mihail, fusese numit succesorul lui Nicolae, dar și el a renunțat la tron, punând capăt, astfel, în mod oficial, monarhiei. La scurt timp după aceea, la începutul lui martie 1917, s-a organizat o reuniune a administrației locale a orașului Acinsk, unde era exilat Stalin atunci. Dintr-un motiv oarecare, el nu a fost prezent, însă camaradul lui apropiat Lev Kamenev a jucat un rol important aici. A fost trimisă o telegramă, care lăuda decizia Marelui Duce, semnată de cei care se întruniseră.[1] În 1925, când Stalin și Kamenev au apucat căi diferite în lupta pentru putere, Stalin i-a amintit vechiului său prieten de acest gest prietenos față de un membru al familiei regale, un gest care acum arăta ca o gafă politică serioasă.[2] Este neverosimil însă ca Stalin să fi gândit astfel în 1917. Telegrama reflecta îmbătarea generală cu speranță și libertate. Stalin, Kamenev și alți revoluționari eliberați au pornit către Petrograd în această stare.

A durat ceva timp până când Stalin și camarazii lui bolșevici și-au găsit direcția după ce au reușit pentru prima dată să iasă din ilegalitate și să joace un rol legitim în noul sistem. În capitală, ei au descoperit o putere politică divizată. Parlamentul rus, Duma de Stat, formase un guvern provizoriu, alcătuit în special din membri ai partidelor liberale care susțineau crearea unei republici parlamentare în stil occidental. Dar, în același timp, Sovietul din Petrograd al Deputaților Muncitorilor și Soldaților, un organ revoluționar, a cărui autoritate era dată de sprijinul muncitorilor rebeli și, cel mai important, al soldaților din garnizoana de la Petrograd, exercita o parte importantă din puterea reală. Sovietul era condus de membri ai partidelor socialiste: Partidul Social-Democrat menșevic și Partidul Socialist Revoluționar (eserii). Aceste două partide erau forțele cele mai influente din cadrul taberei revoluționare și, până atunci, întrecuseră celelalte partide, inclusiv pe bolșevici. Eserii și menșevicii erau cei care stabileau obiectivele revoluționare pe termen scurt și lung. Ei considerau evenimentele din februarie o revoluție burgheză care avea să aducă o perioadă prelungită de dezvoltare burghezo-democratică. Așadar, erau de părere că, în stadiul inițial, un partid liberal burghez trebuia să dețină

puterea și că revenea Adunării Constituante sarcina de a stabili forma de guvernare a noii Rusii. Realizarea socialismului era un scop îndepărtat. Alte țări, cu un capitalism mai dezvoltat – nu Rusia –, aveau să deschidă calea către socialismul global.

În același timp, socialiștii ruși nu aveau nici o intenție să renunțe la puterea care le căzuse în brațe. Nu erau niște dogmatici înguști la minte, incapabili să devieze de la doctrină, ci erau realiști și pragmatici, deși le lipseau rafinamentul politic și hotărârea. Erau foarte conștienți de pericolele cu care se confrunta țara. Între acestea, primul loc îl ocupa războiul civil, împreună cu răspândirea unei rebeliuni sângeroase ce putea să provoace haos și să aducă Rusia în pragul catastrofei și al colapsului, nu pentru prima dată în istoria ei. Cele mai grăitoare simboluri ale acestui pericol le reprezentau milioanele de bărbați epuizați de război și supărați, care se întorceau de pe front. În 1917, singura poziție responsabilă pe care o putea adopta un politician era aceea că războiul civil trebuia evitat cu orice preț. Menținerea păcii civile era singura cale de a preveni pierderi importante și de a pregăti terenul pentru un viitor mai bun. Socialiștii de la conducerea sovietului au considerat că era datoria lor să înăbușe excesele revoluționare și să colaboreze cu liberalii și cu guvernul provizoriu. Cooperând dintr-o poziție de putere, ei s-au folosit în mod rezonabil de aceasta și au făcut din menținerea păcii cea mai importantă prioritate. Formularea oficială a acestei politici de compromis a fost: sprijinirea guvernului provizoriu atât timp cât acesta contribuia la cauza Revoluției.

Mulți bolșevici, de obicei descriși ca „moderați“ sau „de dreapta“, susțineau în esență aceeași abordare.[3] Kamenev a fost unul dintre liderii acestei facțiuni. El și Stalin erau legați de o lungă prietenie și de colaborarea din cadrul partidului. În decembrie 1912, Stalin i-a scris: „Salutări, prietene! Îți transmit un salut eschimos și-ți frec nasul. Fir-ar să fie. Îmi lipsești al naibii de tare. Mi-e dor de tine – jur pe câinele meu! Nu e nimeni, nimeni cu care să port o discuție ca de la om la om, naiba să te ia.“[4]

Nu e nici o surpriză că, la început, Stalin și Kamenev au avut poziții politice similare. În timp ce Lenin și mulți alți bolșevici de seamă au rămas în Elveția, Kamenev și Stalin au jucat un rol important în

conducerea partidului în Rusia. După ce au ajuns la Petrograd, ei au preluat practic controlul ziarului bolșevic *Pravda* și l-au folosit ca să promoveze o agendă moderată, bazată pe convingerea că venirea la putere a burgheziei liberale era în conformitate cu principiile directoare ale istoriei și că socialismul era o perspectivă pe termen lung. Ziarul și-a declarat sprijinul condiționat pentru guvernul provizoriu. Ca membri ai conducerii sovietului din Petrograd, Kamenev și Stalin au avut interacțiuni strânse cu alți socialiști. Bolșevicii începeau negocierile ca să exploreze posibilitatea unirii forțelor cu aripa stângă a menșevicilor.

De la început, Kamenev și Stalin au fost nevoiți să-și justifice pozițiile. Lenin, care era nemulțumit de linia politică promovată de *Pravda*, a cerut sloganuri diferite. Scriind din exil, el a pledat în favoarea unei căi radicale, declarând război guvernului provizoriu și susținând Revoluția socialistă. Kamenev și Stalin au colaborat ca să pareze aceste atacuri. Au prelucrat mult un articol trimis de Lenin înainte să îl publice în *Pravda*.[5] Cel mai probabil, nu au înțeles, cu adevărat, intențiile lui Lenin și au presupus că radicalismul lui se datora, pur și simplu, faptului că era desprins de realitățile din țară.

Poziția lui Lenin însă se baza pe niște calcule politice atente. Pozițiile moderate ale lui Kamenev și ale lui Stalin au deschis calea cooperării între principalele partide socialiste, însă cooperarea nu s-a materializat niciodată. Sub aspectul bunăstării țării, efortul unit de cooperare pentru a ține la distanță radicalismul era singura cale corectă. Sub aspectul scopului final al preluării puterii numai de bolșevici, această cale era dezastruoasă. Participarea la o coaliție, chiar și ca opoziție, lega mâinile bolșevicilor și îi lipsea de sprijinul segmentelor radicale ale populației. Nu asta avea Lenin în minte, iar dezaprobarea lui a pecetluit, până la urmă, soarta bolșevismului „de dreapta“.

Când veștile despre Revoluția din Rusia au ajuns la urechile lui Lenin, el avea deja pregătit un plan de acțiune, atent elaborat în lumina conflictelor politice trecute. Lenin miza pe faptul că ar putea acapara puterea înainte ca situația revoluționară să se stabilizeze. Momentul lui istoric urma să fie perioada radicalizării revoluționare, o

perioadă pe care o cunoștea bine din experiența altor revoluții. Chiar și în faza timpurie, relativ moderată a Revoluției, Lenin a promovat un program extrem pentru care aceasta nu prea era pregătită. Altfel spus, știind că avea să urmeze o tendință de radicalizare, el aștepta cu răbdare momentul potrivit. Această strategie avea avantaje clare pentru un partid al cărui scop final era preluarea puterii. Promovarea unor obiective radicale, pe care mulți le socoteau nesăbuite, a așezat partidul într-o categorie aparte. Faptul că nimeni nu voia să intre într-o coaliție cu el i-a acordat o anumită libertate. Un program radical a servit și ca mijloc de zdrobire a forțelor moderate din partid și de mobilizare a elementelor sale mai hotărâte. În sfârșit, în ciuda faptului că a fost inițial respins de mase, un astfel de program avea să câștige, până la urmă, o acceptare mai largă pe măsură ce disperarea și nerăbdarea tot mai mari favorizau un grad mai mare de acceptare a extremismului.

Imediat ce a auzit de Revoluție, Lenin s-a pregătit în grabă să plece din Elveția către Rusia. Nerăbdător să intre în luptă, el a negociat o înțelegere cu autoritățile germane, care i-au permis să treacă prin teritoriul inamic în drumul către Rusia. Făcând astfel, și-a asumat un risc serios și s-a expus acuzațiilor de coluziune cu dușmanul sau chiar de spionaj. Însă scopul justifica mijloacele: trebuia să ajungă la Petrograd. De îndată ce a coborât din tren, și-a anunțat public planul de acțiune.[6]

Lenin a declarat că bolșevicii trebuiau să refuze sprijinirea guvernului provizoriu și să lupte pentru Revoluția socialistă și pentru transferul puterii „în mâinile proletariatului și ale segmentelor celor mai sărace din rândul țărănimii“ – cu alte cuvinte, în mâinile partidului bolșevic. Democrația incipientă care apăruse după Revoluția din Februarie nu avusese deloc șansa să se dezvolte, însă, pentru Lenin, aceasta durase deja mai mult decât era necesar. Republica parlamentară trebuia să fie înlocuită cu o republică sovietică ce avea să aducă transformări socialiste sub conducerea bolșevică. Deocamdată, Lenin a menționat doar câteva dintre cele mai importante schimbări: naționalizarea pământului, transformarea proprietăților mari în ferme experimentale sub controlul sovietelor și naționalizarea băncilor sau chiar fuziunea lor într-o singură bancă

națională. În concordanță cu aceste noi obiective și pentru a deosebi clar partidul bolșevic de alte partide socialiste, Lenin a propus ca partidul să nu se mai numească Social-Democrat, ci Comunist.

Această platformă a întâmpinat o opoziție puternică, atât din afara partidului, cât și din interior. Lenin propunea practic un program vag articulat de acaparare a puterii. Cum avea să fie folosită acea putere dacă planul lui izbutea? Ce avea să însemne socialismul în context rusesc? Ce garanție era că revoluția din Rusia avea să fie urmată de o revoluție în țări mai dezvoltate (fără de care Rusia rămânea izolată)? În loc de răspunsuri, aceste întrebări au fost abordate printr-o retorică demagogică nerușinată. Deocamdată, era clar că direcția leninistă ducea la amorsarea războiului civil.

Conform memoriilor contemporane, în timpul unuia dintre discursurile lui Lenin, după sosirea lui la Petrograd, un tovarăș de partid care fusese cândva apropiat de el a strigat de unde se afla: „Asta e o prostie, delirul unui nebun!“[7] Partenerii bolșevici ai lui Lenin nu puteau să tolereze o asemenea izbucnire, chiar dacă, mai mult sau mai puțin, erau de acord cu ea. Totuși, la începutul lui aprilie, la reuniunile principalelor organizații bolșevice, ideile lui Lenin au fost respinse prin vot majoritar. Nu numai Kamenev a continuat să se opună public ideilor lui Lenin, ci la fel a făcut și Stalin.

Se pare că reacția puternică a oponenților politici din afara partidului a servit scopului lui Lenin. El punea intenționat la cale o confruntare care avea să îi separe pe bolșevici de celelalte forțe politice din țară. Totuși, în interiorul partidului, el trebuia să calmeze conflictele. Nu era posibil să facă acest lucru prin metodele pe care avea să le folosească Stalin mai târziu. Bolșevicii nu erau încă acel partid. Și situația din țară – agravată de agitația Revoluției și de democrația incipientă – era diferită. Și Lenin era un alt gen de lider. El a folosit o combinație de intransigență dură și conciliere. O manevră importantă, în mod deosebit, a fost recrutarea bolșevicilor „de dreapta“, mai ales a lui Stalin și a lui Kamenev, de partea lui. Lenin a acționat prudent, permițându-le întotdeauna oponenților lui să-și păstreze reputația. În loc să-i încolțească, el i-a promovat în pozițiile de vârf din partid. În cazul lui Stalin, această abordare a funcționat.

Orice s-ar fi petrecut în capul lui Stalin, el a trecut rapid de partea lui Lenin.

Susținerea pe care i-a acordat-o Lenin lui Stalin în timpul alegerilor pentru Comitetul Central, la conferința partidului din aprilie 1917, reflectă clar relația lor strânsă de colaborare: „Îl cunoaștem pe Tov. Koba de mulți ani. […] Îndeplinește bine orice funcție de răspundere.“[8] Această recomandare i-a câștigat lui Stalin un loc în Comitetul Central, aducându-i mai multe voturi decât a primit oricine altcineva, în afară de Zinoviev[9] și Lenin însuși. Stalin a înțeles numaidecât ce influență uriașă avea Lenin în cadrul partidului. După o oarecare nehotărâre, el a luat decizia fermă să se așeze pe aceeași linie cu puterea.

Stalin promova oare propria carieră sau chiar a înțeles și a acceptat ceea ce susținea Lenin? Identificarea cauzei înclinației inițiale a lui Stalin către un bolșevism „moderat“ are o importanță fundamentală pentru oricine încearcă să înțeleagă modul în care funcționa mintea lui. În mod clar, flexibilitatea de care a dat dovadă în martie-aprilie 1917 nu se potrivește cu imaginea unui radical intransigent, avid de putere. Se datora oare aparenta lui moderație influenței lui Kamenev? Sau a fost influențat de ceilalți socialiști din sovietul de la Petrograd, unde mulți dintre menșevici erau compatrioți georgieni? Poate că nu își dezvoltase încă încrederea de a acționa ca o personalitate politică independentă și simțea că avea nevoie să urmeze pe cineva. În acest din urmă caz, de ce nu l-a urmat imediat pe Lenin după ce a primit scrisoarea acestuia din Elveția? Poate că Stalin a fost cu adevărat „moderat“ la începutul lui 1917, dar, ca mulți alții, s-a schimbat sub forța circumstanțelor. Sursele istorice nu oferă nici un răspuns precis la aceste întrebări. Ceea ce știm este că Stalin nu a fost dintotdeauna un bolșevic radical. „Moderația“ și „înclinația“ lui „către dreapta“ aveau să apară din nou după moartea lui Lenin, când liderii partidului au ales calea spre socialism, pe care voiau să-și conducă țara cea întinsă și izolată.

Stalin în Revoluția lui Lenin

Amploarea pe care a căpătat-o Revoluția din Februarie din Rusia a urmat un model tipic. Revoluționarii moderați care s-au aflat la putere după înlăturarea țarului au căutat mai ales să evite războiul civil. Dar, în timp ce acești moderați șovăiau, se împiedicau și pierdeau prilejurile de a-și consolida poziția, masele tot mai nerăbdătoare au început să-și îndrepte privirile către cei care promiteau o schimbare radicală și imediată. În acest mediu, propaganda bolșevică a găsit un teren fertil. Apelurile la retragerea urgentă din război, la exproprierea imediată a moșiilor mari și la împărțirea pământului către țărani și la controlul muncitoresc nemijlocit asupra industriei au avut o mare putere de atracție. Așa cum se întâmplă deseori în perioadele revoluționare, puțini cereau ca bolșevicii să explice cum anume urma să fie pus în practică programul lor. Masele se aflau sub vraja unei noi credințe. În rândul maselor de bolșevici, tot mai puțini îi puneau liderului lor întrebarea dificilă: Ce avea să urmeze? Lenin conducea partidul cu o energie uimitoare, promițând că socialismul avea să rezolve cumva toate problemele. Sloganurile partidului leninist – „Cel mai important – atacați dușmanul“; „Vom vedea ce se întâmplă“ și „Mai rău de-atât nu se poate“ – rezumă înțelepciunea populară care a făcut milioane de oameni să creadă în promisiunile bolșevicilor.

Stalin se număra printre liderii bolșevici care îl susțineau pe Lenin fără să ceară prea multe explicații. Lepădându-se de îndoielile privitoare la cât de potrivit era socialismul pentru o țară predominant agrară, Stalin declara acum: „Este întru totul posibil ca Rusia să se dovedească a fi țara care netezește calea către socialism. […] Trebuie să respingem ideea învechită că numai Europa ne poate arăta calea. Există marxism dogmatic și marxism creativ. Eu mă situez pe terenul celui din urmă.“[10] Terenul „marxismului creativ“ s-a dovedit a răspunde atât de bine nevoilor politice ale lui Stalin, încât el a rămas definitiv acolo. În 1917, lăsând la o parte concepțiile bolșevismului „de dreapta“, Stalin a pornit pe calea radicală a lui Lenin către acapararea puterii și introducerea socialismului. Nu a șovăit niciodată în privința acestei decizii. Neconcordanțele ocazionale pe care cercetătorii le-au observat între declarațiile lui Lenin și cele ale lui Stalin sunt destul de

superficiale și probabil arată numai că Stalin întâmpina greutăți în a ține pasul cu cotiturile tactice frecvente ale lui Lenin. Lenin însuși întâmpina greutăți în a ține pasul cu ele.

După ce și-a pus în minte să acapareze puterea, Lenin s-a văzut pus în fața unei situații nestatornice și complicate, care a făcut dificil de ales momentul potrivit pentru a da lovitura. Strategia bolșevicilor era să mențină avântul revoluționar în timp ce așteptau momentul potrivit pentru a trece linia legalității. Acțiunea fățișă împotriva guvernului provizoriu și a sovietelor avea să ducă, fără îndoială, la o confruntare. Momentul acțiunii trebuia să fie ales cu grijă, însă ezitarea avea și ea riscurile ei. Singurul mod de a măsura puterea părții adverse era acela de a-i testa slăbiciunile. În plus, bolșevicii trebuiau să le demonstreze muncitorilor și soldaților radicali pe care contau că erau în stare să acționeze, nu numai să vorbească. Forțele bolșevice trebuiau să mențină o stare constantă de disponibilitate la luptă prin „simulări de luptă“, dintre care una avea să se transforme într-un conflict adevărat.

La începutul lui iulie 1917, soldați, marinari și muncitori înarmați au luat cu asalt străzile, mărșăluind cu sloganuri bolșevice care cereau răsturnarea guvernului provizoriu. S-a vărsat sânge. Bolșevicii nu și-au asumat pe față responsabilitatea pentru acțiunile rebelilor, însă puțini au fost păcăliți. Era clar ca lumina zilei pentru toată lumea că ei acționau în culise ca să răstoarne guvernul. Singura întrebare – și istoricii continuă să o dezbată – era măsura în care s-au implicat în planificarea demonstrațiilor. Guvernul provizoriu a reușit să zdrobească aceste tulburări, însă represaliile s-au dovedit aleatorii și ineficiente. Autoritățile au demarat o investigație privitoare la afirmațiile că Lenin era un spion finanțat de Germania ca să instige la revoluție. Acuzațiile că bolșevicii organizaseră protestele au oferit motive pentru luarea anumitor măsuri împotriva lor. Redacțiile ziarelor bolșevice și sediile bolșevice au fost distruse și închise și câțiva activiști au fost arestați. „Moderatul“ Kamenev s-a numărat printre cei arestați, pe când Lenin și Zinoviev au rămas liberi și s-au ascuns.

Stalin, care era mai puțin cunoscut guvernului, nu se afla pe lista revoluționarilor căutați. El se simțea atât de în siguranță, încât chiar a propus ca Lenin să se ascundă în locuința lui de atunci, apartamentul vechilor lui prieteni, familia Alliluev. Prietenia lui Stalin cu familia

Alliluev era îndelungată și strânsă. În 1919, el s-a căsătorit cu fiica familiei, Nadejda, pe atunci încă adolescentă.

Stalin a mers împreună cu Lenin și Zinoviev din Petrograd în suburbia Razliv, unde cei doi fugari au fost ascunși de familia unui muncitor, Nikolai Emelianov, un simpatizant al bolșevicilor. Ei au stat într-un pod deasupra șurii lui Emelianov. Mai târziu, deghizați în muncitori la fermă, s-au îndreptat către o zonă mai puțin populată, unde s-au adăpostit într-o colibă. În august, Lenin s-a mutat în Finlanda, iar, din iulie până în octombrie, Stalin nu s-a mai întâlnit cu el. Totuși, în timpul dictaturii lui Stalin au apărut câteva afirmații conform cărora el se întâlnise cu Lenin nu o dată, ci de două ori în această perioadă. Principalul martor al acestor presupuse întâlniri fusese Emelianov.

Ca mulți alți revoluționari, Emelianov a avut o soartă tragică. El și trei dintre fiii lui au fost arestați în anii 1930. Doi fii au fost împușcați și unul a fost eliberat după moartea lui Stalin. Bătrânul Emelianov a fost trimis în exil în Siberia. În iunie 1945, înțelegând, după câte se pare, că faptul de a oferi un amănunt hagiografic adecvat pentru biografia lui Stalin era șansa lui de a i se arăta indulgență, a apelat la Stalin să-i dea permisiunea să se întoarcă în satul lui: „În 1917, i-ați salvat viața lui Vladimir Ilici Lenin aranjând ca eu să îl ascund într-o colibă“.[11] Rugămintea i-a fost înfățișată lui Stalin și, la scurt timp după aceea, lui Emelianov i s-a permis să se întoarcă în Razliv și chiar să lucreze la Muzeul Lenin înființat acolo. Nu există nici un dubiu că eliberarea lui a fost decisă personal de Stalin. „Amintirea“ lui Emelianov că Stalin l-a vizitat de două ori pe Lenin a fost integrată în biografia oficială a lui Stalin.[12]

În timp ce Lenin se ascundea în Finlanda, Stalin și alți lideri bolșevici au continuat să întărească rândurile partidului. La sfârșitul lui iulie 1917, au convocat cel de-al VI-lea Congres al Partidului, unde Stalin a ținut discursuri și a jucat, în general, un rol deosebit de important. Vântul politic începea să le fie favorabil bolșevicilor. Revenindu-și complet după eforturile represive ineficiente ale guvernului provizoriu, ei au început să-și consolideze poziția, ajutați de greșelile frecvente ale prim-ministrului Aleksandr Kerenski. În august, Kerenski a provocat o confruntare cu comandantul suprem al armatei ruse,

generalul Lavr Kornilov. Cu acordul lui Kerenski, Kornilov trimisese unele dintre unitățile sale cele mai demne de încredere la Petrograd, ca să asigure protecția orașului în urma tulburărilor din iulie. La scurt timp însă, Kerenski a început să se îndoiască de loialitatea lui Kornilov față de guvernul provizoriu. Într-un moment esențial de proastă organizare a taberei antibolșevice, el l-a declarat pe Kornilov rebel. Acest conflict a distras atenția de la amenințarea bolșevică. Când bolșevicii i-au luat partea lui Kerenski împotriva lui Kornilov, au obținut eliberarea din închisoare a câtorva dintre activiștii lor. Lenin a rămas ascuns.

În septembrie și octombrie, puterea guvernului provizoriu a slăbit în mod vizibil, la fel ca influența sovietelor menșevice și socialist-revoluționare care îl sprijineau. Între timp, bolșevicii au devenit tot mai activi. Lenin considera că sosise momentul revoltei și al acaparării puterii. Din nou, a întâmpinat opoziție în interiorul partidului față de apelul lui la o insurecție armată, mai ales din partea lui Kamenev și a lui Zinoviev. Majoritatea celorlalți lideri ai partidului, inclusiv Stalin, îl susțineau. Înțelegând că prezența lui ar ajuta la risipirea îndoielilor privitoare la folosirea forței, Lenin a venit pe furiș la Petrograd. Votul final referitor la revoltă a avut loc în timpul unei reuniuni a Comitetului Central din 10 octombrie 1917. Kamenev și Zinoviev au fost în minoritate, dar nu au dat înapoi. În ziua următoare, au scris o scrisoare unui cerc mai larg de membri.

Ei aveau argumente puternice. Au enumerat slăbiciunile argumentelor lui Lenin, contestând presupunerea că majoritatea rușilor îi susțineau pe bolșevici. Le-au amintit camarazilor lor de diferența uriașă dintre scandarea unor sloganuri populare și punerea lor în practică. În plus, Germania era aparent pregătită să respingă condițiile de pace ale bolșevicilor, iar soldații ruși nu aveau chef, în mod clar, de un „război revoluționar“. „Masele de soldați ne vor părăsi în număr mare.“ Kamenev și Zinoviev au respins referirile lui Lenin la revoluțiile iminente din Occident ca fiind ipotetice. Ei sperau să evite războiul civil, dar o asemenea evitare presupunea ca bolșevicii să coexiste cu alte forțe politice. Acum, că beneficiau de sprijin majoritar în multe soviete, bolșevicii aveau nevoie să câștige locuri în Adunarea Constituantă, căci „numai în Soviete putea să găsească Adunarea

Constituantă sprijin pentru activitatea sa revoluționară. Adunarea Constituantă împreună cu Sovietele – acesta este tipul combinat de instituție de stat către care ne îndreptăm“. După cum se desfășurau evenimentele, bolșevicii aveau garantată o influență semnificativă sau chiar zdrobitoare în aceste organisme guvernamentale legale. Pe de altă parte, dacă lansau o insurecție și aceasta eșua, consecințele aveau să fie mult mai rele decât urmările protestelor din iulie.[13]

O strategie de a obține dominația prin mijloace legale și pașnice nu era nici utopică, nici exagerată, însă nu îl atrăgea pe Lenin. Este greu de știut dacă el chiar credea că bolșevicii aveau să fie zdrobiți de o contrarevoluție dacă nu reușeau să acționeze primii, dar este sigur că Lenin nu voia ca partidul său să intre într-o coaliție sau să ia parte, chiar și ca forță dominantă, la procesul politic legal. Acapararea armată a puterii era cel mai bun sau poate singurul mijloc de a evita o coaliție cu menșevicii și cu eserii și de a scăpa de Adunarea Constituantă, unde trebuiau să aibă loc alegeri în câteva săptămâni. Propunerea lui Zinoviev și a lui Kamenev ca bolșevicii să demareze o campanie serioasă pentru a obține locuri în Adunarea Constituantă reflecta recunoașterea generală, în țară, a importanței noului parlament al Rusiei. Oficial, și bolșevicii o recunoșteau. Stalin s-a numărat printre liderii de partid care au candidat pentru un loc. Este grăitor faptul că, pe 18 octombrie 1917, în mijlocul pregătirilor pentru acapararea puterii, el nu a uitat să trimită Comisiei Electorale Raionale din Caucaz o telegramă prin care își confirma candidatura.[14]

Ascunzând în mod clar ceea ce gândea cu adevărat și oferind păreri și sloganuri în locul unei planificări practice, Lenin și-a reiterat cu încăpățânare apelul la acțiune: era necesară și posibilă cucerirea puterii prin forță, iar timpul sosise. Ce avea să se întâmple după Revoluție? Această întrebare părea să preocupe pe toată lumea, mai puțin pe Lenin, a cărui încăpățânare implacabilă era singurul argument real în favoarea insurecției. Pentru un partid care nu era monolitic, ci era puternic orientat către liderul său, un partid care se săturase de nesiguranță și de controverse, încăpățânarea lui Lenin a fost decisivă. Majoritatea istoricilor sunt de acord că, fără Lenin, Revoluția din Octombrie nu s-ar fi petrecut probabil niciodată.

Convinși că aveau dreptate (și nu fără temei, așa cum s-a dovedit), Zinoviev și Kamenev au făcut o mișcare disperată. Pentru că fuseseră împiedicați să publice în presa bolșevică, Kamenev a trimis un articol la un ziar necunoscut nonpartizan, în care a explicat opiniile opoziției. Lenin a fost furios și a cerut eliminarea din partid a lui Kamenev și a lui Zinoviev. Stalin s-a numărat printre cei care s-au opus acestei măsuri. El a reacționat la atitudinea adoptată de Lenin folosindu-se de poziția sa de redactor-șef al ziarului *Pravda* și publicând o scrisoare a lui Zinoviev, împreună cu un editorial împăciuitor, în care s-a spus că incidentul „s-a încheiat“ și că, „în general, avem aceleași păreri“.[15] Aceasta este una dintre puținele ocazii în care Stalin i s-a opus fățiș lui Lenin în privința unei chestiuni de fond. Ce anume explică această minirevoltă? Stalin nu se eliberase încă de „iluziile de dreapta“? Este posibil ca el să fi împărtășit îngrijorările lui Kamenev și ale lui Zinoviev, deși părea că îl urma pe Lenin. Au fost în joc probabil și alți factori, inclusiv Troțki.

Lev (Leon) Troțki jucase mereu un rol proeminent în cadrul mișcării social-democrate din Rusia, însă ambițiile lui nu se limitau la un loc de frunte în partid. Înainte de Revoluție, el se certa deseori cu Lenin, iar atacurile lor reciproce se terminau adesea urât. Dar, oricât se certau, Lenin și Troțki erau, de asemenea, atrași unul de celălalt. Amândoi erau preocupați de ideea revoluției socialiste și credeau cu tărie că avea să fie în curând posibilă. Amândoi erau hotărâți și nu le era teamă de riscuri. Ca și Lenin, Troțki a aflat de Revoluție când era plecat din țară, în Statele Unite. A reușit să se întoarcă în Rusia abia în mai 1917, dar, odată revenit, a intrat numaidecât în luptă. Talentele lui de orator și organizator, pe lângă confirmarea meritelor de revoluționar (fusese printre liderii sovietelor în timpul Revoluției din 1905), i-au câștigat grabnic recunoașterea. Când a ajuns la Petrograd, în 1917, Troțki a înțeles numaidecât că el și Lenin erau aliați în mod natural. Loialitatea lor a prins contur de la sine, fără vreo negociere. Troțki s-a alăturat bolșevicilor, iar Lenin l-a recunoscut imediat drept un partener puternic, gata să se folosească de cuvinte și de fapte într-o luptă neabătută pentru putere. Troțki s-a trezit rapid în centrul

evenimentelor. În septembrie, era deja șeful Sovietului din Petrograd, jucând un rol-cheie în plănuirea insurecției.

Chiar și atunci când recunoșteau valoarea lui Troțki pentru partid, vechii tovarăși ai lui Lenin nu puteau să se fi bucurat de ascensiunea lui meteorică. Pentru ei, el era doar un intrus ambițios. Stalin a simțit în mod sigur o oarecare doză de invidie, măcar și numai pentru faptul că această stea bolșevică în ascensiune era tot ceea ce nu era el. În timpul evenimentelor febrile premergătoare Revoluției, când erau necesare talentele oratorice, Troțki era în stare să țină sub vrajă o mulțime de mii de oameni, pe când Stalin era un vorbitor lipsit de strălucire. Troțki era un scriitor genial și convingător, pe când Stalin era lipsit de talentul de a inventa sloganuri inspirate sau lozinci mobilizatoare.

Ascensiunea lui Troțki i-a determinat pe vechii tovarăși de arme ai lui Lenin să strângă rândurile, o regrupare complicată de prăbușirea reputației lui Kamenev și a lui Zinoviev. În timpul acestor luni tumultuoase s-au sădit germenii alianței antitroțkiste; ei au încolțit la scurt timp după decesul lui Lenin. Lenin trebuie să fi înțeles agitația care se petrecea în jurul lui în 1917, însă lucrurile la care ținea cel mai mult erau unitatea partidului și, neîndoielnic, o distribuire egală a puterii în rândul conducerii partidului. S-a împăcat cu diviziunile interne. Kamenev și Zinoviev și-au păstrat pozițiile, iar evenimentele au copleșit în scurt timp rivalitățile intrapartinice. În primele ore ale zilei de 26 octombrie 1917, bolșevicii au arestat membri ai guvernului provizoriu și și-au format propriul Soviet (sau Consiliu) al Comisarilor Poporului, cu Lenin la conducere. Stalin a fost numit comisar al poporului pentru naționalități.

După ce Stalin a obținut puterea, propaganda sovietică oficială i-a declarat pe el și pe Lenin lideri ai Revoluției. Oponenții lui politici, mai ales Troțki, au susținut că rolul lui fusese, de fapt, nesemnificativ. Adevărul se află undeva între aceste interpretări foarte politizate. Stalin nu a condus Revoluția, dar, în calitatea lui de bolșevic de elită, membru al Comitetului Central al partidului, și ca redactor-șef al ziarului principal al acestuia, a îndeplinit un rol important. Alegerea lui de a-l urma pe Lenin i-a hotărât locul în cadrul Revoluției.

Ce lecții a învățat Stalin din prima lui experiență de luptă pentru obținerea puterii? Se pare că hotărârea lui Lenin, insistența lui încăpățânată și neobosită asupra propriului său program de acțiune au lăsat o impresie puternică asupra lui Stalin. Ani buni mai târziu, când Stalin și-a realizat „revoluția de la vârf", una dintre numeroasele crize din istoria Rusiei, care a trecut prin multe suferințe, el și-a dovedit pe de-a-ntregul talentul de a acționa cu hotărâre. Împrumutând de la Lenin un mod de lucru perseverent și lipsit de scrupule, el a făcut tot posibilul să acapareze și să păstreze puterea, fără să se îngrijoreze cu privire la efectele pe care acțiunile lui le aveau asupra altora. Acest principiu i-a permis să acționeze cu o cruzime maximă și cu puține constrângeri. Împingând înainte propria revoluție, în anii 1920, Stalin, asemenea lui Lenin, a mizat pe o strategie de radicalism fără limite.

Militarizarea partidului

Un aspect al lipsei de scrupule a lui Lenin, care l-a pus într-o poziție deosebit de puternică, a fost faptul că nu a șovăit deloc să provoace un război civil, pe care l-a văzut ca pe un element firesc al tranziției către socialism. Nu avea nici un motiv să creadă că întreaga Rusie, ca să nu mai vorbim de aliații ei, avea să accepte supusă supremația bolșevismului radical. Caracterul neașteptat al revoltei bolșevicilor și oboseala maselor le-au adus inițial celor dintâi puțin timp, dar situația s-a schimbat curând. Ilegitimitatea noului guvern, acțiunile sale grosolane și cinice, ca și experimentele sociale care au întors ordinea existentă cu susul în jos au întâmpinat, în mod inevitabil, opoziția maselor. Guvernul provizoriu a fost răsturnat și înlocuit cu un Consiliu bolșevic al Comisarilor Poporului. În ianuarie 1918, Adunarea Constituantă s-a dizolvat. În martie 1918, s-a încheiat o pace separată, umilitoare și împovărătoare, cu Germania. Toate aceste evenimente au pregătit terenul pentru un război civil care a cuprins în curând țara. Împotriva bolșevicilor s-au ridicat membri ai claselor superioare și mijlocii („mișcarea Albilor"), socialiști persecutați și țărani supărați că li se confiscaseră recoltele. Pacea cu Germania i-a băgat și pe aliații de odinioară ai Rusiei în Războiul Civil. De asemenea, războiul a reprezentat o ocazie pentru elementele ultraradicale și pentru infractorii de drept comun. Țăranii s-au ridicat atât împotriva

bolșevicilor, cât și împotriva Albilor, iar, în scurt timp, grupuri nenumărate se luptau între ele. Noul val de vărsare de sânge dezlănțuit de bolșevici a crescut cu o viteză uimitoare și a continuat să se desfășoare mai mult sau mai puțin nedomolit timp de trei ani, din 1918 până la sfârșitul lui 1920.

Ca dimensiuni și pierderi de vieți, Războiul Civil a depășit cu mult pierderile suferite de Rusia în timpul Primului Război Mondial și al Revoluției din Februarie. Din cei 16 milioane de oameni din Imperiul Rus și din Rusia Sovietică morți din cauza rănilor, a înfometării sau a bolilor, între 1914 și 1922, conform estimărilor demografilor, cel puțin jumătate (opt milioane) au pierit în timpul celor trei ani de Război Civil. Alte două milioane au fugit din țară. Foametea îngrozitoare dintre 1921 și 1922, în mare măsură un rezultat al Războiului Civil, a secerat în jur de cinci milioane de vieți. Prin comparație, „doar“ puțin peste două milioane de ruși au fost uciși în Primul Război Mondial (1914–1917).[16] Aceste statistici înfiorătoare separă Rusia de alte țări afectate de Primul Război Mondial. Războiul, foametea, epidemiile și luptele civile au persistat acolo o perioadă de două ori mai lungă și au pricinuit pierderi mult mai mari.

Nici măcar aceste cifre îngrozitoare nu reflectă pe deplin ororile Războiului Civil. Statisticile nu pot reda mizeria generalizată, paralizarea sentimentelor umane și distrugerea oricărui sentiment al binelui și al răului. Crimele sălbatice și teroarea în masă deveniseră ceva obișnuit. Epidemia bestialității i-a cuprins în mod inevitabil și pe bolșevici. Războiul Civil a modelat noul stat și i-a determinat în mare măsură traiectoria.

Stalin a fost un produs tipic al timpului său. Așa cum făcuse înainte de Revoluție, el a continuat să-l urmeze pe Lenin. Făcând parte dintr-un grup exclusivist de funcționari sovietici influenți, Stalin a fost membru al guvernului, membru al Comitetului Central al partidului și membru al conducerii de vârf. Vorbea cu Lenin aproape zilnic. În 1919, a fost ales în Biroul Politic, organul care a rămas în centrul puterii în Rusia Sovietică și în URSS în următorii 70 de ani, până la colapsul sistemului comunist. Stalin avea propriul domeniu de expertiză: relaxarea relațiilor dintre centrul bolșevic și entitățile etnice periferice care au alcătuit Imperiul Rus și, apoi, Uniunea Sovietică.

Dar, ca în cazul tuturor liderilor bolșevici, „portofoliul“ lui a rămas subordonat imperativului principal al păstrării puterii. Și-a petrecut timpul, din 1918 până în 1920, pe diverse fronturi. Era plecat din Moscova atât de des, încât, din cele 51 de reuniuni ale Biroului Politic desfășurate în 1919, el a luat parte numai la 14; în 1920, a participat la 33 din 75.[17]

Prima lui misiune ca reprezentant al guvernului sovietic a apărut în iunie 1918. Când foametea a cuprins centrul Rusiei, Stalin a fost trimis la Țarițîn (mai târziu Stalingrad, acum Volgograd), să procure cereale din sudul Rusiei pentru centrul înfometat al țării. Această misiune economică s-a transformat rapid într-una militară. Țarițîn era sub asaltul unor forțe ostile bolșevicilor. Liniile de cale ferată care legau orașele din centrul Rusiei de zonele agricole erau mereu tăiate. Forțele armate bolșevice din Țarițîn erau organizate după un model care a devenit răspândit în timpul primelor faze ale Războiului Civil, un model care se baza în primul rând pe detașamente de partizani slab disciplinate și neprofesioniste. Conștienți că un război victorios nu putea fi purtat fără o armată corespunzătoare, liderii bolșevici de la Moscova – în primul rând Troțki, care conducea Armata Roșie – au hotărât să folosească ofițeri din fosta armată țaristă și să-i pună sub controlul comisarilor de partid. Această politică a întâmpinat o opoziție serioasă. Comandanții revoluționari nou-numiți nu aveau nici o dorință să se supună ordinelor foștilor ofițeri, în care nu aveau încredere. Sentimentul era reciproc. Jignirile și abuzurile i-au determinat pe mulți ofițeri să treacă în cealaltă tabără. Treptat, nevoile militare și presiunea din partea Moscovei au forțat armata să devină mai profesionistă și mai îngăduitoare cu foștii ofițeri.

În mare măsură datorită lui Stalin, Țarițîn a devenit un model al războiului revoluționar de gherilă. Stalin și-a exercitat autoritatea de membru al guvernului și al Comitetului Central și a avut un control nestingherit nu doar asupra guvernului civil, ci și asupra forțelor din districtul militar al Caucazului de Nord, cu cartierul general la Țarițîn. A găsit un ajutor fidel și obedient în Kliment Voroșilov, comandantul detașamentelor Armatei Roșii care se retrăgeau către Țarițîn din Ucraina, care fusese capturată de germani. Cei doi bărbați împărtășeau un sentiment de ostilitate și de neîncredere față de

militarii profesioniști cu experiență, sau față de „specialiști“, sentimentul fiind reciproc. Această temă era recurentă în telegramele lui Stalin către Moscova:

> Specialiștii sunt niște funcționărași fără vlagă, total nepotriviți pentru războiul civil.[18]
>
> Dacă „specialiștii“ (cârpacii!) noștri militari nu ar fi dormit și nu ar fi trândăvit, șina [de cale ferată] nu ar fi fost tăiată, iar dacă șina este refăcută, asta nu o să se întâmple datorită militarilor, ci în pofida lor.[19]
>
> Ca muncitori la „statul major“, capabili doar să „elaboreze planuri“ și să trimită planuri pentru reorganizare, ei sunt absolut indiferenți față de acțiunile operaționale, față de chestiunea proviziilor, față de controlul diferiților comandanți militari și, în general, se simt ca niște spectatori, ca niște musafiri.[20]
>
> Noua noastră armată este în curs de organizare datorită faptului că, alături de noi soldați, apar noi comandanți revoluționari. A le impune trădători cunoscuți [Stalin continuă enumerând o serie de militari profesioniști] perturbă întregul front.[21]

Aceste comentarii (mai sunt multe alte exemple) reflectă cu precizie filosofia lui Stalin referitoare la cum ar fi trebuit dezvoltată armata sovietică. Vorbele lui erau armonizate cu acțiunile. Stalin a înlăturat ofițerii experimentați și a preluat comanda operațională în propriile mâini. Telegramele lui către capitală erau pline de raportări victorioase ale rezultatelor determinate de această decizie. Este greu de închipuit însă că Stalin, care nu avea nici o experiență militară, nu fusese niciodată în armată și se baza pe sfaturile unor diletanți ca el, era capabil să dobândească rapid abilitățile complicate necesare conducerii unei forțe armate eficiente. Bunul-simț și fervoarea revoluționară au putut să-l aducă numai până aici. Într-adevăr, armata de partizani condusă de Stalin și de Voroșilov nu a putut să facă față atacurilor unităților obișnuite ale inamicului.

În august 1918, aflându-se de două luni sub comanda lui Stalin, Țariținul era pe punctul de a se prăbuși. Stalin a răspuns la amenințarea

înfrângerii printr-o manevră care avea să devină, mai târziu, semnătura lui politică: vânătoarea de „conspirații contrarevoluționare“. Un val de arestări în Țarițîn a măturat foști ofițeri țariști (inclusiv pe cei care făceau parte atunci din Armata Roșie), foști demnitari țariști, oameni de afaceri și cetățeni obișnuiți care au avut ghinionul de a se găsi în calea epurării. S-a pretins că o „conspirație“ condusă de un angajat al Comisariatului Poporului pentru Căile Ferate, N.P. Alekseev, s-a aflat în centrul mișcării contrarevoluționare. Alekseev era un „specialist burghez“, un fost nobil și oficial care lucra pentru guvernul sovietic și care fusese trimis la Țarițîn de la Moscova cu treburi legate de comisariat. Pe scurt, el a corespuns perfect profilului preconceput al unui om care ar fi pus la cale o conspirație contrarevoluționară. Acuzațiile aruncate împotriva „conspiratorilor“ au fost niște șabloane și nu extraordinar de convingătoare. Se compilau niște acuzații în câteva zile, culminând cu execuții și cu un anunț în ziarul local.

Acest incident ar fi putut să fie încă un capitol din analele „Terorii Roșii“ dacă Alekseev nu ar fi fost însoțit în această călătorie la Țarițîn de Konstantin Mahrovski, un demnitar important din Consiliul Economic Suprem și un vechi membru al partidului bolșevic. Sub impulsul momentului, Mahrovski a fost și el arestat și întemnițat pentru câteva luni. Dar nu a fost împușcat și, în cele din urmă, a fost eliberat la presiunile venite de la Moscova. Astfel a rămas în viață un martor nedorit, nerăbdător să povestească ce văzuse. Indignat, Mahrovski a scris un raport lung în care a prezentat cronologic cum se făceau lucrurile la Țarițîn. A spus clar că acuzația lui Alekseev fusese inventată de membri ai poliției secrete „obsedați“, a scris el, „de prinderea contrarevoluționarilor“. Modul în care a descris Mahrovski viața în Țarițîn i-a șocat probabil pe unii demnitari importanți de la Moscova care urmăriseră războiul din birourile lor:

> Iată ce am văzut eu: […] N.P. Alekseev, care avea toată fața acoperită de sânge. […] Un ochi îi era complet închis și nu puteai să-ți dai seama dacă îi fusese scos sau dacă era doar tumefiat. […]

Îl băteau pe Alekseev cu patul unui revolver și cu pumnii și, după ce s-a prăbușit, l-au călcat în picioare. […]

Revenind la galeria de tipuri de oameni care au fost arestați și reținuți de CEKA, pe care s-a întâmplat să îi văd, trebuie să fac următorul comentariu: cei mai mulți erau arestați la întâmplare, împușcați și, puțin mai târziu, apăreau anunțuri în ziarul local în care erau prezentate listele cu cei care fuseseră împușcați fiind criminali de diferite feluri. […]

În celula mea au fost aduși doi deținuți care fuseseră ținuți într-o șalupă. Unul dintre ei mi-a spus că pe șalupa de pe Volga erau 400 de oameni. Folosirea unei șalupe pe post de închisoare a început în timpul evacuării orașului Țarițîn. Când cazacii [antibolșevici] au atacat, ei au pus deținuții din închisori pe o șalupă, iar grămada de deținuți era extrem de diversă. Erau 30 dintr-un lagăr de muncă, 70 de foști ofițeri, 40 de membri ai burgheziei și restul fuseseră arestați dintr-o varietate mare de motive, îndeosebi muncitori și țărani. Șalupa, care era plină până la refuz cu toți acești oameni, avea un singur closet și oamenii trebuiau să stea la rând câte patru ore și leșinau. Prizonierilor nu li se dădea nimic de mâncare.[22]

Mahrovski nu a acuzat numai CEKA de abuzuri, ci și pe liderii politici de la Țarițîn, inclusiv pe Stalin. A dat exemple de oameni care erau arestați, pur și simplu, pentru că se certau cu Stalin.[23] Peste câteva luni, Voroșilov a confirmat rolul de conducere al lui Stalin în organizarea terorii. „Acești «domni»“, a spus Voroșilov referindu-se la foștii ofițeri, „au fost arestați [de către mine] și Tovarășul Stalin.“[24] Dezvoltându-și gustul pentru tipul de abordare de la Țarițîn, Stalin a cerut ca acesta să fie aplicat în zonele din jur. Pe 31 august 1919, el i-a cerut lui Lenin să permită unui „grup de oameni de nădejde“ din Țarițîn să „epureze“ orașul Voronej de „elementele contrarevoluționare“. Cererea a fost aprobată.[25]

Se pare că Stalin i-a trimis lui Lenin cererea înainte să afle că, în ziua anterioară, 30 august, liderul bolșevic fusese rănit în timpul unui act terorist atribuit eserilor. Tentativa de asasinare a deschis noi perspective pentru Stalin și pentru partidul bolșevic, în general:

Teroarea Roșie a devenit politica oficială. La începutul lui septembrie, Stalin a trimis la Moscova un raport din partea conducerii districtului Caucazul de Nord, în care prezenta, în linii generale, planurile de organizare a „terorii fățișe, în masă, sistematice împotriva burgheziei și a agenților ei“. În septembrie și octombrie, agenții CEKA din Țarițîn au executat, conform unor surse, 102 persoane, din care 52 erau foști ofițeri din armata țaristă sau foști membri ai poliției secrete țariste.[26]

Indiferent dacă dimensiunile terorii au fost provocate de panica declanșată de înfrângerea militară sau dacă au fost premeditate, amenințarea acesteia a făcut mai ușor controlul asupra dezordonatei Armate Roșii. De asemenea, descoperirea „conspirațiilor“ oferea scuze convenabile pentru eșecurile militare și prilejuri de a-și dovedi hotărârea și eficiența în fața conducerii de vârf. Stalin a folosit amenințarea intensificării activității contrarevoluționare ca să ceară puteri extraordinare și să-și justifice refuzul de a se subordona autorităților militare din districtul lui.

Nu se știe pe ce căi și sub ce formă au ajuns la Moscova informațiile despre atrocitățile de la Țarițîn sau cât de mult au circulat raportul lui Mahrovski și alte relatări ale unor martori. Există dovezi conform cărora conducerea de vârf știa de inițiativele lui Stalin. Câteva luni mai târziu, în martie 1919, Lenin a spus, la cel de-al VIII-lea Congres al Partidului: „Când Stalin împușca oameni în Țarițîn, m-am gândit că era o greșeală; m-am gândit că-i împușca în mod incorect“. (După câte se pare, el nu a avut obiecții față de execuții din principiu, numai față de faptul că acestea erau efectuate într-un mod dezordonat.) Lenin chiar a afirmat că i-a trimis o telegramă lui Stalin în care îi cerea să fie atent, deși nu s-a descoperit o asemenea telegramă. Un alt vorbitor a menționat „renumita“ șalupă din Țarițîn, „care a contribuit atât de mult la împiedicarea recuperării specialiștilor militari“.[27] Se pare că execuțiile lui Stalin nu au fost un secret, dar el nu a suferit consecințe serioase de pe urma lor. Liderii bolșevici au adoptat o atitudine relaxată față de excesele comise în apărarea Revoluției. În timpul aceluiași discurs de la al VIII-lea Congres, Lenin chiar a spus că, până la urmă, cei din Țarițîn avuseseră dreptate. De ce să condamni niște tovarăși pentru câteva „rămășițe ale burgheziei“?

Dacă execuțiile în masă nu l-au tulburat prea mult pe Lenin, dificultățile militare au făcut-o. În calitate de conducător al Armatei Roșii, Troțki a adoptat o poziție implacabilă față de evenimentele de la Țarițîn. Sentimentele lui au fost influențate deopotrivă de o antipatie personală puternică față de Stalin și de griji pragmatice. În ochii lui, măsurile luate la Țarițîn reprezentau un exemplu periculos de acțiune neîngrădită care împiedica profesionalizarea armatei prin instituirea unei discipline stricte și prin recrutarea militarilor profesioniști. I-a prezentat clar poziția sa lui Lenin, într-o telegramă din 4 octombrie 1918:

> Insist categoric ca Stalin să fie revocat. Lucrurile nu merg bine pe frontul din Țarițîn, în pofida numărului mare de forțe. Voroșilov poate să comande un regiment, dar nu o armată de 50 000 de soldați. […] Țarițîn trebuie fie să se supună [comandanților săi ierarhici], fie să se dea la o parte. Vedem cum toate armatele înregistrează succese, cu excepția celei din Sud, mai ales în Țarițîn, unde avem o superioritate colosală de forțe, dar anarhie absolută la vârf. Putem să restabilim ordinea în 24 de ore cu sprijinul tău ferm și decisiv; în orice caz, în ce mă privește, aceasta e singura cale înainte.[28]

Stalin a început o campanie împotriva lui Troțki. În telegramele către Lenin, el și Voroșilov îl acuzau pe Troțki că încurca complet lucrurile pe front și că se comporta lipsit de respect față de „membrii de marcă ai partidului, ca să le facă pe plac trădătorilor din rândul specialiștilor militari“.[29] El s-a dus la Moscova, sperând să stea de vorbă personal cu Lenin și să încline balanța în favoarea lui, însă călătoria a fost zadarnică. Conducerea a sprijinit eforturile lui Troțki de a consolida armata. În octombrie 1918, Stalin a fost constrâns să plece din Țarițîn. La scurt timp după aceea, Voroșilov și alți aliați de-ai lui Stalin au fost îndepărtați și ei. De atunci, Stalin a profitat de fiecare prilej ca să unelteaască împotriva lui Troțki și să-i ajute pe tovarășii lui de la Țarițîn să promoveze în carieră.

Experiența dobândită la Țarițîn pare să-l fi condus pe Stalin în următorii ani ai Războiului Civil. Cu toate că a fost silit să recunoască

politica partidului de recrutare a militarilor profesioniști, Stalin a rămas, după câte se pare, ostil acesteia. Nu avea aproape nici un pic de respect față de militarii profesioniști, pe care îi considera suspecți din punct de vedere politic și prefera entuziasmul și „bunul-simț“ al adevăraților revoluționari. Într-o telegramă din 16 iunie 1919 trimisă lui Lenin de pe frontul de la Petrograd, el a scris cu o bravadă ușor comică și cu aroganță: „În opinia experților navali, susținută cu tărie, capturarea fortului Krasnaia Gorka [un fort pentru apărarea Petrogradului] de pe mare contravine științei maritime. Nu pot decât să deplâng o asemenea așa-zisă știință. Fortul Gorka a fost capturat rapid pentru că eu și civilii, în general, am intervenit foarte mult în operațiuni, chiar până la punctul la care am contramandat ordinele date pe uscat și pe mare și am impus propriile ordine. Consider că este datoria mea să declar că voi continua să acționez în acest mod pe viitor, cu tot respectul meu pentru știință.“[30] Lenin, care știa că fortul nu căzuse în urma unui asalt maritim, în ciuda afirmației lui Stalin, pare să fi fost amuzat de lăudăroșenia lui Stalin. A lăsat o însemnare pe marginea telegramei: „??? Krasnaia Gorka a fost capturat de pe *uscat*“.[31]

Stalin și-a păstrat bravada până în fazele finale ale războiului. În primăvara și vara anului 1920, el se afla pe Frontul de Sud-Vest, unde se dezlănțuise Războiul polono-sovietic și forțele sovietice se confruntau cu generalul Piotr Vranghel, comandantul a ceea ce mai rămăsese din Armata Albă, care se deplasase dincolo de principalul lui punct defensiv din Crimeea. La început, Armata Roșie a suferit înfrângeri zdrobitoare în fața forțelor poloneze, însă situația s-a schimbat în scurt timp. Armata Roșie a trecut la ofensivă, și-a croit drum până la Varșovia și s-a pregătit să o cucerească. Liderii bolșevici erau în extaz. Ei anticipau că Revoluția nu doar că avea să izbutească în Polonia, dar și că (în sfârșit!) avea să se răspândească și în alte țări europene. „Prin Varșovia către Berlin!“ era lozinca. Pe 13 iulie 1920, ca răspuns la întrebarea lui Lenin cu privire la cât era de oportună încheierea unui armistițiu cu Polonia, Stalin a scris: „Forțele poloneze se dezmembrează complet; polonezii au pierdut liniile de comunicații și administrarea sistemului de comunicații; ordinele poloneze cad tot

mai mult în mâinile noastre, în loc să ajungă la destinatarul lor. Cu alte cuvinte, polonezii trec printr-un colaps din care nu-și vor reveni în curând. […] Nu cred că imperialismul a fost vreodată așa de slab cum e acum, în momentul înfrângerii Poloniei, iar noi nu am fost niciodată așa de puternici cum suntem acum; așadar, cu cât ne purtăm mai ferm, cu atât mai bine va fi pentru Rusia și pentru revoluția internațională.“[32]

Scrierile lui Stalin din această perioadă sunt impregnate de speranța că baionetele Armatei Roșii aveau să determine declanșarea revoluției mondiale. Pe 24 iulie, într-o telegramă către Lenin, care trata victoria asupra Poloniei ca pe un fapt împlinit, el a propus „să se ridice problema organizării unei insurecții în Italia și în state încă precare ca Ungaria și Cehoslovacia (România va trebui să fie nimicită)“.[33] Stalin și-a întărit cuvintele prin acțiuni. Pe Frontul de Sud-Vest, care îi fusese încredințat lui, el era deosebit de nerăbdător să captureze importantul oraș Lvov. A făcut presiuni asupra conducătorilor Diviziei 1 Cavalerie, insistând ca aceștia să organizeze un atac decisiv, dar în zadar: Lvovul a scăpat de sub controlul lui. Efortul militar sovietic nu mergea bine nici în alt sector de pe Frontul de Sud-Vest, în Crimeea. Acolo se ascundeau unități ale armatei lui Vranghel, iar, Armata Roșie fiind ocupată pe frontul polonez, forțele albe au întreprins atacuri victorioase și dincolo de peninsulă. Stalin, fiind unul dintre principalii oficiali responsabili pentru eșecurile de lângă orașul Lvov și din Crimeea, a trimis rapoarte la Moscova, în care enumera dificultăți obiective și dădea vina pe lipsa de acțiune a conducerii centrale a Armatei Roșii. În mod clar, se simțea stânjenit în calitatea lui de comandant militar incapabil să obțină un succes decisiv. Acest eșec a fost deosebit de înjositor, dată fiind înaintarea rapidă a Armatei Roșii în Varșovia, care se petrecea pe Frontul de Vest vecin.

Dar situația a luat în curând o altă turnură. Invadarea Poloniei s-a împotmolit, Armata Roșie a suferit pierderi mari, iar polonezii au sfârșit prin a le impune bolșevicilor niște condiții de pace umilitoare. Înfrângerea de pe frontul polonez a avut o serie de cauze, dintre care una i se datorează direct lui Stalin. S-a sugerat că Armata Roșie se întinsese prea mult, întreprinzând acțiuni de ofensivă în prea multe zone deodată. De exemplu, Divizia 1 Cavalerie, o forță importantă,

încerca să cucerească orașul Lvov în loc să sprijine trupele care mărșăluiau către Varșovia. Nu cu mult înainte de înfrângerea Armatei Roșii, s-a luat hotărârea ca Divizia 1 Cavalerie să fie mutată la vest de Lvov, dar acest lucru nu s-a înfăptuit niciodată. Stalin a jucat un rol important în acest eșec. Pe 13 august 1920, el a trimis Comandamentului Suprem al Armatei Roșii o telegramă în care susținea că relocarea cavaleriei era problematică, deoarece aceasta începuse deja o nouă ofensivă asupra orașului Lvov. Relocarea ar fi trebuit să fie ordonată mai devreme, susținea el, când armata era încă în rezervă. „Refuz să semnez ordinul“, a scris el.[34]

Refuzul lui Stalin nu a reprezentat, probabil, un factor major în dezastrul de pe frontul polonez. În 1920, când s-au analizat motivele înfrângerii Armatei Roșii, cea mai mare parte din vină a fost pusă pe seama comandanților de pe Frontul de Vest care conduseseră invazia Varșoviei. Dar comportamentul încăpățânat al lui Stalin poate fi motivul pentru care el a fost retras de pe front la numai câteva zile după incidentul cu Divizia 1 Cavalerie. S-a dus la Moscova și nu a mai reluat niciodată acțiunea militară. Alte capete au fost încununate cu laurii victoriei asupra lui Vranghel, care a urmat la scurt timp.

Revenirea în capitală nu a fost triumfătoare. Pe lângă eșecul de a obține o victorie decisivă fie în Lvov, fie împotriva lui Vranghel, refuzul lui Stalin de a îndeplini un ordin putea fi văzut ca un factor decisiv în înfrângerea de la Varșovia. Poate că teama că avea să fie condamnat ca țap ispășitor, dar și mândria lui rănită l-au făcut să lanseze un atac preventiv caracteristic. Pe 25 august 1920, când evenimentele din Polonia luau o turnură catastrofală pentru Armata Roșie, el a trimis un memorandum la Biroul Politic, în care cerea crearea unor rezerve militare. În aparență, acest memorandum – care cerea o sporire a trupelor, o producție militară mai mare și alcătuirea de noi unități – era în totală armonie cu prioritățile care dominaseră politica bolșevică pe parcursul Războiului Civil. Dar adevărata sa însemnătate se găsește într-o singură propoziție: „Ultimele succese ale polonezilor au dezvăluit un defect fundamental al armatelor noastre, și anume lipsa unor rezerve de luptă eficiente“.[35] Aceasta a fost încercarea lui Stalin de a pune responsabilitatea înfrângerii pe umerii conducerii supreme a armatei. A dat o mare importanță acestui memorandum și a cerut cu

insistență un răspuns. Pe 29 august 1920, le-a scris din nou colegilor lui de la Biroul Politic: „Atrag atenția Comitetului Central asupra *urgenței* chestiunii rezervelor militare ale republicii, pe care am ridicat-o… și care nu a fost abordată până în momentul de față (29 august)“.[36]

În cele din urmă, Troțki a oferit o explicație condescendentă a situației și a propus crearea unui consiliu al achizițiilor, în care l-a invitat și pe Stalin. A fost o mișcare inteligentă aceea de a-l invita pe Stalin să își asume sarcina ingrată de a menține armata unei țări sărăcite bine aprovizionată, iar Stalin pare să fi fost înfuriat de răspunsul lui Troțki. Pe 30 august, el a trimis trei memorandumuri la Biroul Politic, toate destinate lui Troțki. Într-unul, a caracterizat răspunsul lui Troțki la memorandumul lui anterior drept o „scuză evazivă“ și a cerut Comitetului Central să urmărească mai îndeaproape armata – cu alte cuvinte, să-l urmărească mai îndeaproape pe Troțki.[37] Într-o a doua notă scurtă, dar categorică, a răspuns la propunerea lui Troțki de a deveni membru în consiliul achizițiilor: „Declar prin aceasta că nu pot și, drept consecință, nu voi lucra în consiliul achizițiilor pus la cale de Troțki“.[38] Ca să pună punct acestor declarații ostile, el a făcut o mișcare riscantă. A propus crearea unei comisii „pentru investigarea circumstanțelor ofensivei noastre din iulie și ale retragerii din august de pe Frontul de Vest“.[39] Dat fiind contextul acuzațiilor lui de neglijență în privința rezervelor, aceasta a fost o declarație clară de război împotriva lui Troțki. Oare Stalin era conștient că îl ataca indirect și pe Lenin, căci Lenin se aflase în fruntea celor care îndemnaseră la aventura poloneză? Dacă, sub impulsul emoției, nu și-a dat seama imediat de acest lucru, a fost în mod sigur pus la curent în această privință foarte curând.

În ziua următoare, 1 septembrie, a avut loc o confruntare decisivă în timpul unei reuniuni a Biroului Politic. Principalele părți implicate în conflict – Stalin, Troțki și arbitrul lor, Lenin – erau prezente. Starea de spirit era sumbră. Cea mai mare parte a reuniunii a fost dedicată discuțiilor despre pacea umilitoare cu Polonia. Propunerea lui Stalin privitoare la rezervele militare a fost abordată către sfârșit și, în esență, respinsă. Rezoluția adoptată a recunoscut „declarația lui Troțki

că armata ia măsuri în spiritul propunerilor lui Stalin“.[40] Cu alte cuvinte, se luau măsuri, iar sfatul lui Stalin privitor la această chestiune nu mai era solicitat. Un consiliu special pentru aprovizionarea armatei era condus de Troțki și nu îl includea pe Stalin, al cărui refuz de a face parte din consiliu a fost primit într-un mod exasperant de literal. La fel de jignitoare a fost și respingerea apelului lui Stalin de a se investiga motivele înfrângerii din Polonia. Lenin s-a opus ferm acestei idei.

Spre marele regret al istoricilor, nu s-a păstrat nici o stenogramă detaliată a acestei reuniuni a Biroului Politic (sau a multor alte reuniuni importante). Singurele documente sunt niște procese-verbale laconice ale rezoluțiilor, care reflectă foarte puțin patimile ce ardeau, fără îndoială, fie fățiș, fie în inimile participanților. Stalin a renunțat la îndatoririle sale militare. Demisia lui a fost acceptată, ceea ce l-a privat de calitatea de membru al Comitetului Militar Revoluționar. Au fost atestate autoritatea și drepturile lui Troțki, încredințându-i-se sarcina de a inspecta Frontul de Vest.[41] Lenin i-a ținut, în mod clar, partea lui Troțki. Pe 20 septembrie, plenul Comitetului Central a adoptat decizia de a-l însărcina pe Stalin „să îndeplinească, pe termen lung, atribuțiile unei funcții în Caucaz“. I s-a trasat sarcina să „stabilizeze relațiile cu locuitorii de la munte“ și să „instaureze ordinea […] în politica din Caucaz și din Est [Asia Sovietică]“.[42] Poate că acesta a fost un exil onorabil sau poate că a fost o însărcinare nouă și importantă. În orice caz, peste câteva zile, la cel de-al IX-lea Congres al Partidului Comunist Rus, a avut loc o confruntare publică între Stalin, de o parte, și Lenin și Troțki, de cealaltă parte. Acuzațiile reciproce referitoare la războiul din Polonia, care creaseră tulburări în cadrul Biroului Politic, au izbucnit în fața publicului.

La conferință, Lenin și Troțki au criticat amândoi deschis acuzațiile pe care Stalin le adusese împotriva comandanților de pe Frontul de Vest și, în esență, împotriva întregului comandament al Armatei Roșii. Lenin și-a asumat personal responsabilitatea pentru o mare parte dintre erorile de strategie și a respins apelul lui Stalin la o investigație. Troțki a făcut referințe sarcastice la adresa optimismului cu care Stalin anticipase obținerea unei victorii în Polonia și a garanțiilor lui că avea să captureze orașul Lvov.[43] Pe 23 septembrie, foarte ofensat, Stalin a

făcut o declarație înaintea prezidiului conferinței. El a negat categoric acuzațiile lui Troțki și ale lui Lenin. Și-a repetat acuzația potrivit căreia comandanții de pe Frontul de Vest erau responsabili pentru înfrângerea din Polonia (o împunsătură la adresa lui Troțki) și a afirmat că el, Stalin, recomandase mereu prudență și atenție. „Tovarășul Lenin este evident îngăduitor cu comandamentul, dar eu cred că e nevoie de îngăduință față de cauză, nu față de comandament“, a încheiat el pe un ton caustic.[44] Pe baza documentelor disponibile acum, putem să afirmăm cu siguranță că Stalin mințea cu privire la faptul că ar fi susținut prudența. Totuși, Lenin nu l-a provocat, probabil pentru că apelurile lui Stalin la fermitate și la realizarea revoluției mondiale îi serveau interesele. Până la urmă, destinele lor atârnau de succesul efortului comun, așa că au preferat să lase în urmă, cât de repede posibil, acest capitol neplăcut al înfrângerii. Apelul lui Stalin la investigarea greșelilor îl făcea să pară disident. În plus, toată lumea știa că era la fel de vinovat ca toți ceilalți. Dar, ca și în trecut, a scăpat în mare parte cu bine din acest episod. A plecat în Caucaz, dar, peste câteva săptămâni, la sfârșitul lui noiembrie 1920, s-a întors la Moscova. În acești ani, conflictele lui Stalin cu colegii lui deveniseră un obicei. Nu era un obicei nou, dar se accentua și se înrădăcina mai adânc. Comportamentul lui reflecta faptul obiectiv că partidul era plin de conflicte născute din diferențe principiale și din ambiții personale. Această circumstanță a dus inevitabil la formarea unor clici. Una era alcătuită din veterani de la Țaritîn, din membri ai Armatei 1 Cavalerie și din transcaucazieni care se bucurau de patronajul și de sprijinul lui Stalin. Alți lideri sovietici adunau, de asemenea, adepți. Erau semănate semințele viitoarelor conflicte și lupte pentru putere.

Prima experiență de conducere a țării pe care au avut-o bolșevicii a fost pe timp de război. Acest factor le-a modelat atât abordarea practică față de guvernare, cât și filosofia. Experiențele dobândite la Țaritîn și la Petrograd au întărit lipsa de încredere a lui Stalin în „specialiștii burghezi“ și teama lui de conspirații. Rechizițiile de cereale din sud și organizarea unei armate muncitorești în Ucraina i-au oferit lui Stalin experiența utilizării forței pentru dirijarea

economiei.[45] Războiul Civil i-a obișnuit pe bolșevici cu sângele și cruzimea. Atrocitățile și-au pierdut caracterul oribil.

Secretar general

Bolșevicii au ieșit câștigători din Războiul Civil. Însă nu a fost deloc ușor să explice țării stoarse de resurse sau chiar lor înșiși pentru ce anume luptaseră. Visul revoluției mondiale părea să nu fie mai mult de-atât, iar ideea lui Lenin că socialismul avea să fie introdus imediat în Rusia s-a dovedit catastrofal de utopică, exact așa cum avertizaseră oponenții lui. Încercările de desființare a sistemului de piață și de înlocuire a acestuia cu schimbul direct sub control guvernamental total nu au făcut decât să adâncească prăbușirea economică. Foametea și pustiirea au dus la proteste antiguvernamentale masive. Zone imense erau cuprinse de revolte țărănești. Tulburările s-au răspândit în orașe, inclusiv în fortărețe bolșevice ca Moscova și Petrograd. Rebeliunea marinarilor din garnizoana de la Kronstadt, de lângă Petrograd, a devenit un simbol al eșecurilor politicii bolșevice de militarizare a socialismului. Când acest bastion al Revoluției din 1917 s-a ridicat la luptă, „Kronstadt“ a devenit o lozincă politică foarte încărcată de semnificații.

În aceste condiții, Lenin, care avea un instinct bine dezvoltat de autoconservare politică, a permis o modelare generoasă a principiilor lui ferme. Între 1921 și 1922, socialismul leninist a fost înlocuit cu NEP leninist (Noua Politică Economică). Multe aspecte ale economiei sovietice au revenit la starea lor de dinaintea revoluției bolșevice. Partea leului din economie a rămas sub controlul statului, dar au fost permise anumite activități de piață. S-a restabilit folosirea banilor. Țăranilor li s-a îngăduit să-și vândă produsele după ce plăteau taxe la stat. Industria și comerțul private de mici dimensiuni au revenit la statutul de proprietate privată (antreprenorii care aveau mici afaceri erau numiți „oamenii NEP“). Capitalismul disprețuit a venit în ajutorul bolșevicilor, salvându-le țara și controlul asupra puterii. Datorită Noii Politici Economice, Uniunea Sovietică a revenit de pe marginea prăpastiei în numai câțiva ani. Dar, înainte ca redresarea să se poată simți, foametea îngrozitoare dintre 1921 și 1922, un rezultat direct al Războiului Civil, a secerat milioane de vieți.

Acesta era cadrul vieții lui Stalin în perioada premergătoare morții maestrului său, Lenin. Documentele istorice nu oferă nici o dovadă a vreunei implicări active a lui Stalin în dezbaterea sau în hotărârea problemelor esențiale ale tranziției către Noua Politică Economică. El a urmat direcția politică stabilită de Lenin și a fost un tovarăș loial și de nădejde. Lenin i-a prețuit neîndoielnic loialitatea. Dar, după Războiul Civil, importanța politică a lui Stalin nu a mai fost garantată. Simpla calitate de membru al Biroului Politic i-a asigurat un anumit grad de putere. Însă, în sistemul politic partinic sovietic, gradul de putere pe care îl exercita în realitate un lider era direct legat de influența agenției guvernamentale pe care o conducea. Din acest punct de vedere, Stalin era în pericol să devină un slujbaș de mâna a doua.

La sfârșitul războiului, Stalin conducea două agenții: Comisariatul pentru Naționalități și Inspectoratul Muncitorilor și Țăranilor. Nici una din acestea nu avea pârghii semnificative de putere sau un potențial de influență mai mare. La o reuniune cu ușile închise, Stalin însuși a spus despre Comisariatul pentru Naționalități că îndeplinea un simplu scop de „mobilizare“, neavând vreun „drept administrativ“.[46] A petrecut foarte puțin timp la această agenție. În noiembrie 1921, și-a depus la Biroul Politic demisia din această funcție, demisie care nu i-a fost acceptată.[47] A făcut tot ce i-a stat în putință ca să desființeze comisariatul, iar, în 1923, a reușit în cele din urmă. Chiar mai devreme, în 1922, reușise să-și transfere îndatoririle la Inspectoratul Muncitorilor și Țăranilor. A schimbat aceste funcții nedorite pentru una care era mult mai atrăgătoare: conducerea aparatului Comitetului Central. Odată cu această poziție a urcat în eșaloanele superioare ale conducerii.

Acest punct de cotitură în cariera politică a lui Stalin nu a fost numai rezultatul talentelor și al energiei lui, ci și al unei bătălii aprinse în interiorul conducerii sovietice. Conflictul principal a fost între Lenin și Trotki, însă ciocniri mai neînsemnate s-au petrecut peste tot în jurul lor. Trotki era singurul bolșevic din ierarhia superioară care putea pretinde, în mod legitim, că i se cuvenea să conducă, nu doar să-l urmeze pe Lenin. Rolul lui era mai degrabă acela de partener și aliat în Revoluție, iar el se purta ca atare, câștigându-și adepți în interiorul partidului. La sfârșitul lui 1920, Lenin și-a dat seama că o parte

semnificativă din rândul funcționarilor de partid, inclusiv unii din aparatul Comitetului Central, îl susțineau pe Troțki. Lenin trebuia să răspundă la această provocare adusă întâietății lui. La cel de-al X-lea Congres al Partidului, de la începutul lui 1921, după mașinațiuni intense și folosirea considerabilă a autorității sale, Lenin s-a asigurat că adepții lui au primit majoritatea voturilor. Acest rezultat a decis cine avea să fie ales ca să dirijeze organizațiile conducătoare ale partidului și mulți adepți ai lui Troțki au fost înlăturați din funcțiile lor. Stalin a fost unul dintre aliații-cheie ai lui Lenin în această luptă. Dată fiind starea de sănătate tot mai precară a lui Lenin, o astfel de cooperare a dobândit o nouă importanță. Din a doua jumătate a anului 1921, el a fost chinuit tot mai mult de simptome de ateroscleroză cerebrală severă. Durerile de cap, oboseala, episoadele de paralizie și diminuarea capacităților de vorbire și de gândire l-au forțat să își ia perioade lungi de concediu.

Boala lui Lenin și conflictul lui cu Troțki, pe lângă remanierea cadrelor de partid, l-au ajutat pe Stalin să joace un rol tot mai important în treburile partidului. La începutul lui 1922, acest rol a devenit oficial, când Stalin a fost numit în funcția nou-creată de secretar general al Comitetului Central al Partidului Comunist Rus (al bolșevicilor) – ȚK RKP(b). Funcția de secretar general presupunea atât supravegherea aparatului Comitetului Central, cât și a „structurilor conducătoare“ ale acestuia – aparatul birocratic care îndeplinea voința partidului. Două îndatoriri merită să fie menționate în mod deosebit: stabilirea ordinii de zi pentru reuniunile Biroului Politic și hotărârea chestiunilor privitoare la cadre. Carierele nenumăraților funcționari inferiori depindeau acum de Stalin.

Pentru Stalin, conducerea aparatului de partid nu a fost o povară. Experiența lui anterioară în cadrul partidului și personalitatea sa l-au făcut să fie potrivit pentru această funcție. Mai târziu, chiar și din postura de dictator, lui Stalin a părut să-i placă rutina birocratică. După ce a luat în primire funcția de secretar general, el a început să reorganizeze activitatea Biroului Politic. Pe 31 august 1922, el a anunțat, în timpul unei reuniuni a Biroului Politic, că anumite instituții au întârziat să trimită materialele pentru evaluare. S-a adoptat o hotărâre să „nu se prezinte Biroului Politic nici o chestiune

fără să se trimită înainte materialele, până la ora patru a după-amiezii anterioare“.[48] Peste câteva săptămâni, regula s-a înăsprit și mai mult: termenul-limită a fost adus până la amiază.[49] Prin aceste decizii mărunte, Stalin contura treptat și cu tot mai multă hotărâre modul de conducere a aparatului de partid.

Ne-au rămas niște relatări referitoare la felul în care era percepută această tendință în interiorul aparatului. Asistentul lui Stalin, Amaiak Nazaretian, coresponda în mod regulat cu Sergo Ordjonikidze, vechiul prieten al lui Stalin care lucra în Transcaucazia, la începutul anilor 1920.[50] Această corespondență a fost păstrată în arhiva lui Ordjonikidze. În scrisorile scrise în vara lui 1922, Nazaretian a descris activitatea lui sub conducerea Stalin:

> Sunt fericit cu slujba mea? Da și nu. Pe de o parte, primesc o pregătire foarte bună aici, știu ce se întâmplă pe plan internațional și în Rusia și mi se educă spiritul de disciplină, ajutându-mă să dobândesc precizie în slujba mea. […] Pe de altă parte, această activitate înseamnă numai muncă birocratică, minuțioasă, nu foarte satisfăcătoare din punct de vedere subiectiv; este o muncă domestică ce ia îngrozitor de mult timp, încât nici nu ai când să strănuți sau să te sucești, mai ales sub mâna de fier a lui Koba. Ne înțelegem? Ne înțelegem. […] Ai multe de învățat de la el. Acum, că am ajuns să-l cunosc, am un respect extraordinar pentru el. […] În spatele înfățișării lui aspre se află grija față de cei cu care lucrează. Facem ordine în ȚK.
>
> Koba chiar m-a instruit. […] Este foarte șiret. Este greu de lucrat cu el și îți ia ceva timp până înțelegi ce pune la cale. […] În pofida temperamentului său nemilos bine justificat, dacă pot să mă exprim așa, este bun, are suflet și știe cum să aprecieze demnitatea oamenilor. […] Acum, activitatea ȚK s-a schimbat cu adevărat. Ceea ce am găsit aici a fost groaznic, cu neputință de descris. Acum am schimbat lucrurile.[51]

Nazaretian era de părere că Stalin avea o importanță extraordinară: „Ilici și-a revenit complet. […] Ieri Koba s-a dus să-l vadă. Trebuie să

stea cu ochii pe Ilici și pe toată Mama Rusie“; „Ilici a găsit fără îndoială în el un Cerber de încredere, care păzește fără frică porțile ȚK RKP“.[52] Scrisorile lui Nazaretian oferă detalii importante referitoare la felul în care era perceput Stalin în cadrul comunității birocratice bolșevice. La Moscova intrase în uz o expresie, potrivit lui Nazaretian: „Să mergi sub Stalin“. Aceasta se referea la oficiali care fuseseră chemați la Moscova, din posturile lor anterioare, dar nu fuseseră încă numiți în funcții noi și „se aflau, ca să zicem așa, în aer“.[53]

Așa îl vedea pe Stalin adjunctul lui, la începutul mandatului său de secretar general. Evident, aceste descrieri conțin un element de exagerare, admirația unui secretar fidel față de șeful lui. Dar Nazaretian, inteligent și bun observator, transmitea o anumită stare de spirit care exista în interiorul aparatului. Mulți membri ai birocrației au început să îl vadă pe Stalin ca pe un birocrat experimentat și încrezător care deținea funcții sigure în cadrul ierarhiei. Era calm, dar putea să fie aspru și inflexibil când își susținea interesele și opiniile. Într-o vreme când lumea birocrației bolșevice se divizia tot mai mult în clici de tipul patron–client, aceste calități i-au câștigat destul de mulți susținători.

În scrisorile lui Nazaretian, Stalin este văzut în cadrul partidului ca tovarășul fidel al lui Lenin, pilonul lui în vremuri de lupte politice. Iar această opinie era corectă în mare măsură. Ani lungi de colaborare, tulburați numai de câteva momente de dezacorduri, creaseră o legătură puternică între Lenin și Stalin. Un bolșevic a lăsat în urmă niște amintiri elocvente ale unei întâlniri dintre Lenin și Stalin, din septembrie 1921, în apartamentul celui din urmă. Se aplana o situație dificilă între niște înalți oficiali din Petrograd. Lenin încerca să împace părțile învrăjbite, în timp ce Stalin măsura camera cu pasul fumându-și pipa. La un moment dat, Lenin s-a uitat la Stalin și a spus: „Uite un asiatic – nu face decât să tragă din pipă!“ Stalin și-a azvârlit pipa din gură.[54] Acest tip de glumă depășea granițele relației de tip șef–subordonat. Pentru Lenin, Stalin era un tovarăș de luptă cu care avea relații îndeajuns de calde încât să-și permită să se tachineze. Este greu de imaginat că și-ar fi permis așa ceva cu Troțki, cu care păstra un stil

ceremonios, oficial, folosind pronumele de politețe *vî*, „dumneavoastră“, mai degrabă decât pronumele familiar *tî*.

Pe 30 mai 1922, s-a petrecut o întâmplare care este încă o dovadă a relației apropiate dintre Lenin și Stalin. Lenin, care era bolnav și avea în față perspectiva paraliziei, l-a chemat pe Stalin la Gorki, reședința lui din afara Moscovei. L-a rugat pe Stalin să facă rost de otravă ca să poată avea opțiunea de a-și lua viața când sosea acel moment. Stalin le-a spus numaidecât surorii lui Lenin, Maria Ilinicina Ulianova, și lui Nikolai Buharin, care, din întâmplare, se afla atunci la Gorki, de această solicitare.[55] Conform memoriilor Mariei Ulianova, au hotărât împreună să încerce să-i ridice moralul lui Lenin. Stalin s-a întors la el și i-a zis că încă nu sosise vremea să-și ducă la îndeplinire această intenție, pentru că doctorii promiteau că starea lui de sănătate avea să se îmbunătățească. Potrivit relatării Ulianovei, Lenin „s-a înveselit în mod vizibil și a fost de acord, cu toate că l-a întrebat pe Stalin: «Mă minți?» «Când m-ai văzut vreodată pe mine să mint?», a răspuns Stalin.“[56]

Lenin și-a manifestat grija față de Stalin în mai multe feluri. În timp ce zăcea grav bolnav la Gorki, în iunie 1922, Lenin a trimis o recomandare la Moscova: „Cereți-i Tov. Stalin, prin Biroul Politic, să petreacă o zi întreagă pe săptămână, în afară de duminică, la vila lui din afara orașului“. Biroul Politic a adoptat hotărârea.[57] În august, după ce sănătatea lui Lenin se îmbunătățise, Stalin l-a vizitat regulat la Gorki. Conform memoriilor Mariei Ulianova, „Ilici îl întâmpina prietenește, cu glume și râsete, și insista să fiu ospitalieră cu Stalin și să-i aduc vin etc.“[58] Mai târziu, când a ajuns el la putere, Stalin a îmbrățișat maniera lui Lenin de a-și arăta grija față de subordonații lui.

Armonia dintre Lenin și Stalin a durat până în toamna lui 1922.

Altercații cu maestrul

Boala lui Lenin a avut consecințe politice extraordinare. Partidul, care era organizat în jurul unui singur lider, era vulnerabil. Biroul Politic a fost silit să înceapă să se gândească la succesorul lui Lenin. „Troica“, alcătuită din Zinoviev, Kamenev și Stalin, dobândea o influență tot mai mare în competiția cu principalul său oponent, Troțki. Această confruntare a fost, de fapt, un rezultat al tacticii lui Lenin de a-l izola

pe Troțki, dar, în contextul bolii lui Lenin, izolarea lui Troțki a servit la consolidarea troicii, o perspectivă periculoasă în viziunea lui Lenin. Sperând să-și revină din boală, Lenin a încercat să schimbe balanța puterii, iar Stalin a fost ținta cea mai ușoară.

Conflictul privitor la programul de unire a republicilor sovietice poate fi văzut ca punctul de pornire al eforturilor lui Lenin. Războiul Civil crease un stat unificat, dar, în a doua parte a anului 1922, s-a decis ca această uniune să fie oficializată anunțând public principiile pe baza cărora avea să fie construit noul stat. În cea mai mare parte, conducerea bolșevică a căzut de acord asupra acestei chestiuni. Nimeni nu se gândea să rupă ceea ce fusese Imperiul Rus sau să ofere autonomie reală vreunei zone aflate sub controlul Moscovei. Au existat discuții referitoare la forma pe care avea s-o ia noua uniune și la gradul de independență de care aveau să se bucure diversele entități bolșevice, dar era de așteptat ca toți cei care luau parte la această decizie să se supună disciplinei unui partid unificat.

Stalin a fost deschis cu privire la poziția lui. El a propus ca adevărata stare de lucruri și adevăratele intenții ale Moscovei să fie trecute în constituție fără ceremonii suplimentare sau etalări ale diplomației. El susținea incluziunea tuturor republicilor mari (Ucraina, Belarus, Georgia, Azerbaidjan și Armenia) și a entităților etnice mai mici în Federația Rusă, cu anumite drepturi de autonomie. În general, această propunere era în deplină concordanță cu linia partidului și a fost sprijinită de majoritatea oficialilor partidului, atât la Moscova, cât și în republici. Stalin a fost probabil surprins când Lenin s-a opus propunerii lui și a înaintat propriul plan de a proclama o uniune a republicilor sovietice „independente“ – cu toate că liderul bolșevic nu avea nici o intenție să le acorde o independență veritabilă. Motivele poziției lui Lenin sunt dificil de identificat cu precizie. Poate că răspundea la nemulțumirea din rândul liderilor de partid georgieni și a unora ucraineni față de programul lui Stalin. Poate că, simțindu-se mai bine, pur și simplu, a văzut acest lucru ca pe un bun prilej de a intra din nou în lupta politică.

În septembrie 1922, Lenin a început să-și promoveze programul. L-a criticat pe Stalin pentru că era prea grăbit, o apreciere care l-a atins pe acesta cu siguranță. Stalin s-a stăpânit și a bătut în retragere,

acuzându-l pe Lenin de „liberalism național“.[59] Sentimentele lui sunt ușor de înțeles: fusese pus într-o poziție umilitoare și a fost forțat să schimbe un punct de vedere în care investise multă energie. Dar a ales să nu intre într-un conflict serios cu Lenin. Pe 28 septembrie, a avut loc un schimb interesant de replici între Kamenev și Stalin, în timpul unei reuniuni a Biroului Politic:

> Kamenev: Ilici e pregătit să lupte pentru apărarea independenței. […]
>
> Stalin: Cred că trebuie să-l înfruntăm pe Ilici. …
>
> Kamenev: Cred că atâta vreme cât Vladimir Ilici insistă, ne-am pune într-o poziție mai proastă dacă *ne împotrivim*.
>
> Stalin: Nu știu. Lasă-l să facă așa cum crede.[60]

Stalin s-a domolit. Îl cunoștea bine pe Lenin și își dădea seama câtă putere avea încă.

În octombrie-decembrie 1922, un conflict în jurul chestiunii monopolului asupra comerțului exterior a urmat un scenariu asemănător. La o ședință plenară din 6 octombrie, Comitetul Central a votat majoritar în favoarea unei oarecare slăbiri a monopolului. Lenin, care era plecat din Moscova, s-a opus liberalizării. Stalin, care susținea decizia din 6 octombrie, a fost greu de înduplecat și și-a exprimat rezervele. Fără îndoială, Lenin nu a fost încântat.

Această dispută s-a încheiat cu o mișcare a lui Lenin pe care Stalin trebuie să o fi considerat extrem de deranjantă. În chestiunea monopolului asupra comerțului exterior, Lenin l-a recuperat pe Troțki în mod demonstrativ și l-a recrutat ca aliat. Lenin recursese adesea la acest gen de manevre – exploatând conflictele omniprezente în eșaloanele superioare ale partidului. Acum însă, circumstanțele erau diferite. Lenin era grav bolnav, iar mașinațiunile pentru obținerea puterii și a influenței se intensificaseră. Spre panica lui Stalin, Kamenev și Zinoviev, a căror influență fusese în creștere, Lenin a propus ca Troțki să continue să lucreze împreună cu el. Pe 21 decembrie 1922, imediat după decizia lui asupra monopolului asupra comerțului exterior, de la ședința plenară a Comitetului Central, Lenin a dictat un bilet către Troțki, folosind-o pe soția sa, Nadejda Krupskaia,

ca stenografă: „Se pare că am cucerit poziția fără să tragem nici un foc, folosind o manevră simplă. Propun să nu ne oprim aici și să continuăm ofensiva.“ Lenin l-a sfătuit pe Troțki să ridice problema comerțului exterior la următorul congres al partidului și, de asemenea, să vorbească la Congresul Sovietelor.[61] Această mișcare avea să-i discrediteze pe oponenții lui Lenin, inclusiv pe Stalin, în fața unei mari adunări a funcționarilor de partid.

Troțki s-a pus imediat pe treabă și i-a telefonat lui Kamenev, care i-a zis lui Stalin de acest telefon. Stalin a refuzat să ducă la îndeplinire instrucțiunile lui Lenin de a include discursul lui Troțki în programul Congresului Sovietelor. I-a telefonat, de asemenea, Nadejdei Krupskaia și a certat-o că a scris și i-a trimis scrisoarea lui Troțki. Se pare că mustrarea a fost destul de necuviincioasă sau cel puțin așa i s-a părut Nadejdei, care era suprasolicitată și foarte tensionată. Teoretic, plângerea lui Stalin împotriva Nadejdei era legitimă. Cu numai câteva zile mai devreme, pe 18 decembrie, plenul Comitetului Central votase în favoarea limitării contactelor cu Lenin, a cărui stare de sănătate se deteriorase din nou. „Tov. Stalin va avea responsabilitatea personală de a-l izola pe Vladimir Ilici, atât în privința întâlnirilor personale cu oficialii, cât și a corespondenței.“[62] Krupskaia încălcase această dispoziție. Dar și Stalin întrecuse măsura cu izbucnirea lui emoțională. Troica socotea periculos și provocator faptul că Lenin recursese la Troțki.

Dându-și seama de greșeala sa, Stalin i-a cerut scuze Krupskaiei. Judecând după memoriile Mariei Ulianova, el a făcut și o încercare de a se împăca cu Lenin. S-a întâlnit cu Ulianova și i-a spus cât de supărat era pentru că era îndepărtat de Lenin:

> Nu am putut să dorm deloc noaptea trecută. […] Ce crede Ilici despre mine, ce simte față de mine! De parcă aș fi vreun trădător. Îl iubesc din toată inima mea. Găsește o cale să-i spui asta.

Dar Lenin era de neînduplecat. Ulianova oferă următoarea relatare:

> Ilici m-a chemat la el pentru ceva, iar eu i-am zis, printre altele, că tovarășii lui îi transmit respectele lor. […] „Și Stalin m-a rugat să-ți transmit salutările lui din toată inima și m-a rugat să-și spun

că te iubește sincer.“ Ilici a făcut o grimasă și a rămas tăcut. „Deci să-i transmit salutările tale?“, am întrebat eu. „Poți să le trimiți“, a răspuns Ilici destul de rece. „Dar, Volodia“, am continuat eu. „În definitiv, Stalin e foarte deștept.“ „Nu e deștept deloc“, a răspuns Ilici ferm, sărind ca ars.[63]

Ulianova nu spune exact când a avut loc această conversație cu fratele ei, dar s-a petrecut aproape sigur la sfârșitul lui 1922 sau la începutul lui 1923, când relațiile dintre Lenin și Stalin erau în proces de deteriorare și amenințau să se rupă definitiv. Pe 24 decembrie, Lenin i-a dictat secretarului său un document – binecunoscuta „Scrisoare către Congres“ – în care și-a exprimat părerea despre disensiunile din cadrul conducerii de vârf a partidului. În ceea ce-l privește pe Stalin, acest document afirmă: „Acum, că este secretar general, Tov. Stalin a concentrat o putere imensă în mâinile lui și nu sunt sigur dacă va fi întotdeauna capabil să folosească această putere cu destulă prudență“.[64] Într-o altă scrisoare, dictată pe 4 ianuarie, Lenin a fost și mai categoric. A propus înlăturarea lui Stalin din funcția de secretar general pentru că era „prea insolent“.[65]

Iritarea tot mai mare a lui Lenin a fost fundalul pe care s-a desfășurat „Afacerea georgiană“. Din acest episod a făcut parte o dispută între un grup de bolșevici georgieni și conducerea Federației Transcaucaziene, care cuprindea Georgia, Armenia și Azerbaidjanul. Conflictul nu a fost cu toată conducerea federației, ci cu șeful acesteia, Ordjonikidze. Prietenia dintre Stalin și Ordjonikidze a influențat, cu siguranță, poziția secretarului general față de această chestiune. Înregistrând uneori câte un succes, bolșevicii georgieni bombardau Moscova cu plângeri referitoare la mâna forte a lui Ordjonikidze. La sfârșitul lui 1922, Ordjonikidze le-a furnizat oponenților săi mai multă muniție împotriva lui: într-o criză de furie, l-a lovit pe unul dintre adversarii lui. A fost trimisă de la Moscova o comisie condusă de Felix Dzerjinski, pentru investigații.[66] Lenin a manifestat un foarte mare interes față de problemă, iar atunci când comisia a prezentat un raport favorabil lui Ordjonikidze, el nu a fost prea încântat. El credea că Dzerjinski și Stalin îl acopereau pe Ordjonikidze și că erau nedrepți față de acuzatorii lui hărțuiți.

Dacă nu ar fi fost conflictul dintre Lenin, care era suferind, și urmașii lui tot mai puternici, „Afacerea georgiană“ ar fi rămas o gâlceavă birocratică, un lucru obișnuit în partidul bolșevic, mai ales la începuturi, când guvernul încă nu dobândise o bază stabilă. În Transcaucazia, luptele interne între grupuri rivale au continuat mulți ani. Lenin a fost cel care a ridicat acest incident – în mod artificial, s-ar putea spune – la nivel de principii politice fundamentale, întrucât i-a oferit un pretext pentru a-și ataca acoliții prea ambițioși. Deși bolnav, Lenin încă era pregătit să lupte pentru controlul asupra partidului și căuta, în mod evident, un mod de a înăbuși disidența care amenința să-i submineze puterea. El îl considera pe Stalin un simbol al acelei disidențe.

Toate dovezile sugerează că Lenin a petrecut iarna lui 1923 pregătindu-se să lanseze un atac împotriva lui Stalin la cel de-al XII-lea Congres al Partidului, programat pentru luna martie. Pe 5 martie 1923, după ce a adunat materialele necesare, el l-a abordat din nou pe Trotki cu o propunere de colaborare: „Stimate Tov. Trotki! Aș vrea să te rog să te ocupi de apărarea «Afacerii georgiene» în cadrul ȚK al partidului. De această chestiune «se ocupă» acum Stalin și Dzerjinski și nu pot să mă bazez pe imparțialitatea lor. Dimpotrivă. Dacă ai fi de acord să o susții, aș avea siguranță.“[67] În aceeași zi de 5 martie, Lenin a dictat un bilet adresat lui Stalin, referindu-se la o veche problemă – mustrarea pe care i-o făcuse Stalin Nadejdei Krupskaia în decembrie 1922. Biletul a fost tăios. Lenin a amenințat cu ruperea relației: „Stimate Tov. Stalin! Ai fost într-atât de necuviincios cât să-i telefonezi soției mele și s-o certi. […] Nu am de gând să uit așa de ușor atacurile la adresa mea și nu mai e nevoie să spun că atacurile la adresa soției mele sunt și la adresa mea. Îți cer, așadar, să te gândești dacă înțelegi că trebuie să-ți retractezi cuvintele și să-ți ceri scuze sau dacă preferi să rupi relațiile cu mine.“[68]

Apariția acestei scrisori, la două luni și jumătate după mustrarea lui Stalin, i-a făcut pe istorici să emită mai multe ipoteze. Poate că Lenin aflase doar atunci de telefonul dat de Stalin Nadejdei. Pare mai verosimil însă ca Lenin să fi socotit acest incident drept un pretext pentru înlăturarea lui Stalin din funcția de secretar general, o posibilitate propusă de Robert Tucker.[69] Toate obiecțiile lui Lenin la

adresa lui Stalin subliniau același aspect: era prea insolent. O astfel de acuzație era mult mai convingătoare și mai clară decât oricare dintre celelalte plângeri pe care le-ar fi putut înainta. Insolența față de tovarășii de partid era total nepotrivită pentru cineva care deținea funcția de secretar general.

În ziua următoare, 6 martie, Lenin a scris din nou despre stilul grosolan al lui Stalin. A dictat câteva rânduri către bolșevicii georgieni hărțuiți, dând instrucțiuni să se trimită copii ale scrisorii lui Troțki și lui Kamenev. Kamenev trebuia să plece în Georgia și a fost rugat să ducă personal scrisoarea. „Dragi Tovarăși!“, a scris Lenin. „Urmăresc cazul vostru cu toată inima. Sunt scandalizat de insolența lui Ordjonikidze și de uneltirile lui Stalin și ale lui Dzerjinski. Redactez un memorandum și un discurs pentru voi.“[70]

Semnificația acțiunilor lui Lenin a fost clară pentru Biroul Politic: îi declarase război lui Stalin. Cu puțin timp înainte să plece în Georgia, Kamenev i-a scris lui Zinoviev că Lenin nu voia numai reconcilierea în Transcaucazia, „ci și anumite *expulzări din vârful organizațiilor de partid*“ – jargonul administrativ sovietic pentru concedieri.[71] Stalin simțea apropierea furtunii. Pe 7 martie, el a primit ultimatumul lui Lenin care amenința cu ruperea relațiilor. A răspuns de îndată cu scuze șovăitoare: „Dar dacă crezi că pentru a menține «relațiile» trebuie să «retractez» cuvintele pe care le-am spus… pot să le retractez, dar chiar nu pot să înțeleg care este rostul, unde este «vina» mea și ce anume vor ei de la mine“.[72] În aceeași zi, Stalin i-a trimis o scrisoare strict confidențială lui Ordjonikidze. L-a avertizat că Lenin le trimisese o scrisoare de susținere oponenților lui. Stalin a recomandat prudență: „Să ajungi la un compromis… care e firesc, voluntar“.[73] Această scrisoare către Ordjonikidze arată clar că Stalin înțelesese gravitatea situației și că făcea manevre ca să-l priveze pe Lenin de muniție.

Până în acest deceniu, autenticitatea scrisorilor pe care le-a dictat Lenin și a relatărilor despre acțiunile lui împotriva lui Stalin nu a fost niciodată pusă la îndoială. De curând însă, au existat încercări de a demonstra că dovezile rupturii dintre cei doi bărbați au fost inventate.[74] Fără vreo dovadă reală în afară de presupunerea

infailibilității lui Stalin, acești revizioniști au propus ideea că dovezile referitoare la îndoielile lui Lenin față de Stalin au fost născocite și puse în arhivele lui Lenin de susținători ai lui Troțki!

Cea mai puternică dovadă a autenticității scrisorilor dictate de Lenin în această perioadă este faptul că nici unul dintre tovarășii de luptă ai lui Lenin, nici Stalin însuși, nu a avut vreun dubiu cu privire la aceasta. Stalin a avut, în mod sigur, și viclenia și mijloacele de a evita să cadă victima unui fals, date fiind controlul lui asupra aparatului Comitetului Central și influența sa în cadrul cercului apropiaților lui Lenin. El a înțeles pericolul „testamentului“ lui Lenin și s-a luptat din greu să distrugă orice dovadă că nu s-ar fi bucurat de încrederea totală a lui Lenin.

Nu există nici o îndoială că Lenin a luat măsuri împotriva lui Stalin în timpul ultimelor săptămâni din viața sa activă. Rațiunile sunt o altă chestiune. Trebuie să luăm în considerare nu numai intențiile și rațiunile unui politician abil, ci și rolul pe care l-a jucat sentimentul morții lui iminente. „Ultima sforțare a lui Lenin“, așa cum a numit-o Moshe Lewin, este o manifestare clară a voinței lui neclintite de dominație politică și de putere – principala lui trăsătură de personalitate.[75] Boala nu a zdrobit această voință, ci, dacă a avut vreo influență, mai degrabă a întărit-o. Nu poți decât să te minunezi de tenacitatea lui Lenin, afectat de o suferință fizică și emoțională chinuitoare, în timp ce ascensiunea lui perseverentă la putere era întreruptă de intervale forțate de odihnă. Bătălia pentru putere îl susținea, îi dădea energie și dădea un sens luptei sale cu nenorocirea. Aceasta nu era prima dată când răspunsese unei provocări din partea unui tovarăș de luptă, dar gravitatea bolii lui, în 1922–1923, a acordat oricărei astfel de provocări o semnificație nouă și de primă importanță.

Din punctul de vedere al „tehnologei puterii“, manevrele lui Lenin de la sfârșitul lui 1922 și începutul lui 1923 s-au bazat pe aceleași surse de putere cu ajutorul cărora trecuse prin conflicte anterioare: autoritatea lui indiscutabilă în fața funcționarilor de partid și rivalitățile dintre liderii partidului (în primul rând, aceea dintre Troțki și troică). Faptul că Stalin a încasat loviturile manevrelor lui Lenin pare să fie în mare măsură o întâmplare. Pozițiile pe care le-a adoptat acesta în ceea ce privește organizarea URSS și „Afacerea georgiană“ au

reprezentat niște calcule politice eronate și s-au dovedit a fi și inoportune. În cele din urmă, a insultat-o pe soția liderului suferind, dând dovadă de un comportament nepotrivit pentru un bolșevic. Stalin își pusese singur capul sub secure și, astfel, i-a oferit lui Lenin prilejul perfect să-și reafirme autoritatea politică și să îngenuncheze alți lideri bolșevici. Lenin nu avea probabil nici o intenție de a-l înlătura pe Stalin din eșaloanele superioare ale partidului. O astfel de mișcare ar fi încurcat mersul lucrurilor în interiorul mecanismului pe care îl folosea ca să păstreze puterea. În cadrul acelui mecanism, Stalin era contragreutatea perfectă pentru ambițiile altor lideri bolșevici, precum și un administrator de neînlocuit. Acțiunile lui Lenin au făcut parte dintr-o operațiune de reechilibrare ce impunea diminuarea puterii lui Stalin.

Acest context este important pentru înțelegerea reacțiilor lui Stalin față de dezaprobarea pe care i-o arăta maestrul său. Stalin avea toate motivele să se simtă cu adevărat rănit. În definitiv, păcatele lui nu erau mai rele decât cele pe care el și alți lideri sovietici le comiseseră în trecut. Toți liderii bolșevici îl contraziceau și se certau cu Lenin și, asemenea lui Stalin, cu toții se potoleau în cele din urmă. Uneori, Lenin pedepsea aceste transgresiuni înlăturându-i pe făptași din centrul puterii, dar, mai târziu, îi aducea înapoi. Lenin nu își pedepsea, de obicei, subordonații în public, ca să evite să le rănească mândria. Ce era diferit acum? Ce se afla în spatele unei mișcări atât de provocatoare și de demonstrative împotriva unui om care îl slujise pe Lenin cu foarte multă loialitate? Din câte se pare, Stalin a găsit explicația cea mai convenabilă pentru această critică aspră, atât din punct de vedere psihologic, cât și din punct de vedere politic, în boala lui Lenin.

După cum s-a dovedit, scrisoarea către bolșevicii georgieni a fost ultimul document dictat de Lenin. Peste câteva zile, starea lui de sănătate s-a înrăutățit brusc. Nu a mai vorbit la congresul partidului; Biroul Politic a trecut sub tăcere „Afacerea georgiană“ și, mai târziu, a abandonat ideea înlăturării lui Stalin din funcția de secretar general. Aceste decizii nu au fost niște acte de caritate din partea „prietenilor“ lui Stalin. Ele au fost rezultatul unei lupte feroce pentru putere care a

început în ultimele luni din viața lui Lenin și a continuat și în anul 1924.

Experimentarea conducerii colective

Cu toate că a reușit să evite pericolele mai grave pe care i le ridicase jocul politic al lui Lenin din ultimele lui luni de conducere, Stalin s-a văzut puțin cam slăbit și deci mai dependent de colegii lui din Biroul Politic. Este o părere general împărtășită că oligarhii bolșevici care au moștenit puterea după decesul lui Lenin l-au subestimat pe Stalin și l-au socotit inofensiv și mediocru. Acest lucru nu e adevărat. Membrii Biroului Politic au înțeles perfect îngrijorările lui Lenin cu privire la Stalin și puterea pe care acesta din urmă o deținea ca secretar general și au încercat să limiteze această putere. Dar evenimentele politice și, un lucru care nu e de neglijat, mașinațiunile abile ale lui Stalin au subminat planurile rivalilor și ale dușmanilor lui.

Primul conflict serios, pe care îl cunoaștem, în rândul opoziției strâns unite împotriva lui Troțki, din cadrul Biroului Politic, s-a petrecut în vara lui 1923. După congresul de partid, anihilarea cu succes a atacului lui Lenin și revenirea țării la o stabilitate relativă în urma foametei îngrozitoare, membrii Biroului Politic s-au liniștit îndeajuns cât să plece în vacanță. În iulie 1923, în timp ce se odihnea în stațiunea Kislovodsk din Caucazul de Nord, Grigori Zinoviev a venit cu ideea de a modifica balanța puterii în interiorul Biroului Politic pentru a limita influența lui Stalin. Într-o scrisoare din 30 iulie adresată lui Kamenev, care era la Moscova, el s-a lansat într-o tiradă împotriva lui Stalin: „Dacă partidul trebuie să treacă printr-o perioadă (probabil una *foarte* scurtă) în care Stalin să dețină singur puterea – așa să fie. Dar eu, personal, nu am de gând să acopăr această ticăloșie. […] În realitate, nu e nici o troică, nu e decât dictatura lui Stalin. Ilici a avut de o mie de ori dreptate. Fie trebuie să găsim o cale *serioasă* de ieșire, fie va fi inevitabilă o lungă perioadă de luptă.“[76]

Cu toate că scrisoarea nu conținea nici un plan detaliat, ea lansa acuzația că Stalin manipula Biroul Politic și că lua, practic, decizii unilaterale. Este important de remarcat rândul „Ilici a avut de o mie de ori dreptate“: Zinoviev folosea scrisorile lui Lenin ca muniție împotriva lui Stalin. La Kislovodsk, el a discutat despre o acțiune comună cu

Buharin, care era, de asemenea, supărat de unele mișcări ale lui Stalin, și cu alte figuri importante din partid care își petreceau vacanța în sud. Nu s-a pus pe hârtie nici o propunere anume, dar lui Stalin i s-a trimis o „scrisoare verbală“ (Ordjonikidze, care pleca la Moscova, trebuia să transmită un mesaj). Întrucât această comunicare a fost orală, nu cunoaștem detaliile propunerii. Din afirmațiile făcute în anii ce au urmat, se deduce că planul presupunea reorganizarea secretariatului Comitetului Central. Stalin rămânea membru, dar erau incluși și Zinoviev și Troțki. Această reorganizare ar fi dus la o nouă balanță a puterii în zona de influență a lui Stalin: aparatul Comitetului Central.

Nu e surprinzător că Stalin a fost indignat, poate chiar furios. A răspuns la revendicările „prietenilor“ lui arătându-și sentimentele rănite și acuzându-i că se uniseră subversiv. Pe 3 august 1923, imediat după ce s-a întâlnit cu Ordjonikidze, el le-a scris lui Zinoviev și lui Buharin: „Evident, nu ezitați să *vă pregătiți pentru* o ruptură, ca și cum aceasta ar fi inevitabilă. […] Faceți cum vreți – trebuie să existe niște oameni în Rusia care vor vedea acest lucru drept ceea ce este și-i vor condamna pe vinovați. […] Dar ce oameni norocoși sunteți voi: puteți să vă imaginați tot felul de povești după bunul vostru plac… în vreme ce eu sunt prins aici ca un câine în lanț și apar ca fiind «vinovat» și bun de dat afară. Puteți să spuneți oricui vreți. Tot traiul ăsta dulce vi s-a urcat la cap, prieteni.“[77]

Această scrisoare pe jumătate furioasă, pe jumătate prietenoasă dovedește faptul că Stalin avea opțiuni destul de limitate în privința opoziției față de colegii săi. În ceea ce privește propunerile lui Zinoviev și ale lui Buharin, acestea indicau că ei socoteau totuși că puteau să-i limiteze influența lui Stalin. Nu au fost impresionați de faptul că Stalin se arătase jignit. Calm, dar ferm, ei i-au adus la cunoștință că problema nu fusese lămurită. În curând, aveau să se poată întâlni față în față în sud, unde Stalin plănuia să-și petreacă vacanța la jumătatea lui august.

Lui Stalin nu avea cum să-i placă această perspectivă. Oponenții lui aveau toate cărțile. Propunerea lor de a reorganiza secretariatul în vederea încurajării unității și a coeziunii părea perfect rezonabilă. Obiecțiile lui Stalin ar fi părut să confirme avertismentele lui Lenin că

el nu voia să lucreze în echipă. Acuzația lui Zinoviev conform căreia Stalin încălca principiul conducerii colective îl punea, de asemenea, într-o poziție dificilă. Și încă o idee susținută de Zinoviev și de Buharin se putea dovedi deosebit de periculoasă – aceea că poziția lui Stalin în legătură cu evenimentele din Germania era „incorectă“.

Crizele politice care zdruncinaseră Germania de la începutul lui 1923 redeșteptaseră visul Moscovei de salvare printr-o revoluție europeană. Pentru bolșevici, cărora încă le era greu să-și imagineze viitorul Uniunii Sovietice, dacă aceasta ar fi singurul bastion socialist, socialismul în Germania putea fi un mare ajutor. Dar înfrângerile recente ale mișcărilor revoluționare europene le transmiseseră niște avertismente. Stalin se număra printre liderii bolșevici care îndemnau la cumpătare, în vreme ce Zinoviev și Buharin erau nerăbdători să lupte, la fel cum era și Troțki, pentru care revoluția mondială rămăsese o precondiție a victoriei socialismului în Rusia. Dându-și seama că abordarea lui prudentă devenea periculoasă din punct de vedere politic și le furniza muniție rivalilor săi, Stalin a făcut o mișcare politică de efect. Pe 9 august 1923, în toiul corespondenței frenetice cu Zinoviev și Buharin, el a prezentat Biroului Politic o rezoluție prin care îi chema pe Zinoviev, Troțki și Buharin înapoi la Moscova, ca să discute despre perspectivele revoluției din Germania. Bineînțeles, toți trei au acceptat. Întâlnirea a fost stabilită pentru 21 august.

Această schimbare de planuri i-a oferit lui Stalin avantaje importante. El a înlăturat acuzațiile conform cărora nu acorda suficientă atenție evoluției evenimentelor revoluționare din Germania. De asemenea, chestiunea reorganizării secretariatului și a conducerii colective a fost scoasă de pe ordinea de zi de către problema germană mai presantă. Stalin reușise să submineze ofensiva lui Zinoviev și a lui Buharin și îi forțase să urmeze un nou scenariu. După ce s-a reunit la Moscova pe 21 august, Biroul Politic a discutat aprins și entuziast despre revoluția iminentă din Germania, despre ajutorul pe care avea să-l ofere Uniunea Sovietică și despre posibilele reacții ale puterilor europene. Toată lumea a căzut de acord că războiul era iminent. Sprijinind optimismul colegilor lui, Stalin a afirmat: „Dacă vrem cu adevărat să-i ajutăm pe nemți, și noi vrem asta și trebuie să-i ajutăm, trebuie să ne pregătim de război serios și în detaliu, întrucât, în cele

din urmă, se va pune problema existenței Federației Sovietice și a destinului revoluției mondiale în viitorul apropiat. […] Ori revoluția din Germania va eșua și ei ne vor înfrânge, ori revoluția va fi victorioasă acolo și totul va fi bine, iar situația noastră va fi asigurată. Nu există nici o altă opțiune.“[78]

Aici vedem că Stalin și alți lideri bolșevici încă împărtășeau opinia că soarta URSS era legată de soarta revoluției mondiale, deși gradul acestei interdependențe nu a fost discutat în detaliu. Ce a vrut Stalin să spună mai exact prin „ei ne vor înfrânge“ sau „situația noastră va fi asigurată“? Ce presupunea această „înfrângere“ și la ce fel de asigurare, mai exact, se aștepta? Acestea par să fie vorbe goale, o aprobare a marxismului ortodox. Când venea vorba de chestiuni tactice, el părea tot prudent și sceptic. A refuzat să sprijine propunerea lui Trotki și a lui Zinoviev de a stabili o dată precisă pentru revoluția germană, considerând că era mai bine să se facă pregătiri și să se aștepte momentul potrivit. A atras, de asemenea, atenția asupra „stângismului“ pripit: „În ceea ce-i privește pe stângiști [comuniștii germani]. Ei sunt oamenii cei mai periculoși pentru noi. Preluarea prematură a fabricilor etc. ar presupune mari pericole pentru noi.“[79] În ceea ce privește chestiunea stabilirii unui program exact pentru începerea revoluției, se plasa în aceeași tabără cu Buharin și Aleksei Rîkov.[80] Cel din urmă era susținătorul cel mai consecvent al prudenței: „Este cât se poate de clar că se mizează totul pe o singură carte. Nu suntem absolut deloc pregătiți. […] Trebuie să dăm înapoi.“[81]

Dată fiind presupusa iminență a războiului, reorganizarea secretariatului trebuie să fi părut lipsită de importanță. Nu știm cum și când s-a rezolvat, în cele din urmă, această chestiune, care cu numai două săptămâni mai devreme părea să aibă o importanță vitală – probabil că s-a ajuns la o înțelegere în culise în intervalele dintre reuniunile consacrate Germaniei. Drept rezultat, în septembrie 1923, s-a luat o decizie destul de lipsită de sens: Zinoviev și Trotki au fost făcuți membri ai Biroului Organizațional al Comitetului Central, și nu ai secretariatului. Această mișcare nu rezolva cu nimic problema inițială – controlul excesiv al lui Stalin asupra procesului decizional, față de care Zinoviev și Buharin ridicaseră obiecții foarte serioase în iulie și august.

În septembrie, a avut loc un eveniment politic semnificativ la o ședință plenară a Comitetului Central. Plenul a adoptat decizia de a-i numi pe Stalin și pe Voroșilov în organismele de conducere ale armatei – domeniul lui Troțki. Troțki era înconjurat de oponenții lui politici pe propriul teren. A părăsit furios plenul, indignat.[82]

Istoricii încă nu au informații despre cum a fost pus la cale acest atac extrem de provocator împotriva lui Troțki. Acesta s-a născut, cel mai probabil, în urma înțelegerilor secrete, din culise, dintre Stalin, Zinoviev și Kamenev (cel puțin). Se poate ca ei să-și fi gândit acțiunile după următoarea logică: evenimentele din Europa se precipitau. Rolul Armatei Roșii și al militarilor avea să fie crucial, așa cum fusese în timpul Războiului Civil, iar influența conducătorului recunoscut al Armatei Roșii avea să crească. Armata trebuia, așadar, să fie adusă sub controlul unor membri ai Biroului Politic, alții decât Troțki, înainte ca acesta să devină prea puternic. Este neclar cine a avut inițiativa expulzării lui Troțki din conducerea armatei. Ceea ce este clar este faptul că Stalin a beneficiat semnificativ de pe urma acestei intensificări bruște a luptei pentru putere din interiorul conducerii de vârf a partidului.

Jignit și izolat, Troțki a lansat, în octombrie 1923, un contraatac. El a trimis membrilor Comitetului Central și ai Comisiei Centrale de Control ale partidului o scrisoare în care îi acuza pe majoritatea membrilor Biroului Politic de o politică nechibzuită și greșită. A devenit un magnet pentru membrii nemulțumiți. A izbucnit o luptă feroce, în care Zinoviev și alți membri ai Biroului Politic, chiar și cei care considerau că Stalin era deja prea puternic, au fost siliți să-și unească forțele cu el. În următorii doi ani, această polarizare – tabăra lui Troțki împotriva taberei lui Stalin – avea să-i fie de folos lui Stalin.

Discuția despre ultimele texte dictate de Lenin, referitoare la necesitatea de a-l înlătura pe Stalin din funcția de secretar general, a fost conturată de această luptă. Lenin a murit în ianuarie 1924. În mai, a avut loc următorul congres al partidului. În timpul congresului, liderii partidului au hotărât să scoată la lumină „testamentul“ lui Lenin. Printr-un consens general, acest lucru a fost făcut în așa fel încât să se minimalizeze atacul la adresa lui Stalin. Ultimele cuvinte dictate de Lenin nu au fost citite la o sesiune generală a congresului, ci

la reuniunile unor delegații separate.[83] Această metodă a făcut inevitabilă realegerea lui Stalin ca secretar general. Troțki nu și-a exprimat public opinia, dar nu tăcerea lui l-a ajutat pe Stalin. Însăși prezența lui Troțki a fost suficientă.

În pofida faptului că a manipulat cu iscusință această situație, Stalin s-a trezit într-o poziție vulnerabilă. Calitățile și defectele lui erau discutate în public. Însuși faptul că asemenea conversații aveau loc și că se dădeau verdicte, indiferent cât de favorabile, amenința să-i diminueze autoritatea politică. În loc să simtă recunoștință față de acei colegi care îl susținuseră în fața delegaților congresului, el părea să răspundă cu un resentiment care-l măcina. Compasiunea lor era umilitoare; arăta prea mult a condescendență, iar sprijinul lor părea o favoare care trebuia să fie întoarsă. Stalin nu avea de gând să plătească vreo datorie politică sau să permită să fie transformat într-un partener de rang inferior. La câteva săptămâni după sfârșitul congresului, a început să muște mâinile care îl hrăniseră. În iunie 1924, *Pravda* a publicat un discurs al lui Stalin în care critica niște afirmații mai degrabă inofensive ale lui Kamenev și Zinoviev.

Această rupere scandaloasă a frontului comun al conducerii antitroțkiste a provocat consternare în eșaloanele superioare ale partidului. Istoricii nu au descoperit nici un document care să clarifice ce anume l-a determinat pe Stalin să-i mustre în public pe Kamenev și pe Zinoviev, dar se pare că despre acest incident s-a discutat într-un cerc restrâns al liderilor partidului, în timpul ședinței plenare a Comitetului Central din august 1924, iar tabăra lui Stalin a fost depășită numeric. Este greu de găsit o altă explicație pentru scrisoarea de demisie a lui Stalin din 19 august 1924, o copie a acesteia fiind păstrată în arhiva lui. În acest document remarcabil, Stalin a afirmat că, după retragerea lui Lenin, colaborarea lui cu Kamenev și cu Zinoviev, în cadrul Biroului Politic, dăduse rezultate deplorabile, demonstrând „imposibilitatea unei colaborări politice oneste și sincere cu acești tovarăși în cadrul unui singur comitet restrâns“. În această lumină, el și-a înaintat demisia din Biroul Politic și deci din funcția de secretar general. A solicitat un concediu medical de două luni, după

care a cerut să fie „numit într-o funcție neînsemnată fie în ținutul Turuhansk, în regiunea Iakuțk, fie în străinătate“.[84]

Această izbucnire perfidă pasiv-agresivă nu ar fi putut să fie luată în serios. Nimeni nu ar fi crezut că Stalin chiar intenționa să rabde încă un exil siberian, de această dată, ca funcționar de rang inferior! Scrisoarea de demisie nu a apărut niciodată în fața întregului Comitet Central reunit, căruia îi fusese adresată. Problema a fost rezolvată de un grup strâns unit de „prieteni“ și aliați, pe 19 august probabil, ziua în care a apărut scrisoarea, sau în ziua următoare. Nu putem presupune decât că crearea unei majorități neoficiale în cadrul Comitetului Central a fost legată de discuția despre scrisoarea lui Stalin. Mărturia ulterioară a lui Zinoviev sugerează că toate acestea s-au petrecut între sesiunile plenului Comitetului Central, care s-au încheiat pe 20 august. Facțiunea majoritară, alcătuită din membrii antitroțkiști cei mai influenți ai Comitetului Central, a ales un *semerka*, un grup de șapte persoane, care să fie organismul său conducător. Grupul celor șapte era alcătuit din președintele Comisiei Centrale de Control și din toți membrii Biroului Politic, cu excepția lui Troțki, și funcționa ca un fel de Birou Politic din umbră.[85] Istoricii descriu cel mai adesea crearea acestei facțiuni majoritare a Comitetului Central și a Grupului celor Șapte ca pe un efort antitroțkist. Acest lucru este parțial adevărat, dar, așa cum arată scrisoarea de demisie a lui Stalin, principala sarcină a noului organism neoficial era aceea de a acționa în culise pentru a consolida o majoritate în cadrul Biroului Politic și pentru a depăși dezacordurile interne. Grupul celor Șapte a înlocuit troica, cea care nu izbutise să îndeplinească acest rol.

Acest episod central din luptele interne ale partidului reflectă echilibrul puterii în cadrul Biroului Politic, în vara anului 1924. Stalin provoca intenționat în mod clar un conflict cu Kamenev și cu Zinoviev, cu toate că încă nu era sigur că alți membri ai Biroului Politic, care erau preocupați de unitate, aveau să fie de partea lui. Scrisoarea de demisie nu a fost doar un test evident al propriei puteri, ci și un semn că era încă relativ slab. Acest incident a reprezentat un pas important către ruptura lui Stalin de Kamenev și Zinoviev și către alianța lui cu

Buharin și Rîkov. După ce a scăpat de troică și având acum Grupul celor Șapte cu care lucra, a câștigat spațiu de manevră.

Orice intenții și calcule personale au fost în joc atunci când s-a format coaliția antitroțkistă în 1924–1925, aceasta a dat naștere unui sistem ciudat de conducere colectivă, care a fost puțin studiat ca forță modelatoare a sistemului de guvernare dezvoltat după moartea lui Lenin. Această conducere colectivă a presupus interacțiunea dintre lideri sovietici egali din punct de vedere politic și agențiile guvernamentale relativ autonome pe care le conduceau aceștia. Ea a scos în relief o împărțire destul de bine pusă la punct a funcțiilor între aparatul de partid și aparatul guvernamental. Politica guvernamentală, modelată de compromisurile dintre interesele rivale reprezentate de acești lideri și de agenții, a devenit flexibilă și bine echilibrată.

Perioada conducerii colective a fost una care s-a remarcat printr-un proces decizional productiv și o înflorire a NEP. Grupul celor Șapte a depășit crizele pe care NEP trebuia să le abordeze și a ajustat cursul economic al țării, evitând, în același timp, măsuri care ar fi provocat daune sistemice. Guvernul oligarhic a recurs la măsuri politice și economice relativ moderate. Dar conducerea colectivă a început să se dezintegreze când guvernul a adoptat o direcție mai dogmatică, radicală. După cum au crezut istoricii mereu și după cum a confirmat cercetarea arhivistică recentă, germenii conflictului care a pus capăt conducerii colective au fost sădiți intenționat de Stalin.

Zdrobirea lui Troțki și a lui Zinoviev

În ultimă instanță, viabilitatea conducerii colective depindea de voința liderilor săi de a urma regulile sistemului lor unic de guvernare. Acest sistem, care nu se confrunta cu nici o amenințare în afară de ambițiile personale ale membrilor Biroului Politic, avea niște avantaje clare față de o dictatură individuală. Supraviețuirea sistemului după decesul lui Lenin depindea în totalitate de calitățile personale ale celor trei oligarhi bolșevici: Troțki, Zinoviev și Stalin (teoretic, aceste nume ar putea fi așezate în orice ordine – se presupunea că se aflau pe poziții de egalitate). Aceste calități personale însă au subminat conducerea colectivă, iar intrigile dintre aceste trei personalități au atras inevitabil

în luptă alți bolșevici cu poziții înalte, destabilizând întregul proces decizional colectiv.

Neavând un sistem de soluționare a conflictelor personale, conducerea colectivă a recurs la metode mai degrabă grosolane de a-l izola pe Troțki și de a-l exclude de la putere. Făcând astfel, a generat un proces care a distrus ultimele fărâme de democrație din cadrul partidului bolșevic. În ianuarie 1925, Troțki a fost înlăturat din funcția lui de comisar al poporului pentru probleme militare și maritime, nemaiavând, astfel, nici o putere reală. Zinoviev a propus să fie înlăturat și din Biroul Politic. Această propunere era perfect de înțeles, întrucât Troțki fusese deja exclus din activitatea Biroului Politic (precum și din activitatea neoficială de deliberare a Grupului celor Șapte). Dar majoritatea membrilor Biroului Politic și ai Comitetului Central nu au fost încântați de astfel de schimbări, care aveau întotdeauna consecințe imprevizibile, și au rămas fermi sub stindardul „unității". Propunerea lui Zinoviev a părut puțin cam sângeroasă. Glumețul Buharin chiar a născocit un aforism inspirat de zelul antitroțkist al lui Zinoviev: „Dacă vezi că numele lui Othello a fost înlocuit cu «Grigori» [prenumele lui Zinoviev], să dai crezare ochilor".[86]

Stalin își dădea foarte bine seama de aceste stări de spirit și, alături de restul Grupului celor Șapte, s-a opus propunerii lui Zinoviev, dându-se cu viclenie drept un susținător al unității și al conducerii colective. „Avem de gând să luăm toate măsurile care păstrează unitatea Grupului celor Șapte, indiferent ce-ar fi", i-a scris el lui Ordjonikidze în februarie 1925.[87] În realitate, situația devenea critică. Se făceau noi schimburi de lovituri între majoritatea Grupului celor Șapte, pe de o parte, și Zinoviev și Kamenev, pe de altă parte, și se simțea mâna abilă a lui Stalin în aceste intrigi. La sfârșitul lui 1925, Zinoviev și Kamenev formaseră o facțiune care le-a aruncat mănușa lui Stalin, Buharin, Rîkov și susținătorilor lor.

La început, lupta pentru control fusese concentrată în jurul unor chestiuni procedurale – cum și de către cine trebuia stabilită ordinea de zi a Biroului Politic, precum și cum trebuia tratat cazul lui Troțki. Aceste chestiuni aparent inofensive exprimau, de fapt, o luptă aprinsă pentru dominație în interiorul conducerii colective, dar pentru ca

această luptă să iasă din granițele Grupului celor Șapte, era nevoie de un program. Sprijinul funcționarilor de partid nu putea fi câștigat, așa cum se bazau Zinoviev și Kamenev că aveau să-l câștige, vorbind despre câștigarea controlului asupra Biroului Politic. Zinoviev, Kamenev și susținătorii lor au ales o temă mai respectabilă: lupta împotriva amenințării „de dreapta“, care consta în a permite consolidarea NEP – ce se presupunea că întărea „elementele capitaliste“ și țăranii prosperi (chiaburii). Venind de la „moderații“ Kamenev și Zinoviev, care se opuneau „stângistului“ Troțki, sau de la văduva lui Lenin, Krupskaia (care, în virtutea unei prietenii vechi, îi susținea pe Zinoviev și pe Kamenev împotriva lui Stalin), acest program părea deplasat, chiar absurd. Dar ei nu au avut de ales. Majoritatea Biroului Politic urma o direcție „de dreapta“, așadar, ca să i se opună, ei au fost siliți să se îndrepte către stânga. Zinoviev și Kamenev s-au bazat probabil și pe faptul că aveau să recruteze de partea cauzei lor grupul destul de numeros al funcționarilor de partid care se opuneau NEP.

Au calculat greșit. Chiar și acei lideri de partid care poate se consideraseră ostili NEP au știut unde erau pâinea și cuțitul: toată puterea venea de la Biroul Politic. Totul se hotăra de către acest organism suprem și se transmitea la nivel local prin rețelele clientelare ale liderilor de la vârf. În timpul celui de-al XIV-lea Congres al Partidului, din decembrie 1925, când Zinoviev și Kamenev au lansat un atac hotărât împotriva majorității din cadrul Biroului Politic, în general, și a lui Stalin, în particular, ei s-au putut baza numai pe delegația de la Leningrad, ai cărei membri fuseseră aleși cu grijă de Zinoviev, șeful de partid de aici. Acest sprijin nu a fost suficient: prin urmare, au suferit o înfrângere zdrobitoare. Mai mult, în urma acestei mișcări, Zinoviev a pierdut controlul asupra organizației de partid din Leningrad. Imediat după congres, un grup mare de membri ai Comitetului Central a fost trimis la oraș ca să se asigure că protejatul lui Stalin, Serghei Mironovici Kirov, devenea noul șef al organizației de partid din Leningrad. Scrisorile lui Kirov arată că această preluare a puterii nu a decurs prea liniștit:

> Situația este încordată. E mult de lucru și se țipă și mai mult.

> Aici nu obții nimic fără o bătălie. Și ce bătălii! Ieri am fost la Triunghiul Roșu [o referință la organizația de partid de la fabrica de cauciuc Triunghiul Roșu], un colectiv de 2 200 de oameni. Lupta a fost incredibilă. Nu am mai văzut o întâlnire ca asta din zilele Revoluției din Octombrie și nici măcar nu mi-am imaginat vreodată că ar putea exista o asemenea întâlnire a membrilor de partid. Uneori, s-a ajuns chiar la pumni prin colțurile locului de întâlnire![88]

Susținătorii fideli ai lui Zinoviev, din cadrul partidului de la Leningrad, și aparatul de partid local au fost tratați fără milă – deși, după standardele vremii, „fără milă“ nu însemna mai mult decât concedieri și transferuri masive în zone izolate din țară. Această epurare brutală a intensificat conflictul dintre opoziție și majoritate, care a continuat și în anii 1926 și 1927. După o perioadă de relativ calm, în primăvara lui 1926, majoritatea s-a văzut confruntată cu o opoziție proaspăt unificată, condusă de Troțki, Zinoviev și Kamenev. Acest „mariaj din interes“ (deși nu era diferit de celelalte alianțe din cadrul conducerii de vârf) era oricum sortit eșecului, dar a făcut zile grele majorității. Opoziția unită a oferit celor nemulțumiți, care nu erau deloc puțini, un punct de raliere. Menținerea sub control a opoziției necesita timp, efort și ingeniozitate. Cineva trebuia să pună această luptă în centrul atenției sale. Poziția și temperamentul lui Stalin îl recomandau drept cel mai bun candidat.

Gama întreagă de intrigi urzite de ambele tabere merită un studiu amănunțit, care rămâne să fie făcut cândva. Un ingredient esențial și puternic din această infuzie toxică atrage totuși o atenție deosebită: folosirea aparatului securității statului pentru înăbușirea opoziției. Treptat, cu o frecvență tot mai mare, opoziția din partid a fost stigmatizată cu denumirea de „dușman“, o etichetă pe care bolșevicii o aplicaseră în trecut numai celor din afară, de exemplu, burgheziei, menșevicilor sau eserilor. Arhivele istorice ne permit să îl identificăm la originea acestei practici pe Stalin, care a folosit-o nu numai la mijlocul anilor 1930, când lupta împotriva opoziției și-a atins apogeul sângeros, dar și mult mai devreme.

Pe 6 iunie 1926, aproximativ 70 de bolșevici din Moscova, care simpatizau cu opoziția, s-au adunat la o dacea din afara capitalei. Ei

au ales acest cadru pentru că le fuseseră interzise întâlnirile și trebuiau să se reunească astfel încât să nu fie văzuți de autorități. La întâlnire a vorbit un susținător al lui Zinoviev, Mihail Lașevici, un vechi bolșevic care reușise să-și păstreze postul de adjunct al comisariatului militar. După cum putea fi de așteptat, la această întâlnire a fost prezent un agent secret, posibil un agent special infiltrat al OGPU. Chestiunea a fost plasată în mâinile comisiei de investigare a partidului, care, oricât ar fi încercat, nu a putut să dovedească faptul că liderii opoziției participaseră la organizarea întrunirii. Acest lucru nu l-a oprit pe Stalin. Într-o scrisoare din 25 iunie 1926, adresată Biroului Politic, scrisă în timp ce era în vacanță, a propus folosirea „Afacerii Lașevici“ drept pretext pentru distrugerea grupului lui Zinoviev și pentru excluderea lui Zinoviev însuși din Biroul Politic.[89] Justificarea ideologică pentru această mișcare cinică a avut la bază ideea că opoziția distrugea partidul. Ședința plenară a Comitetului Central, deosebit de furtunoasă, din iulie 1926, în timpul căreia opoziția a încercat să opună o rezistență fermă, s-a încheiat în conformitate cu scenariul lui Stalin. Plenul a adoptat o rezoluție care afirma că „opoziția hotărâse să treacă linia de la susținerea legală a opiniilor sale la crearea unei organizații ilegale a întregii Uniuni“.[90] Următorul pas – condamnarea acestei „organizații ilegale a întregii Uniuni“ ca „organizație contrarevoluționară și teroristă a întregii Uniuni“ – avea să-i ia lui Stalin încă zece ani, puterea lui fiind deja de neclintit, iar oponenții lui executați.

Planul lui Stalin de a-l da afară din Biroul Politic numai pe Zinoviev a fost o diversiune, o încercare de a diviza opoziția și de a da dovadă de obiectivitate. Peste numai câteva luni, în octombrie 1926, au fost înlăturați și Troțki și Kamenev. Dar opozanții nu au depus armele: au folosit fiecare prilej ca să se lupte, aducând acuzații majorității din Biroul Politic și politicilor acesteia. Animozitatea reciprocă și-a atins, în cele din urmă, apogeul atunci când, nemaiavând nici o altă opțiune, opozanții au recurs la o campanie ilegală de propagandă, la care Biroul Politic a răspuns prin provocări polițienești. În septembrie 1927, OGPU a trimis la o tipografie care, în ciuda interdicției oficiale, mai publica materiale ale opoziției un agent care s-a dat drept fost ofițer din armata lui Vranghel. S-au folosit materiale falsificate pentru a-i

acuza pe opozanți că aparțineau unei „organizații contrarevoluționare“ care, chipurile, punea la cale o lovitură de stat militară. OGPU a efectuat arestările. Toate aceste operațiuni ale poliției au fost organizate de Stalin. În timp ce alți membri ai Biroului Politic erau plecați în vacanță în sud, el a rămas la Moscova și i-a informat pe ceilalți.[91]

În octombrie 1927, Zinoviev și Troțki au fost dați afară din Comitetul Central într-o ședință plenară deosebit de urâtă. Când Troțki a încercat să adreseze plenului o întrebare, s-a aruncat în el cu o carte și cu un pahar și a fost dat jos cu forța de pe podium în strigătele asistenței. Pe 7 noiembrie, la cea de a zecea aniversare a Revoluției din Octombrie, opozanții au încercat să organizeze propriile demonstrații în paralel cu cele oficiale, dar au fost împrăștiați cu forța. Aceste demonstrații au servit drept scuză pentru noi represalii: mulți membri ai opoziției au fost arestați și trimiși în exil. În decembrie, zdrobirea opoziției a fost sancționată oficial la cel de-al XV-lea Congres al partidului. Unii au capitulat public, dar Troțki și partenerii lui cei mai apropiați nu au bătut în retragere. Troțki a fost trimis în Kazahstan și, mai târziu, a fost expulzat din URSS. Majoritatea opozanților, atât cei care se dăduseră bătuți, cât și cei care nu se dăduseră bătuți, au fost uciși în cea de a doua jumătate a anilor 1930. În 1940, la ordinele lui Stalin, Troțki a fost asasinat de un agent sovietic în Mexic.

Represiunea de la sfârșitul anilor 1920, deși relativ ușoară, a lăsat totuși o impresie sumbră vechii gărzi a partidului și a marcat o turnură importantă în evoluția formațiunii. Așa cum se întâmplase în timpul Revoluției Franceze – a cărei istorie bolșevicii o cunoșteau bine –, Revoluția Rusă începuse să-și devoreze proprii copii. Asemănările au stârnit un sentiment de deprimare și de neliniște. La 1 ianuarie 1928, la scurt timp după ce opoziția fusese zdrobită definitiv, Valerian Osinski, unul dintre vechii bolșevici, i-a scris lui Stalin o scrisoare care exprima îngrijorare și care transmitea sentimentul că fusese comisă o nedreptate.[92]

Stimate Tovarășe Stalin,

Ieri am aflat că V.M. Smirnov[93] este trimis undeva în Urali (evident în raionul Cerdîn) și astăzi, când m-am întâlnit cu Sapronov[94] pe stradă, am aflat că se îndreaptă către provincia Arhanghelsk pentru a executa aceeași pedeapsă. În plus, ei trebuie să plece marți, iar Smirnov numai ce și-a scos jumătate din dinți ca să-i poată înlocui cu dinți falși și acum va fi nevoit să plece în nordul Uralilor fără dinți.

La vremea lui, Lenin l-a scos afară din țară pe Martov[95] în tihnă, mai întâi asigurându-se că avea o haină groasă și galoși. Aceasta, pentru că Martov fusese cândva revoluționar. Foștii noștri tovarăși de partid, care sunt izgoniți acum, se înșală amarnic din punct de vedere politic, dar rămân revoluționari – nu se poate nega asta. […] Se pune, așadar, problema: chiar este necesar să-i duceți pe toți în nord și, practic, să urmați o politică de distrugere spirituală și fizică a lor? Nu cred. Și nu înțeleg de ce nu putem (1) să îi trimitem în străinătate așa cum a procedat Lenin în cazul lui Martov sau (2) să îi așezăm în interiorul țării, în zone cu o climă caldă. […]

Aceste tipuri de surghiunuri nu fac decât să creeze o amărăciune inutilă. […] Ele înmulțesc șoaptele despre asemănările dintre regimul nostru actual și vechiul stat polițienesc.[96]

Pe 3 ianuarie, Stalin a trimis un răspuns concis: „Tov. Osinski! Dacă stai și te gândești, vei înțelege probabil că nu ai nici un motiv, fie moral, fie de orice alt fel, să denigrezi partidul sau să-ți asumi vreun rol de arbitru între partid și opoziție. Îți returnez scrisoarea, ea fiind jignitoare la adresa partidului. În ceea ce privește grija pentru Smirnov și alți opozanți, nu ai nici un temei să te îndoiești de faptul că partidul face tot ce este posibil și necesar în această privință.“

A fost oare promisiunea lui Stalin de a face „tot ce e necesar“ în privința opozanților o demonstrație de umor negru, o aluzie la apropiata distrugere morală și fizică a oponenților săi? Nu există nici o dovadă că Stalin plănuia în 1928 epurările sau teroarea de la sfârșitul anilor 1930. Cum să interpretăm mânia aparent autentică cu care i-a răspuns lui Osinski? S-a datorat, pur și simplu, faptului că era sătul să

vorbească despre opoziție, că era extenuat după anii de luptă când trebuise să fie atent la fiecare pas, să manifeste o prudență neobosită, să nu facă nici o mișcare greșită, să-și ascundă intențiile și să-și țină acțiunile secrete? În momentul corespondenței cu Osinski, Stalin lua, în mod evident, decizia crucială că nu avea să fie tolerată nici un fel de opoziție și că nu era nevoie de nici o conducere colectivă. Poate că a fost tăios cu Osinski pentru că era neliniștit. Sau poate că era sigur de sine și nu simțea nevoia să ezite să îi spună clar lui Osinski că nu mai erau pe picior de egalitate și că discuțiile intime dintre ei nu mai erau potrivite.

Alegerea

Alianța lui Stalin cu Rîkov, Buharin și alți membri ai Biroului Politic, mai întâi împotriva lui Troțki și ulterior împotriva lui Zinoviev, a fost o mișcare tactică într-o luptă pentru putere și influență. Nu este probabil greșit dacă spunem că principalele forțe din spatele acestei lupte au fost ambițiile personale ale urmașilor lui Lenin, caracterele lor agresive și ambițiile lor politice supradimensionate, obiceiul lor revoluționar de a lupta de dragul luptei și o înclinație de a vedea dușmani la fiecare colț. Cu toate acestea, în hărțuielile lor constante, liderii bolșevici erau conduși și de anumite idei politice.

Majoritatea celor din Biroul Politic, inclusiv Stalin, au îmbrățișat așa-numita „direcție de dreapta“. Aceasta era o continuare logică a NEP din 1921–1922. Odată ce au văzut că era imposibil să se introducă imediat un socialism fără bani și piețe, liderii bolșevici, cu Lenin în frunte, au făcut un pas înapoi. Păstrând puterea politică și industria grea în mâinile guvernului, ei au acordat o libertate relativă micilor industriași și proprietarilor de mici afaceri (în primul rând, țărani). Piețele și banii au fost reabilitați. Nimeni nu știa cum sau în ce direcție să se îndrepte. Numai principiile generale erau clare: avea să fie o economie mixtă care îmbina mecanismele pieței, un stat puternic și monopolul asupra puterii politice. Exista și un acord general asupra programului: toți împărtășeau viziunea lui Lenin că NEP era o politică pe termen lung, care se întindea de a lungul anilor 1920.

Era inevitabil ca problema NEP să apară în certurile intrapartinice. Troțki, căruia i s-au alăturat ulterior Zinoviev și Kamenev, a criticat

strategia NEP care fusese concepută de majoritatea celor din Biroul Politic. Deși nu insistau asupra unei abandonări totale a NEP, opozanții considerau că se făcuseră prea multe concesii țăranilor și burgheziei urbane și cereau un accent mai puternic asupra dezvoltării industriilor importante. Această critică era tipică pentru mișcarea de opoziție în efortul ei de a submina puterea celor de la conducere și de a câștiga mai multă putere pentru sine: ea exploata dorințele populare de egalitate mai mare și nostalgia unei „epoci eroice“. Cel mai important, nu intra în detalii. Dacă ar fi obținut puterea, liderii „stângiști“, care erau esențial pragmatici, ar fi urmat, cel mai probabil și în mod imperceptibil, calea „de dreapta“, abandonându-și radicalismul în virtutea nevoii obiective de a dezvolta economia. Această ipoteză este sprijinită de conduita din trecut a liderilor „de stânga“. În timpul Războiului Civil, nu folosise ultrarevoluționarul Troțki corpul țarist al ofițerilor drept bază pentru Armata Roșie? Nu au sprijinit inițial NEP toți liderii bolșevici? Pe când era membru al guvernului, Kamenev, unul dintre liderii opoziției de stânga, gravitase mereu în jurul moderației și urmase o direcție perfect „de dreapta“. Grigori Sokolnikov, un alt membru al opoziției, a fost genialul comisar al finanțelor, sub conducerea căruia țara și-a stabilizat moneda.[97] Deseori nu diferențele bazate pe principii programatice erau cele care provocau conflictele, ci legăturile de prietenie, sentimentele rănite sau ambiția.

Consecințele acestei lupte a voințelor politice au fost devastatoare. Partidul bolșevic a suferit pierderi ireparabile de personal. Lipsa oricărei înclinații de a arăta milă sau de a face compromisuri și dorința de a decima oponenții nu doar că a răpit timpul și energia necesare rezolvării problemelor reale, dar a subminat și voința conducerii colective de a efectua reformele necesare și de a ajusta politicile sociale și economice. Fiecare decizie era examinată cu lupa, urmărindu-se nu numai viabilitatea, ci și detectarea celor mai mici vulnerabilități ideologice. O astfel de abordare a lipsit conducerea țării de flexibilitatea și de inițiativa de care avea nevoie.

Multe dintre deciziile luate în 1926–1927, o perioadă de lupte înverșunate împotriva opoziției, au fost motivate politic și au distrus economia. Măsurile împotriva „elementelor capitaliste“ au avut ca

principală țintă țăranii relativ prosperi și micii comercianți. Niște decizii economice iresponsabile și nechibzuite au subminat stabilitatea. Totuși, aceste măsuri nu erau catastrofale sau ireversibile. NEP, asemenea oricărei strategii economice, necesita ajustări constante, eliminarea greșelilor și o reacție agilă față de decalaje imediat ce apăreau acestea. Lipseau precondițiile politice pentru un proces decizional eficient. Iar conflictele din interiorul partidului nu făceau decât să înrăutățească atmosfera.

Un semn al situației politice în degradare a fost campania zgomotoasă purtată în numele luptei împotriva amenințărilor străine. În 1927, o serie de crize internaționale au fost folosite pentru a crește isteria referitoare la război: o scrisoare din partea ministrului de Externe al Marii Britanii, Austen Chamberlain, care obiecta împotriva propagandei sovietice antibritanice, din februarie; un raid asupra ambasadei sovietice din Beijing în aprilie; ruperea relațiilor diplomatice cu Marea Britanie, în mai; asasinarea din iunie a ambasadorului sovietic în Polonia, Piotr Voikov, care participase la organizarea execuției familiei regale a Rusiei din 1918; și represiunea comuniștilor în China. Apelurile la vigilență și la mobilizare militară au generat zvonuri și achiziționarea, la valul de panică, de bunuri manufacturate și de produse alimentare „în caz de război“. Întărâtarea de către guvern a pasiunilor războinice a fost, în mare măsură, o tentativă de contracarare a criticii stângii, care folosea dificultățile din politica externă ca să hrănească atacurile împotriva majorității.

Toți liderii bolșevici, atât cei care încă erau la putere, cât și cei care fuseseră înlăturați din funcții, au participat la ațâțarea pasiunilor militariste. Stalin nu a făcut excepție. Veștile despre asasinarea lui Voikov au ajuns la urechile lui Stalin pe când era în vacanță în sud. Într-o telegramă codificată din 8 iunie către Moscova, el și-a expus opinia despre această situație: „Primit despre asasinarea lui Voikov de monarhist. Simțit mâna Angliei aici. Vor să provoace un conflict cu Polonia. Vor să repete Sarajevo.“ Comparând asasinarea lui Voikov cu evenimentul despre care se crede, în general, că a declanșat Primul Război Mondial, Stalin arăta că, în opinia sa, războiul era iminent.[98] În mesajul codificat, el a îndemnat la „prudență maximă“ în ceea ce

privește Polonia, dar a recomandat aplicarea de represalii și epurări nemiloase în interiorul Uniunii Sovietice:

> Fără întârziere, toți monarhiștii renumiți din închisorile sau din lagărele noastre de muncă trebuie să fie declarați ostatici. Trebuie să împușcăm numaidecât cinci sau zece monarhiști și să anunțăm că, pentru fiecare tentativă de asasinat, vor fi împușcate noi grupuri de monarhiști. Trebuie să trimitem către OGPU o directivă privitoare la percheziționile din casă în casă și la arestările monarhiștilor și ale oricărui tip de susținători ai Gărzilor Albe de pe tot cuprinsul URSS, ca să-i lichidăm în totalitate, folosind toate măsurile. Asasinarea lui Voikov ne dă motive să adoptăm măsuri revoluționare ca să zdrobim complet elementele monarhiste și susținătoare ale Gărzii Albe în toate colțurile URSS. Sarcina de a ne întări spatele impune acest lucru.[99]

Aceste afirmații anticipează unele dintre caracteristicile politicilor lui Stalin din anii care au urmat. Prudența relativă în politica externă („precauție maximă“) a mers întotdeauna mână în mână cu o cruzime excepțională acasă. Ideea „de a ne întări spatele“ prin represiune a fost o piatră de temelie a politicii lui Stalin din anii 1930.

Membrii Biroului Politic care rămăseseră în Moscova au adoptat recomandarea lui Stalin. Un val de represiune a măturat țara. Pe 10 iunie 1927, *Pravda* a anunțat că 20 de foști membri ai nobilimii – „ostatici“ – fuseseră împușcați. Execuțiile barbare ale unor oameni nevinovați au periclitat grav reputația guvernului sovietic. Comportamentul sângeros al conducerii colective sugera faptul că toți bolșevicii de la vârf erau plămădiți din același aluat, dar acest lucru este adevărat numai până la un punct. În privința multor chestiuni esențiale, membrii Biroului Politic erau capabili să judece independent. Faptul că membrii acestui organism nu gândeau la unison oferea un grăunte de speranță că autoritățile bolșevice puteau guverna cu un grad de rațiune.

O ultimă dovadă a unei conduceri colective reale a venit în vara anului 1927. Aceasta a fost o perioadă de intensificare a crizei, iar Biroul Politic a ajuns la deciziile sale asupra unor chestiuni politice

importante printr-o dezbatere autentică. O serie de depeșe trimise de Molotov lui Stalin, care a petrecut lunile iunie și iulie ale acelui an în vacanță în sud, oferă o perspectivă asupra acestor dezbateri. Principalele puncte ale conflictului priveau politicile națiunii față de China și Marea Britanie și chestiunea eliminării lui Troțki și a lui Zinoviev din Comitetul Central. Membrii Biroului Politic încă se comportau destul de independent și formau coaliții tactice surprinzătoare (în lumina evenimentelor ulterioare). De exemplu, Ordjonikidze, Voroșilov, Rîkov și Rudzutak[100] au criticat politica față de China, și anume faptul că Moscova insista, fără succes, asupra cooperării dintre Kuomintang și comuniști. (Voroșilov „a ajuns la punctul la care insultă neîntemeiat «modul tău de a conduce din ultimii ani»“, s-a plâns Molotov într-o scrisoare către Stalin din 4 iulie 1927.) Molotov și Buharin, care se bucurau de sprijinul lui Stalin, susțineau faptul că această politică era corectă.[101] Opiniile erau egal împărțite în ceea ce privește soarta lui Troțki și a lui Zinoviev. Kalinin[102], Rîkov, Ordjonikidze și Voroșilov considerau că expulzarea lor din Comitetul Central trebuia să fie amânată până la congresul partidului din acea toamnă. Stalin a protestat fără succes în telegramele trimise din sud. Numai după ce el a cerut ca votul său să fie socotit *in absentia* și după ce Kalinin a trecut de partea celor care erau pentru eliminare urgentă, Biroul Politic a hotărât, la sfârșitul lui iunie, să grăbească acest eveniment.[103] Totuși, implementarea acestei decizii a fost amânată. Liderii opoziției nu au fost dați afară în timpul ședinței plenare a Comitetului Central de la sfârșitul lui iulie, începutul lui august, ci în octombrie. Molotov, care abia ieșise de la o ședință agitată a Biroului Politic din 4 iulie 1927, i-a trimis lui Stalin o scrisoare plină de neliniște:

> Cel mai neplăcut lucru îl reprezintă situația din cadrul Grupului celor Șapte.[104] În ceea ce privește întrebările referitoare la opoziție, China și ARK [Comitetul Unității Anglo-Ruse], poți să vezi deja dezacorduri mai mult sau mai puțin majore și mereu suntem împărțiți în două printr-un vot decisiv. […] Mă întreb tot mai mult dacă nu cumva trebuie să vii la Moscova mai devreme decât este programat. Oricât de indezirabil ar fi acest lucru în termeni de

> sănătate, judecă singur care este situația. […] Semnele sunt proaste; nu poți să te bazezi pe stabilitate. Nu am vorbit cu nimeni despre asta, dar simt că situația nu e bună.[105]

Cât de justificate erau avertismentele lui Molotov? Judecând după corespondență, Stalin a tratat cu calm aceste vești: „Nu mă tem de situația din grup. De ce – am să explic când vin.“[106] Avea toate motivele să fie optimist. Conflictele din cadrul Biroului Politic nu prezentau o amenințare serioasă pentru nici unul dintre oligarhii bolșevici, deci nici pentru el. Un echilibru stabil al puterii se instaurase în cadrul conducerii colective. Disputele din timpul verii, pe care le descrisese Molotov, arătau că neînțelegerile din interiorul Biroului Politic nu se petreceau între niște grupuri rivale hotărâte să se distrugă unele pe altele. Ca susținător al lui Stalin, Molotov acționa împreună cu Buharin. Rîkov, care era apropiat de Buharin, acționa în acord cu vechiul prieten al lui Stalin, Voroșilov. Kalinin, care nu formase nici o alianță puternică, se muta dintr-o tabără în alta. Acest tip de controverse și de formare de diverse grupări era obișnuit și util funcționării Biroului Politic. Viitorul conducerii colective depindea de măsura în care liderii bolșevici erau pregătiți să urmeze regulile oligarhiei. Stalin era veriga cea mai slabă din acest lanț.

După ce Troțki, care era foarte ambițios, și Zinoviev au fost înlăturați, în Biroul Politic a mai rămas un singur membru avid de putere: Stalin. Ceilalți, dintr-o varietate de motive, nu erau în stare să aibă pretenții la puterea supremă. Din funcția centrală de secretar general, Stalin a folosit lupta împotriva opoziției de stânga pentru a-și consolida poziția. Schisma din interiorul partidului i-a permis să joace rolul de păstrător al moștenirii lui Lenin și i-a întărit controlul asupra aparatului de partid și al securității statului. Aceste avantaje nu i-au garantat victoria, dar au înclinat balanța în favoarea lui.

În decembrie 1927, la prima ședință plenară a Comitetului Central, ai cărui membri au fost aleși la cel de-al XV-lea Congres al Partidului, Stalin a făcut o mișcare atent calculată: și-a depus demisia și a refuzat să candideze ca să fie reales în funcția de secretar general. Acum, că opoziția fusese zdrobită, a anunțat el, era un moment bun să îndeplinească „testamentul“ lui Lenin. Anterior, a explicat el cu

modestie, fusese nevoie de un om „dur“ în funcția de secretar general, care să poarte o luptă „dură“ împotriva opoziției. „Acum nu mai este necesar ca o astfel de funcție importantă să fie ocupată de oameni duri.“[107]

După cum se așteptase, cu siguranță, Stalin, plenul a refuzat să-i accepte demisia. Această mișcare i-a adus câștiguri politice importante. În primul rând, încă o dată, mișcarea a diminuat relevanța propunerii lui Lenin ca Stalin să fie înlăturat din funcția de secretar general. În al doilea rând, el s-a prezentat înaintea funcționarilor de partid de la vârf ca fiind forța motrice din spatele victoriei asupra opoziției: un lider „dur“ capabil de măsuri „dure“. Fără îndoială, această duritate l-a făcut să crească în ochii celor care erau adepții conducerii cu „mână forte“. În al treilea rând, faptul că a dat dovadă de loialitate, că și-a exprimat disponibilitatea de a se retrage, trebuie să-i fi calmat pe cei îngrijorați de dezmembrarea conducerii colective și de apariția unui „gropar al revoluției“ (așa cum îl numise Troțki). Stalin căutase și găsise o confirmare oficială importantă a statutului său. Este greu de crezut că și-a asumat acest risc de dragul democrației din interiorul partidului. Ceea ce a urmat – faimoasa lui călătorie în Siberia și atacurile împotriva celor plasați la dreapta – confirmă faptul că acționa făcând calcule atente pentru plenul din decembrie. Este posibil ca aceasta să se fi întâmplat când a ajuns la concluzia fatală că destinul său era să guverneze ca dictator.

O LUME A LECTURII ȘI A STUDIULUI

Seara târziu, 1 martie 1953. *Dacea* din afara Moscovei. Sosește corespondența.

Abia la căderea nopții au hotărât bodyguarzii lui Stalin să intre în camera lui, după multe ore de așteptare pline de neliniște. Erau ușurați că aveau un pretext: sosise corespondența. Un bodyguard a luat pachetul și s-a dus către apartamentele private ale lui Stalin.

Nu cunoaștem conținutul acestei ultime corespondențe, dar de obicei Stalin primea un număr uriaș de documente. Listele cu materiale care-

i erau trimise de la Moscova când era în vacanță în sud ne dau o idee despre tipurile de documente de care se ocupa *vojd*-ul în mod obișnuit. În timpul unei vacanțe care a durat din septembrie până în decembrie 1946, el a primit zilnic, în medie, aproape 50 de scrisori, rapoarte și alte materiale. În timpul ultimei sale vacanțe în sud, din august până în decembrie 1951, media documentelor primite scăzuse la 35 – nu e un număr mic.[1] Din motive evidente, lui Stalin i se trimiteau în mod regulat ordonanțe și proiecte de ordonanțe din partea celor mai înalte organisme guvernamentale – nu toate ordonanțele, ci doar cele mai importante. Pe la cabinetul lui treceau în mod regulat rapoarte de la Ministerul de Externe și cel al Apărării, dar și de la Departamentul securității statului și serviciile de informații. El primea rezumate ale articolelor din presa străină, realizate de TASS, agenția sovietică de știri. Unele dintre aceste rezumate, cu însemnările lui, au fost păstrate în arhive. I se aduceau și rezumate ale reportajelor realizate de corespondenții străini la Moscova. Păstrând obiceiul pe care și-l făcuse înainte de război, primea în mod regulat rapoarte zilnice despre producția de avioane și de motoare de aeronave. Înalți funcționari din industria aviației îi scriau adesea pe teme specifice. *Vojd*-ul manifestase dintotdeauna un interes deosebit față de aviație, dar primea și rapoarte despre producția altor echipamente militare. După ce a început Războiul din Coreea, în 1950, el primea rapoarte zilnice despre acțiunile militare și despre reacțiile față de război din presa străină. De asemenea, era informat cu regularitate despre rezervele naționale. Pe lângă toate acestea, volumul de corespondență dintre Stalin și liderii Chinei creștea. În sfârșit, corespondența lui includea multe scrisori din partea tovarășilor săi de la vârf, pe diverse teme, solicitări din partea agențiilor guvernamentale și propuneri de personal. Numai lecturarea tuturor acestor scrisori și rapoarte trebuie să fi necesitat foarte mult timp și, în cazul multora dintre ele, era necesar ca el să ia decizii și să compună un răspuns de un fel sau altul.

Pe lângă aceste documente oficiale, Stalin găsea timp să se țină la curent cu revistele, cărțile și ziarele sovietice, în special cu *Pravda*, ziar pe care îl studia cu atenție. În inventarul materialelor care i-au fost trimise în timpul vacanței sale în sud din 1926, apare un număr mare

de ziare și reviste sovietice și publicate de emigrația rusă, inclusiv publicații ale menșevicilor și ale Gărzii Albe.[2] În anii de mai târziu, revistele au dispărut de pe listă – probabil nu pentru că Stalin încetase să le citească, ci pentru că trimiterea lor devenise ceva atât de obișnuit încât înscrierea în listă era o pierdere de vreme.

Potrivit unor surse memorialistice, Stalin pretindea că citea, în medie, între patru și cinci sute de pagini pe zi.[3] Este greu de imaginat cum putea să mențină acest ritm fantastic. În unele zile poate chiar citea atât de mult sau, mai degrabă, citea textele pe diagonală, concentrându-se pe pasajele cele mai interesante. În afară de timpul pe care trebuia să îl petreacă în cabinetul său, ocupându-se de documentele oficiale, ziua lui de lucru era plină de conferințe ce durau ore întregi și de întâlniri în cabinetul lui. Cinele pe care le găzduia se puteau prelungi la nesfârșit, așa cum se întâmpla și în cazul proiecțiilor obișnuite de filme. Și petrecea și destul de mult timp scriind. Din ceea ce știm despre programul lui, se pare că Stalin avea puțin timp să stea la biroul lui și să studieze torentul constant de documente cu care se confrunta zilnic.

Îi plăceau cărțile. Lectura a jucat un rol important în modelarea ideilor sale. În mediul revoluționar în care fusese atras când era tânăr, erau extraordinar de valoroase preocupările intelectuale și teoriile, însă aceste explorări erau unilaterale din punct de vedere ideologic. Acest caracter unilateral a lăsat asupra lui Stalin o amprentă permanentă. El citea cărți „importante din punct de vedere social“ și îi studia pe Marx și pe Lenin. Un cercetător în domeniul literaturii, care a făcut o analiză detaliată a scrierilor și a discursurilor lui Stalin, a observat orizontul îngust al erudiției lui în domeniul literaturii. Cunoștea bine literatura din perioada sovietică, dar stătea prost la capitolul clasici ruși sau străini.[4] Observațiile privitoare la îngustimea politică și ideologică a lecturilor lui Stalin sunt sprijinite de listele cărților și revistelor din biblioteca lui sau, mai degrabă, ale celor în care a făcut însemnări.[5] În total, arhiva lui conține 397 de materiale. Desigur, lectura nu se limita la aceste cărți, dar comentariile lui de pe margine și sublinierile sugerează că ele sunt cele care i-au captat cel mai mult atenția.

Cea mai mare parte din această colecție este alcătuită din cărți și reviste care conțineau opere ale lui Lenin – 72 de scrieri în total. Stalin l-a studiat cu atenție pe Lenin, iar unele dintre lucrările lui reprezintă o prelucrare sau o popularizare a gândirii lui Lenin. Nu este surprinzător că îl cita în mod constant pe Lenin în discursurile lui publice. Dar, de asemenea, se baza pe opera lui Lenin ca pe un fel de biblie sau manual de instrucțiuni când avea de a face cu probleme de stat în cercul lui restrâns de tovarăși. „Tot timpul când ne aflam la Stalin, fie că era o reuniune mare sau mică sau o discuție“, relata unul dintre comisarii lui Stalin, „am observat următorul obicei. Dacă cineva făcea o propunere care, poate, era practică, dar puțin cam neobișnuită, el se ducea la raftul cu cărțile lui Lenin, se gândea o clipă și scotea un mic volum. Uneori spunea: «Hai să ne uităm ce are de spus Vladimir Ilici despre această chestiune». Uneori citea ceva cu voce tare; uneori doar parafraza.“[6] Marx și Engels apar mult mai puțin în articolele lui Stalin. Colecția arhivistică din biblioteca lui conține numai 13 dintre operele lor. Cu toate că marxismul era doctrina oficială și portretele înțelepților cu barbă erau omniprezente în peisajul sovietic, Stalin își permitea, din când în când, anumite libertăți în privința acestor clasici. În 1934, în memorandumuri către membrii Biroului Politic și supraveghetorii ideologici din diverse organizații de partid, a criticat unele dintre scrierile lui Engels: „Numai niște idioți pot să aibă îndoieli că Engels a fost și rămâne învățătorul nostru. Dar acest lucru nu înseamnă, în nici un caz, că trebuie să-i trecem cu vederea greșelile lui Engels, că trebuie să le ascundem și – mai ales – să le prezentăm în mod fals drept adevăruri incontestabile.“[7]

O parte a acestei colecții, care merită atenție, este alcătuită din lucrări – 30 în total – scrise de teoreticieni ruși și străini ai mișcării social-democrate, precum și de bolșevici renumiți: Aleksandr Bogdanov, Gheorghi Plehanov, Buharin, Karl Kautsky și Troțki, printre alții. Se pare că Stalin a studiat, de asemenea, cu atenție cele 19 numere ale revistei bolșevice teoretice apărute în ilegalitate, înainte de Revoluție, *Prosveșcenie (Iluminare)*, păstrate în biblioteca lui. Celelalte materiale în care a făcut însemnări conțineau, în mare măsură, literatură propagandistică și educațională scrisă în perioada când s-a

aflat el la putere, 25 dintre aceste lucrări fiind scrise de el însuși. Per ansamblu, clasicii marxism-leninismului (inclusiv propriile opere) și scrierile propagandiștilor acestora alcătuiesc marea majoritate din cele aproape 400 de cărți în care Stalin a făcut însemnări.

În ceea ce privește restul cărților, o categorie care merită menționată o reprezintă operele istorice, inclusiv câteva cursuri despre istoria rusă publicate înainte de Revoluție. Lui Stalin îi plăcea istoria și folosea mereu exemple și analogii istorice în articolele, discursurile și conversațiile sale. A aranjat să se scrie noi manuale de istorie și a încurajat producția de numeroase cărți și filme istorice. După cum este bine cunoscut, avea o afinitate deosebită față de doi țari ruși: Petru cel Mare și Ivan cel Groaznic. Ei au consolidat și au extins Rusia, i-au întărit puterea militară și au dus o luptă fără compromisuri împotriva dușmanilor din interior. Pentru Stalin, istoria reprezenta un mijloc de legitimare a propriilor politici. Nu îl interesau în mod deosebit discuțiile academice și dovezile istorice concrete, preferând, în schimb, să adapteze datele la narațiunea sa preferată. Ivan cel Groaznic a fost declarat un apărător neclintit în fața forțelor care dezmembrau Rusia, salvând-o de o a doua robie tătară. Represiunea lui brutală a fost necesară, după părerea lui Stalin, iar singurul lucru rău care s-ar putea spune despre aceasta este faptul că nu a mers îndeajuns de departe: „Ar fi trebuit să fie făcută cu și mai multă hotărâre“. În timpul Războiului Rece, Stalin l-a elogiat pe țarul Ivan pentru că a adoptat „o perspectivă națională și nu a permis accesul străinilor în țara sa, ferind țara de intruziunea influenței străine“. L-a criticat pe Petru cel Mare, pe care altminteri îl iubea, pentru că adoptase o atitudine liberală față de străini.[8] Ba, mai mult, a modelat istoria sovietică în așa fel încât să justifice propriile politici. Falsificarea și rescrierea istoriei partidului au culminat cu crearea unei biblii ideologice a regimului, realizată cu participarea activă a lui Stalin, *Istoria Partidului Comunist al Întregii Uniuni (bolșevicii): Curs scurt*. Apărută în 1938, la apogeul Marii Terori, această lucrare îl declarase pe Stalin lider al bolșevismului și al Revoluției, pe picior de egalitate cu Lenin. Ficțiuni totale au fost introduse în numeroase episoade ale istoriei bolșevice; alte episoade au fost atât de distorsionate, încât au ajuns de nerecunoscut. Liderii

opoziției, care fuseseră deja omorâți, au fost zugrăviți ca dușmani inveterați.

Stalin era interesat mai ales de problemele militare. În afară de cărțile despre regulamente militare, el a făcut însemnări în câteva cărți despre istoria și teoria războiului, cum ar fi lucrările teoreticianului militar prusac Carl von Clausewitz și ale teoreticianului rus Aleksandr Svecin.

Între puținele cărți de filosofie nonmarxistă din această colecție se numără Platon și un tratat filosofic de Anatole France, *Dialogues sous la rose*. Puținele cărți de economie sunt, în mare parte, lucrări sovietice de economie politică. În ceea ce privește scrierile literare, colecția conține numai câteva reviste de literatură și opere scrise de Lev Tolstoi (romanul *Învierea*), Mihail Saltîkov-Șcedrin, Maksim Gorki și de alți câțiva scriitori sovietici.[9]

Desigur, această colecție individuală nu spune totul. Știm din alte surse că Stalin citea adesea literatură scrisă de autori sovietici contemporani. Oferea sfaturi privitoare la piese de teatru și scenarii și lua decizii referitoare la acordarea de premii. Avea preferințele și antipatiile lui, iar autorii care făceau parte din a doua categorie, indiferent de talentul lor, erau adesea ținta represiunii. Chiar și celebritățile sovietice din domeniul literaturii primeau critici ideologice severe. Tuturor li se dădea clar de înțeles că erau vulnerabili și că depindeau în totalitate de favorurile guvernului. În ciuda gusturilor sale formate pe criterii politice, Stalin avea totuși o anumită capacitate de a distinge scrierile bune de scrierile proaste. Poate acesta este motivul pentru care tolera și chiar proteja anumiți scriitori talentați, care nu erau utili regimului sau chiar erau primejdioși pentru acesta, precum Mihail Bulgakov.[10] Totuși, astfel de scriitori primeau rații neîndestulătoare din partea cenzorilor, fiind la limita supraviețuirii și sub amenințarea permanentă a arestării. Literatura și dramaturgia îl interesau pe dictator în primul rând ca instrumente ideologice, ca un mijloc de manipulare și de spălare pe creier. Scriitorii agreați oficial făceau parte din marele aparat de propagandă al statului. Uniți în corporații de stat, scriitorii, artiștii și compozitorii erau cu totul dependenți de acesta. Ca și fabricile dirijate de stat, nici

aceste corporații nu erau foarte eficiente. Ele încurajau birocratizarea și mediocritatea și sufocau talentul. „De mult trebuia să ne concentrăm atenția asupra […] activităților iresponsabile ale celor 3 000 de oameni uniți în Uniunea Scriitorilor, din care 2 000 – cel puțin – nu au ce căuta în literatură“, s-a lamentat într-o scrisoare din 1936 Maksim Gorki, cel pe care Stalin l-a ales să conducă Uniunea Scriitorilor Sovietici.[11]

Stalin cunoștea sentimentele lui Gorki (a păstrat această scrisoare în dosarele lui personale), dar pe el nu îl deranja mediocritatea literară. El trăia și respira putere politică, așadar, operele de artă și de literatură trebuiau să fie judecate în funcție de utilitatea lor ideologică și propagandistică. „Simplitatea“ și „accesibilitatea“ erau calități literare esențiale. El prefera operele care se puteau citi ușor și cele care erau simple și edificatoare din punct de vedere politic, fără trucuri pretențioase. „Intelectualitatea creativă“ era chemată să zugrăvească o realitate care era idealizată („corectă“, „socialistă“), nu obiectivă. Ea trebuia să aducă în fața maselor nu ceea ce era, ci ceea ce trebuia să fie, distrăgându-le atenția de la greutăți și proslăvind virtutea de a așeza partidul și statul deasupra interesului personal.

Înregistrarea conversațiilor care aveau loc în timpul proiecțiilor de filme la cinematograful de la Kremlin oferă o perspectivă interesantă asupra gusturilor lui Stalin.[12] El critica filmele difuzate exclusiv din perspectiva utilității politice, care, credea el, necesita o producție de filme edificatoare și antrenante, „captivante, vesele și distractive“. „Nu-i băgați pe toți în depresie, într-un labirint psihologic. Nu e nevoie ca oamenii să se angajeze în filosofări fără sens“, a spus el în timpul unei proiecții. A aprobat din toată inima musicalul exuberant *Colțu' vesel*, varianta sovietică a comediilor hollywoodiene. Filmul nu era profund și nu avea un scop politic evident, dar, așa cum a spus Stalin, le oferea oamenilor o „distracție interesantă și antrenantă“. Comentariile lui verbale tratau ceea ce se întâmpla pe ecran ca și cum s-ar fi petrecut în realitate. Câteva filme favorite au fost vizionate de nenumărate ori. *Ceapaev*, despre eroul Războiului Civil care purta acest nume, de exemplu, a fost vizionat de 38 de ori, între sfârșitul lui 1934 și începutul lui 1936.

Gusturile lui Stalin în materie de teatru și muzică erau la fel de conservatoare. L-a criticat pe regizorul Vsevolod Meyerhold, cunoscut pentru experimente provocatoare, acuzându-l că făcea „clovnerii“ și „kitschuri“.[13] *Vojd*-ul însuși a inițiat o campanie împotriva noilor forme muzicale, precum cele care erau create de marele compozitor Dmitri Șostakovici.[14] Astfel de inovații erau numite peiorativ „formaliste“. Stalin, care se ducea regulat la reprezentații, prefera teatrul, opera și baletul clasice. Nenumărate recepții oficiale de la Kremlin erau acompaniate de concerte cu un repertoriu strict tradițional.[15]

Poate că a existat o legătură între preferințele literare ale lui Stalin și maniera lui de a scrie. S-a observat, deseori, că nu era un orator talentat, o judecată ce poate fi confirmată cu ușurință ascultând înregistrările discursurilor sale. Dar textele sale scrise sunt mult mai coerente decât discursurile improvizate. Ca scriitor, el căuta claritatea și concizia, ceea ce dădea aparența unei simplificări exagerate. Îi plăcea să accentueze ceva prin repetiții numeroase, ca și cum ar fi bătut cu ciocanul o idee în capul auditoriului. Neavând darul de a ține discursuri publice strălucite (pe care îl posedau mulți alți bolșevici și scriitori), Stalin, pur și simplu, desconsidera această artă. Textele lui sunt monotone, dar ușor de înțeles. Era un maestru al lozincilor și al clișeelor. Într-o societate în care educația devenea tot mai accesibilă, dar nu mai profundă, mai ales în domeniul științelor umaniste, un astfel de stil oratoric era destul de eficient.

În copilărie, Stalin folosise numai limba georgiană, limba în care compusese versuri și articole revoluționare în tinerețea lui. A mai folosit limba georgiană din când în când mai târziu în viață. La vârsta de opt sau nouă ani, viitorul dictator a început să studieze rusa și a reușit să ajungă la un nivel avansat, aproape până la punctul la care rusa devenise o a doua limbă nativă. Dar, până la sfârșitul vieții sale, el a vorbit cu un accent puternic. Acest „accent“ se poate simți și în textele lui scrise. Stilul lui Stalin de a scrie în rusă este corect gramatical și expresiv, dar, ocazional, lăsa să se strecoare gafe stilistice stridente și deformări ale expresiilor idiomatice. Cei care au studiat limbajul lui Stalin au reușit să adune destul de multe exemple din operele lui publicate.[16] Astfel de exemple se găsesc și în scrierile lui

zilnice, care nu erau destinate publicării. Ca secretar general al Comitetului Central, Stalin revizuia rezoluțiile Biroului Politic înainte de finalizarea lor și deseori făcea modificări. În mai multe cazuri, faptul că nu era un vorbitor nativ de rusă ducea la erori și ambiguități.[17]

Există puține informații referitoare la cunoașterea altor limbi străine de către Stalin. A călătorit în străinătate de câteva ori, înainte de Revoluție (la Berlin, Stockholm, Londra, Viena și Cracovia), dar este puțin probabil să fi avut timpul sau nevoia să studieze serios limbile vorbite în acele orașe. Aceste călătorii au fost făcute în interes de partid, iar el și-a petrecut vremea în special cu tovarășii de partid. Lucrarea lui din 1913 despre chestiunea naționalităților, pentru care a folosit surse în germană, a fost scrisă la Viena cu ajutorul unei persoane care știa limba. Când s-a aflat în exil în ținutul Turuhansk, între 1913 și 1917, el a manifestat dorința de a-și îmbunătăți cunoașterea limbilor străine. A cerut să-i fie trimise cărți de autori germani (deși nu este clar dacă cerea originalele sau traducerile). În februarie 1914, a scris unei societăți din Paris, care oferea sprijin exilaților ruși, solicitând un dicționar francez-rus și niște ziare englezești. Într-o scrisoare din mai 1914, pe care i-a scris-o lui Zinoviev, i-a solicitat acestuia să trimită „vreun ziar englezesc (local) (vechi, nou, nu contează – să citesc, deoarece aici nu e nimic în engleză și mă tem că, dacă nu exersez, am să uit și engleza pe care am învățat-o)“. În noiembrie 1915, le-a scris din nou camarazilor săi: „Bănuiesc că nu mi-ați putea trimite ceva interesant în franceză sau în engleză?“[18] În 1930, în timp ce își petrecea vacanța în sud, i-a cerut soției lui să-i trimită un manual pentru învățarea limbii engleze.[19] Cât de serioasă a fost intenția lui Stalin de a studia limbile străine? Cât de mult a avansat? Nu putem răspunde la aceste întrebări. Din câte știm, nu a încercat niciodată să arate că stăpânește limbile străine la nici una dintre întâlnirile lui nenumărate cu lideri străini.

În cele din urmă, faptul că Stalin a fost autodidact, experiența lui politică și caracterul său au format o minte care în multe feluri era respingătoare, dar perfect adecvată menținerii puterii. Simplificarea exagerată a realității, pe care o opera el și care explica fenomenele în termeni de conflict istoric – între clase, între capitalism și socialism –, a

supraviețuit sistemului său. Oricare ar fi fost originile acestei viziuni simpliste asupra lumii – educația lui religioasă, îmbrățișarea versiunii de marxism a lui Lenin –, caracterul ei unidimensional a simplificat viața dictatorului. Un model al lumii bazat pe principiul luptei de clasă i-a permis să ignore complexitatea și să-și disprețuiască victimele. A permis ca și cele mai odioase crime ale regimului să fie considerate o expresie naturală a legilor istorice, iar niște erori inofensive să fie considerate crime. A permis ca unor oameni care nu plănuiseră și nu comiseseră nici o crimă să le fie atribuite intenții și acțiuni criminale. Într-o țară relativ needucată, simplificarea a fost un instrument excelent de manipulare socială.

Modelul teoretic al lumii dezvoltat de Stalin a fost, de fapt, șubred și nestatornic. Excesiv de simplu și de ineficient, el a generat contradicții și eșecuri nenumărate. Dar Stalin a văzut orice ajustare a sistemului ideologic, de pe urma căreia țara ar fi putut beneficia, ca pe o amenințare la adresa stabilității regimului său. Așa că a răspuns la problemele vieții printr-un dogmatism ideologic și politic rigid și a acceptat câteva mici schimbări numai în cazuri extreme, când crizele au ajuns la un punct limită. Ferindu-se de realitate, el s-a retras – și a încercat să-i ia și pe alții cu el – în hățișurile dogmatismului ideologic. Conținutul arhivei sale personale, care arată ce considera el că merita să fie păstrat la îndemână, nu include aproape nici un document care să prezinte vreo perspectivă externă, a unui expert. Între timp, o țară imensă s-a angajat în studiul serios al opiniilor „experte“ ale lui Stalin asupra unor domenii diverse, de la lingvistică până la economie politică. A urmat ordinele lui de a nimici „formaliștii“ și „cosmopoliții“. Temându-se de schimbare și de influența dăunătoare a Occidentului, Stalin a respins o serie de progrese științifice, precum genetica.[20] El credea numai în ceea ce „puteai să atingi“, în ceea ce înțelegea și socotea că prezenta siguranță politică.

Acest dogmatism și această respingere a complexității au pus obstacole serioase în calea dezvoltării țării. Dar, până la sfârșitul vieții sale, Stalin nu a avut nici o intenție să schimbe sistemul politic care îi adusese puterea, un sistem pe care l-a construit metodic de a lungul anilor 1930.

Capitolul 3

Revoluția lui

La sfârșitul lui 1928, zdrobirea „opoziției de stânga“ fusese transformată în victoria personală a lui Stalin. Coeziunea din rândul majorității Biroului Politic, care fusese ușor de menținut în timpul luptei împotriva lui Troțki și a lui Zinoviev, a început să se deterioreze. Criza socio-economică în creștere a fost însoțită de o criză la nivelul eșaloanelor superioare ale puterii, un amestec volatil care a pus în pericol sistemul de guvernare. Această situație politică explozivă a luat foc, în cele din urmă, din cauza eșecului statului de a colecta provizii suficiente de cereale în 1927, unul dintre numeroasele semnale că NEP nu funcționa.

Modelul de dezvoltare NEP era condamnat la eșec de o serie de factori. A permite forțelor pieței să guverneze relația dintre țărani și stat încălca principiile fundamentale ale doctrinei bolșevice. În pofida experiențelor tragice din perioada comunismului de război, partidul conducător a continuat să predice socialismul radical și să pedepsească inițiativa economică privată. De asemenea, agricultura sovietică era, pur și simplu, incapabilă să producă imediat resursele de care guvernul avea nevoie ca să sprijine industrializarea. Toate taberele din cadrul partidului conducător – dreapta, stânga și centru – erau conștiente de necesitatea de a ajusta NEP și de a încuraja industrializarea. Problema consta în a găsi modalitatea cea mai bună de a modifica sistemul. Bătălia aprigă pentru putere a redus cumplit opțiunile disponibile. Economia cădea din nou victimă conflictului politic și necesității de respectare a dogmei și nimeni nu era mai vinovat decât Stalin pentru așezarea utilității politice deasupra nevoilor economiei.

Conducerea țării cunoștea perfect cauzele crizei de la sfârșitul lui 1927. Printre alți factori, erorile politicii de stabilire a prețurilor și investițiile disproporționate în industrie slăbiseră interesele țăranilor de a vinde cereale statului și perturbaseră echilibrul economic general. În anii anteriori, liderii găsiseră rețete de succes pentru depășirea unor crize asemănătoare. Era din nou nevoie de o astfel de rețetă. La

început, Biroul Politic a căutat soluții ca un colectiv unit. Cu toate că au luat în considerare stimulii economici, membrii au hotărât, de această dată, să încerce să crească presiunea asupra țăranilor prin mijloace „administrative“. Acest lucru a însemnat o campanie de expropriere forțată a proviziilor de cereale, iar un element esențial l-au reprezentat vizitele liderilor țării în regiunile producătoare de cereale, cu scopul de a inspira oficialitățile locale să depună eforturi mai mari. Molotov, care a fost trimis în Ucraina, i-a raportat lui Stalin în prima zi a anului 1928:

> Dragă Koba! Este a patra zi pe care o petrec aici, în Ucraina – și oamenii spun că fac treabă bună. I-am umplut de energie pe haholii leneși [termen peiorativ pentru ucraineni]. […] Am reușit să-i fac pe „șefii“ ucraineni și pe cei de la „centru“ din Ucraina să se deplaseze în localități și să promită că vor lucra din greu. Acum mă plimb prin Melitopol (o mină de aur!) și, de asemenea, am aranjat un pogrom aici, cu toate înjurăturile de rigoare care însoțesc colectarea cerealelor. […] Am o grămadă de impresii noi; sunt foarte bucuros să fiu cu picioarele pe pământ. Îți spun totul când mă întorc. Salutări tuturor.[1]

Tonul scrisorii lui Molotov – mai degrabă voios decât dogmatic – a reflectat parțial starea de spirit relativ pașnică ce continua să domine Biroul Politic. Molotov încă nu „demasca oportuniștii“ și nu îi înfiera pe „chiaburi“ și pe „sabotori“. I-a cerut lui Stalin să dea Ucrainei un bonus din colectările de cereale ale țării care să-i îngăduie să achiziționeze utilaje agricole din străinătate: „Este nevoie urgentă de acest lucru pentru încurajare (și, în plus, pentru a stimula producția), fiind un lucru util din toate punctele de vedere“.

Stalin nu era la fel de jovial: el își petrecea timpul punând la cale moduri de a iniția politici extreme. Ce l-a determinat pe Stalin să adopte o schimbare bruscă, schimbare care avea să-l poziționeze mult la stânga lui Trotki și a lui Zinoviev? Ce anume a provocat opoziția lui neașteptată față de NEP: credința că o direcție ultrastângistă era cu adevărat inevitabilă sau niște calcule politice care îi slujeau interesele? Dovezile sugerează existența unei combinații complexe de motive.

Unele dintre contradicțiile NEP trăgeau, într-adevăr, treptat întreaga conducere de vârf către stânga și duceau la o restructurare a NEP care favoriza o industrializare mai rapidă. Stalin s-a numărat printre cei care au manifestat cel mai mare zel față de această nouă direcție. Temperamentul lui politic și managerial l-a predispus la măsuri violente. În plus, el nu avea absolut nici o competență în ceea ce privește abordarea economiei și probabil credea sincer că aceasta putea fi modelată cu fața în orice șablon, după cum dicta politica. Măsurile economice extreme pe care le-a ordonat au servit niște scopuri politice evidente. Mizând pe o direcție radicală, Stalin distrugea intenționat sistemul conducerii colective. Lupta din interiorul Biroului Politic care a urmat i-a permis să creeze o nouă facțiune majoritară care se afla, fără nici o îndoială, sub controlul lui.

În esență, Stalin adopta strategia revoluționară a lui Lenin, care a atras după sine excese stângiste deosebit de stimulante, subminându-i pe „moderați“ și mobilizându-i pe radicali prin politici extremiste. Ca să-și lanseze asaltul revoluționar, Lenin fusese nevoit să vină la Petrograd din emigrație, în aprilie 1917. Stalin a pornit către Siberia la începutul lui 1928 cu un scop asemănător: să transforme această regiune îndepărtată și enormă într-un teren experimental pentru noi transformări. Călătoria pare să reflecte niște planuri de-ale lui. Mai exact, troica de la vârful Biroului Politic – Stalin, Rîkov și Buharin – a rămas la Moscova ca să supravegheze guvernul, dar Stalin a profitat de starea proastă a sănătății lui Ordjonikidze ca să se ducă în locul lui în Siberia. Probabil l-a însărcinat pe Ordjonikidze să se ducă în Siberia, de la bun început, pentru că și-a dat seama că nu se va putea duce, dată fiind starea lui proastă de sănătate de la sfârșitul anului 1927. Însuși faptul că Stalin – căruia nu-i plăcea să călătorească – a făcut o călătorie atât de lungă arată seriozitatea intențiilor lui. După 1928, călătoriile lui oficiale au fost rare. A făcut câteva opriri în drumul lui către sudul unde își petrecea vacanțele; în iulie 1933, a vizitat Canalul Marea Albă – Marea Baltică și s-a deplasat o dată pe front, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial și de trei ori ca să se întâlnească cu Roosevelt și Churchill la Teheran, Ialta și Potsdam. În mod clar, avea motive puternice să se ducă în Siberia în 1928.

A fost nevoie de trei zile ca să ajungă la Novosibirsk cu trenul. Secretarul general a petrecut trei săptămâni, în total, în Siberia în cea de a doua jumătate a lui ianuarie și în primele zile ale lui februarie. A petrecut cea mai mare parte a timpului întâlnindu-se cu *aktiv*-ul (șefii și elementele cele mai devotate ale organizației de partid locale). Stalin a obținut de la acest colectiv promisiunea de a îndeplini un plan ambițios de aprovizionare a țării cu cereale din Siberia. Le-a spus oficialilor siberieni cum anume aveau să îndeplinească acest obiectiv ambițios, declanșând planul de a dezlănțui întreaga forță a statului polițienesc asupra chiaburilor și de a-i acuza de infracțiunea de „speculă".[2] În esență, acest plan reprezenta revenirea la comunismul de război. Mulți lideri siberieni au ridicat obiecții. Schimbarea de direcție a fost atât de bruscă, încât unii chiar și-au permis să se certe cu el. Pe 19 ianuarie, șeful filialei siberiene a Băncii Agricole, Serghei Zagumenni, i-a scris lui Stalin pentru a-și exprima îngrijorările, spunând că avea îndoieli cu privire la eficiența politicii de a-i trata pe țărani drept criminali pentru faptul că refuzau să vândă cereale statului. Țăranii aveau să vadă acest lucru ca pe o revenire la politica de vânzări obligatorii ale surplusului de cereale către stat, practicată în primii ani ai guvernării sovietice. Această măsură putea să înrăutățească lucrurile. „Mie mi se pare că este o cotitură prea bruscă", a scris el. Numeroasele însemnări făcute de Stalin pe marginile scrisorii lui Zagumenni (sublinieri și comentarii batjocoritoare) demonstrează cât de tare l-a iritat.[3]

Stalin a continuat să pună presiuni asupra oficialilor siberieni și a insistat asupra eficienței represiunii. În același timp, a păstrat o anumită cumpătare în interacțiunile lui. Vorbind despre eșecurile achiziționării de cereale, s-a abținut să amenințe și a îmbinat autoritatea încrezătoare și fermă cu manifestările de camaraderie. La o reuniune din Novosibirsk, ca reacție la o afirmație că prinsese niște oficiali ai ținutului făcând greșeli, Stalin a dat o explicație împăciuitoare: „Nu, nu încercam să prind pe nimeni". Chiar și critica exprimată la adresa lui Zagumenni a fost destul de blândă.[4] Această combinație de cruzime față de „dușmani" – în acest caz, chiaburii care ascundeau cerealele – și bunăvoință față de tovarășii lui de partid

reprezintă un aspect al strategiei care l-a ajutat să urce în vârful ierarhiei politice. Acest comportament a făcut neîndoielnic o impresie favorabilă asupra oficialilor de partid de pe plan local și a reprezentat un mod eficient prin care Stalin i-a liniștit pe cei care ar fi putut avea îndoieli privitoare la natura schimbătoare a partidului sub conducerea lui.

Prin presiune și persuasiune, Stalin a obținut ce a vrut. Îmbrăcat cu un cojoc nou făcut pentru el la un atelier local, Stalin a petrecut câteva săptămâni traversând marile întinderi ale Siberiei. Peste tot cerea același lucru: dați-ne cereale. Așa cum a scris într-o telegramă către Moscova, „am prostit și am pus la treabă pe toată lumea“.[5] Într-o telegramă ulterioară, trimisă pe 2 februarie, în ajunul întoarcerii la Moscova, a raportat triumfător că „Începe o schimbare a procesului predării cerealelor. Între 26 și 30 ianuarie, s-au obținut 2,9 milioane de puduri [aproximativ 52 400 de tone] de cereale, în locul normei de 1,2 milioane. Acesta este un punct de cotitură important.“[6] Stalin și-a exprimat, de asemenea, speranța că ritmul colectării de cereale avea să continue să crească. Într-o singură lună, Siberia predase, chipurile, mai mult de o treime din cota sa anuală de cereale.

În spatele acestor cifre se ascundea o brutalitate tot mai mare în satele siberiene. Bande de agenți împuterniciți să folosească o mână de fier când cereau să li se dea cerealele au măturat regiunile rurale. Nesinchisindu-se să arate nici măcar un devotament prefăcut față de ideea de legalitate, acești agenți au urmat un principiu exprimat deschis de unul dintre ei: „Ce fel de birocrație e asta? Tovarășul Stalin ne-a dat mottoul – presați, bateți, smulgeți.“[7] Regiunile rurale erau prinse în cleștele percheziționiilor și al arestărilor. Au fost confiscate cantități atât de mari de cereale, încât familiile de țărani au fost ruinate. Sub influența lui Stalin, Siberia a avut parte de un tratament mai necruțător decât celelalte regiuni producătoare de cereale din țară, deși probabil nu cu mult mai necruțător. Presiunea din partea Moscovei și implicarea activă a emisarilor cu funcții înalte au supus peste tot satele violenței și nelegiuirii. Dar precedentul extremismului ale cărui baze s-au pus în Siberia a avut o semnificație specială. Venind direct de la secretarul general, ordinul de a purta un război împotriva chiaburilor a fost văzut ca o autorizație universală.

Ca spectacol politic, călătoria siberiană a lui Stalin a avut un subtext complex. Primul lucru pe care l-a făcut a fost să schimbe cadrul ideologic al crizei. Ignorând linia oficială conform căreia guvernul făcuse greșeli (un punct reiterat în numeroase directive ale Biroului Politic), Stalin a mutat accentul pe demascarea acțiunilor ostile ale chiaburilor și ale forțelor antisovietice, deschizând, astfel, ușa utilizării extinse a măsurilor represive. La sugestia lui (contribuția lui creativă la rechizițiile de cereale din 1928), confiscarea nu a fost executată, ca mai înainte, ca urmare a unor împrejurări extraordinare, ci a făcut parte dintr-un efort neîntrerupt de aplicare a codului penal. „Speculanții“ erau dați pe mâna tribunalelor pentru faptul că refuzau să vândă cerealele pe care ei înșiși le plantaseră, le îngrijiseră și le recoltaseră. Asemenea acțiuni au făcut din justiție o batjocură, însă au oferit o bază legală măsurilor extraordinare și le-au transformat în ceva obișnuit și permanent. În esență, Stalin propunea să arunce peste bord principiile care, în timpul NEP, guvernaseră interacțiunile dintre stat și regiunile rurale. În sfârșit, călătoria lui Stalin de la un capăt la altul al Siberiei a pus aparatul economic al guvernului – și pe Rîkov personal, în calitate de premier – față în față cu o provocare serioasă. Partidul, întruchipat de Stalin, lua în propriile mâini problema politică și economică cea mai importantă a țării și își afirma astfel întâietatea.

Stalin știa că unii dintre colegii lui aveau să ridice obiecții împotriva măsurilor violente pe care el le instigase în Siberia. Dar provoca un conflict pe baza unor calcule atente. Călătoria în Siberia i-a permis să-i înfrunte pe colegii săi din conducere dintr-o poziție de putere, ca un lider energic care avusese succes pentru că aplicase metode revoluționare pentru niște probleme presante. Rezultatele au aruncat moderația într-o lumină deloc măgulitoare și au făcut radicalismul să arate mai eficient. Fisurile din cadrul Biroului Politic au început să se ivească imediat după revenirea lui Stalin la Moscova, în februarie 1928. Dar se pare că nu era destul de pregătit pentru un război total. Unui observator extern i s-ar putea părea că Stalin lăsa să-i scape din mână un prilej excepțional prin faptul că nu a reușit să forțeze o confruntare finală, dar probabil că el nu a privit astfel lucrurile. Nu exista atunci nici o dovadă clară că avea să iasă victorios. Acesta a fost un moment central în campania lui pentru dobândirea puterii unice,

iar Stalin a transformat-o într-o operațiune de gherilă, folosind minciuna, răbdarea și tacticile subversive.

Deplasarea către extrema stângă

Stalin a fost împiedicat de circumstanțe să își afirme rapid și deschis întâietatea în fața colegilor lui din Biroul Politic – și să-i oprească pe ei, în schimb, să îi ceară socoteală pentru nesocotința lui. Din punctul de vedere al intereselor lui politice, conducerea putea fi împărțită în două grupuri. Primul era alcătuit din potențiali adversari, lideri care aveau o anumită independență și influență și care se opuneau venirii lui la putere. Din acest grup făceau parte Aleksei Rîkov, președintele Consiliului Comisarilor Poporului (prim-ministrul țării); Nikolai Buharin, principalul ideolog al partidului și redactorul-șef al ziarului *Pravda*; Mihail Tomski, liderul sindicatelor sovietice; Nikolai Uglanov, secretar de partid la Moscova; și Mihail Kalinin, președintele Sovietului Suprem, parlamentul țării.[8] Acești lideri, susținători ai conducerii colective și ai unei transformări graduale a NEP, nu erau încântați de ambițiile sau de politicile extreme ale lui Stalin. Membrii celui de-al doilea grup – doar o minoritate în cadrul Biroului Politic – aveau legături personale apropiate cu Stalin: Viaceslav Molotov, secretarul Comitetului Central; Kliment Voroșilov, șeful comisariatului forțelor armate; Grigori Ordjonikidze, șeful Comisiei Centrale de Control a partidului; și Anastas Mikoian, șeful comisariatului comerțului. Ei avuseseră multă considerație pentru Stalin și îl urmaseră încă din perioada Revoluției și a Războiului Civil. Dar nici măcar prietenii lui nu erau dispuși să-i sprijine incontestabil eforturile de a distruge conducerea colectivă și de a se declara conducător unic. La începutul lui 1928, „facțiunea pro-Stalin“ putea fi adunată și se putea conta pe ea numai în caz de război.

Un asemenea război era complicat și riscant. Cei patru ani de impas febril cu opoziția generaseră o dorință profundă de unitate. Opozanții fuseseră aspru criticați și categorisiți drept schismatici care își puseseră ambițiile politice personale deasupra intereselor partidului. Orice lider care amenința deschis unitatea nou-descoperită a partidului se plasa într-o poziție nepopulară. Cum putea Stalin să lupte pentru dominație fără să submineze unitatea? Nu exista decât o

soluție: să provoace pe ascuns un clivaj și apoi să se prezinte drept un susținător lezat al unității, iar pe dușmanii lui drept schismatici. Acesta este scenariul pe care l-a urmat Stalin.

O altă îngrijorare era aceea că măsurile radicale pe care le propunea Stalin, măsuri pe placul stângiștilor din partid, aveau un uriaș potențial distructiv. Două pericole erau imediat vizibile. Primul era acela că țăranii, știind că recolta avea să le fie confiscată, puteau, pur și simplu, să cultive mai puțin. Al doilea era acela că existau niște semnale îngrijorătoare care veneau din partea Armatei Roșii. Scrisorile din partea rudelor de acasă, care se plângeau de nedreptăți, alimentau sentimentele antiguvernamentale în cazărmi. Tinerii recruți țărani făceau pregătire militară la baze care nu erau departe de casă și din sate până în cazărmi curgea un val de emisari care implorau ajutor.

Neavând suficientă putere politică pentru a ascunde, pur și simplu, sub preș astfel de realități, Stalin a fost silit să mai aștepte. Dovezile din perioada de după revenirea lui din Siberia arată faptul că era pregătit de compromisuri. Deși exprimau aprobarea față de măsurile extreme întreprinse deja, rezoluțiile adoptate în acea perioadă condamnau „distorsiunile și excesele“. Modul în care Stalin a manevrat obiecțiile față de tacticile utilizate în Siberia a prefigurat tipul de război politic pe care avea să-l prefere în anii care au urmat, înainte să obțină victoria totală. În esență, abordarea lui consta în „a consimți și a ignora“. Dorind să evite o confruntare finală, el și-a pus nădejdea în manipularea secretă a aparatului birocratic și în remanierea strategică a personalului.

Totul depindea de gruparea forțelor în Biroul Politic. În 1928, cu ajutorul intrigilor politice, Stalin a reușit să slăbească grupul Rîkov–Buharin și să întărească unitatea grupului său de prieteni. A profitat și de pe urma greșelilor prostești ale oponenților lui – mai ales ale lui Buharin – și, probabil, de pe urma folosirii șantajului. Se poate să fi folosit dovezi compromițătoare recent descoperite împotriva lui Mihail Kalinin și a lui Ian Rudzutak, dezgropate din arhivele polițienești prerevoluționare în 1928, dar care nu fuseseră scoase vreodată la lumină. Într-o stenogramă a unui interogatoriu al poliției din februarie 1900, Kalinin declară: „Fiindcă am fost chemat la interogatoriu în urma unei cereri pe care am depus-o, doresc să depun o mărturie

sinceră despre activitățile mele ilegale“. Stenograma arată că Nikolai Kalinin a dat poliției informații detaliate despre operațiunile organizației sale ilegaliste. Arhivele poliției au arătat, de asemenea, că Rudzutak, care fusese condamnat la zece ani de muncă silnică în 1909, furniza, după câte se pare, anchetatorilor numele și adresele unor membri ai organizației sale. Poliția a efectuat apoi percheziții și a confiscat arme și literatură propagandistică.[9] Rămâne de descoperit dacă Stalin a folosit materiale compromițătoare asemănătoare împotriva altor membri ai conducerii de vârf.

Cu toate că nu există dovezi clare care să demonstreze că Stalin a folosit aceste descoperiri în căutarea de susținători loiali, relația lui cu poliția secretă era de asemenea natură încât ar fi fost aproape cu siguranță informat de existența acestor materiale, iar folosirea instrumentului grosolan, dar puternic, al șantajului i-ar fi stat pe deplin în caracter. Chiar și prietenii lui din Biroul Politic au înțeles motivele clivajului în rândurile acestuia. Opiniile dogmatice ale lui Stalin despre „amenințarea venită dinspre dreapta“ nu i-au mascat intenția de a dobândi dominația asupra Biroului Politic. Războiul pe care îl purta era categoric unul personal. Încercând să reconcilieze părțile, vechiul prieten și susținător fidel al lui Stalin, Ordjonikidze, i-a scris o scrisoare sinceră lui Rîkov în toiul conflictelor din toamna lui 1928:

> Dacă se mai duc lupte în interiorul partidului, se va ajunge inevitabil la răsturnări incredibil de dureroase. Acesta trebuie să fie punctul nostru de plecare. Sunt absolut convins că vom trece peste asta. În ce privește cerealele și alte astfel de chestiuni, putem să dezbatem și să luăm decizii, dar nu ar trebui să ajungem la lupte. […] Nu există dezacorduri fundamentale și acesta este lucrul cel mai important. […] Se pare că relația dintre Stalin și Buharin chiar s-a deteriorat, dar trebuie să facem tot ce ne stă în putință ca să-i împăcăm. Se poate.[10]

E prea puțin probabil ca Ordjonikidze să fi încercat să-l mintă pe Rîkov ca să-l ajute pe Stalin. El doar descria starea de spirit și opinia majorității, inclusiv a multora dintre susținătorii lui Stalin.

Conducerea colectivă a Biroului Politic era încă o instituție viabilă și funcțională. Chiar și un bolșevic autoritar ca Ordjonikidze a înțeles că era mai bine să „se dezbată și să se ia decizii“ decât să se recurgă la jigniri politice. Toți liderii sovietici au recunoscut nevoia de a revizui politica economică în favoarea accelerării industrializării. Numai detaliile provocau controverse. Nu exista nici un motiv ca fricțiunile din interiorul Biroului Politic să ducă la o ruptură totală – atât timp cât nici un membru al conducerii colective nu nutrea ambiții de a dobândi puterea unică.

În acord cu starea de spirit predominantă, Stalin s-a declarat formal în favoarea unității, folosindu-i, în același timp, pe alții ca să-și submineze oponenții. În 1928, a organizat rebeliuni în interiorului organizației sindicale a lui Tomski și al organizației de partid de la Moscova a lui Uglanov. Punând la cale revolte în interiorul acestor organizații, Stalin a reușit să-i priveze pe ambii lideri de „patrimoniile“ lor. În plus, forța oponenților lui a fost slăbită de o eroare politică fatală a lui Buharin, care s-a întâlnit în secret, în iulie 1928, cu Kamenev, care fusese, la rândul lui, umilit, și i-a făcut o relatare onestă a conflictelor ce tulburau Biroul Politic. Relatarea acestei conversații scrisă de Kamenev a fost furată și trimisă susținătorilor lui Troțki, care, disprețuindu-i și pe Stalin și pe Buharin, au fost mai mult decât bucuroși s-o tipărească pe foi volante pe care le-au distribuit public. Adevărata poveste tot nu este pe de-a-ntregul clară, dar, chiar dacă Stalin și poliția secretă, care se afla deja sub controlul lui, nu au avut nimic de a face cu furtul notițelor, nu există nici un dubiu că el a făcut tot ce a putut ca să se asigure că foile volante erau larg răspândite.[11] Buharin și susținătorii lui erau absolut compromiși.

În timp ce îl stigmatiza pe Buharin ca un schismatic ce fraternizase cu opoziția nimicită pe la spatele colegilor lui din Biroul Politic, Stalin și-a pregătit artileria grea. La mijlocul lui 1928, inginerii de la o mină de cărbune din Donețk au fost supuși unui proces-spectacol pe baza unor acuzații fabricate – așa-numita „Afacere Șahtî“. Ei au fost acuzați de sabotaj, iar procesul lor a fost însoțit de o campanie puternică de propagandă. Între timp, în vreme ce colectarea de cereale din 1928 era transformată într-un nou război împotriva chiaburilor, Stalin a anunțat oficial o nouă teorie (având grijă să fie confirmată): cu cât progresa

mai mult construcția socialismului, cu atât mai aprigă avea să devină lupta de clasă, căci dușmanii socialismului își sporeau rezistența. Ei aveau, de asemenea, să-și exercite influența asupra partidului, a avertizat el amenințător. Stăruitor și metodic, a introdus în documentele și propaganda de partid ideea „pericolului dinspre dreapta“ și dinspre agenții influenței inamice din interiorul partidului. Exercitarea unei presiuni constante asupra „dușmanului“, distrugerea lui și a aliaților lui „de la dreapta“ din interiorul partidului – acestea erau modalitățile prin care aveau să se obțină, în cele din urmă, victoria socialismului și mult așteptata depășire a dificultăților și a conflictelor. Poate că aceste teorii sinistre trezeau interesul funcționarilor de partid needucați, dar ele nu corespundeau cu ceea ce se întâmpla în țară.

După ce izolase grupul Buharin–Rîkov, Stalin le-a dat ultima lovitură învinuindu-i pe cei doi de „deviaționism de dreapta“ în interiorul partidului. Într-o atmosferă de isterie politică și de radicalism tot mai mare, forțele mai moderate din cadrul partidului au fost constrânse să rămână tăcute. Când au fost forțați să se declare de partea cuiva, majoritatea membrilor Biroului Politic – fiecare din propriile motive – au ales să-l susțină pe Stalin. Întregul Birou Politic a devenit un fel de facțiune pro-Stalin. În 1929 și 1930, Buharin, Tomski, Uglanov și Rîkov au fost dați afară unul după altul din Biroul Politic și au primit statutul de funcționari de rang inferior. Nici unul nu a supraviețuit Terorii.

Victoria lui Stalin în Biroul Politic s-a datorat intrigilor politice și erorilor oponenților săi. Secretarul general a folosit cu pricepere vasta experiență a consolidării și exercitării puterii și influenței pe care le dobândise în anii de luptă împotriva lui Troțki, Zinoviev și Kamenev. Nu a fost lipsită de importanță puterea lui Stalin, ca secretar general, de a influența numirile. El știa cum să manipuleze oamenii, cum să aștepte momentul potrivit și să lovească exact cu atâta forță câtă era necesară, ca să nu-i intimideze pe potențialii susținători sau pe cei șovăielnici. Ascunzându-și adevăratele intenții, s-a prezentat drept un politician rezonabil și un membru loial al comunității partidului, neîndurător numai cu dușmanii. În numai câțiva ani, totul avea să fie complet diferit. Mulți dintre cei care îl sprijiniseră pe Stalin s-au căit amarnic pentru alegerea lor când le-a venit rândul să fie distruși.

Acesta era geniul lui Stalin: să se asigure că victimele lui începeau să aibă regrete abia când era prea târziu.

Un rezultat al victoriei facțiunii pro-Stalin a constat în aprobarea și implementarea politicii Marelui Salt. În mare măsură datorită influenței lui Stalin, „lupta de clasă“ și „spiritul revoluționar“ au fost introduse în sfera economică. Constrângerile socio-economice au fost ignorate pe motiv că erau prostii. Nu s-a pus nici o limitare obiectivă planurilor industriale sau investițiilor de capital în fabrici – industria primea orice avea nevoie. S-a mizat enorm pe achizițiile pe scară largă de echipament occidental și chiar de fabrici întregi, cu speranța că aceste resurse aveau să fie puse rapid pe picioare și să funcționeze, producând bunuri din abundență. Circumstanțele istorice erau prielnice. Cum economiile lor stagnau din pricina Marii Crize, țările occidentale erau mai dispuse să coopereze cu URSS decât ar fi putut fi în vremuri de abundență.

Obiectivele ambițioase de creștere economică stabilite pe un termen de cinci ani și adoptate în aprilie 1929 au fost respinse imediat pentru că erau prea modeste. Obiectivele au fost mărite cu 50%, apoi dublate și triplate. Planul cincinal a fost transformat într-un plan de patru și chiar de trei ani. Încercând să se depășească unul pe altul în acest delir, funcționarii de partid și funcționarii economici scoteau din pălărie cifre tot mai mari. „În cel mult zece ani“, a recomandat Stalin, „trebuie să ajungem din urmă țările capitaliste avansate. […] Unii pretind că este greu să stăpânești tehnologia. Nu e adevărat! Nu există fortăreață pe care noi, bolșevicii, să nu o putem cuceri.“[12]

Tratarea economiei drept o fortăreață ce trebuia cucerită a aruncat țara înapoi în starea comunismului de război din perioada Războiului Civil. Campaniile politice, o minoritate entuziastă și constrângerea majorității au luat aproape total locul stimulentelor economice și al practicilor care își dovediseră eficiența în industria prelucrătoare și în gestionarea forței de muncă. Dezorganizarea sistemului financiar și comercial, ca și creșterea vertiginoasă a inflației au fost explicate ca obstacole previzibile în calea către socialism, către dispariția relațiilor dintre bunuri și bani și către introducerea schimbului de produse între orașe și regiunile rurale. După cum au anticipat liderii mai moderați ai partidului, această cursă dementă a industrializării nu a lăsat loc

pentru urmărirea indicatorilor economici esențiali. În decembrie 1930, noul șef al industriei sovietice, Grigori Ordjonikidze, a raportat că până și șantierele industriale importante precum Combinatele siderurgice din Magnitogorsk și Kuznețk, Fabrica de automobile de la Nijni Novgorod și Combinatul chimic Bobrikov erau construite fără a avea proiecte finalizate. În multe cazuri, a scris el într-un memorandum, „banii sunt cheltuiți fără să existe vreun buget. […] Contabilitatea este excepțional de slabă și de neclară. Nimeni nu a putut să spună până acum cât a costat construcția uzinei de tractoare de la Stalingrad.“ Stalin a citit acest memorandum; însemnările lui superficiale demonstrează lipsa oricărei dorințe de a schimba modul în care se făceau lucrurile.[13] O asemenea umflare extravagantă a industriei necesita resurse materiale și muncitori. Ambele au fost luate din regiunile rurale.

Războiul împotriva țăranilor

Costisitorul salt înainte al lui Stalin a fost plătit prin reducerea crâncenă a standardului de trai al întregii populații, însă suferința provocată populațiilor rurale a fost de-a dreptul crâncenă.[14] Regiunile rurale au fost tratate ca o colonie cucerită bună de exploatat și nu au fost privite ca sprijinul de bază al țării. La început, nu s-a îndoit nimeni că, într-o țară preponderent agrară, țărănimea avea să fie aceea care achita nota de plată pentru industrializare. Singurele dezacorduri au fost legate de mărimea notei de plată și de modalitatea în care avea să se facă plata. Bolșevicilor nu le plăceau țăranii – îi considerau o clasă pe cale de dispariție –, dar, în timpul NEP, cunoscând importanța economică a agriculturii, guvernul a încercat să mențină relații rezonabile cu regiunile rurale, chiar dacă acest lucru a însemnat să închidă ochii la fenomene dezgustătoare din punct de vedere politic, precum utilizarea extinsă a loturilor de pământ private. La sfârșitul anilor 1920 însă, guvernul a abandonat un asemenea liberalism. Creșterea investițiilor de capital în industrie – o politică pe care a susținut-o toată conducerea colectivă – necesita modificarea relației dintre stat și țărănime. La sfârșitul lui 1927 și începutul lui 1928, Biroul Politic, încă unificat, și-a continuat direcția stângistă, combinând represiunea și tacticile violente cu stimulentele economice care fuseseră puse deja în aplicare pentru a sprijini agricultura. Cât de bine ar fi putut funcționa această abordare mixtă nu se va ști niciodată, întrucât Stalin a preluat inițiativa și a transformat această direcție stângistă într-un salt brusc. Exproprierea radicală a cerealelor a început să semene foarte mult cu confiscările care se efectuau în timpul stării de război.

Așa cum avertizaseră oponenții lui Stalin, aceste măsuri au dat rezultate neîntârziate, dar nesustenabile. Confiscările au anulat stimulentele economice ale țăranilor și au dus la o scădere a producției. Fiecare recoltă era mai proastă decât cea de dinainte, ceea ce i-a determinat pe colectorii de cereale să folosească metode tot mai brutale. Acest cerc vicios al măsurilor extraordinare a fost marcat de crize politice, inclusiv de agitații în masă în rândul țăranilor, care s-au extins și în rândurile armatei. Cei care se ocupau de aceste probleme la

fața locului și-au îndreptat privirile către Stalin, care deja dobândise o poziție de conducere în cadrul Biroului Politic, ca să le arate o cale de ieșire din acest cerc vicios.

Opțiunile lui Stalin erau însă limitate de diversele politici ultrastângiste pe care le susținuse atunci când se luptase cu cei de dreapta. A ales ceea ce pentru el, personal, era calea cea mai simplă și mai sigură, oricât de dezastruoasă ar fi putut fi pentru țară. Lupta împotriva chiaburilor și confiscarea proprietăților țăranilor au fost duse până la concluzia lor logică: pământurile au fost confiscate, iar țăranii au fost transformați în muncitori la întreprinderi agricole administrate de stat. Metoda prin care s-au obținut aceste schimbări, numită „colectivizare“, a implicat mutarea forțată pe scară largă a țăranilor în ferme colective – colhozuri. Anulând decizia anterioară a partidului de a face o asemenea tranziție treptat, Stalin a declarat, în noiembrie 1929, că măsura colectivizării va fi aplicată universal și iminent. În decembrie, a apărut decizia lui de a distruge și clasa socială a chiaburilor.

În esență, triumfătorul *vojd* provoca intenționat un nou val mortal al Revoluției în regiunile rurale. Fluturând lozinci despre necesitatea urgentă de a-i nimici pe chiaburi, el a dat mână liberă celor mai loiali membri ai organizațiilor de partid locale. Regiunile rurale au fost prinse ca într-un clește de efortul febril și violent de colectivizare, chiar înainte ca noul proiect al colhozurilor să fie dezbătut serios sau să fie concretizat în anumite directive. Printr-o mișcare tipic stalinistă, partidul s-a văzut pus în fața unui fapt împlinit. Colectivizarea a început, chipurile, „de jos“, nelăsând altă opțiune decât sprijinirea și extinderea mișcării de înființare a colhozurilor, indiferent ce forme monstruoase putea să capete aceasta. Mulți carieriști și radicali din sânul partidului au simțit puterea și hotărârea lui Stalin și au răspuns cu entuziasm apelului său. La Moscova curgeau rapoartele despre succesul colectivizării.

Un plan finalizat de colectivizare a fost adoptat la începutul lui 1930, în timpul unei reuniuni speciale a comisiilor Comitetului Central înființate în vederea stabilirii detaliilor. Membrii comisiilor – funcționari cu totul obedienți față de Stalin – își exprimaseră inițial o

anumită ezitare. Deși erau gata, în principiu, să sprijine efortul de colectivizare în masă al lui Stalin, ei au recomandat ca acest proces să se petreacă în decursul câtorva ani. În ciuda atmosferei de isterie în privința luptei de clasă, care domnea în țară, comisarii au încercat să ușureze soarta a milioane de chiaburi, socotind că, deși erau, bineînțeles, dușmanii întregului sistem al colhozurilor, aceștia nu trebuiau să fie puși la zid. Represiunea trebuia să fie rezervată acelora care se opuneau în mod activ. Ceilalți trebuiau să fie acceptați în colhozuri, dar cu anumite restricții. Adoptând această abordare relativ moderată, membrii comisiilor au făcut sugestii organizaționale importante – de exemplu, ca țăranilor să nu le fie confiscată toată proprietatea, ci să le fie permisă păstrarea unor loturi mici pentru uzul personal.[15]

Propunerile făcute de comisiile Comitetului Central au avut o foarte mare importanță practică și probabil nu se putea obține altceva mai bun în contextul realităților politice din 1930. Ele i-au domolit întrucâtva pe extremiștii din partid, făcându-le, în același timp, țăranilor niște concesii semnificative. Așa cum a arătat istoria ulterioară a Uniunii Sovietice, faptul de a le permite muncitorilor din colhozuri să aibă loturile lor a salvat sistemul, țăranii și întreaga țară. În esență, aranjamentul i-a adus pe țărani înapoi la statutul de șerbi din Rusia de dinaintea perioadei de emancipare, aceștia plătind tribut, în calitate de vasali ai statului, prin munca lor la fermele colective, dar putând să păstreze puțin pământ pentru folosință personală. Acest lucru le-a permis să se hrănească – și să hrănească o mare parte din țară – în pofida randamentului scăzut al colhozurilor.

Stalin a preferat un alt model: ideea lui era să transforme țăranii în sclavi ai statului, pe deplin dependenți de slujbele lor de la stat. El a favorizat confiscarea totală a proprietății țărănești și încorporarea satelor într-o economie de stat în care forțele pieței nu erau lăsate să aibă nici o influență. A criticat aspru concluziile comisiilor și și-a luat angajamentul să corecteze numeroasele lor erori.[16] Când a terminat, planul de colectivizare semăna cu o campanie militară împotriva modului tradițional de viață al țăranilor. În primul rând, Stalin a scurtat drastic perioada stabilită pentru îndeplinirea procesului de colectivizare. În câteva dintre cele mai importante regiuni agricole,

sarcina trebuia să fie îndeplinită până în toamna lui 1930, iar tonul directivelor lui le-a dat clar de înțeles funcționarilor locali că nu era nici o clipă de pierdut. În al doilea rând, a încheiat rapid toate discuțiile despre integrarea chiaburilor în colhozuri. Un asemenea pas era categoric interzis. Chiaburii și familiile lor trebuiau să fie exilați în zone izolate din URSS, arestați, duși în lagăre sau împușcați. În sfârșit, a pus capăt tuturor propunerilor potrivit cărora colhozurile puteau să existe laolaltă cu micile loturi de pământ private ale țăranilor. Clauzele ce prevedeau ca țăranii să păstreze totuși niște loturi au fost eliminate ferm din versiunea inițială a directivelor. În cele din urmă, „comunele“ – utopiile agrare și sociale, invenția fanaticilor socialiști – au fost declarate forma ideală și scopul colectivizării. În aplicarea sovietică a acestui ideal, proprietățile țărănești au fost transformate în proprietatea comunității, inclusiv găinile din gospodărie și bunurile personale.

Aceste planuri nebunești și inevitabil sângeroase au reflectat întru totul ideile și intențiile lui Stalin. Accelerând ritmul colectivizării și distrugând segmentul cel mai prosper și mai influent din sânul țărănimii, Stalin urmărea mai multe obiective deodată. Proprietățile chiaburilor aveau să furnizeze pământ și echipament fermelor colective, iar colhozurile aveau să servească, la rândul lor, drept canale prin care resursele puteau fi extrase rapid și eficient din regiunile rurale și dirijate către industrie. Un factor pe care Stalin l-a inclus în calculele lui a fost credința sa (împărtășită de mulți funcționari de partid) că o formă de socialism fără bani, bazată pe schimbul de bunuri, era chiar după colț. În condițiile industrializării forțate, banii aveau să înceteze să mai fie un mijloc de intermediere în economie – stângiștii din partid abia așteptau să scape de ei.

Stalin a fost încurajat să poarte acest război primejdios împotriva țărănimii în parte pentru că socotea că acest segment de populație, deși era cel mai mare din țară, nu avea puterea să aducă nici o amenințare serioasă statului. Această presupunere a fost confirmată numai parțial. Nu exista termen de comparație, ca forță și eficiență, între țărănime și statul totalitar, totuși cea dintâi a opus o rezistență serioasă colectivizării și i-a dat lui Stalin destul de multă bătaie de cap.

Ca să împlinească viziunea unui sistem masiv de colhozuri, pe care o avea Stalin, conducerea partidului a mobilizat și a împuternicit zeci de mii de oameni trimiși din orașe, precum și membrii cei mai loiali ai organizațiilor de partid locale. Stimulând competiția între regiuni, ziarele partidului (*Pravda*, în primul rând) dădeau glas unei singure dorințe: cât de repede posibil și prin orice mijloace necesare, băgați țăranii în colhozuri. În pofida optimismului oficial, conducerea nu-și făcea iluzii că procesul colectivizării avea să fie dus la bun sfârșit în mod voluntar. Unul dintre principalele instrumente care l-au împins înainte a constat în arestarea și exilarea chiaburilor. Temându-se să nu aibă soarta locuitorilor din satele vecine, care erau supuși represiunii, țăranii scrâșneau din dinți și se alăturau detestatelor colhozuri.

Fluturând amenințarea „deschiaburirii" și a arestării, autoritățile au obținut rezultate uluitoare în procesul de colectivizare – cel puțin pe hârtie. Dacă pe 1 octombrie 1929, doar 7,5% din gospodăriile țărănești din țară făceau parte din colhozuri, pe 20 februarie 1930, acest procentaj ajunsese la 52,7%.[17] În spatele acestei statistici se găsea o realitate înfricoșătoare și tragică. Oamenii trimiși de la oraș sau mobilizați din rândul populației locale să ducă la îndeplinire colectivizarea s-au purtat ca niște hoarde cuceritoare față de un dușman învins. Oricine refuza să intre în colhoz era arestat și bătut. Jefuirea proprietăților „deschiaburite" și violarea femeilor erau la ordinea zilei. Bisericile au fost închise și membrii clerului arestați. Membri „înflăcărați" ai Comsomolului – Uniunea Tineretului Comunist – profanau bisericile și țopăiau îmbrăcați în veșminte preoțești.

Acest abuz și această umilire au determinat regiunile rurale, de obicei docile, să se revolte. Un val de revolte țărănești a străbătut țara. În timp ce, în toată perioada dintre 1926 și 1927, autoritățile au identificat numai 63 de rebeliuni țărănești antiguvernamentale de amploare, în 1929, s-au înregistrat peste 1 300 de astfel de incidente, la care au participat 244 000 de oameni. Numai în lunile ianuarie și februarie 1930, s-au înregistrat aproximativ 1 500 de incidente, cu 324 000 de participanți.[18] Deși a fost neîndoielnic informat despre intensificarea agitațiilor, Stalin nu a răspuns de îndată. Era, probabil,

sigur că valul de rebeliune reprezenta doar rezistența inevitabilă a unei „clase învechite“. La sfârșitul lui februarie însă, a început să se gândească mai bine.[19] Întâi a sosit, pe 26 februarie, un raport de la Harkov, pe atunci capitala Ucrainei. Acesta conținea vești despre agitațiile din raionul Șepetovka, de lângă granița cu Polonia. Mase de țărani cereau redeschiderea bisericilor și desființarea colhozurilor. Activiștii de partid au fost bătuți. Alte relatări care au ajuns la Moscova cam în același timp au descris incidente asemănătoare în Kazahstan, Voronej și chiar în apropierea capitalei. Revoltele au izbucnit pe 21 februarie, în zona Pitelinski din raionul Riazan de lângă Moscova. Țăranii și-au luat vitele și bunurile lor din colhozuri și le-au înapoiat chiaburilor proprietățile. Au bătut clopotele bisericilor și au fost trimise delegații în satele învecinate, ca să-i adune și pe alții în jurul acestei cauze. Țărani înarmați cu bâte au încercat să împiedice arestările chiaburilor. Un polițist a fost ucis și opt activiști au fost răniți. Agenții OGPU au răspuns cu focuri de armă care s-au soldat cu trei țărani răniți și șase uciși, potrivit rapoartelor oficiale.[20]

Intensificarea tulburărilor și amenințarea că însămânțările de primăvară puteau fi perturbate au forțat autoritățile să bată în retragere. Pe 28 februarie 1930, Biroul Politic a adoptat o rezoluție prin care îi solicita lui Stalin să vorbească despre colectivizare în presă.[21] Faimosul articol intitulat „Beția succesului“ a fost publicat pe 2 martie. Acesta conținea o estimare optimistă a „pașilor uriași“ făcuți în procesul colectivizării și anunța „cotitura radicală a regiunilor rurale către socialism“. În același timp, Stalin condamna „tendințele anti-leniniste“ individualiste – răspândirea comunelor; confiscarea totală a proprietăților țărănești pentru a fi utilizate în comun; încălcările „principiului voluntarismului și al cunoașterii circumstanțelor locale“ și scoaterea clopotelor bisericilor –, dând vina pentru aceste excese pe oficialii locali. Pe 10 martie, s-au trimis niște directive secrete ale Comitetului Central care cereau înapoierea unor proprietăți expropriate țăranilor (păsări de curte, vite, terenurile din apropierea imediată a caselor lor), corectarea „greșelilor“ făcute în timpul procesului de deschiaburire și oprirea creării de comune și a închiderii de biserici.[22] Aceasta a fost o retragere temporară menită să calmeze țăranii și să le permită să-și semene culturile.

Articolul lui Stalin și directivele Comitetului Central nu au reușit cu prea mult succes să calmeze spiritele. Nici unele nu au fost în stare să ofere ceea ce se dorea mai mult: o explicație referitoare la ce urma să se întâmple cu colhozurile care existau deja. Țăranii au luat această problemă în propriile mâini. Au distrus fermele colective, au luat înapoi proprietățile și semințele confiscate și au restabilit granițele abolite dintre proprietăți. Semnalele contradictorii din partea Moscovei nu au făcut decât să aţâțe flacăra sentimentelor anticolhoz și au provocat și mai multe revolte țărănești, lăsându-i pe activiștii locali nesiguri cu privire la cum să procedeze mai departe. În luna martie 1930, războiul din regiunile rurale a ajuns la apogeu: au existat peste 6 500 de cazuri de revolte în masă, aproape jumătate din totalul revoltelor ce au avut loc în decursul întregului an. În total, aproximativ 3,4 milioane de țărani au participat la acte de rebeliune în 1930.[23] Pe baza acestui număr, se poate presupune că, în martie, s-au revoltat între un milion și jumătate și două milioane de persoane. Cifra mai mare este mai verosimilă deoarece poliția politică era interesată să subestimeze participarea la revoltele antiguvernamentale. Unele lupte au fost bine organizate; țăranii au alcătuit detașamente și au pus stăpânire asupra unei suprafețe însemnate de teren.

Răscoalele au fost răspândite mai ales în Ucraina, scena de desfășurare a aproape jumătate dintre revoltele din martie. Autoritățile au fost neliniștite mai ales de rebeliunile din regiunile de graniță. Începând cu 16 martie, 15 din cele 17 unități administrative din raionul Tulcin s-au aflat în stare de insurecție. Reprezentanții guvernului sovietic au fost scoși afară din 50 de sate și înlocuiți cu starosti, bătrânii satului. Colhozurile au fost desființate în aproape toate satele din raion. Rebelii au bătut membri ai Partidului Comunist și ai Comsomolului și i-au alungat din sate. În unele locuri, rebelii înarmați au tras în detașamentele represive ale OGPU.

Agitațiile de a lungul graniței vestice a Ucrainei i-au trezit Moscovei teama unei intervenții poloneze. Pe 19 martie, Stalin l-a mustruluit pe șeful Administrației Politice de Stat a Ucrainei, Vsevolod Balițki, cerându-i să înceteze „să țină discursuri și să acționeze mai hotărât“. Jignit, Balițki a răspuns că se ducea personal în „zonele aflate în pericol“ și că nu stătea doar să se uite la lupte „din tren“.[24] Totuși, a

îndeplinit ordinele lui Stalin. Ordjonikidze, care s-a dus în Ucraina în inspecție, a scris că tulburările din regiunile de graniță erau reprimate cu ajutorul „forțelor armate care folosesc mitraliere și, în unele locuri, tunuri. Sunt 100 de morți și câteva sute de răniți“.[25]

Fiind foarte slab înarmați, țăranii nu au putut ține piept detașamentelor OGPU bine înarmate și comuniștilor mobilizați. Tentativele lor izolate de a-și uni forțele – trimițând mesageri și delegații în satele vecine sau bătând clopotele bisericilor în semn de alarmă – s-au dovedit ineficiente. Revoltele au rămas dispersate și necoordonate. Asemenea slăbiciuni au ușurat sarcina detașamentelor represive mobile și le-au permis să controleze zone vaste deodată. Arestările în masă ale căpeteniilor răscoalelor, ale chiaburilor și ale intelectualității rurale, alături de brutalitatea demonstrativă a forțelor guvernamentale, au subminat mișcarea de rezistență. De asemenea, comportamentul țăranilor era mult mai civilizat decât al reprezentanților guvernului. Ei nu-i ucideau, în general, pe călăii lor, ci doar îi alungau din sate. Drept consecință, forțele guvernamentale au suferit puține pierderi, parțial datorită promisiunilor false. Un alt factor important în scăderea intensității agitațiilor l-a reprezentat însămânțările de primăvară. Țăranii nu prea aveau timp de răzmeriță când trebuiau plantate culturile. Recolta de toamnă – de care depindea viața însăși – nu avea să apară dacă ei nu lăsau totul deoparte și nu se duceau pe câmp. Până la recolta din 1930, colectivizarea brutală fusese reluată, iar majoritatea țăranilor fuseseră siliți să intre în colhozuri.

Colectivizarea a fost piatra de temelie a dictaturii lui Stalin și toate celelalte trăsături ale sistemului stalinist pot fi văzute ca derivate ale acesteia. Actele de violență în masă comise împotriva celei mai numeroase clase din țară necesitau existența unui aparat represiv extins, completat de un sistem de lagăre și locuri de exil. În afara faptului că a arătat clar că teroarea era principalul instrument de guvernare, colectivizarea a distrus complet și aproape imediat nenumărate legături sociale tradiționale, a accelerat atomizarea societății și a făcut manipularea ideologică mult mai ușoară. Extragerea nestingherită și nemiloasă a resurselor materiale și umane

din regiunile rurale a facilitat urmărirea unor obiective economice absurd de ambițioase.

Colectivizarea forțată și industrializarea ineficientă au dat țării o lovitură de pe urma căreia nu și-a mai revenit complet niciodată. Între 1930 și 1932, sute de mii de „sabotori“ și de „chiaburi“ au fost împușcați sau închiși în lagăre și peste două milioane de chiaburi, împreună cu membrii familiilor lor, au fost trimiși în exil.[26] Mulți dintre cei exilați au fost sortiți pieirii în aceeași măsură ca și cei care au fost împușcați. Familiile de chiaburi au fost trimise să locuiască în barăci care nu îndeplineau condițiile unei locuințe, iar uneori, pur și simplu, căzeau din picioare. Condițiile de trai înfiorătoare, munca istovitoare și înfometarea au pricinuit dezastre de proporții, mai ales în rândul copiilor.[27]

Situația țăranilor care nu au fost arestați sau exilați nu era cu mult mai bună. Satul sovietic, distrus de colectivizare, a cunoscut o degradare gravă. Producția agricolă a scăzut brusc, iar sectorul creșterii animalelor domestice a fost greu lovit. Între 1928 și 1933, numărul cailor a scăzut de la 32 de milioane la 17 milioane, cel al bovinelor a scăzut de la 60 de milioane la 33 de milioane, iar cel al porcilor de la 22 de milioane la 10 milioane.[28] În ciuda unui asemenea declin al productivității, statul extrăgea din regiunile rurale o cotă tot mai mare din producția locală. Și totuși, în decursul perioadei sovietice, colhozurile nu au reușit să hrănească țara în mod satisfăcător. Majoritatea cetățenilor sovietici au supraviețuit cu rații mici. Multe perioade au fost marcate de foamete. Una dintre cele mai rele astfel de perioade a fost foametea din 1931–1933, rezultatul previzibil al Marelui Salt al lui Stalin.

Foametea

Când a venit vremea să anunțe rezultatele Primului Plan Cincinal, Stalin a fost nevoit să fie creativ. Folosindu-se de privilegiul puterii, nu a dat nici o singură cifră reală, ci, pur și simplu, a declarat că împăratul era cât se poate de îmbrăcat. Planul Cincinal, a spus el, fusese realizat înainte de termen![29] Investirea unor resurse vaste și tonele de echipament achiziționat din Occident au dat, bineînțeles, rezultate. S-au construit multe uzine moderne, iar producția industrială chiar a

crescut considerabil. Dar nu s-a întâmplat nici o minune. Obiectivele de neatins pe cinci ani nu au fost atinse, așa cum era de așteptat. Adevăratele cifre ale producției erau departe de cele prevăzute: 6,2 milioane de tone de fontă, în 1932, în loc de cele 17 milioane cerute; 21,4 milioane de tone de țiței, în loc de 45 de milioane; 48 900 de tractoare, în loc de 170 000; 23 000 de automobile în loc de 200 000.[30] În ceea ce privește bunurile de consum, situația era în mod deosebit lamentabilă.

Însă principala problemă cu Primul Plan Cincinal a fost că acesta a pus bazele unei abordări distrugător de ineficiente a industrializării. Sume și resurse enorme au fost folosite pentru niște lucrări de construcții care nu au fost finalizate niciodată; pentru echipamente cărora nu li s-a găsit niciodată utilizare, achiziționate din exterior cu rezerve de aur sovietice; pentru reproiectări extravagante, rezultatul inevitabil al grabei excesive; și pentru bunuri produse atât de prost încât erau inutilizabile. Sarcina de a aprecia cu aproximație aceste pierderi le revine istoricilor. Mult mai bine cunoscute sunt statisticile pentru un alt rezultat tragic al Marelui Salt – pierderile pricinuite de Marea Foamete.

Această foamete, al cărei apogeu a fost atins în iarna dintre 1932 și 1933, a secerat între 5 și 7 milioane de vieți omenești.[31] Multe alte milioane de oameni au rămas cu infirmități pentru tot restul vieții. Într-o perioadă de pace și de vreme relativ normală, regiunile agricole bogate au fost distruse și pustiite. Cu toate că foametea a fost un fenomen complex, posteritatea are tot dreptul s-o numească Foametea lui Stalin. Politica stalinistă a Marelui Salt a fost principala ei cauză; mai mult, deciziile luate de Stalin în 1932 și în 1933 au fost cele care, în loc să ușureze tragedia, au înrăutățit-o.

Foametea a fost rezultatul inevitabil al industrializării și al colectivizării. Sub aspectul productivității, colhozurile au reprezentat un substitut de slabă calitate pentru fermele distruse ale celor care fuseseră etichetați drept „chiaburi“. Singurul avantaj al colhozurilor a fost acela că ele ofereau statului un mijloc convenabil de extragere a resurselor din regiunile rurale. Exploatarea excepțională a țăranilor a avut două efecte: muncitorii agricoli erau slăbiți fizic de foame și nu aveau nici un interes să muncească, lucru care a provocat deznădejde

și apatie. Ei știau dinainte că tot ce creșteau urma să fie luat de stat, fiind astfel condamnați la o stare de semiinaniție, în cel mai bun caz. Câțiva ani de punere în practică a acestei politici au dus la o scădere graduală a productivității. În 1932, culturile nu au fost bune și, de asemenea, au fost prost recoltate.

Interesele statului și cele ale țăranilor erau diametral opuse. Politica statului de a extrage din regiunile rurale cât mai multe resurse cu putință era extrem de agresivă. Țăranii, asemenea victimelor foametei din întreaga lume, au folosit „armele celui slab".[32] Ei sabotau îndeplinirea obligațiilor față de stat și încercau să ascundă provizii ca să se hrănească. Stalin era foarte conștient de ostilitatea regiunilor rurale colectivizate forțat, dar a pus vina în totalitate pe umerii țăranilor. Ei declaraseră război guvernului sovietic, a anunțat el.

Amenințarea crizei era evidentă pentru toată lumea, inclusiv pentru Stalin, cu mult înainte ca foametea să ajungă în faza sa cea mai critică. Se puteau lua măsuri evidente care, dacă nu puneau capăt cu totul foametei, cel puțin ar fi putut să-i diminueze impactul. Prima ar fi fost stabilirea unor norme fixe pentru livrările de cereale către stat – cu alte cuvinte, înlocuirea sistemului de confiscare cu sistemul de taxe. Această măsură le-ar fi oferit țăranilor un imbold să crească producția. Stalin însă a respins această abordare.[33] El a preferat să extragă cât de mult posibil din regiunile rurale, fără nici o constrângere. O altă măsură pentru combaterea foametei ar fi putut fi aceea de a reduce exporturile de cereale sau chiar de a cumpăra cereale din afară. Astfel de achiziții se făcuseră în mod limitat în primăvara anului 1932, deci ele erau posibile în principiu.[34] Dar Stalin a refuzat să facă în continuare astfel de achiziții. Orice concesii care sugerau lipsa de chibzuință a Marelui Salt erau contrare caracterului său și un pericol politic la adresa dictaturii sale. Pentru a ușura presiunea pusă pe țărani, ar fi trebuit să se reducă ritmul creșterii industriale. Stalin a acceptat totuși în silă o asemenea temporizare în 1933, însă lentoarea cu care a acționat a costat milioane de vieți.

În toamna lui 1932, întârzierile critice, încăpățânarea și cruzimea îl aduseseră pe Stalin însuși într-un impas. Nu mai rămăsese nici o opțiune bună. Recolta produsă de regiunile rurale devastate în 1932 a fost și mai proastă decât recolta slabă din 1931. Între timp,

industrializarea a continuat în ritm rapid, iar datoria externă a Uniunii Sovietice pentru achizițiile de echipament și materii prime a atins noi cote. Date fiind aceste circumstanțe, exista doar un spațiu restrâns de manevră. Guvernul putea să mobilizeze toate resursele disponibile sau să intre în rezerve ori să facă apel la ajutorul internațional, așa cum făcuseră bolșevicii în timpul foametei din 1921–1922.[35] Aceste măsuri ar fi fost însoțite de costuri economice și politice, dar erau posibile. Probabil că Stalin nici nu le-a luat în considerare. În schimb, statul a pus și mai multă presiune pe regiunile rurale.

Documentele descoperite în ultimii ani zugrăvesc un tablou înspăimântător. Toate proviziile de hrană au fost confiscate de la țăranii care mureau de foame – nu doar cerealele, ci și legumele, carnea și produsele lactate. Grupuri de prădători, alcătuite din oficiali locali și activiști din orașe, căutau proviziile ascunse în așa-numitele *iama* (ascunzători în pământ), unde țăranii își păstrau cerealele, potrivit tradiției străvechi, ca un fel de asigurare pentru vremuri de foamete. Țăranii înfometați erau torturați ca să spună unde erau *iama* și alte depozite de alimente, care erau singura salvare a familiilor lor în fața morții. Erau bătuți, ținuți fără haine afară la temperaturi sub zero grade, arestați sau exilați în Siberia. Tentativele țăranilor care mureau de foame de a fugi în zone unde situația era mai bună au fost curmate cu brutalitate. Refugiații erau forțați să se întoarcă în satele lor, condamnați la o moarte lentă sau arestați. La mijlocul lui 1933, în jur de două milioane și jumătate de oameni se aflau în lagăre de muncă, în închisori sau în exil.[36] Mulți dintre ei au dus-o mai bine decât cei care au fost lăsați să moară de foame „în libertate“.

La apogeul său, la sfârșitul lui 1932 și începutul lui 1933, foametea a lovit o zonă populată de peste 70 de milioane de oameni: Ucraina, Caucazul de Nord, Kazahstanul și unele provincii rusești. Aceasta nu înseamnă că restul populației sovietice, de 160 de milioane de oameni, se hrănea normal. Multe persoane din regiunile care nu erau afectate oficial de foamete trăiau la limita inaniției. Toată țara a fost lovită de epidemii, în primul rând de tifos. Milioane de oameni au fost afectați de boli grave, au rămas infirmi sau au murit la câțiva ani după foamete din cauza agresiunii la care le fusese supus corpul. Și nici o statistică

nu poate să măsoare degradarea morală pe care a pricinuit-o foametea. Rapoarte secrete ale OGPU și ale partidului (*svodka*), mai ales din primele luni ale lui 1933, sunt pline de relatări despre practici răspândite de canibalism. Erau mame care își ucideau copiii, iar activiști demenți jefuiau și chinuiau populația.

Deși întreaga țară a suferit din cauza foametei și a represiunii în masă, Ucraina și Caucazul de Nord au fost zonele cele mai afectate.[37] În aceste două regiuni importante din URSS, politica punitivă de confiscare a cerealelor și teroarea s-au aplicat cu cea mai mare brutalitate. Două motive având legătură între ele explică concentrarea lui Stalin asupra acestor zone. Primul ar putea fi descris ca fiind de natură economică. Ucraina și Caucazul de Nord furnizau nu mai puțin de jumătate din totalitatea cerealelor colectate de stat. Dar, între 1932 și 1933, aceste regiuni au furnizat cu peste 40% mai puțin decât în anul precedent. Cu toate că diminuarea a fost compensată parțial de regiunile rusești producătoare de cereale, care, deși înfometate, își îndepliniseră cu mult peste așteptări planurile, aceste regiuni nu puteau să compenseze în totalitate deficitul. În 1932, statul colectase cu aproape 20% mai puține cereale decât în 1931.[38] Aceste cifre explică parțial cererile impuse de Stalin Ucrainei și Caucazului de Nord. El „își“ voia cerealele și îl înfuria faptul că aceste regiuni nu i le dădeau.

În al doilea rând, Stalin vedea criza din 1932 drept continuarea războiului împotriva țărănimii și drept un mijloc de consolidare a rezultatelor colectivizării și nu greșea. Într-o scrisoare către scriitorul sovietic Mihail Șolohov, din 6 mai 1933, el declara: „Stimații cultivatori de cereale purtau practic un război «tăcut» împotriva puterii sovietice. Un război prin înfometare.“[39] Fără îndoială, el socotea că țărănimea din Ucraina și din Caucazul de Nord era avangarda acestei armate țărănești care se lupta cu guvernul sovietic. Aceste regiuni fuseseră dintotdeauna focare de sentimente antisovietice, iar Ucraina se aflase în prima linie a mișcării împotriva colhozurilor în 1930. Numeroase cazuri de agitații au izbucnit și în Ucraina și în Caucazul de Nord în 1931–1932. Un alt motiv de îngrijorare îl reprezenta granița Ucrainei cu Polonia. Stalin se temea că

Polonia, care era ostilă URSS, putea să exploateze criza ucraineană.[40] Per ansamblu, așa cum arată Hiroaki Kuromiya, Stalin era suspicios față de toți țăranii, dar „țăranii ucraineni erau de două ori mai suspecți, atât pentru că erau țărani, cât și pentru că erau ucraineni“.[41]

Declarând colectarea de cereale drept un război, Stalin își dădea mână liberă lui însuși și le dădea și celor care îi duceau la îndeplinire ordinele. Baza ideologică a acestui război era mitul stalinist conform căruia „greutățile în materie de hrană“ erau rezultatul actelor de sabotaj ale „dușmanilor“ și ale „chiaburilor“. Orice aluzie la existența unei legături între criză și politica guvernamentală era respinsă categoric. Dând vina pentru întreaga penurie de hrană pe „dușmani“ și pe țărani, susținând, de asemenea, în același timp, ideea că dimensiunile foametei erau exagerate din răutate, Stalin s-a despovărat atât pe sine, cât și guvernul central, de vreo obligație de a-i ajuta pe cei flămânzi. O declarație făcută de secretarul general, în februarie 1933, la un congres al muncitorilor din brigăzile de șoc din cadrul colhozurilor, arată profunzimea cinismului său: „Una dintre realizările noastre este aceea că masele mari de țărani săraci, care înainte trăiau la limita inaniției, au devenit acum, în cadrul fermelor colective, țărani mijlocași, au dobândit siguranță materială. […] Este o realizare cum nu s-a mai văzut până acum în lume, cum nu a mai făcut nici un alt stat din lume până acum.“[42] Această declarație a fost făcută într-o perioadă în care, în fiecare zi, mureau mii de oameni.

Stalin nu putea să înșele pe toată lumea. În mai 1933, când foametea făcea ravagii, el s-a întâlnit cu colonelul Raymond Robins, un progresist american care simpatiza Rusia Sovietică. Robins era renumit pentru întâlnirile lui cu Lenin, ca membru al misiunii Crucii Roșii în Rusia, între 1917 și 1918. Contând pe ajutorul lui Robins în vederea consolidării relațiilor cu Statele Unite, Stalin a fost prietenos cu americanul și a adoptat un ton sincer. El știa că Robins era bine informat cu privire la realitățile sovietice și nu a îndrăznit să nege faptul că țara lui era chinuită de foamete. Ca răspuns la o întrebare directă despre recolta proastă din 1932, Stalin a recunoscut, după o lungă divagație, că „unii țărani mor de foame în prezent“. Motivele pe care le-a invocat pentru explicarea foametei erau pline de o inventivitate și o imaginație impresionante. Țăranii înclinați să fie

leneși, care se alăturaseră târziu colhozurilor și nu câștigau nimic de aici, erau cei care mureau de foame, a afirmat el. Țăranii independenți, care nu lucrau propriile loturi de pământ, ci trăiau pe seama furtului de cereale de la colhozuri, erau, de asemenea, „grozav de înfometați“. Ei nu au mai avut chipurile ce mânca după ce se introduseseră pedepse aspre pentru furt.[43] Ca să fie tacâmul complet, Stalin l-a asigurat pe Robins că statul ajuta victimele foametei, chiar dacă membrii colhozurilor erau împotriva unui astfel de ajutor: „Colhoznicii sunt foarte furioși pe noi – leneșii nu ar trebui să fie ajutați, n-au decât să moară. Așa sunt ei.“[44] Robins nu a fost, probabil, convins, însă, ca un diplomat ce era, nu l-a presat pe Stalin.

Deși e greu de știut cât anume credea Stalin din propriile explicații, conversațiile lui cu Robins ne spun ceva despre modul lui de gândire. În primul rând, știa, după câte se pare, de foamete și a recunoscut-o ca pe un fapt real, nu ca pe o ficțiune inventată de „dușmani“. În al doilea rând, nu pare să dea multă importanță propriilor relatări despre complotul viclean al dușmanilor și al sabotorilor. Nu menționează această „problemă“ nici măcar o dată în discuțiile lui cu Robins, ceea ce poate sugera că știa adevăratele cauze ale foametei și legăturile ei cu colectivizarea. Dar este îndoielnic faptul ca el să fi recunoscut vreodată vreo greșeală, chiar și în fața celor mai apropiați tovarăși ai lui. Numai explicațiile mitice ale realității îi slujeau scopul. Afirmațiile despre dușmani, despre sabotajul țăranilor sau despre greșelile responsabililor locali îi permiteau să se despovăreze de vină și să osândească milioane de oameni fără să șovăie.

Comentariile lui Stalin nu dezvăluie exact ceea ce știa el despre foamete. La ce se gândea el când a recunoscut în fața lui Robins că unii țărani erau „grozav de înfometați“? Avea el oare în fața ochilor minții imagini cu schelete ambulante; cu oameni disperați care căutau resturi de animale îngropate; cu mame înnebunite de foame care își ucideau propriii copii? Probabil că nu. El se întâlnea cu oamenii obișnuiți numai la evenimente aranjate, iar Moscova, pe care o vedea, de obicei, de la fereastra mașinii lui era fațada relativ bine hrănită a puterii sovietice. Rapoartele OGPU care au fost descoperite de curând oferă o descriere detaliată a foametei, a canibalismului și a răspândirii sentimentelor antisovietice în rândul maselor.[45] Dar nu știm dacă

Stalin citea aceste rapoarte. Un document convingător pe care știm cu siguranță că l-a citit este scrisoarea lui Mihail Șolohov din 4 aprilie 1933.[46] Scriitorul îngrozit a descris cu detalii înfricoșătoare ce se petrecea în apropierea casei lui din Veșenskaia, în Caucazul de Nord:

> Am văzut lucruri pe care le voi ține minte cât voi trăi [...]. În timpul nopții – cu un vânt strașnic și cu temperaturi sub zero grade, când până și câinii se ascund de frig – familiile date afară din casele lor [pentru că nu au reușit să predea cotele de cereale] au făcut focuri în aer liber pe drumurile de țară și s-au așezat lângă ele. Și-au înfășurat copiii în cârpe și i-au așezat pe pământul care fusese încălzit de foc. Plânsetul necurmat al copiilor se auzea peste tot pe aceste drumuri [...]. La colhozul Bazkovski au scos afară o femeie cu un copil. Ea și-a petrecut noaptea umblând prin sat și rugându-se să fie primită înăuntru împreună cu copilul ei, ca să se încălzească. Nimeni nu a primit-o [se dădeau pedepse severe pentru ajutorarea „sabotorilor"]. Până dimineață, copilul murise de frig în brațele mamei.

Scrisoarea lui Șolohov descrie cum erau forțați să dea cerealele cei care erau suspectați că strângeau produse pe furiș: prin bătăi în masă, prin înscenarea unor execuții, prin însemnarea cu fierul încins și prin spânzurarea de gât, astfel încât să se provoace asfixierea parțială în timpul interogatoriilor, printre alte metode. Scriitorul nu a încercat să ascundă faptul că abuzurile criminale săvârșite în raionul Veșenski făceau parte dintr-o campanie intenționată a autorităților regionale – nu erau „devieri" ale fanaticilor locali. Dar, din motive evidente, el nu a insistat asupra acestui punct.

Stalin a primit veștile cu lejeritate. A ordonat ca raionul Veșenski să primească mai multe cereale ca ajutor și să se efectueze o anchetă în privința abuzurilor descrise de Șolohov. În general însă, el a sprijinit autoritățile locale. Într-un răspuns către Șolohov, l-a acuzat pe scriitor că era părtinitor și că închidea ochii în fața acțiunilor de sabotaj ale țăranilor. Membrii conducerii locale, dintre care unii fuseseră inițial condamnați la pedepse grele pentru abuzuri, au fost achitați, în cele din urmă. La ordinele lui Stalin, au fost doar înlăturați din funcțiile lor

și mustrați. Nu au fost nici măcar dați afară din partid.[47] Stalin nu avea de gând să se retragă din războiul său împotriva țăranilor, indiferent cât de multe vieți nevinovate piereau pe parcursul acestuia.

„Moderatul“

Victoria asupra țăranilor avea toate trăsăturile unei înfrângeri. În ciuda cruzimii extreme a campaniei, planul de colectare a cerealelor nu a fost îndeplinit. Iar deficitul de 20%, în ceea ce privește colectările de cereale, dintre recolta slabă din 1931 și cea dezastruoasă din 1932, oricât ar fi fost de prost, a pălit în comparație cu decimarea animalelor domestice. Dacă măsurile brutale nu puteau să stoarcă hrană din regiunile rurale, ce era de făcut mai departe? Continuarea politicii de confiscare – *prodrazverstka* – nu ar fi făcut decât să ucidă mai departe populația. Și politica industrializării forțate se dovedea nesustenabilă. Valul nebun de investiții de capital în industria grea își atinsese limita. Apelul lui Troțki de a declara anul 1933 „un an al refacerii economice“ a avut ecou în rândul oponenților lui Stalin, care i-au solicitat să reducă ritmul de creștere.[48]

Chiar și neobositul aparat al terorii începea să scârțâie. În 1933, rețeaua vastă de lagăre și de închisori nu mai putea să gestioneze șuvoiul tot mai mare de arestați. Guvernul a adoptat măsuri urgente pentru crearea unor așezări izolate, care să găzduiască două milioane de deportați interni, dar acest program a eșuat din cauza lipsei de resurse. În cele din urmă, numai aproximativ 270 000 de oameni au fost trimiși în exil intern.[49] Capacitatea aparent nelimitată de distrugere și de izolare a „dușmanilor“ a avut, după câte se pare, limitele ei. Și, deși execuția, arestarea și deportarea unui număr uriaș de persoane au ajutat guvernul să mențină controlul, chiar și Stalin vedea că teroarea submina funcționarea lină a sistemului în aceeași măsură în care o consolida.

Toate aceste disfuncționalități au slăbit URSS într-o perioadă de creștere a tensiunilor internaționale. Unul dintre primele semne ale iminenței războiului a fost ocuparea Manciuriei de către Japonia, la sfârșitul lui 1931. „Japonezii se pregătesc în mod sigur (în mod sigur!) pentru un război împotriva URSS, iar noi trebuie să fim gata de orice (trebuie!)“, i-a scris Stalin lui Ordjonikidze, în iunie 1932.[50] În

Extremul Orient sovietic a fost inițiată o campanie urgentă de comasare de trupe militare. Dar și Europa era în fierbere. În ianuarie 1933, în timp ce Uniunea Sovietică era în chinurile foametei, naziștii veneau la putere în Germania. Strategia bolșevicilor pe plan european, care era axată pe consolidarea relațiilor cu Republica de la Weimar, trebuia să fie revizuită imediat. Confruntat cu amenințări tot mai mari dinspre Est și dinspre Vest, Stalin a fost silit să încerce să încheie alianțe cu democrațiile occidentale. Pe 19 decembrie 1933, Biroul Politic a adoptat o rezoluție strict secretă privitoare la posibila intrare a URSS în Liga Națiunilor și la încheierea unui tratat regional de apărare reciprocă împotriva Germaniei cu mai multe țări occidentale, inclusiv cu Franța și Polonia.[51] Stalin a înțeles că această nouă politică externă nu era posibilă decât dacă transmitea semnale clare că URSS stalinistă era o țară „normală“, și nu doar un dușman avantajos al fascismului. Regimul sovietic avea nevoie să-și îmbunătățească reputația. Nu era nevoie ca liderii sovietici să-și schimbe haina militară cu un frac, dar trebuiau, cel puțin, să-și încheie nasturii.

Stalin îi adusese pe bolșevici într-o fundătură. Resursele care făcuseră posibil Primul Plan Cincinal fuseseră epuizate. Prea târziu pentru nenumăratele victime ale politicilor lui, a acceptat măsuri care puteau și ar fi trebuit să fie adoptate cu ani buni înainte.

Primele dintre aceste măsuri au fost unele concesii minore, dar cruciale, acordate țărănimii. Cu toate că statul stalinist a continuat să se bazeze în primul rând pe constrângerea regiunilor rurale, au existat schimbări importante. Recunoscând în esență răul colosal provocat de confiscările nelimitate, guvernul a introdus, în ianuarie 1933, cote fixe pentru livrările de cereale (o taxă plătită în natură, sau *prodnalog*, în limbajul sovietic oficial). Țăranilor li s-a promis că aveau să se fixeze cote previzibile pentru cantitatea de produse care urma să fie luată și că aveau să primească dreptul de a-și vinde surplusul. Decizia care prevedea această schimbare nu a fost pusă în practică niciodată, dar a reprezentat o piatră de hotar în tranziția de la comunismul de război, din timpul lui Stalin, care a caracterizat Primul Plan Cincinal, la NEP din timpul lui Stalin, care a caracterizat cel de-al Doilea Plan Cincinal.

În cadrul acestei tranziții au fost adoptate alte decizii, mai practice și mai eficiente.

Stalin le-a permis cu greu țăranilor să dețină mici loturi private de pământ pe care puteau să le cultive pentru propriul câștig, o concesie de mare importanță pentru supraviețuirea regiunilor rurale și a țării în ansamblu. La primul congres al „colhoznicilor udarnici“ (muncitori din brigăzile de șoc de la fermele colective), din februarie 1933, el a promis că statul avea să ajute fiecare gospodărie din colhoz să capete o vacă în decursul următorilor doi ani.[52] Treptat, au intrat în vigoare legi care garantau posesia de loturi pentru cultivarea pământului. Această expansiune a agriculturii private a fost extrem de importantă, netezind calea către un nou compromis între stat și țărani. Țăranii, care nu câștigau aproape nimic lucrând la fermele colective, aveau să poată acum s-o scoată la capăt cultivând propriile loturi de pământ. Cu toate că țăranii trebuiau să plătească taxe exorbitante pentru aceste loturi, ele erau excepțional de productive. Deși agricultura privată reprezenta o parte minusculă în comparație cu pământurile colhozurilor, statisticile oficiale din 1937 arată că ea furniza 38% din zarzavatul și cartofii din țară, ca și 68% din carnea și produsele lactate.[53] Când a venit o altă perioadă de foamete, în urma recoltei proaste din 1936, agricultura privată a fost cea care a ajutat țara să supraviețuiască, subliniind din nou cât de greșit fusese planul inițial de colectivizare. Dacă graba dementă în vederea colectivizării totale ar fi fost ajustată astfel încât să permită existența loturilor private, țăranii (și agricultura sovietică) nu ar fi fost complet distruși peste noapte.

La fel de întârziate și inevitabile au fost schimbările din politica industrială. Primele semne firave că statul era obligat să pună capăt politicii distructive a industrializării forțate și represiunii împotriva celor care dirijau economia sovietică au apărut în 1931–1932. La ședința plenară a Comitetului Central din ianuarie 1933, Stalin a venit cu un nou set de lozinci care să însoțească noile politici. Deși a anunțat că se întrevedeau noi lupte de clasă, el a promis totuși că ritmul construcției industriale din timpul celui de-al Doilea Plan Cincinal avea să fie redus semnificativ. Spre deosebire de multe alte lozinci, aceasta nu s-a dovedit a fi una goală de conținut. Pe lângă creșterea redusă a investițiilor de capital în industrie, în 1934–1936, s-au

introdus diverse experimente și reforme care aveau ca scop sporirea independenței economice a întreprinderilor și regenerarea stimulentelor financiare pentru forța de muncă. Ideea unei economii bazate pe schimbul de bunuri fusese deja respinsă definitiv ca una „stângistă“, „banii“ și „comerțul“ nu mai erau cuvinte murdare, iar necesitatea de a întări rubla era un subiect fierbinte. Faptul că Stalin schimba orientarea economică a devenit clar în comentariile lui în timpul unei discuții despre abolirea sistemului de rații, de la ședința plenară din noiembrie 1934:

> De ce abolim sistemul de rații? În primul rând pentru că vrem să întărim economia bazată pe numerar. […] Economia bazată pe numerar este unul dintre puținele aparate economice burgheze pe care noi, socialiștii, trebuie să le folosim din plin. […] Este foarte flexibilă; avem nevoie de ea. […] Ca să extindem schimbul comercial, ca să extindem comerțul sovietic, ca să întărim economia bazată pe numerar – acestea sunt principalele motive pentru care inițiem această reformă. […] Banii vor începe să circule, banii vor fi la modă, ceea ce nu s-a întâmplat de ceva timp; economia bazată pe numerar va fi consolidată.[54]

La baza acestei liberalizări s-a aflat recunoașterea importanței intereselor personale și a stimulentelor materiale. Predicile despre ascetism, apelurile la sacrificiu și ostilitatea față de salariile mari, care caracterizaseră Primul Plan Cincinal, au fost înlocuite de concentrarea pe „cultură și o viață prosperă“. În locul imaginilor mitice ale unui viitor al socialismului îmbelșugat, care fuseseră promovate odată cu Primul Plan Cincinal, poporului sovietic, mai ales populației urbane, i se oferea acum perspectiva unor bunuri pământești tangibile: o cameră proprie, mobilă, îmbrăcăminte, un regim alimentar acceptabil și mai mult timp liber. Posibilitatea îmbunătățirii standardului de viață era utilizată în mod deliberat pentru a motiva forța de muncă.

Îmbunătățirea calității vieții după recolta bogată din 1933 a fost, bineînțeles, remarcabilă numai prin contrast cu foametea în masă din anii precedenți. În magazinele din orașele mari, rafturile începeau să se umple, în timp ce zonele rurale continuau să fie înfometate. Dar, în

comparație cu anii 1932–1933, aceste zone care cunoșteau foamea erau „o nimica toată“, la fel cum arestările și deportările care continuau puteau fi considerate drept „o nimica toată“ în comparație cu cele din anii anteriori. Pentru o vreme, teroarea de stat a continuat într-un ritm scăzut și previzibil. Această scădere în intensitate a început cu o directivă specială semnată de Stalin în mai 1933, care cerea eliberarea unora dintre cei arestați pentru „infracțiuni minore“ din închisorile suprapopulate și interzicea poliției secrete să mai efectueze arestări și deportări în masă.[55]

Stalin a continuat să manifeste respect față de „legalitatea socialistă“. La îndemnul lui, Biroul Politic a votat, în februarie 1934, desființarea odiosului OGPU și plasarea poliției politice în subordinea nou- înființatului Comisariat al Poporului pentru Afaceri Interne (NKVD), combinând-o cu birourile mai inofensive pentru aplicarea legii și siguranță publică. Pe hârtie, s-au extins drepturile oamenilor în cadrul sistemului judiciar obișnuit, iar puterea organismelor extrajudiciare – instrumentele terorii în masă – a fost limitată.[56] Tratarea anumitor chestiuni de drept, în care Stalin a jucat, în mod clar, un rol, a fost deosebit de semnificativă. În cadrul sistemului politic sovietic, aceste semnale din partea *vojd*-ului erau cele care le arătau demnitarilor guvernamentali drumul înainte.

Unul dintre primele astfel de semnale a fost legat de condamnarea lui Aleksei Seliavkin. În timpul vânătorii de vrăjitoare de la începutul anilor 1930, Seliavkin, un înalt oficial din domeniul industriei grele și veteran decorat al Războiului Civil, fusese condamnat la zece ani pentru că vânduse documente militare secrete. Într-o petiție trimisă din lagărul de muncă, Seliavkin afirma că anchetatorii lui îi dictaseră o mărturisire falsă și că îl forțaseră să o semneze, amenințându-l cu împușcarea.[57] Această petiție a sosit la momentul potrivit. Stalin (fără permisiunea căruia Seliavkin nu ar fi fost niciodată arestat, în primul rând) dădea acum semne de indulgență. Nu este surprinzător că, în urma unei investigații, a reieșit că poliția secretă fabricase dovezile. În 5 iunie 1934, Biroul Politic a anulat condamnarea lui Seliavkin și a cerut „atenție față de deficiențele serioase ale modului în care a fost tratat cazul de către anchetatorii OGPU“.[58]

Anularea condamnării lui Seliavkin a fost numai începutul. În septembrie 1934, Stalin a ordonat Biroului Politic să înființeze o comisie care să investigheze alte câteva dosare deschise împotriva „sabotorilor“ și „spionilor“. A cerut comisiei să-i elibereze pe cei nevinovați, să epureze din OGPU adepții anumitor „tehnici de investigare“ și să-i pedepsească „fără favoritisme“. „În opinia mea“, a scris el, „aceasta este o chestiune serioasă și trebuie să fie dusă până la capăt.“ Documentele care au supraviețuit arată faptul că această comisie chiar și-a luat în serios treaba, adunând dovezi ale abuzurilor poliției secrete. Nu duceau lipsă de astfel de cazuri.[59]

Apoi a avut loc asasinarea șefului de partid de la Leningrad, Serghei Kirov. Comisia nu și-a încheiat niciodată sarcina.

Dacă nu ar fi fost asasinarea lui Kirov, ar fi existat oare un efort serios de a pune capăt abuzurilor poliției secrete? Dovezile sugerează altceva. Deși s-au înregistrat mai puține arestări în 1934, numărul victimelor represiunii tot era de ordinul sutelor de mii. Stalin însuși trimitea semnale contradictorii. În septembrie 1934, la apogeul campaniei pentru „legalitatea socialistă“, Biroul Politic a aprobat execuția unui grup de angajați de la Combinatul Metalurgic Stalin din Siberia, care au fost acuzați de spionaj în favoarea Japoniei. Stalin a fost cel care a instigat la arestarea lor, scriind: „Toți cei care sunt prinși că spionează pentru Japonia trebuie să fie împușcați“.[60] Au existat și alte exemple. Temelia sistemului de opresiune a lui Stalin nu a fost demantelată niciodată. „Moderația“ din 1934 nu a fost nimic altceva decât o ajustare temporară a gradului terorii.

Deși această moderație a fost inconsecventă și limitată, ea sugera totuși recunoașterea faptului că Marele Salt fusese nechibzuit. Teoretic, această schimbare forțată de direcție ar fi putut să-l arunce pe Stalin într-o lumină nefavorabilă și să trezească nemulțumiri față de el. Astfel de deducții aparent logice i-au făcut pe istorici să susțină existența unor comploturi și intrigi împotriva lui Stalin în rândurile partidului. Un punct central al acestor teorii îl reprezintă Serghei Kirov, un tovarăș apropiat al lui Stalin și șeful de partid de la Leningrad. Confuzia care învăluie circumstanțele asasinării lui Kirov și represiunile care au urmat după aceasta i-au făcut pe unii să ajungă la concluzia că în spatele noii moderații politice s-a aflat, de fapt, Kirov,

transformându-l într-o persoană în jurul căreia se putea grupa o mișcare antistalinistă. Această speculație, vehiculată foarte mult, se bazează numai pe memoriile unor oameni care aveau informații din surse secundare sau terțe despre datele principale legate de această chestiune.[61]

Dacă lăsăm la o parte numeroasele discrepanțe ce apar în aceste relatări ale „martorilor oculari“, rămânem cu următoarea imagine. În timpul celui de-al XVII-lea Congres al Partidului, mai mulți înalți oficiali din partid (sunt menționate diverse nume) au discutat posibilitatea înlăturării lui Stalin din funcția de secretar general și a înlocuirii lui cu Kirov. Kirov a refuzat această propunere, dar Stalin a aflat ceva despre planuri. Potrivit unor relatări, Kirov însuși i-a spus lui Stalin ce puneau la cale ceilalți. La alegerile pentru Comitetul Central, din cadrul acestui congres, mulți delegați au votat, după câte se presupune, împotriva lui Stalin. Se spune că, atunci când a aflat acest lucru, Stalin a ordonat eliminarea tuturor buletinelor de vot de pe care numele lui era tăiat. Peste zece luni, a pus la cale asasinarea lui Kirov ca să elimine un rival periculos. Aceste relatări contradictorii nu au inspirat niciodată multă încredere, iar acum, când s-au deschis arhivele, ele par să fie și mai puțin convingătoare. O serie de cercetări minuțioase nu au reușit să scoată la iveală nici măcar dovezi incidentale ale unui complot împotriva lui Stalin.

Detaliile carierei lui Kirov în rândurile partidului oferă puține dovezi în favoarea faptului că el s-ar fi bucurat de o poziție politică independentă și mai multe în favoarea contrariului. Asemenea altor membri ai Biroului Politic, în anii 1930, Kirov era omul lui Stalin. Inițiativele lui se limitau la nevoile Leningradului – solicitări pentru lucruri precum noi investiții de capital și resurse sau pentru deschiderea de noi magazine. El venea rar la Moscova ca să participe la reuniunile Biroului Politic și participa la fel de rar la votarea rezoluțiilor sau a membrilor acestuia. Nu numai că Serghei Kirov nu era un reformator, dar documentele disponibile nici măcar nu arată că el avea un rol important în dezvoltarea sau implementarea deciziilor politice la nivel înalt. Era tovarășul de luptă fidel al lui Stalin și așa a rămas până la sfârșit. În interiorul partidului, el nu a fost privit niciodată ca un lider politic pe picior de egalitate cu Stalin și nu a

susținut vreun program politic diferit de cel al lui Stalin.[62] Moartea lui a avut un efect incomparabil mai mare asupra dezvoltării țării decât viața lui. Așa cum se întâmplă adesea, Kirov a devenit, prin moarte, o legendă.

Asasinarea

Kirov a fost ucis pe 1 decembrie 1934, la sediul principal al bolșevicilor din Leningrad, de la Institutul Smolnîi, o clădire în stil neoclasic care, odinioară, fusese sediul primei instituții de învățământ pentru fete din Rusia. În cele șapte decenii care s-au scurs între atentatul din 1918 la viața lui Lenin și sfârșitul regimului sovietic, aceasta a fost singura tentativă de asasinat reușită împotriva unui înalt oficial sovietic. Dar nu asta a atras atenția istoricilor. Focurile trase în Institutul Smolnîi au fost urmate de o nouă intensificare a represiunii, care este considerată adesea drept un pas către Marea Teroare din 1937 și 1938 și consolidarea finală a dictaturii lui Stalin. Avantajul politic evident pe care Stalin l-a obținut de pe urma asasinării lui Kirov i-a făcut pe istorici să suspecteze că el s-ar fi aflat în spatele acesteia. Astfel de suspiciuni chiar au făcut parte din propaganda oficială din timpul efortului de destalinizare al lui Hrușciov și din timpul perestroikăi lui Gorbaciov. Cu toate că rareori este util ca politicienii să se implice în interpretarea evenimentelor trecute, se poate ca acest caz să fie o excepție. Numeroasele comisii înființate de Hrușciov și de Gorbaciov au strâns și au studiat o mulțime de probe, care ne oferă o imagine destul de completă a ceea ce s-a petrecut la Leningrad pe 1 decembrie 1934 și după crimă.[63]

În seara de 1 decembrie, a fost programată o întrunire a membrilor de bază ai partidului, ce trebuia să aibă loc la Palatul Taurida din Leningrad. Kirov trebuia să țină un discurs despre rezultatele ședinței plenare a Comitetului Central care avusese loc la Moscova în ziua anterioară. Tema discutată a fost desființarea, în viitorul apropiat, a sistemului de rații, o schimbare care avea să afecteze practic întreaga populație a țării. În ziare se publicase deja un anunț despre întrunire, iar Kirov și-a petrecut toată ziua pregătindu-și discursul. În jurul orei patru, a chemat o mașină și s-a îndreptat către cabinetul lui de la Smolnîi. A folosit intrarea principală a clădirii și a urcat la etajul al

treilea, unde se aflau cabinetul lui și birourile comitetului regional. A străbătut coridorul principal de la etajul al treilea și a luat-o la stânga pe un coridor mai mic care ducea la cabinetul lui. Era sarcina body-guardului său, Mihail Borisov, să-l păzească pe șeful de partid în interiorul clădirii. Borisov mergea la o distanță mică în urma lui Kirov. Când Kirov a intrat pe coridorul mic ce ducea către cabinetul lui, Borisov a continuat să înainteze pe coridorul principal. L-a pierdut din vedere pe Kirov pentru câteva clipe.

Leonid Nikolaev, membru de partid și fost angajat al Comitetului Regional din Leningrad, se pregătea să-l împuște pe Kirov în seara aceea la Palatul Taurida. Ca să poată intra, avea nevoie de o invitație și venise până la Smolnîi ca să obțină una, bizuindu-se pe ajutorul unor cunoștințe care lucrau acolo. Deoarece avea carnet de membru de partid, nu a întâmpinat dificultăți la intrarea în clădire. Când umbla pe coridoarele acesteia, Nikolaev l-a văzut dintr-odată pe Kirov venind înspre el. Nikolaev s-a întors și l-a lăsat pe Kirov să treacă. Întrucât nu era nimeni între el și ținta lui, Nikolaev a hotărât să-și ducă la îndeplinire planul imediat. L-a urmat pe Kirov pe coridorul care ducea către cabinetul lui, a alergat spre el și l-a împușcat în ceafă. Nikolaev a încercat apoi să se împuște în tâmplă, dar a fost împiedicat să facă acest lucru. Borisov și câțiva membri ai personalului de la Smolnîi veniseră în fugă atunci când au auzit împușcătura și l-au văzut pe Kirov zăcând plin de sânge pe podea. Totul s-a terminat într-o clipă.

Doctorii și șefii NKVD de la Leningrad au fost chemați la Smolnîi. Lui Stalin i s-a telefonat la cabinetul lui de la Kremlin. Imediat ce a aflat de moartea lui Kirov, secretarul general a convocat o serie de întruniri. În dimineața următoare, de 2 decembrie, devreme, a sosit la Leningrad cu un tren special. În aceeași zi, s-a alăturat altor membri ai echipei de la Moscova care îl interoga pe Nikolaev. Era imposibil ca Stalin să nu fi observat că Nikolaev nu era un terorist tipic motivat ideologic.

În decembrie 1934, Leonid Vasilievici Nikolaev avea 30 de ani. El s-a născut într-o familie din clasa muncitoare din Sankt-Petersburg și și-a pierdut tatăl la o vârstă fragedă. Familia lui s-a zbătut în sărăcie, iar Leonid nu a putut să meargă până la vârsta de 11 ani din cauza rahitismului. Dosarul recrutării sale pentru instrucție militară oferă o descriere detaliată a trăsăturilor fizice pe care le avea la vârsta de 20

de ani: brațe lungi, care ajungeau până la genunchi, un bust alungit și o înălțime de aproximativ un metru și jumătate. Nikolaev era deseori bolnav și era certăreț, totuși la începutul vieții lui profesionale a avut destul de mult succes. Întrucât avea origini sociale „adecvate“, a reușit să obțină o slujbă la Comsomol și să se înscrie în partid, pași care i-au deschis calea către alte poziții avantajoase, inclusiv la Comitetul Regional din Leningrad, unde lucra în aceeași clădire în care mai târziu avea să îl ucidă pe Kirov. Dar, fiind înclinat să intre în conflicte, el nu a putut păstra prea mult timp nici o slujbă. A fost șomer în lunile de dinaintea asasinatului și și-a petrecut timpul depunând plângeri pe la diverse instituții și punând la cale răzbunări. Numeroasele jurnale, scrisori și alte scrieri, care au fost confiscate după arestarea lui, arată faptul că era labil psihic. În plângerile lui, relata diverse nedreptăți pe care le sesizase, cerea o slujbă și bilete la stațiune, adopta un ton amenințător și lua atitudinea unui erou al cărui nume avea să rămână în istorie alături de cele ale marilor revoluționari din trecut.

Un alt factor ce a contribuit la starea de spirit a lui Nikolaev a fost relația cu soția lui, Milda Draule, pe care a întâlnit-o când lucrau amândoi la Comsomol. Draule, care, în 1934, avea 33 de ani, pare să fi fost o femeie atrăgătoare, a cărei carieră, spre deosebire de cea a lui Nikolaev, era promițătoare. În 1930, prin niște relații vechi, a obținut o poziție în secretariatul birourilor Comitetului Regional din Leningrad. Se zvonea, înainte de moartea lui Kirov, că Draule avea o relație cu acesta, iar speculațiile despre o legătură amoroasă au persistat de atunci.[64] Există motive să credem că mariajul lui Kirov, din care nu s-au născut copii, a fost unul nefericit. Soția lui, cu patru ani mai în vârstă decât el, era deseori bolnavă și petrecea luni de zile departe de casă, în sanatorii sau în case de odihnă. Deși nu există probe clare care să dovedească existența unor legături intime între Kirov și Draule, această posibilitate trebuie să fie luată în calcul. Chiar dacă Nikolaev nu credea aceste zvonuri, nu putem presupune decât că ele i-au cultivat animozitatea față de Kirov.

Acesta era omul adus în fața lui Stalin la Smolnîi, pe 2 decembrie. *Vojd*-ul a fost informat pe scurt, fără îndoială, cu privire la munca și la istoricul lui Nikolaev în cadrul partidului, care nu excelau, și poate că i

s-au adus la cunoștință discret și zvonurile despre Kirov și Draule. Aspectul lui Nikolaev a venit în sprijinul ideii că asasinatul a fost actul unui om singuratic plin de resentimente, cu abilități mintale îndoielnice. El a fost adus în fața comisiei de la Moscova imediat după o criză gravă de isterie pricinuită de crimă și de propria tentativă eșuată de suicid. Molotov, care era împreună cu Stalin, și l-a amintit pe Nikolaev după cum urmează: „Sfios. […] Mic și costeliv. […] Cred că trebuie să-l fi înfuriat ceva […] și arăta ca și cum ceva îl jignise.“[65]

Stalin a văzut probabil același lucru pe care și-l amintește Molotov, dar nu-i servea la nimic să-l trateze pe Nikolaev ca pe un singuratic dezechilibrat. Chiar înainte să plece la Leningrad, fusese pusă la punct o relatare oficială despre asasinarea lui Kirov. În ziua următoare, ziarele sovietice au anunțat că moartea lui Kirov fusese provocată „de mâna trădătoare a unui dușman al clasei muncitoare“. Această interpretare era pe deplin previzibilă. De mâna cui altcuiva putea să fie ucis un membru al Biroului Politic? Ceva atât de mărunt precum crima comisă de un soț gelos era de neconceput. Acest rol i s-ar fi potrivit numai unui dușman viclean al poporului. Orice altă interpretare arunca întregul regim, nu numai pe Kirov, într-o lumină nefavorabilă, făcându-l să pară incapabil să-și protejeze liderii de singuraticii bolnavi mintal. Narațiunea asupra căreia s-a convenit s-a potrivit cu suspiciunea extremă a lui Stalin și cu setea lui de putere.

Înainte să revină la Moscova, în seara de 3 decembrie, Stalin a ordonat să se fabrice un dosar care să arate că Nikolaev făcea parte dintr-o organizație alcătuită din foști opozanți, adepți ai lui Zinoviev, care exercitase puterea în Leningrad în anii 1920, ca șef al administrației locale. Această sarcină le-a revenit anchetatorilor NKVD-iști de la Moscova și comisarilor politici ai lui Stalin – Nikolai Ejov și Aleksandr Kosarev, care au rămas la Leningrad. Doi ani mai târziu, la ședința plenară din februarie-martie 1937, Ejov a spus următoarele despre sarcina care îi fusese încredințată: „Tov. Stalin […] ne-a chemat pe mine și pe Kosarev și a spus: «Căutați asasini printre adepții lui Zinoviev»“.[66] Această sarcină necesita, bineînțeles, creativitate și încălcarea legii. Nu numai că Nikolaev nu fusese vreodată membru al vreunui grup de opoziție, dar NKVD nu dăduse niciodată peste cele mai neînsemnate dovezi ale unor simpatii față de

opoziție. Singura cale prin care se putea stabili o legătură între Nikolaev și adepții lui Zinoviev era să se inventeze dovezi, așa că exact asta au făcut cekiștii sub privirile vigilente ale lui Stalin. În timpul investigației, lui Stalin i s-au trimis aproximativ 260 de procese-verbale ale interogatoriului deținutului și multe rapoarte. El s-a întâlnit cu membri importanți ai NKVD, cu procuratura și cu colegiul militar de la Curtea Supremă, ca să discute despre anchetă și despre proces. Documentele istorice arată că a aranjat personal ședințele de la tribunal și a adunat grupurile de acuzați din cazul Kirov.[67]

În conformitate cu ordinele lui Stalin, au avut loc mai multe procese la sfârșitul lui 1934 și începutul lui 1935. Zeci de foști opozanți, despre care anchetatorii au spus că aveau legături cu Nikolaev, au fost condamnați la moarte prin împușcare sau întemnițați.[68] Responsabilitatea politică și morală pentru asasinarea lui Kirov a fost pusă pe umerii foștilor lideri ai opoziției, Zinoviev și Kamenev, care au fost, de asemenea, aduși în fața tribunalului. Dovezile pe baza cărora au fost condamnați au fost fabricate într-un mod strigător la cer. Stalin își regla conturile cu vechii săi rivali politici și îi acuza de crime pe care aceștia nu le comiseseră.

Modul în care Stalin a exploatat asasinarea lui Kirov a dat naștere multor suspiciuni de a lungul anilor. Mulți l-au acuzat pe Stalin că organizase el însuși asasinatul. Primele tentative serioase de cercetare a unor astfel de acuzații au fost întreprinse în timpul dezghețului lui Hrușciov și au continuat, cu mici întreruperi, până la începutul anilor 1990. Aceste investigații au scos la iveală câteva probe indirecte referitoare la implicarea lui Stalin, dar nici o dovadă. În acest moment, nu este verosimil că se va mai găsi vreuna.

Până la începutul anilor 1990, majoritatea teoriilor despre un complot al lui Stalin împotriva lui Kirov au urmat același fir principal al narațiunii. Nemulțumit de popularitatea tot mai mare a lui Kirov, Stalin a hotărât să se ocupe de această situație și, apoi, să folosească asasinatul ca pretext pentru represiunea în masă. Cu acest scop în minte, secretarul general l-a însărcinat, fie direct, fie indirect, pe Ghenrih Iagoda, pe atunci șeful NKVD, să se ocupe de această chestiune.[69] Iagoda a trimis un protejat de încredere, pe Ivan Zaporojeț, în funcția de adjunct al filialei NKVD de la Leningrad, unde

putea să pună la cale acest presupus „act terorist“. Nikolaev a fost ales să ducă la îndeplinire fapta și a fost înarmat și luat sub protecția lui Zaporojeț. Când a fost arestat de agenții NKVD, după ce a încercat să comită asasinatul înainte de 1 decembrie, Zaporojeț a aranjat eliberarea lui. După asasinarea lui Kirov, cei implicați în conspirație l-au omorât pe bodyguard, Mihail Borisov, pentru că știa prea multe. Pe 2 decembrie, el a fost ucis într-un accident înscenat în timp ce era dus la Stalin într-un camion, pentru interogatoriu. Acesta este firul principal al narațiunii propus de cei care suspectează că Stalin a fost complice la moartea lui Kirov.

Această teorie nu rezistă la o examinare atentă. În primul rând, nu este clar de ce Stalin s-ar fi implicat într-o conspirație atât de riscantă, dat fiind că Serghei Kirov era un protejat loial, și nu un rival politic. Nici dovezile nu sunt convingătoare. Din capul locului, argumentul că Nikolaev nu ar fi putut să facă rost de o armă de foc fără ajutor este eronat. Restricțiile cu privire la posesia de arme, care au fost introduse în anii de mai târziu ai deceniului (parțial ca reacție la asasinarea lui Kirov), nu existau încă. Nikolaev și-a procurat revolverul în 1918, când țara era plină de arme de foc, și a avut drept legal de posesie asupra armei timp de 16 ani.[70] O asemenea posesie nu era deloc ceva neobișnuit, mai ales pentru un membru de partid.

În ce privește faptul că Nikolaev fusese reținut de mai multe ori de NKVD înainte de 1 decembrie și fusese eliberat „miraculos“, documentele arată că există numai un astfel de incident, nu mai multe, așa cum pretind unii autori. Pe 15 octombrie 1934, Nikolaev a fost reținut de agenți NKVD în apropiere de casa lui Kirov, dar a fost eliberat la scurt timp, după ce i-au fost verificate documentele. Conform propriei mărturii a lui Nikolaev, în ziua aceea, el l-a întâlnit întâmplător pe Kirov, care era împreună cu câțiva tovarăși, și i-a urmărit până la casa acestuia, dar nu a avut curajul să vorbească cu el. „Atunci nu mă gândeam să comit crima“, a declarat Nikolaev în timpul interogatoriului său din 2 decembrie. După crimă, acest incident, care a fost înregistrat în registrul dedicat al NKVD, a fost investigat în mod special. Agenții NKVD care l-au eliberat pe Nikolaev au avut o explicație simplă și convingătoare: el le arătase carnetul de membru de partid, precum și un act vechi de identitate, prin care a demonstrat

că lucrase la Smolnîi. Dorința lui de a-l aborda pe Kirov ca să-l întrebe de posibilitatea unei slujbe era „firească și nu a trezit suspiciuni“.[71]

O piatră de temelie a teoriilor conform cărora asasinarea lui Kirov a făcut parte dintr-un complot o reprezintă moartea bodyguardului Borisov. În cea de a doua jumătate a anului 1933, garda personală a lui Kirov era formată din 15 oameni, fiecare având propria îndatorire. Borisov era însărcinat să-l întâmpine pe Kirov la intrarea Institutului Smolnîi, să-l însoțească până la cabinetul lui, să aștepte în zona de primire cât timp lucra și să-l conducă afară din clădire când acesta pleca. Un alt membru al echipei – un agent NKVD asemenea lui Borisov – a fost N.M. Dureiko, care îl păzea pe Kirov când acesta se deplasa dintr-o parte în alta a etajului al treilea al Institutului Smolnîi.[72] Când s-a tras focul, Dureiko se îndrepta către Kirov pe coridorul mic care ducea către cabinetul lui. Se putea spune că Dureiko a fost la fel de vinovat ca Borisov pentru faptul că nu a împiedicat crima. Totuși, cei care au susținut ideea unui complot nu au manifestat niciodată interes față de Dureiko. Dacă aceia care au complotat au considerat că era necesar să scape de Borisov, de ce l-au lăsat în viață pe Dureiko?

S-a acordat o mare importanță faptului că Borisov nu l-a urmat pe Kirov când acesta s-a îndreptat către cabinetul lui, permițându-i, astfel, lui Nikolaev să ducă la capăt asasinatul, însă comportamentul lui Borisov nu este atât de sinistru pe cât l-au făcut să pară teoreticienii conspirației. Dacă ne punem în locul acestui bodyguard în vârstă de 53 de ani, care-l protejase pe Kirov de când venise la Leningrad în 1926, comportamentul lui pare pe deplin normal. În toți acești ani, trebuia să stea de dimineață până seara aproape de un om care, potrivit multor relatări, nu era ușor de păzit. După cum se spune, pe Kirov îl enerva când bodyguarzii stăteau prea aproape și uneori chiar fugea de ei. Având o îndelungată experiență de lucru în slujba lui Kirov, Borisov cunoștea, cu siguranță, toanele șefului său și încerca să nu-l enerveze. În ziua de 1 decembrie, la Smolnîi, a păstrat distanța obișnuită. De asemenea, în timp ce înainta pe coridor, Kirov s-a oprit de câteva ori ca să poarte scurte conversații. Discreția impunea ca Borisov să se dea la o parte în astfel de situații. Nu a fost nimic neobișnuit în legătură cu comportamentul lui.

Pe 2 decembrie, comisia de la Moscova a hotărât să-l interogheze pe Borisov. El a fost escortat la Smolnîi de alți doi agenți NKVD. Pentru că nu era nici o mașină disponibilă (ceea ce nu era surprinzător, având în vedere numărul mare de demnitari care veniseră deodată la Leningrad de la Moscova), Borisov a fost adus într-un camion care s-a dovedit a fi într-o stare proastă. Șoferul a pierdut controlul vehiculului și a intrat într-o clădire. Borisov s-a lovit cu capul de un zid al clădirii și a murit la spital, fără să-și mai recapete cunoștința. Aceasta este succesiunea evenimentelor stabilită în urma investigațiilor și a estimărilor specialiștilor, realizate în momente diverse, și nu există probe care să dovedească contrariul.[73] Cei care susțin existența unui complot resping ideea că vehiculul s-a făcut praf accidental și pretind că Borisov a fost omorât.

Ideea că Stalin s-a aflat în spatele asasinării lui Kirov are toate caracteristicile unei teorii conspiraționiste. Asemenea teorii tind să se sprijine pe ideea că, dacă un eveniment este avantajos pentru o anumită persoană rău intenționată, atunci acea persoană trebuie să-l fi provocat. Ele tind să nege posibilitatea unor întâmplări arbitrare și ignoră faptul că astfel de lucruri se petrec tot timpul. Ideea că Stalin a conspirat ca să-l omoare pe Kirov a avut parte de mult prea multă atenție. Chiar dacă a avut totuși un amestec în moartea lui Kirov, această posibilitate nu schimbă cu aproape nimic felul în care îl înțelegem pe el sau epoca lui. În analele crimelor dictatorului, asasinarea lui Kirov ar fi fost una dintre cele mai puțin odioase.

Repetiție pentru Marea Teroare

Potrivit rudei lui Stalin Maria Svanidze, asasinarea lui Kirov l-a întors pe dos extrem de tare. „S-a făcut palid și s-a tras la față, iar în privirea lui se vedea o suferință ascunsă.“ „Mă simt așa de singur“, i s-a confesat el, după câte se spune, cumnatului său Pavel Alliluev.[74] Nu există nici un motiv să ne îndoim de aceste relatări. Tiranii îmbină deseori o cruzime excepțională și o indiferență absolută față de moartea a milioane de oameni cu un sentimentalism excesiv față de cei apropiați lor. Asasinarea lui Kirov a trezit în Stalin ambele extreme. Modul în care a folosit moartea prietenului său ca pe un pretext pentru o nouă campanie de teroare este mai mult decât cinic.

Opozanții acuzați pe nedrept că au pus la cale crima comisă de Nikolaev nu au fost singurii măturați de torentul Kirov, care s-a transformat în apele turbate ale Marii Terori. Mii și mii de leningrădeni (așa-numiții „foști“ – foști membri ai nobilimii și ai clerului, dar și foști demnitari și ofițeri țariști, printre alții) au fost trimiși în exil și în lagăre. S-au făcut epurări în interiorul partidului, iar articolele din codul penal care prevedeau arestarea oricui era suspectat de „activități contrarevoluționare“ au fost aplicate din plin.

Mult timp s-a crezut că această campanie a marcat începutul valului de represiune care s-a năpustit asupra țării în a doua jumătate a anilor 1930. Însă o privire mai atentă asupra succesiunii evenimentelor sugerează un tablou puțin diferit. În 1935 și 1936, teroarea a coexistat cu rămășițe ale politicilor „moderate“. Pe 31 ianuarie 1935, chiar la apogeul „represiunii Kirov“, Biroul Politic a adoptat, la îndemnul lui Stalin, decizia de a promulga o nouă constituție sovietică.[75] O caracteristică centrală a acestui document a constituit-o acordarea de drept de vot unor grupuri numeroase care, anterior, fuseseră lipsite de acest drept pe motiv că erau „elemente străine“. Acum alegerile aveau să fie directe, iar votul secret, și nu deschis, așa cum fusese până atunci. Aceste schimbări sugerau adoptarea unui model constituțional mai democratic, care să-l înlocuiască pe cel „revoluționar“ care excludea oamenii cu apartenențe de clasă suspecte. Stalin a scris într-un memorandum care însoțea proiectul rezoluției Biroului Politic referitor la noua constituție:

> În opinia mea, această chestiune a unei constituții pentru Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste este mult mai complicată decât ar putea părea la o primă vedere. În primul rând, sistemul electoral trebuie să fie schimbat nu doar în sensul de a face votul mai direct. Trebuie să fie schimbat și în sensul de a înlocui votul deschis cu votul închis (secret). Putem și trebuie să ducem această chestiune la bun sfârșit și să nu ne oprim la jumătate de drum. Situația și gruparea forțelor din țara noastră sunt de asemenea natură, încât nu putem decât să beneficiem, din punct de vedere politic, de pe urma lor. Nici nu vorbesc de faptul că nevoia unei astfel de reforme este dictată de interesele mișcării revoluționare

internaționale, întrucât o asemenea reformă va fi, în mod categoric, o armă puternică în lupta împotriva fascismului internațional.[76]

Acest memorandum sugerează că, și după asasinarea lui Kirov, Stalin s-a bizuit pe exploatarea avantajelor direcției „moderate“, atât pe plan intern, cât și pe plan internațional. Considerațiile internaționale au fost probabil principala forță care i-a determinat interesul față de liberalizare. Amenințarea în creștere din partea Germaniei și a Japoniei apropia URSS tot mai mult de democrațiile occidentale. În mai 1935, Uniunea Sovietică a semnat un tratat de asistență reciprocă cu Franța și Cehoslovacia. Al VII-lea Congres Mondial al Cominternului, desfășurat în acea vară, a luat în considerare cooperarea cu guvernele socialiste și a sprijinit ideea unui front popular atotcuprinzător împotriva fascismului. Sperând ca țările vest-europene să vireze către stânga și să simpatizeze mai mult cu Uniunea Sovietică, Stalin a simțit nevoia de a îmbunătăți imaginea „patriei socialismului“ și de a o prezenta ca pe o țară prosperă și democratică.

Promisiunea de a reda dreptul de vot celor etichetați drept străini din punct de vedere social a stat în miezul unei politici de reconciliere. În mintea lui Stalin, în afară de masele uriașe din țară pe care el le vedea ca pe niște adevărați dușmani, mai erau și numeroase victime mai mult sau mai puțin nevinovate ale luptei nemiloase de clasă. Mai ales tinerii trebuiau să fie aduși de partea regimului. Continuarea discriminării pe baza originilor familiale amenința să crească rândurile potențialilor oponenți ai guvernului. Un semnal important în campania de reconciliere l-a reprezentat spectacolul politic dat de Stalin la o întrunire a operatorilor de combine, de la începutul lui decembrie 1935. Când un colhoznic bașkir, pe nume A. Tilba, a declarat de la tribună: „Chiar dacă sunt fiu de chiabur, am să lupt onorabil pentru cauza muncitorilor și a țăranilor și pentru construirea socialismului“, Stalin a strecurat o propoziție care a devenit faimoasă: „Fiul nu este răspunzător pentru părinte“.[77] În realitate, fiii și fiicele au fost răspunzători pentru părinții lor și părinții pentru copiii lor, însă „elementele străine“ aveau acum o șansă mai bună să-și croiască drumul în societatea sovietică. Promisiunea drepturilor egale de vot a

fost însoțită de alte campanii de liberalizare. De exemplu, sute de mii de oameni condamnați pentru infracțiuni nonpolitice au fost eliberați din închisoare sau reabilitați.

Era necesar un grad de stabilitate pentru a asigura și a promova curentele economice pozitive care au început să apară la sfârșitul lui 1933 și au continuat în 1934. Stalin învățase din experiența nefericită a crizelor anterioare care era prețul economic pentru fiecare nouă campanie de represiune. În 1935, a făcut cea mai importantă concesie țărănimii de la începutul colectivizării: dreptul de a cultiva loturi private a fost legiferat și întrucâtva extins. Acest pas a permis o îmbunătățire a situației alimentare din țară. Îmbunătățiri asemănătoare s-au văzut în sectoarele industriale, în 1935–1936. În noiembrie 1935, Stalin a inventat o lozincă nouă: „Viața e mai bună, viața e mai veselă!“ În acel an, sistemul de rații a început să fie redus treptat și au fost eliminate anumite limitări ale creșterilor salariale. Stimulentele financiare au crescut productivitatea. Aceștia au fost ani buni pentru economia sovietică.

S-ar putea crede că roadele moderației aveau să-l inspire pe Stalin să încerce mai multe politici moderate. Nu a fost așa și un nou val de teroare a prins tot mai clar contur. Istoricii încă se străduiesc să înțeleagă motivele lui pentru amplificarea represiunii într-o perioadă de stabilitate socială și de îmbunătățire a economiei. Credea oare Stalin cu adevărat că țara era amenințată de conspirații teroriste? Se temea el într-adevăr pentru viața lui? Există destul de multe probe care dovedesc contrariul. Stalin a ordonat NKVD să găsească dovezi că foștii opozanți intraseră în ilegalitate și alcătuiseră organizații teroriste, dar, oricât s-ar fi străduit, NKVD nu a fost în stare de așa ceva. Dosarele care au fost deschise nu păreau verosimile, iar Stalin a înțeles, în mod sigur, că fuseseră fabricate. În orice caz, nu a făcut nici o schimbare în viața de zi cu zi care să indice o neliniște în legătură cu siguranța lui. Își păstrase programul zilnic de lucru, se ducea în vacanțe în sud și, din când în când, ieșea printre oameni ca să-și demonstreze solidaritatea.

În seara de 22 aprilie 1935, niște rude de-ale lui Stalin și colegi de la Biroul Politic s-au adunat în apartamentul lui de la Kremlin. Stalin era împreună cu copiii. Fiica lui, Svetlana, a cerut permisiunea să facă o

călătorie cu metroul, care abia se deschisese. Fiind într-o dispoziție bună, Stalin a hotărât să organizeze o excursie. Întrucât nu se făcuse nici o pregătire pentru această ieșire, el și tovarășii lui au fost înconjurați de mulțimi de pasageri la fiecare stație. Maria Svanidze a scris în jurnalul ei: „A fost o agitație de neînchipuit și oamenii se înghesuiau să-l salute pe *vojd*, strigau «Ura!» și alergau după noi. Am fost despărțiți unii de alții și eu aproape că am fost strivită de o coloană. […] A fost bine că poliția și bodyguarzii sosiseră deja.“ Fiul lui Stalin, în vârstă de 14 ani, Vasili, „era cel mai agitat dintre toți“. Dar Stalin „era vesel și i-a pus nenumărate întrebări conducătorului de lucrări, care a apărut de nicăieri“. La stația următoare, Stalin a coborât din nou pe peron, dar rudele lui, inclusiv fiica lui Svetlana, au rămas în metrou, „îngrozite de bucuria nestăpânită a mulțimii, care, în entuziasmul său, a răsturnat într-o stație un stâlp de iluminat din fontă, nu departe de *vojd*“. După ce a vizitat metroul, Stalin s-a dus la vila lui. Vasili, traumatizat de mulțime, „s-a aruncat pe patul lui și a plâns isteric“ de îndată ce a ajuns acasă. Rudele adulte au luat sedative.[78]

Un om care trăiește cu frica serioasă a unui atac s-ar aventura – ca să nu mai spunem că s-ar delecta – într-o astfel de excursie? Intensificarea represiunii, care a avut loc la sfârșitul lui 1934, a fost determinată de calcule mai complexe. Asasinatul lui Kirov a oferit un pretext ideal pentru tipul de acțiune pe care se bazează orice dictatură ca să-și sprijine îndatorirea centrală: consolidarea puterii dictatorului. Firește, la sfârșitul lui 1934, Stalin era deja dictator, însă dictaturile, ca orice sistem instabil de guvernare, depind de zdrobirea continuă a amenințărilor. În această perioadă, Stalin s-a confruntat cu două asemenea amenințări, care, la o primă vedere, nu par să aibă legătură. Prima a fost rămășița sistemului „conducerii colective“ din cadrul Biroului Politic, iar cea de a doua a fost supraviețuirea unui număr considerabil de foști opozanți. Aceste amenințări țineau de ceea ce s-ar putea numi tradiția bolșevică. Ele atârnau deasupra capului lui Stalin ca sabia lui Damocles, amintind că existau alternative la guvernarea unui dictator unic. Colegii lui din Biroul Politic se bucurau de o independență administrativă, dacă nu chiar politică, semnificativă. Ei

conduceau diversele departamente ale guvernului și aveau o armată de protejați în cadrul partidului și al aparatului de stat. Pe lângă vestigiile conducerii colective și ale democrației intrapartinice, legăturile create de devotamentul instituțional și de clan erau ultimele obstacole în fața puterii unice și incontestabile.

Într-un discurs ținut la începutul lui 1937, Stalin a împărțit înalții oficiali în mai multe categorii. Pe unii i-a numit „generalii partidului“ (cei mai înalți 3 000 sau 4 000 de oficiali) și pe alții „ofițerii partidului“ (între 30 000 și 40 000 de oficiali de rang inferior).[79] Până la jumătatea anilor 1930, vechea gardă a partidului deținuse un loc de onoare în aceste două grupuri, dar Stalin avea motive să nu aibă încredere în aceste personalități respectate. Orice puteau acestea să spună de la tribună, oricât de sincer i-ar fi jurat credință, el știa: acești mai-mari ai partidului își aminteau bine că testamentul lui Lenin aproape că pusese capăt, la un moment dat, carierei politice a lui Stalin și că el rămăsese la putere numai cu sprijinul lui Zinoviev și Kamenev; că, la sfârșitul anilor 1920, Stalin reușise să înfrângă grupul Rîkov–Buharin numai cu sprijinul Comitetului Central; și că politica de partid din anii 1930 adusese eșecuri catastrofale. În 1937, funcționarii de partid aveau toate motivele să-l vadă pe Stalin ca fiind „primul între egali“, dar, nu cu mult timp înainte, acesta se numărase printre cei mulți care căutaseră să obțină o poziție. Stalin știa că vechea gardă își amintea foarte limpede vremea aceea.

În lungii ani de colaborare, vechii bolșevici stabiliseră legături apropiate între ei. Stalin amesteca din când în când cărțile, dar era greu să rupă rețelele de loialitate personală care se formaseră în jurul acestor oficiali la diverse niveluri. Liderii își luau cu ei „oamenii lor“ când se mutau dintr-o funcție în alta. Oamenii din aceste rețele aveau loialități împărțite: îl slujeau pe dictator, dar aveau și proprii lor protectori în Biroul Politic sau în alte organisme de la nivel înalt. Desigur, toate aceste grupuri erau lipsite de coeziune oficială și de putere politică. Nimeni nu a găsit până acum dovezi referitoare la vreun efort serios din partea lor de a-i opune rezistență lui Stalin. Cel mult, își exprimau nemulțumirea în privat. Dar, ca orice dictator, Stalin bănuia ce era mai rău. Se aștepta să fie înjunghiat pe la spate în clipa în care situația de pe plan intern sau internațional se înrăutățea.

Înlocuirea vechii gărzi cu adepți mai tineri absolut devotați a fost un aspect crucial al programului său de consolidare a propriei poziții. Amenințarea tot mai mare a războiului a trezit anxietatea *vojd*-ului și dorința lui de a-și proteja puterea în cazul în care se întâmpla neprevăzutul. „Ca să aibă liniște, cuceritorul trebuie să-i omoare pe cei cuceriți.“ Această zicală, atribuită lui Ginghis Han, a fost subliniată într-una dintre cărțile din biblioteca lui Stalin.[80]

Cei cuceriți – foștii opozanți pocăiți și umiliți – alcătuiau, într-adevăr, un subgrup îngrijorător în cadrul comunității vechilor bolșevici. Cu toate că poliția secretă îi supraveghea îndeaproape, foștii opozanți erau încă membri de partid cu o poziție bună. Mulți dețineau funcții în cadrul guvernului și chiar în aparatul de partid sau aveau poziții înalte în întreprinderi economice importante. Majoritatea vechilor bolșevici își aminteau rolul pe care îl jucaseră opozanții în zilele glorioase ale Revoluției. Asasinarea lui Kirov și dosarul fabricat care pretindea că adepții lui Zinoviev și ai lui Kamenev erau implicați într-un complot terorist au schimbat totul. Foștii opozanți au fost transformați peste noapte din camarazi care făcuseră cândva niște gafe politice în „dușmani“ și „teroriști“.

Foștii opozanți nu au fost singurii afectați de această transformare subită. În rândul vechii gărzi, era greu de găsit cineva care să nu fie legat de ei în vreun fel. O parte semnificativă dintre generalii sovietici luptaseră sub comanda lui Trotki, care înființase Armata Roșie și o condusese mulți ani. Mulți funcționari promițători „greșiseră“ în tinerețea lor. În anii 1920, fie pentru că încă nu erau siguri încotro bătea vântul, fie pentru că își urmau, pur și simplu, inima, mulți sprijiniseră la un moment dat opoziția. Alții au dezvoltat prietenii cu viitori membri ai opoziției în vremea când fuseseră în ilegalitate și în timpul Revoluției sau când luptaseră cot la cot în timpul Războiului Civil. Unii colaboraseră de curând cu opozanții pocăiți. Pe scurt, dând o lovitură foștilor opozanți, Stalin a provocat un cutremur uriaș în rândurile partidului. Acest lucru i-a permis deopotrivă să se ocupe de oponenții politici care stăteau poate la pândă în umbră și să epureze tot aparatul de partid, inclusiv să scape de unii dintre tovarășii lui din Biroul Politic.

Între 1935 și începutul lui 1937, persecuția foștilor opozanți a fost însoțită de convulsii în rândul celor mai înalte eșaloane ale partidului. Trei tineri întreprinzători și-au văzut poziția consolidată în urma asasinării lui Kirov: Nikolai Ejov, Andrei Jdanov și Nikita Hrușciov. Promovarea lui Ejov a avut o importanță deosebită. Lui i-a încredințat Stalin responsabilitatea directă pentru dirijarea epurării. După ce și-a îndeplinit cu bine datoria de a fabrica dosare în timpul „Afacerii Kirov“, Ejov a primit o nouă însărcinare – „Afacerea Kremlin“. La începutul lui 1935, mai mulți membri ai personalului auxiliar care lucrau în birourile guvernamentale de la Kremlin – femei de serviciu, bibliotecari și membri ai personalului conducătorului de la Kremlin – au fost arestați și acuzați că au complotat împotriva lui Stalin. Printre cei arestați s-au numărat câteva rude ale lui Lev Kamenev, care a fost acuzat că pusese la cale complotul.[81] Arestații se aflau sub autoritatea vechiului prieten al lui Stalin, Avel Enukidze, care supraveghea buna funcționare a întregii infrastructuri a Kremlinului, iar el a fost acuzat că fusese complice la complot.[82] Stalin a arătat foarte mult interes față de „Afacerea Kremlin“. Arhivele arată că el primea și citea în mod regulat procesele-verbale ale anchetării deținuților, făcea însemnări pe marginea lor și dădea instrucțiuni speciale NKVD.[83]

Deși Enukidze nu era membru al Biroului Politic, făcea parte indirect din conducerea colectivă, fiind prieten apropiat cu mulți înalți oficiali, inclusiv cu Stalin însuși. Stalin l-a folosit practic pe Enukidze ca să testeze rezistența sistemului conducerii colective. Aceasta a fost prima lovitură importantă pe care dictatorul a dat-o cercului apropiaților săi. Rezultatele testului au fost încununate de succes. Biroul Politic nu a opus decât o rezistență slabă, iar Enukidze a fost concediat, arestat și împușcat. O vreme, Stalin a acționat cu atenție, îndeplinind operațiunea pas cu pas, dar, treptat, epurarea din rândul nomenclaturii de la vârf și-a sporit ritmul. Un punct de cotitură a fost primul-proces spectacol de la Moscova al foștilor lideri ai opoziției, din august 1936. După ce au fost torturați, acuzații, între care se numărau Kamenev, Zinoviev și alte personalități renumite din partid, au fost declarați teroriști și spioni și apoi au fost împușcați.

În timpul procesului din august, vânătoarea de dușmani a atins noi niveluri ale isteriei. Stalin l-a numit pe Ejov în fruntea NKVD și, sub

îndrumarea *vojd*-ului, acesta a început să pregătească noi procese și a intensificat epurarea în rândul partidului și al aparatului de stat. În ianuarie 1937, s-a desfășurat un al doilea proces-spectacol, de data aceasta, al foștilor opozanți care deținuseră funcții înalte de supraveghere a economiei și a întreprinderilor industriale. Ei au fost acuzați de sabotaj și spionaj. Tovarășii apropiați ai lui Stalin, compromiși de legăturile cu presupuși dușmani, au cedat. Numai Ordjonikidze nu a vrut ca subordonații lui din sectorul industriei grele să fie arestați, provocând un conflict cu Stalin, care s-a încheiat cu sinuciderea lui Ordjonikidze.[84] Acest act disperat arată cât de neputincioși se simțeau membrii Biroului Politic în fața lui Stalin, care devenise o forță de nestăvilit ca urmare a controlului său asupra poliției secrete. Vechii tovarăși de luptă ai *vojd*-ului, ca să nu mai vorbim de funcționarii de rang inferior, erau o forță înfrântă. Se înghesuiau să intre în grațiile lui Stalin, fiecare sperând să-și salveze pielea.

Aceasta era starea de fapt când rândurile deja subțiate ale nomenclaturii s-au adunat la ședința plenară a Comitetului Central, din februarie-martie 1937. În timpul ședinței, Stalin a ordonat continuarea represiunii, iar Ejov a ținut un discurs în care a cerut să se deschidă un dosar împotriva liderilor „deviaționismului de dreapta“, Nikolai Buharin și Aleksei Rîkov (colegul lor „de dreapta“ Mihail Tomski se sinucisese deja în august 1936). Plenul a aprobat, bineînțeles, propunerea lui Ejov. Buharin și Rîkov au fost arestați, iar, în martie 1938, în timpul celui de-al treilea proces-spectacol de la Moscova, au fost condamnați la moarte prin împușcare. Asemenea celorlalte procese, acesta a fost urmat de un val de condamnări bazate pe probe false în toată țara.

Represiunea care a tulburat partidul și aparatul de stat s-a năpustit cu o forță deosebită asupra „structurilor puterii“, mai exact, asupra NKVD și armatei – organizații despre care Stalin credea că reprezentau cea mai mare amenințare la adresa dictaturii lui. De îndată ce Ejov a preluat conducerea NKVD, el l-a distrus pe predecesorul său, Iagoda, și pe mulți dintre tovarășii săi. În iunie 1937, după ce au fost torturați, foarte mulți ofițeri cu grade superioare, printre care și comisarul

adjunct al poporului pentru apărare, Mihail Tuhacevski, au primit condamnări la moarte pe baza unor acuzații inventate, potrivit cărora ei făceau parte dintr-o „organizație militară trotskistă antisovietică“.[85] La scurt timp după aceea, un val de arestări a măturat întreaga armată. Cercetările academice ale arhivelor deschise recent pot pune capăt acum dezbaterii ce durează de decenii: Afacerea Tuhacevski și toată campania antimilitară s-au bazat pe dovezi fabricate de NKVD, sub supravegherea directă a lui Stalin. Acuzațiile aduse conducătorilor armatei nu au avut absolut nici o bază în realitate.[86]

La început, represiunea a avut ca țintă membrii cei mai importanți din guvern, partid, servicii secrete și armată și nu i-a afectat prea mult pe cetățenii obișnuiți. Dacă teroarea ar fi fost limitată la nomenclatura de partid și de stat, am putea fi de acord cu aceia care au susținut că principalul obiectiv al lui Stalin a fost să distrugă vechea gardă a partidului și să instaleze o nouă generație de funcționari care să-i fie devotați orbește. Fără discuție, a urmărit acest obiectiv. Dar, în cea de a doua jumătate a anului 1937, teroarea a fost îndreptată asupra unei părți mult mai mari din populația sovietică, iar această extindere a făcut-o să se numească „Marea Teroare“. În ceea ce privește proporțiile lor și numărul de victime, aceste operațiuni ulterioare le-au eclipsat mult pe cele care i-au vizat în primul rând pe demnitari. După ce a împușcat o parte considerabilă din nomenclatură, Stalin și-a adus teroarea până la concluziile sale logice. După ce a consolidat puterea la vârf, a început să epureze țara de o posibilă Coloană a Cincea. Amenințarea unui război de proporții a exacerbat paranoia lui Stalin. Sute de mii de oameni nevinovați au suportat consecințele.

AGITAȚIE ÎN CERCUL APROPIAȚILOR LUI STALIN

Sosirea inițială a celor patru la *dacea* din afara Moscovei, în primele ore ale dimineții de 2 martie 1953

Bodyguardul a intrat ducând corespondență în camerele lui Stalin și a început să-l caute. După ce a traversat câteva camere, l-a găsit în sfârșit pe *vojd* în camera mică de zi. Priveliștea trebuie să fi fost extrem

de neplăcută. Stalin zăcea neputincios pe podea, care era udă sub el.[1] Acest ultim detaliu este important nu pentru a face haz de necazul lui sau ca un detaliu evocator, ci pentru că a afectat evenimentele ulterioare. Bodyguardului i s-a părut că Stalin nu putea să vorbească, dar a făcut un gest ușor cu mâna, făcându-i semn să se apropie. Bodyguardul și-a chemat colegii, care l-au ajutat să-l ridice pe Stalin pe canapea. Apoi au alergat să-i telefoneze superiorului lor ierarhic, ministrul Securității statului, Semen Ignatiev. Potrivit relatărilor ulterioare ale bodyguarzilor, Ignatiev a refuzat să ia vreo decizie și le-a zis să le telefoneze membrilor conducerii de vârf: Beria și Malenkov.

Reacția lui Ignatiev era perfect de înțeles. El se comporta exact așa cum o făcuseră bodyguarzii cu câteva ore mai devreme, când le fusese teamă să intre neinvitați în camerele lui Stalin. Ignatiev nu a vrut să-și asume responsabilitatea pentru decizia de a chema doctorii să-l vadă pe *vojd*. Aceasta era o problemă dificilă pentru un om care, cu numai doi ani mai înainte, fusese smuls din poziția destul de confortabilă de șef de departament în cadrul Comitetului Central și însărcinat cu vânătoarea de dușmani ai poporului în calitate de ministru al Securității statului. Trebuie să fi regretat ziua în care Stalin îl alesese pe el pentru această sarcină, al cărei eșec costa mult. De atunci, trăise în frică. Atunci când a auzit că Stalin suferise un accident vascular cerebral, singura lui dorință a fost să lase responsabilitatea deciziei pe mâinile altcuiva.

Neizbutind să obțină nici un sfat din partea șefului lor, bodyguarzii au reușit să-l găsească pe Malenkov, care i-a informat apoi pe ceilalți membri ai Grupului celor Cinci: Beria, Hrușciov și Bulganin. Acest lucru avea sens. Necunoscând foarte clar starea lui Stalin, Malenkov nu voia să se ducă la vilă singur sau să fie singurul care să aprobe chemarea doctorilor. Orice decizie trebuia să fie luată colectiv. Cei patru au căzut de acord să se întâlnească la vilă, ca să evalueze situația și să se acopere unii pe alții pentru acțiunile care urmau să fie adoptate, oricare ar fi fost acestea.

Atât memoriile lui Hrușciov, cât și relatările bodyguarzilor descriu precauția extremă a celor din conducerea de vârf după ce au sosit la vilă în toiul nopții. Se temeau să nu cumva să facă ceva care să

stârnească mânia lui Stalin, dacă acesta își revenea. Conform lui Hrușciov, nici nu au intrat inițial în camerele lui Stalin, preferând, în schimb, să-i interogheze pe bodyguarzi. Ceea ce au auzit i-a făcut să fie și mai neliniștiți. Faptul că Stalin nu se putea mișca și că, din câte se părea, făcuse pe el i-a pus pe lideri într-o poziție dificilă. Știau că el nu ar fi vrut să-l vadă cineva într-o asemenea stare. Dacă acesta nu era decât un episod trecător? Stalin nu avea să privească cu ochi buni pe nimeni care asistase la neputința lui umilitoare. Potrivit descrierii lui Hrușciov, când au aflat de la bodyguarzi că Stalin „părea să doarmă acum, ne-am gândit că, din moment ce era într-o stare așa de proastă, ar fi fost nepotrivit să apărem lângă el și să ne facem cunoscută prezența oficial. Așa că ne-am dus înapoi la casele noastre.“[2]

Se pare că memoriile lui Hrușciov nu dezvăluie întreaga poveste. Potrivit bodyguarzilor, înainte să plece, cei patru i-au desemnat pe Malenkov și pe Beria să intre în camerele lui Stalin și să evalueze personal starea acestuia. Pentru o astfel de evaluare, era nevoie de doi oameni, din motive evidente. Dacă se duceau toți patru, făceau prea mult zgomot și riscau să-l trezească pe *vojd*. Și nici unul dintre ei nu voia să intre acolo singur. Așadar, Hrușciov și Bulganin au așteptat în camera bodyguarzilor în timp ce Beria și Malenkov s-au strecurat pe furiș ca să se uite la Stalin, înspăimântați să nu-l trezească. Bodyguarzii și-au amintit un detaliu caraghios: pantofii cei noi ai lui Malenkov scârțâiau, așa că acesta și i-a scos din picioare și i-a luat sub braț. Când cei doi bărbați s-au apropiat, l-au auzit pe Stalin sforăind ușor. După ce s-au întors, Beria i-a dojenit aspru pe bodyguarzi că făcuseră atâta zgomot pentru nimic. Stalin doar dormea. Bodyguarzii și-au justificat acțiunile, explicând că situația fusese mult mai proastă cu câteva ore mai devreme.[3] Alungând neliniștile bodyguarzilor, cei patru bărbați s-au întors la Moscova.

Unii istorici și comentatori au detectat unele indicii conspirative în acest episod și pun moartea lui Stalin pe seama deciziei de a nu apela la ajutor medical. Această interpretare este îndoielnică. În primul rând, conform doctorilor care au efectuat autopsia, accidentul vascular cerebral al lui Stalin a fost rezultatul aterosclerozei care începuse să se dezvolte cu ani în urmă.[4] O intervenție rapidă nu l-ar fi

salvat. Pe de altă parte, colegii lui de la conducere nu aveau cum să știe asta. Ei nu știau care erau implicațiile asigurării sau privării de asistență medicală, iar faptul că nu chemaseră doctorii ar fi putut presupune o intenție rea. Cu siguranță, mulți lideri sovietici nu-i doreau viață lungă conducătorului lor abuziv, în adâncul lor. Cu toate acestea, explicațiile mai puțin sinistre trebuie să fie luate și ele în considerare. Tovarășilor lui Stalin le-a fost, pur și simplu, frică să intervină. Nu erau obișnuiți să ia inițiativa și cunoșteau prea bine firea suspicioasă și capricioasă a lui Stalin. În acele zile de la începutul lui martie, toți cei implicați – bodyguarzii, Ignatiev și ceilalți membri ai Grupului celor Cinci – s-au purtat exact așa cum îi instruise Stalin să se poarte. Mergeau în vârful picioarelor, uitându-se mereu peste umăr și încercând să paseze responsabilitatea cât de mult posibil pe umerii celorlalți.

Mulți ani, chiar și tovarășii și prietenii cei mai apropiați ai lui Stalin, oameni cu care împărtășise ani lungi de luptă, trăiseră cu amenințarea constantă a eliminării fizice. Un dictator nu poate fi sigur de puterea lui decât dacă cei din jurul său sunt la mila lui. După ce i-a distrus pe foștii lideri ai opoziției, în 1937–1938, Stalin a mers mai departe și a ordonat împușcarea unei părți semnificative dintre membrii Biroului Politic. Rudele apropiate ale unora dintre tovarășii săi care au supraviețuit au fost, de asemenea, arestate sau ucise. Fratele membrului Biroului Politic Lazar Kaganovici s-a sinucis, iar soția lui Kalinin a sfârșit într-un lagăr.[5] Această represiune a potențialilor oligarhi a continuat după război. Afacerea Leningrad le-a adus sfârșitul lui Nikolai Voznesenski și Aleksei Kuznețov, doi membri ai generației mai tinere care se evidențiaseră în timpul lui Stalin.[6] Soția lui Molotov a fost arestată cam în același timp. În ultimele luni de viață, Stalin i-a criticat aspru pe Molotov și pe Mikoian, înlăturându-i practic de la putere. Moartea lui reprezenta singura garanție că nu aveau să mai fie epurări.

Într-un anumit moment în carierele lor, practic toți cei din conducerea sovietică de vârf au fost nevoiți să îndure un ritual al umilirii și al pocăinței urmat de noi jurăminte de credință adresate *vojd*-ului. Stalin își arunca tovarășii în dizgrație numai ca să-i aducă

mai târziu înapoi în turmă. Mustrările lui erau slobode și îi plăcea să organizeze critici publice severe în presă și la diverse întruniri. Iar, când își pierdea cumpătul, priveliștea era înfiorătoare. Ministrul Comerțului exterior, Mihail Menșikov, a povestit cum o dată a atras asupra lui mânia lui Stalin în timpul unei întruniri pentru că nu auzise bine întrebarea acestuia. „Mi-a aruncat o privire furioasă“, și-a amintit Menșikov, „și a aruncat cu un creion gros în mine cât de tare a putut, azvârlindu-l de a lungul mesei în direcția mea. Pentru o clipă, toată lumea a înghețat și aștepta să vadă ce urma să se întâmple.“[7] După moartea lui Stalin, Ignatiev s-a plâns că era luat mereu la trei-păzește: „Tovarășul Stalin mă ocăra folosind cel mai murdar limbaj pe care l-am auzit în viața mea și mă făcea idiot“.[8] Când scriitorul Konstantin Simonov a asistat la ședința plenară a Comitetului Central, din octombrie 1952, a fost impresionat de tonul furios, „aproape feroce“ și „nestăpânit“ al discursului lui Stalin în care îi denunța pe Molotov și pe Mikoian.[9] Caracterul irascibil și imprevizibil al lui Stalin, mai ales din ultimii lui ani, s-a înrăutățit odată cu declinul stării sale de sănătate.

Înalții oficiali sovietici duceau o viață ca într-o colivie de aur. În timp ce-și exercitau puterea de viață și de moarte asupra subordonaților lor, se aflau mereu la mila șefului lor suprem. Paza lor, transportul, corespondența primită și trimisă, liniile telefonice speciale, vilele și apartamentele lor – toate acestea erau în mâinile securității statului, care se afla cu totul sub controlul dictatorului. Un astfel de control însemna că Stalin știa totul despre cum și cu cine își petreceau timpul acești demnitari. Ca și cum asta nu ar fi fost de ajuns, se pare că el a cerut poliției secrete să instaleze microfoane ca să spioneze anumiți membri ai Biroului Politic.[10]

În ciuda persecuției celor din conducerea colectivă, manifestările periodice ale oligarhilor amenințau inevitabil puterea unică a lui Stalin. Deși erau la cheremul său, colegii lui de la conducere aveau totuși o anumită autonomie administrativă în calitate de șefi ai unor instituții guvernamentale importante și luau independent multe decizii importante pentru mersul țării. De asemenea, autoritatea lor s-a extins pe măsură ce slăbiciunea fizică a lui Stalin a determinat scăderea implicării sale în procesul decizional cotidian. Stalin era conștient de această amenințare. Konstantin Simonov a consemnat un

comentariu tipic al *vojd*-ului despre tovarășii lui, așa cum fusese povestit de un martor ocular:

> Chiar dacă diferendele persistă, ei ajung la o înțelegere pe hârtie și îmi prezintă chestiunea în forma respectivă. […] Șefii înțeleg că eu nu pot să știu totul; tot ce vor de la mine este o ștampilă și semnătura mea. Da, nu pot să știu totul, așa că sunt atent la diferende, la obiecții și încerc să înțeleg de ce apar, unde se află adevărata problemă. Șefii fac tot ce pot să ascundă lucrurile astea de mine; cad de acord când votează, dar ascund diferendele, totul ca să poată să obțină semnătura mea. Ce vor de la mine e semnătura mea.[11]

Metoda lui Stalin de a descoperi sistemele de apărare ale acestei societăți de protecție reciprocă poate fi descrisă cel mai bine ca aleatorie. Subalternii dictatorului nu știau niciodată ce chestiune l-ar putea interesa brusc. Nu știau niciodată dacă Stalin avea să reacționeze la o anumită decizie și, dacă da, cum sau când. Amenințarea constantă a unui atac aleatoriu îi permitea să țină atât aparatul, cât și pe tovarășii lui apropiați într-o stare de tensiune care compensa lipsa de control total asupra lor. Efortul *vojd*-ului de a-și maximiza puterea asupra subordonaților lui era sprijinit de numeroasele canale prin care primea informațiile. Cei din guvern și din birocrația de partid, din tribunale și din cadrul securității statului, cu toții se supravegheau unii pe alții și încercau constant să-și dovedească vigilența și eficacitatea denunțându-se înaintea lui Stalin, demascând cu zel bubele altora, în timp ce și le ascundeau pe-ale lor.

Represiunea, amenințarea constantă a pedepsei, ca și irascibilitatea și toanele lui Stalin făceau ca viața înalților oficiali sovietici să fie aproape la fel de dificilă ca aceea a bărbatului sau a femeii de pe stradă, care nu aveau nici o putere. „Tovarășii“ lui trăiau și lucrau într-un stres continuu. Un diplomat sovietic, care a ocupat această funcție mult timp, a lăsat următoarea mărturie despre ministrul de Externe al țării, Andrei Vîșinski, unul dintre tovarășii lui Stalin cei mai devotați și mai plini de succes: „Vîșinski era îngrozit de Stalin. În fiecare joi se ducea și îi dădea raportul și cu mult înainte, anticipând această

întâlnire, devenea ursuz. Cu cât se apropia mai mult ziua de joi, cu atât mai posomorât și mai iritabil devenea. […] Dar apoi, când totul rămânea în urmă, își permitea să se relaxeze o zi sau două. Oamenii cu experiență știau că acesta era momentul oportun în care să-i comunice problemele cele mai complicate sau să-l abordeze cu solicitări de natură personală.“[12]

Stalin era un șef nemilos. Aștepta un devotament total din partea subordonaților lui și prefera un stil milităresc de conducere: ordinele trebuiau îndeplinite fără discuții și cu orice preț – fără scuze. În afară de pericolul constant al arestării și de cantitatea excesivă de muncă, viețile tovarășilor apropiați ai lui Stalin erau îngreunate de stilul de viață nocturn al acestuia. Ca să țină ritmul cu *vojd*-ul, cei din cadrul aparatului de stat lucrau și noaptea, când Stalin era treaz, și în timpul zilei, când restul țării se trezea. Se pare că stresul de a lucra pentru Stalin i-a făcut pe unii mai puternici. Mai mulți dintre tovarășii lui cei mai apropiați au trăit ani îndelungați. Molotov și Kaganovici, de exemplu, aproape că au ajuns la 100 de ani. Dar nu toată lumea avea o constituție de fier și adaptabilitatea necesare ca să supraviețuiască cerințelor impuse de Stalin subordonaților săi. Într-un document al Comitetului Central, scris în 1947, s-a recunoscut că „o analiză a stării de sănătate a cadrelor din conducerea partidului și a guvernului a arătat că mulți indivizi, chiar și dintre cei relativ tineri, suferă de boli de inimă și de boli ale sistemelor circulator și nervos suficient de serioase ca acest lucru să aibă un impact asupra capacității lor de muncă. O cauză a acestor boli este lucrul sub stres nu doar în timpul zilei, ci și în timpul nopții, iar deseori și în zilele de odihnă.“[13] Câtă vreme Stalin era în viață, nu se putea face nimic în privința acestei probleme, dar la scurt timp după moartea lui s-a adoptat o rezoluție prin care s-a impus ca birourile guvernamentale obișnuite să fie închise noaptea, iar birocrația a început să funcționeze într-un mod mai normal.

Stalin se menținea în centrul acestei mașinării uriașe utilizate pentru manipularea oficialilor. El iniția și dirija represiunea, organiza toate marile schimbări de funcții și rotea constant oamenii, astfel încât să nu se instaleze nimeni prea confortabil într-o anumită poziție. Ca orice

dictator, a făcut tot posibilul să insufle teama, venerația și un devotament instinctiv în subordonații lui. Viaceslav Molotov, un susținător înrăit al dictatorului, l-a descris pe Lazar Kaganovici ca fiind un „stalinist absolut“.[14] Acesta era genul de oameni pe care Stalin încerca să-l cultive.

Un element-cheie al procesului prin care a fost „stalinizat“ guvernul sovietic – inclusiv conducerea de la cel mai înalt nivel – l-au reprezentat epurările în masă din anii 1930. În câteva luni, epurările au distrus vechea gardă a partidului și au înlocuit-o cu fețe noi, care nu purtau povara faptului de a ști prea multe despre trecut sau de a avea idei despre cum putea fi condusă țara altfel. „Noua generație“ a înlocuit demnitari care-și câștigaseră pozițiile în guvernul sovietic după Revoluție. În 1940, după ce teroarea scăzuse în intensitate, 57% din secretarii de partid din regiunile Rusiei și din comitetele centrale ale republicilor Uniunii Sovietice aveau mai puțin de 35 de ani.[15] Mulți miniștri, generali, directori de mari întreprinderi și conducători ai asociațiilor culturale aveau vârste între 30 și 40 de ani.

Stalin le-a dat acestor parveniți o putere colosală, permițându-le să conducă propriile mici dictaturi. Destinele, chiar viețile, a milioane de oameni erau în mâinile lor. Repartizarea unor resurse considerabile și funcționarea unor întreprinderi gigantice depindeau de ei. Și-au format propria castă, care trăia după propriile legi și se bucura de propria lume a privilegiilor. Membrii acestei caste nu cunoșteau foamea sau nevoile materiale. Ei nu erau afectați de criza catastrofală de locuințe sau de înapoierea sistemului de sănătate. Ei locuiau în apartamente spațioase și în vile, protejați de gărzi. Mașinile lor treceau în viteză pe lângă autobuzele și troleele supraaglomerate. Oricine le făcea cumpărăturile nu trebuia să stea la cozi ore în șir în fața magazinelor goale. Salariile lor și indemnizațiile suplimentare neimpozitate (cunoscute ca „plicuri“) depășeau de zeci de ori salariul mic al cetățenilor obișnuiți. Onorariile plătite scriitorilor sovietici, care aveau privilegiul de a face parte din nomenclatură, ajungeau la sute de mii de ruble, în unele cazuri generând venituri anuale de până la un milion de ruble, de mii de ori mai mult decât banii cu care supraviețuia un țăran sovietic.[16] Orbiți de sentimentul apartenenței la o corporație guvernamentală atotputernică și de propria importanță,

erau cu totul lipsiți de compasiune, umilință sau înțelegere a „celuilalt“.

Stalin era cel care controla accesul în lumea nomenclaturii. Acesta putea fi câștigat numai cu bunăvoința și sprijinul lui. În ceea ce-i privește pe norocoșii care au supraviețuit, destinele groaznice ale predecesorilor lor și represiunea continuă nu au făcut decât să le sporească recunoștința față de dictator. Stalin era de două ori mai în vârstă decât mulți membri ai acestei noi generații de demnitari. Mulți dintre ei nu știau mai nimic despre perioada revoluționară a partidului sau despre foștii lideri care erau catalogați acum drept dușmani. Pentru ei, Stalin era autoritatea ultimă, liderul Revoluției, generalissimul victorios și un teoretician aflat pe picior de egalitate cu fondatorii marxismului.

Stalin s-a căznit în nenumărate feluri să hrănească imaginea aceasta. A cultivat un complex de inferioritate în tovarășii lui apropiați: „Sunteți orbi ca pisoii. Dacă n-aș fi eu, imperialiștii v-ar sugruma.“[17] Treptat, și-a însușit dreptul exclusiv de a înainta orice inițiativă importantă, lăsând detaliile operaționale pe seama tovarășilor lui. Discursurile, conversațiile și scrisorile lui erau ca niște prelegeri pe care le împodobea cu profunzimi artificiale. Îi plăcea să dea semnificații evenimentelor și să-și etaleze cunoștințele bogate și înțelegerea profundă a problemelor. Tonul plin de încredere al dogmatismului său înfățișa într-o lumină falsă superficialitatea și artificialitatea raționamentelor lui. Dar cine îndrăznea să-l înfrunte? Pentru majoritatea funcționarilor, cărora le lipsea, în general, rafinamentul, enunțurile lui Stalin aveau un caracter aproape sacru. Dar nu numai monopolul său asupra dogmelor conferea autoritate vocii *vojd*-ului. El era citit și avea o memorie bună, precum și talent la aforisme pline de miez. Petrecea timp pregătindu-se pentru întâlnirile sale, iar acest lucru îi permitea să dea dovadă de o cunoaștere impresionantă a detaliilor. O asemenea cunoaștere a lăsat o impresie puternică asupra multora care au asistat la aceste spectacole.

Motivul principal pentru care fiecare enunț al lui Stalin avea o asemenea greutate era că acestea erau cuvintele unui dictator cu o putere enormă, care inspira deopotrivă oroare și venerație. Ca să

promoveze această imagine, a adoptat stilul unui judecător și stăpân al destinelor. În timpul conferințelor, nu se purta colegial cu ceilalți participanți, ci se plimba tacticos de colo-colo, cu pipa în mână. În fața privirilor fermecate ale spectatorilor, medita cu voce tare ca și cum ar fi cântărit decizii grele. Stalin nu vorbea niciodată în public despre sine ca despre un om măreț. Era suficient că propaganda oficială îi striga măreția până la absurd. Conștient că strălucirea iese frumos în evidență pe un fundal de modestie, Stalin se prezenta pe sine ca simplu discipol al lui Lenin și slujitor al partidului și al poporului. Profita de fiecare ocazie ca să scoată în evidență această „smerenie". Se prefăcea iritat sau chiar stingherit când era salutat cu veșnicile ovații în picioare. Își presăra discursurile cu autoironii și cu umor popular. Le-a ținut hainele câtorva persoane care au venit în vizită la *dacea* lui. După ce a ajuns la o recepție organizată de Mao Zedong în timpul vizitei liderului chinez la Moscova, în ianuarie 1950, Stalin l-a salutat pe omul de la garderobă, dar i-a refuzat serviciile. „Mulțumesc, dar e ceva de care chiar și eu par să fiu în stare." După ce și-a dat jos haina, a agățat-o singur în cuier.[18] Această modestie afectată nu-l împiedica pe Stalin să-și afirme valoarea atunci când considera că era necesar. În 1947, și-a editat personal biografia oficială, inserând următoarele rânduri: „Îndeplinind cu măiestrie funcția de *vojd* al partidului și al poporului și bucurându-se de tot sprijinul poporului sovietic, Stalin nu a lăsat, cu toate acestea, să se strecoare nici o urmă de infatuare, de îngâmfare sau de autoadmirație în tot ceea ce a făcut". S-au tipărit 13 milioane de exemplare ale acestei biografii.[19]

Probabil că Stalin a crezut că, dacă ținea cu dinții de putere, trebuia să fie considerat infailibil. Ocazional recunoștea că se făceau greșeli, dar ele nu puteau niciodată să fie ale lui. Deciziile și acțiunile proaste erau atribuite „guvernului", demnitarilor sau – cel mai adesea – complotului dușmanilor. Ideea că era posibil ca el să poarte responsabilitatea personală pentru nenorocirile din țară era respinsă fără ezitare. Era însă gata să-și asume laurii realizărilor. Puterea nelimitată i-a dat, în mod inevitabil, ca în cazul oricărui dictator, convingerea că era înzestrat cu o clarviziune remarcabilă. Dar, spre deosebire de Hitler, care avea înclinații mistice și credea că urma o

chemare mai înaltă, credința lui Stalin în propria infailibilitate avea probabil de a face mai degrabă cu firea lui bănuitoare și cu temerile sale. Era convins că singura persoană în care putea avea încredere era el însuși. În jurul lui roiau dușmani și trădători. Uneori, această paranoia politică a fost cauza unor tragedii fără margini. Cum s-a întâmplat în cazul evenimentelor din 1937–1938.

Capitolul 4

Teroarea și războiul iminent

Pe parcursul anului 1937, valul de represiuni împotriva membrilor nomenclaturii și a foștilor opozanți a continuat să crească. În august, acest val s-a transformat într-un tsunami, numărul celor asupra cărora s-a extins represiunea ridicându-se de la câteva zeci de mii de oficiali la sute de mii de cetățeni sovietici obișnuiți. Acesta a fost momentul în care represiunea din 1937–1938 a dobândit denumirea pe care i-a dat-o Robert Conquest: „Marea Teroare“.[1]

După ce s-au deschis arhivele, am aflat că Marea Teroare a fost formată, de fapt, dintr-o serie de operațiuni aprobate de Biroul Politic, care au avut ca țintă diferite grupuri. Cea mai vastă dintre aceste operațiuni – cea împotriva „elementelor antisovietice“ – a îndeplinit ordinul NKVD nr. 00447, aprobat de Biroul Politic în 30 iulie 1937, și a fost planificată pentru perioada dintre august și decembrie. Toate regiunile și republicile au primit norme specifice de execuții și internări în lagăre. Cotele de distrugere a vieților omenești au fost foarte asemănătoare cu cele de producție a cerealelor sau a metalului. În prima etapă, aproximativ 200 000 de oameni trebuiau să fie trimiși în lagăre și peste 70 000 trebuiau să fie împușcați. Totuși, Ordinul nr. 00447 permitea o oarecare flexibilitate: demnitarii locali aveau dreptul să ceară Moscovei să crească numărul permis de arestări și de execuții. Era clar pentru toată lumea implicată că acest drept era, de fapt, o datorie. După ce atingeau prompt obiectivele inițiale, autoritățile locale trimiteau la Moscova noi „sarcini amplificate“, care erau aproape întotdeauna aprobate. Cu încurajarea Moscovei, planul

inițial de distrugere a „dușmanilor“ a fost îndeplinit de câteva ori mai mult.

Primele „elemente antisovietice“ afectate de această operațiune au fost chiaburii care, conform Ordinului nr. 00447, își continuaseră „activitățile subversive antisovietice“ după ce se întorseseră din lagăre și din exil. Ordinul nr. 00447 a pus atât de mult accent pe chiaburi, încât deseori a fost numit „ordinul chiaburilor“. Acesta este totuși un termen impropriu, deoarece ordinul a prevăzut arestarea și execuția multor altor grupuri de populație: foști membri ai partidelor care se opuseseră bolșevicilor, foști membri ai Armatei Albe, demnitari țariști care supraviețuiseră, „dușmani“ care își executaseră sentințele și fuseseră eliberați și prizonieri politici care încă se aflau în lagăre. Spre sfârșitul listei apăreau infractorii de drept comun.

Această listă sugerează că scopul operațiunii a fost exterminarea sau întemnițarea oricărei persoane considerate de conducerea stalinistă drept o amenințare reală sau potențială. Acest scop a fost și mai clar în operațiunile privitoare la „naționalități“, care au fost efectuate în paralel cu operațiunea privitoare la „elementele antisovietice“. Operațiunile privitoare la „naționalități“ au fost, de asemenea, planificate la Moscova și reglementate prin ordine speciale NKVD aprobate de Biroul Politic. Acestea au avut un impact catastrofal asupra etnicilor polonezi, germani, români, letoni, estoni, finlandezi, greci, afghani, iranieni, chinezi, bulgari și macedoneni din Uniunea Sovietică. Conducerea sovietică a socotit că toate aceste grupuri erau numai bune de recrutat de puterile străine ostile. O operațiune specială a fost efectuată, de asemenea, împotriva angajaților sovietici de la Calea Ferată Chineză de Răsărit, care se întorseseră în URSS din Harbin după ce calea ferată fusese vândută Japoniei în 1935.

Cele două campanii, operațiunea împotriva „elementelor antisovietice“ și cea privitoare la „naționalități“, au alcătuit Marea Teroare. A fost un efort deosebit de centralizat demarat în vara anului 1937 și încheiat în noiembrie 1938. Pe baza celor mai recente informații, aproximativ 1,6 milioane de oameni au fost arestați, iar 700 000 dintre aceștia au fost împușcați.[2] Un număr necunoscut de oameni au pierit în camerele de tortură ale NKVD. Timp de aproximativ un an și jumătate, cât a durat Marea Teroare, au fost

omorâți zilnic aproximativ 1 500 de „dușmani“. Nici una dintre celelalte crime ale lui Stalin împotriva populației sovietice nu a egalat Marea Teroare, nici în termeni de proporții, nici în termeni de cruzime, iar în istoria umanității puține episoade sunt comparabile cu aceasta.

Aceste cifre explică de ce Marea Teroare a ajuns simbolul dictaturii și al cruzimii personale ale lui Stalin. Faptul că Stalin însuși a fost forța din spatele Terorii nu a fost niciodată pus la îndoială de cercetătorii serioși, iar, după deschiderea arhivelor, s-au descoperit dovezi suplimentare ale implicării lui, care au dezvăluit cât de îndeaproape a dirijat Moscova operațiunile. După ce au dat la o parte orice dubii, care încă mai existau, față de ideea că Stalin a fost inițiatorul și organizatorul Marii Terori, istoricii s-au aplecat acum asupra sarcinii de a reconstitui planurile și calculele lui din timpul acelor luni sângeroase. Cercetătorii au dezbătut ani de zile rațiunile lui Stalin. Natura abominabilă a faptelor lui i-a făcut pe unii să creadă că era posibil să fi fost nebun. Un examen clinic care să dovedească o astfel de posibilitate este evident imposibil acum, dar avem numeroase dovezi ale stării mentale a lui Stalin din această perioadă. Pentru prima dată în mulți ani, el nu plecase în vacanța sa obișnuită în sud, rămânând la Moscova ca să supravegheze operațiunea. Mai grăitoare sunt numeroasele însemnări și instrucțiuni pe care le-a lăsat scrise pe marginea proceselor-verbale ale anchetelor și corpul uriaș de corespondență dintre el și NKVD în această perioadă.

Tov. Ejov: Foarte important. Trebuie să treci prin republicile Udmurtia, Mari, Ciuvaș și Mordov; treci prin ele cu mătura.[3]

Bate-l pe Unșliht pentru că nu a numit agenții polonezi pentru fiecare regiune.[4]

Tovarășe Ejov: Foarte bine! Continuă să sapi și să cureți mizeria asta cu spionii polonezi.[5]

Nu trebuie să „verifici“, trebuie să arestezi.[6]

Valter (un neamț). Bate-l pe Valter.[7]

*

O sursă importantă pentru înțelegerea furiei lui Stalin dezlănțuite între 1937 și 1938 o reprezintă stenogramele complete ale discursurilor și ale comentariilor lui din această perioadă; acestea au devenit accesibile de curând. Extraordinar de întortocheate și de incoerente, ele sunt pline de referințe la conspirații și la dușmani omniprezenți. În comentariile de la o reuniune a consiliului comisarului apărării, din 2 iunie 1937, Stalin a afirmat: „Toți membrii de partid, toți oamenii cinstiți care nu sunt membri de partid și toți cetățenii Uniunii Sovietice au nu numai dreptul, ci și obligația de a raporta orice greșeală pe care o observă. Chiar și dacă numai 5% din aceste observații sunt adevărate, tot merită osteneala.“[8] Altă dată, Stalin le-a zis muncitorilor celor mai productivi din industria metalurgică și a mineritului, în timp ce-i onora cu o recepție specială la Kremlin, pe 29 octombrie 1937, că nu era sigur dacă putea să aibă încredere nici măcar în ei: „Nici măcar nu sunt sigur dacă toți cei prezenți, vă cer sincer scuze, sunteți de partea poporului. Nu sunt sigur dacă și printre voi, vă cer încă o dată scuze, nu cumva sunt persoane care lucrează pentru guvernul sovietic, dar care, în același timp, s-au pus bine cu vreo agenție de informații secrete din Occident – japoneză, germană sau poloneză –, ca să se asigure.“ Aceste cuvinte, care cu siguranță trebuie să-i fi surprins pe cei prezenți, au fost scoase din înregistrarea oficială a recepției.[9]

Aceste exemple, care sunt numeroase, sunt în concordanță cu o afirmație făcută de comisarul pentru comerț exterior, Arkadi Rozengolț, și inclusă în dosarul său de la NKVD. Rozengolț, care îl cunoștea bine pe Stalin, l-a descris ca fiind „suspicios până la nebunie“ și i s-a părut că, în 1937, se schimbase. În trecut, a observat Rozengolț, oricând îi raportase ceva lui Stalin, *vojd*-ul semnase calm orice documente care aveau nevoie de semnătura lui. Acum izbucnea într-o „criză, o criză turbată de furie“.[10] Această furie a reprezentat, fără îndoială, un factor important în ceea ce privește dimensiunile uriașe și brutalitatea Marii Terori. Totodată însă, starea agitată a lui Stalin nu explică întru totul deciziile pe care le-a luat în această perioadă. Întrebări esențiale rămân fără răspuns. Pe cine era Stalin așa de furios și de ce această furie apăruse tocmai atunci?

Ca să înțelegem natura lui Stalin și a regimului său, este important să reținem că Uniunea Sovietică s-a născut în urma războiului. Țara a luat ființă ca urmare a Primului Război Mondial, s-a consolidat în urma victoriei în Războiul Civil – o victorie care a presupus înfrângerea intervenției străine – și se pregătea veșnic pentru următorul război. Întrucât veniseră la putere numai și numai prin război, liderii bolșevici au crezut întotdeauna că puterea le putea fi luată prin eforturile coordonate ale unui dușman străin și ale forțelor contrarevoluționare din interior. Pentru ei, faptul de a fi pregătiți de război presupunea două aspecte: o economie militară puternică și o țară sigură. Cel din urmă aspect necesita distrugerea dușmanilor interni.

Orientarea treptată către teroare, în cea de a doua jumătate a anilor 1930, a coincis cu intensificarea tensiunilor pe plan internațional și cu creșterea amenințării războiului. Pe lângă agresiunea japoneză de a lungul granițelor Uniunii Sovietice din Extremul Orient, evenimentele din Europa erau tot mai alarmante: Hitler venise la putere, iar Polonia, care se afla între URSS și Germania, părea, în opinia lui Stalin, că înclină în favoarea relațiilor cu Germania în detrimentul celor cu URSS. Puterile occidentale duceau o politică împăciuitoristă față de naziști, iar Renania fusese remilitarizată în 1936. Un alt factor care a influențat politica externă a lui Stalin a fost Războiul Civil din Spania, care l-a convins că Anglia și Franța erau incapabile să înfrunte Germania. Oricum, nu avea aproape deloc încredere în democrațiile occidentale. Pentru conducerea sovietică, o politică nonintervenționistă nu mai avea nici un sens și, astfel, aceasta a decis să intre în război de partea republicanilor din Spania care se luptau cu aliatul lui Hitler, generalul Francisco Franco. Observând situația din Spania, Stalin a devenit tot mai convins că era nevoie de epurări în țară pentru ca aceasta să fie pregătită militar. Războiul Civil spaniol scotea la suprafață un amestec deja cunoscut de rele, inclusiv anarhie, război de gherilă, sabotaj, o linie de separație dinamică și ambiguă între front și populația civilă din spatele frontului și tot soiul de trădări. Acesta a fost războiul care ne-a oferit conceptul de „Coloană a cincea“. În octombrie 1936, într-un moment critic, când patru coloane ale forțelor franchiste se apropiau de Madrid, generalul naționalist Emilio Mola a declarat că are o „a cincea coloană“ în orașul ocupat de

republicani, care avea să se ridice și să-i ajute forțele să preia controlul asupra orașului. Acest termen a fost încorporat rapid în vocabularul liderului sovietic.

Războiul din Spania și represiunea din URSS s-au întețit în același timp. Când a izbucnit conflictul în Spania, pe 18 iulie 1936, liderii staliniști cu reacționat inițial precaut. Însă înfrângerile catastrofale suferite de armata republicană i-au determinat să intervină. Pe 29 septembrie 1936, Biroul Politic a adoptat un plan de acțiune.[11] (Se poate să fie semnificativ faptul că decizia aceasta a coincis cu numirea lui Ejov în fruntea NKVD.) Înfrângerile spaniole se petreceau în paralel cu dificultățile întâmpinate în Europa și în Extremul Orient. Pe 25 octombrie 1936, Italia a semnat un tratat cu Germania, urmat de Pactul Anti-Comintern din 25 noiembrie, încheiat între Germania și Japonia. Toate aceste evoluții păreau să sporească pericolul războiului.

Arhive accesibile de curând atestă faptul că Stalin a fost puternic implicat în problemele spaniole. Dovezile arată clar că el credea că înfrângerile republicane erau provocate de infiltrarea unor sabotori. A cerut să se ia măsuri ferme împotriva dușmanului din interior. Pe 9 februarie 1937, reprezentanții sovietici de la Valencia și Madrid au primit o telegramă în care se afirma că o serie de eșecuri de pe front fuseseră provocate direct de trădarea din interiorul comandamentului: „Folosiți datele acestea, discutați-le, cu precauție, cu cei mai buni comandanți republicani… pentru ca ei să poată cere investigarea urgentă a capitulării orașului Malaga, epurarea agenților lui Franco și a sabotorilor din rândul comandamentului armatei. […] Dacă aceste solicitări din partea comandanților principali nu produc de îndată rezultatele necesare, spuneți… că le-ar putea fi imposibil consilierilor noștri să continue să lucreze în asemenea condiții.“[12] Peste câteva zile, el a repetat aceste solicitări: „Vă spunem care este opinia noastră clară: că Statul Major și alte comandamente trebuie să fie epurate complet de efectivul lor format din vechi specialiști care nu sunt capabili să înțeleagă condițiile războiului civil și, în afară de asta, nu sunt de încredere din punct de vedere politic. […] Comandamentul trebuie să fie întărit cu oameni noi, nesovăitori și cu spirit de luptă. […] Fără această măsură radicală, republicanii vor pierde fără îndoială războiul. Aceasta este credința noastră.“[13]

În timp ce Stalin trimitea telegrame în Spania, la Moscova se desfășura fatidica ședință plenară a Comitetului Central din februarie-martie 1937, care a anunțat intensificarea represiunii. Citind o ciornă a discursului pe care Molotov plănuia să-l țină în fața acestui plen, Stalin a făcut niște comentarii pe margini. A subliniat părțile în care Molotov vorbea despre faptul că Troțki le ordonase adepților lui din URSS „să-și păstreze forțele pentru momentul cel mai important – pentru începerea războiului – și în acel moment să lovească cu deplină hotărâre în punctele cele mai sensibile din economia noastră“.[14] Lângă cuvintele „cei care nu sunt în stare să se lupte cu burghezia, care preferă să-și unească soarta cu cea a burgheziei mai degrabă decât cu cea a clasei muncitoare, au abandonat [partidul]“, Stalin a notat: „Asta e bună. Ar fi mai rău dacă ne-ar abandona pe timp de război.“[15] Tema pericolului deosebit reprezentat de sabotori și de spioni pe timp de război a fost una recurentă în discursurile ținute în fața plenului, inclusiv în discursul lui Stalin: „Ca să câștigi o bătălie pe timp de război e nevoie de câteva trupe ale Armatei Roșii. Dar ca să anulezi acea victorie pe front e nevoie doar de câțiva spioni infiltrați în comandamentul armatei sau chiar într-un comandament de divizie, care să fure planurile de luptă și să le dea dușmanului. Ca să construiești un mare pod de cale ferată, ai nevoie de mii de oameni. Dar ca să-l arunci în aer, e de ajuns o mână de oameni. Sunt zeci, sute de astfel de exemple.“[16]

Stalin s-a implicat activ în pregătirea unui articol pentru numărul din 4 mai 1937 al ziarului *Pravda*, intitulat „Unele tehnici perfide de recrutare utilizate de serviciile secrete străine“. Acest material lung, care s-a întins pe trei pagini, a reprezentat un element important al temeliei ideologice a Marii Terori. A fost retipărit în diverse publicații, folosit activ în propagandă și discutat în cadrul grupurilor de studiu ale partidului. Putem vedea din materialul preliminar, pe care Stalin l-a pus în arhiva lui personală, că i-a modificat titlul, care inițial era „Unele metode și tehnici utilizate de serviciile secrete străine“, ca să-i dea un ton mai sinistru.

Spre deosebire de alte articole la scrierea cărora a contribuit Stalin, acesta nu era deloc teoretic. El descria situații precise (cel mai probabil

născocite), în care cetățeni sovietici, mai ales cei trimiși în străinătate însărcinați cu probleme de stat, fuseseră recrutați de agenții străine de informații. Aceste exemple au făcut articolul să pară credibil și convingător. Stalin a contribuit cu aproape o pagină întreagă, unde a descris o situație în care un oficial sovietic care lucra în Japonia se întâlnea în mod regulat cu o „doamnă aristocrată“ într-un restaurant. În timpul unei astfel de întâlniri, a apărut un bărbat japonez în uniformă militară, a pretins că era soțul femeii și a făcut o scenă. A mai apărut un japonez și s-a oferit să ajute la rezolvarea problemei, dar numai după ce cetățeanul sovietic a încuviințat în scris să-l informeze cu privire la ce se petrecea în URSS. Acest „intermediar serviabil“ s-a dovedit a fi un agent secret japonez, iar cetățeanul sovietic a devenit spion.[17]

În lunile care au urmat, suspiciunile lui Stalin au luat forma unor operațiuni polițienești masive. În primăvara și vara lui 1937, apelul urgent de demascare a spionilor și de dejucare a posibilelor trădări a devenit baza unui dosar împotriva unei organizații contrarevoluționare din cadrul Armatei Roșii. Pe 2 iunie 1937, Stalin le-a explicat membrilor Consiliului Militar din subordinea comisarului apărării scopul complotului: „Au vrut să transforme URSS într-o altă Spanie“.[18] Zvonurile despre trădare și anarhie în Spania au reprezentat o componentă importantă a campaniei propagandistice pentru „creșterea vigilenței“ și pentru lupta împotriva „dușmanilor“ din interiorul Uniunii Sovietice. În iunie și iulie 1937, când guvernul se pregătea să lanseze operațiuni pe scară largă împotriva elementelor antisovietice de pe plan intern, ziarele sovietice erau pline de articole despre arestări ale spionilor germani la Madrid și ale troțkiștilor la Barcelona și despre căderea capitalei basce Bilbao, cădere provocată de un comandant trădător din armata bască. Tot în vara aceea, guvernul republican spaniol a creat o agenție specială de securitate care să contracareze activitățile de spionaj și să combată „Coloana a Cincea“ – Servicio de Investigacion Militar (SIM), care și-a întins tentaculele în toate părțile Spaniei republicane și a reprimat cu brutalitate orice opoziție. Metodele utilizate de această nouă structură au generat critici aprige chiar și din partea simpatizanților stângiști din țările occidentale. Represiunea intensificată din Uniunea Sovietică

avea ecouri în Spania (inclusiv prin agenții sovietici care acționau acolo).[19] Poliția republicană spaniolă și poliția secretă sovietică lucrau fiecare la zdrobirea „Coloanei a Cincea“ din interiorul lor.

În iulie, situația din Extremul Orient a devenit și mai tensionată după ce Japonia a invadat China. Două evenimente importante s-au petrecut pe 21 august 1937. Întâi, URSS și China, ambele cu ochii pe Japonia, au semnat un pact de neagresiune. Apoi, Consiliul Comisarilor Poporului și Comitetul Central au adoptat o rezoluție de „Expulzare a populației coreene din regiunile de graniță de pe teritoriul aflat în Extremul Orient“. În toamna lui 1937, a fost inițiată o operațiune masivă de arestare și de deportare a coreenilor din această regiune întinsă. Peste 170 000 de persoane au fost expulzate. Obiectivul clar exprimat a fost acela de a „împiedica pătrunderea spionilor japonezi pe teritoriul din Extremul Orient“.[20]

Ideea că țara trebuia să fie epurată de o posibilă „Coloană a Cincea“, o temă recurentă de a lungul anilor 1930 în URSS, era o convingere puternic împărtășită de tovarășii apropiați ai lui Stalin. Chiar și peste multe decenii, ei vorbeau despre acest lucru astfel:

> Evenimentele din 1937 au fost necesare. Dacă te gândești că după Revoluție am lovit în stânga și-n dreapta și am ieșit victorioși, dar au rămas dușmani de tot felul, care puteau să se unească văzând pericolul iminent al agresiunii fasciste. Faptul că nu am avut o „Coloană a Cincea“ în timpul războiului îl datorăm anului 1937.[21]
>
> Aceasta a fost o luptă împotriva unei „Coloane a Cincea“ a fascismului hitlerist care venise la putere în Germania și se pregătea să intre în război cu țara sovietelor.[22]

Nu există dubii că Stalin a încurajat aceste idei în rândul tovarășilor săi din Biroul Politic. Din perspectiva lor îngustă, el avea un argument logic și convingător. Guvernul sovietic avea mulți dușmani interni care poate că stăteau în umbră pentru moment, dar erau gata să intre în acțiune de îndată ce Uniunea Sovietică era provocată de o putere străină. Vechea nomenclatură de partid relativ independentă, care încă avea legături cu armata și cu NKVD, putea încerca să preia frâiele

puterii. Foștii opozanți erau, în mod sigur, nerăbdători să se răzbune după ani lungi de umilire și de persecuție. Chiaburii și țăranii aflați mereu în pragul inaniției puteau să se coalizeze cu foștii membri ai nobilimii, ai Armatei Albe și ai clerului, urmând exemplul bolșevicilor în 1917 și transformând războiul cu un dușman extern într-un război civil împotriva unui regim disprețuit. Apoi, mai erau numeroasele minorități etnice din Uniunea Sovietică ce aveau legături cu țările vecine – mai ales minoritățile germană și poloneză – și pe care Stalin le suspecta că ar colabora cu un dușman datorită legăturilor de sânge. Modalitatea de a elimina aceste pericole era să distrugă cât mai mulți potențiali dușmani și colaboraționiști cu putință. Aceasta a fost logica minții crude și nemiloase a lui Stalin în timp ce amenințarea războiului creștea. În imaginația febrilă a celor din cercul apropiaților lui, o astfel de „Coloană a Cincea“ punea la cale manevre de anvergură, mai amenințătoare decât puteau fi în realitate. Amenințările fantasmagorice eclipsau pericolele foarte reale cu care se confrunta Uniunea Sovietică.

A fost numai vina lui Ejov?

Stalin a pretins că nu a avut nimic de a face cu propriile atrocități. I-a spus renumitului inginer aeronautic sovietic Aleksandr Iakovlev că fusese numai vina lui Ejov: „Ejov era o bestie! Un degenerat. Telefonai după el la comisariat și ți se spunea: «S-a dus la Comitetul Central». Telefonai la Comitetul Central și ți se spunea: «S-a dus în cabinetul lui». Trimiteai pe cineva la el acasă și iată că zace în pat beat mort. Multe vieți nevinovate au pierit. De asta l-am împușcat.“[23]

Domolirea Marii Terori, la sfârșitul lui 1938 și începutul lui 1939, a fost însoțită de o campanie de deviere a suspiciunii de la adevărații autori ai Terorii. Înlăturarea lui Ejov și demascarea publică a „defăimătorilor“ care denunțaseră oameni cinstiți – chipurile o cauză majoră a represiunii – au sprijinit acest efort. Și în ziua de azi unii sunt gata să susțină nevinovăția lui Stalin, propunând teorii pseudoacademice conform cărora Marea Teroare a izbucnit spontan, la inițiativa unor oficiali locali. Bineînțeles, după ce Moscova a emis ordinele, avântul generat nu putea decât să pară că se afla la originea evenimentelor. În limbajul birocratic din timpul lui Stalin,

comportamentul oficialilor zeloși era catalogat drept *pereghibî* (exces de zel). Dar nu excesele de zel au determinat dimensiunile și ferocitatea Terorii. Dovezile documentare arată că operațiunile pe scară largă rareori deviau de la ordinele lui Stalin.

După ce filialele NKVD din fiecare provincie *(oblast)* și din fiecare ținut (*krai*, un teritoriu asemănător provinciei, dar care cuprindea unități administrative semiautonome) primeau cotele de arestări și de execuții trimise de la Moscova, șeful regional al NKVD îi convoca pe șefii agențiilor NKVD locale (la nivel municipal și de district) la o reuniune, unde erau împărțite cotele regionale între entitățile administrative (districte, orașe, sate, așezări). Prima sursă utilizată pentru compilarea unei liste cu dușmani au constituit-o cartotecile, pe care le păstra poliția politică, referitoare la „elementele antisovietice“ suspecte, precum și orice alte materiale compromițătoare care îi cădeau acesteia în mână. După arestarea unei victime, se efectua o investigație care să-i demaște „legăturile contrarevoluționare“ sau să dezvăluie existența „organizațiilor contrarevoluționare“.[24] „Dovezile“ necesare erau obținute prin folosirea unei varietăți de metode, cel mai adesea a torturii, care era aprobată oficial de conducerea de vârf a țării. Formele de tortură erau brutale și uneori provocau moartea deținutului. Un obiectiv major al interogatoriului era acela de a obține declarații care-i implicau și pe alții, generând, astfel, un al doilea val de arestați, care furnizau, la rândul lor, mai multe nume. Aceste operațiuni ale poliției puteau continua teoretic la nesfârșit sau până când bazinul potențial de victime ar fi fost complet epuizat. Astfel de operațiuni nu au continuat numai pentru că Stalin deținea controlul deplin asupra sistemului securității statului și asupra aparatului de partid și putea să închidă robinetul oricând voia. Fiecare decizie de a trimite un presupus dușman într-un lagăr de muncă sau de a-l condamna la moarte prin împușcare era aprobată la Moscova.

Inițial, s-a crezut că aceste operațiuni pe scară largă aveau să se încheie la sfârșitul lui 1937. Treptat, termenul a fost mutat în noiembrie 1938. Pe 17 ianuarie 1938, Stalin i-a trimis noi ordine lui Ejov, șeful NKVD:

> Linia SR [Partidului Socialist Revoluționar] (atât la stânga, cât și la dreapta) nu a fost descoperită complet. […] E important de ținut minte că sunt încă mulți eseri în armata noastră și în afara armatei. Poate NKVD să dea lămuriri cu privire la („foștii“) eseri din armată? Aș vrea să văd imediat un raport. Poate NKVD să dea lămuriri cu privire la „foștii“ eseri din afara armatei (din instituțiile civile)? Aș vrea, de asemenea, un raport în două-trei săptămâni. […] Ce măsuri s-au luat pentru demascarea și arestarea tuturor iranienilor din Baku și Azerbaidjan? Poate nu știai că eserii erau cândva foarte puternici în Saratov, Tambov și Ucraina, în rândul (ofițerilor) armatei, în Tașkent și Asia Centrală, în general, și la centralele electrice din Baku, unde și-au consolidat poziția și au sabotat industria petrolieră. Trebuie să acționăm mai prompt și mai inteligent.[25]

Acest document se numără printre numeroasele dovezi că Stalin a jucat un rol decisiv în organizarea Marii Terori și că Ejov îi urma ordinele. Documentele de arhivă arată clar că Stalin a fost inițiatorul tuturor deciziilor-cheie privitoare la epurările din partid și din instituțiile guvernamentale și la operațiunile în masă care au măturat cetățeni obișnuiți. El nu numai că a ordonat arestarea și execuția a sute de mii de oameni, dar s-a preocupat mult și de detalii. A trimis telegrame referitoare la necesitatea de a face anumite arestări, a amenințat cu urmări groaznice în caz de lipsă de vigilență și a semnat liste cu membri ai nomenclaturii care să fie executați și întemnițați. În multe cazuri, a decis personal dacă o anumită persoană urma să fie împușcată sau trimisă într-un lagăr de muncă.[26] Supravegherea operațiunilor pe scară largă, ce aveau ca scop eliminarea dușmanilor, a consumat o parte semnificativă din timpul dictatorului între anii 1937 și 1938. În decursul unei perioade de 20 de luni, din ianuarie 1937 până în august 1938, el a primit 15 000 de *spețsoobșcenii* (rapoarte speciale) care prezentau situația arestărilor și starea diverselor operațiuni ale poliției secrete sau care cereau aprobarea unei anumite acțiuni de represiune, de obicei însoțită de procesele-verbale (sau stenogramele) ale interogatoriilor. Într-o zi obișnuită, primea 25 de

documente de la Ejov, dintre care unele se întindeau pe multe pagini.[27] De asemenea, lista cu cei care au trecut pe la cabinetul lui Stalin arată că, în perioada 1937–1938, Ejov l-a vizitat de aproape 290 de ori și a petrecut în total 850 de ore cu el. Singura persoană care l-a vizitat mai des a fost Molotov.[28]

Ejov a fost un discipol capabil și motivat. A organizat procesele foștilor opozanți și a supravegheat în permanență uriașul aparat represiv. A participat personal la interogatorii și a dat ordine privitoare la aplicarea torturii. Ca să-l mulțumească pe Stalin, care cerea mereu eforturi mai mari în lupta împotriva dușmanilor și indica mereu noi amenințări, Ejov își stimula subordonații să depășească normele de arestări și de execuții în masă stabilite de Biroul Politic și să inventeze noi uneltiri. Pentru încurajare, NKVD și Ejov personal au fost copleșiți de laude de a lungul anului 1937 și aproape pe tot parcursul anului 1938. Ejov a primit toate distincțiile și titlurile imaginabile și a deținut simultan mai multe funcții-cheie în partid și în guvern. Orașe, întreprinderi și colhozuri au fost numite după el.

În pofida acestor semne că Stalin era mulțumit de comisarul poporului pentru afaceri interne, există dovezi conform cărora *vojd*-ul păstra o anumită distanță, chiar în timp ce Ejov și subordonații lui erau copleșiți de laude pentru excelenta lor muncă de demascare a dușmanilor. Inevitabil, Stalin a pus, în cele din urmă, capăt exterminării în masă și i-a învinuit pe Ejov și pe subordonații acestuia pentru „excese“ și „încălcări ale legii“. Stalin a început procesul de înlăturare a lui Ejov treptat și sistematic. În august 1938, l-a numit pe Lavrenti Beria, prim-secretar al partidului pentru Georgia, în funcția de adjunct al lui Ejov. La suprafață, nimic nu se schimbase. Ejov părea să se bucure în continuare de putere și de bunăvoința lui Stalin. Însă, acum, alături stătea un om pe care el nu l-ar fi ales niciodată. Câteva luni mai târziu, Ejov chiar a făcut aluzie la numirea lui Beria într-o scrisoare către Stalin, înfățișând-o ca pe ceva care indica „un factor de neîncredere față de mine“ și mărturisind că vedea „numirea [lui Beria] ca pe o pregătire a înlăturării mele“.[29] A avut dreptate. Nefiind în stare să facă față presiunii situației, a căzut în alcoolism și a pierdut controlul atât asupra NKVD, cât și asupra lui însuși.

La două luni după numirea lui Beria, Stalin a luat mai multe măsuri în vederea înlăturării lui Ejov. Pe 8 octombrie 1938, Biroul Politic a înființat o comisie care să redacteze o rezoluție privitoare la NKVD. Subordonații lui Ejov au început să fie arestați. Oamenii de încredere ai lui Beria s-au pus pe treabă, scoțând cu forța de la ei declarații împotriva lui Ejov, la fel cum făcuseră oamenii de încredere ai lui Ejov când fabricase un dosar împotriva predecesorului său, Ghenrik Iagoda. Pe 17 noiembrie, Biroul Politic a adoptat o hotărâre ipocrită și mincinoasă pe față, în care a observat succesele înregistrate de NKVD în procesul de distrugere a „dușmanilor poporului și a rețelelor de spionaj-sabotaj ale agențiilor străine de informații secrete“, dar, totodată, a condamnat „deficiențele și denaturările“ din activitatea NKVD.[30] Cerând în mod repetat intensificarea luptei împotriva dușmanilor, Stalin nu pusese niciodată la îndoială misiunea terorii în masă pe care o plănuise și o încurajase el însuși. Ejov și NKVD erau acum acuzați de ceea ce le ordonase Stalin să facă. Dacă lui Ejov i s-ar fi îngăduit să se apere serios, el ar fi făcut acest lucru fără greutate. Dar, după cum știa mai bine decât oricine, nu așa funcționa sistemul stalinist. Tot ce putea să facă era să spere și să se căiască.

După ce își făcuse treaba, n-a mai fost nevoie de credinciosul Ejov. A fost arestat și împușcat ca șef al unei organizații contrarevoluționare (inexistente) din cadrul NKVD. După câte se pare, Stalin nu a simțit nevoia să stârnească în mod excesiv furia publică, iar căderea lui Ejov a fost aranjată fără a se face prea mult caz. Modul prudent și îngrijit în care a fost înlăturat acesta arată că Stalin nu voia să atragă atenția publică asupra activităților NKVD și a mecanismelor Marii Terori. Ejov a fost principalul țap ispășitor al lui Stalin. El a plătit prețul ultim pentru ca *vojd*-ul său să rămână deasupra oricărei suspiciuni. Pentru poporul sovietic, Teroarea a devenit „Ejovșcina“ – un termen care folosește un sufix rus ce sugerează un rău ieșit din comun.

Etapa finală a Marii Terori – relaxarea ei, pe care Stalin a controlat-o atent – i-a avut ca țintă pe locotenenții principali ai lui Ejov din cadrul NKVD. Un număr redus de cetățeni obișnuiți măturați de operațiunile pe scară largă – în primul rând cei care căzuseră în ghearele NKVD în a doua jumătate a lui 1938 – au fost eliberați. Aparatul terorii a rămas în

funcțiune, numai cu ajustări minore, iar represiunea nemiloasă a continuat până la moartea lui Stalin. *Vojd*-ul nu a încetat niciodată să creadă că dușmanii erau peste tot sau să ceară să fie demascați, arestați și torturați. Dar nu a mai recurs niciodată la o represiune de proporțiile văzute între 1937 și 1938.

Stalin trebuie să fi fost conștient de consecințele devastatoare ale Terorii, dar nu a pus niciodată la îndoială necesitatea acesteia, nici în public, nici în cercul apropiaților săi. Totuși, nu se poate ca urmările să fi scăpat atenției lui. Cei responsabili cu dirijarea economiei sovietice fuseseră arestați într-un număr uriaș. Disciplina la locul de muncă a avut de suferit, iar inginerii se temeau să propună vreo schimbare sau vreo inovație pentru că puteau fi acuzați ulterior, în mod ticălos, de „sabotaj“. Teroarea a generat un declin considerabil al ratei creșterii în producția industrială.[31] Și armata a suferit o scădere a numărului de comandanți experimentați și competenți și un declin al disciplinei și al responsabilității. Armata Roșie a fost atât de grav afectată de represiune, încât conducerea sovietică a fost silită să aducă înapoi în serviciul militar mulți comandanți arestați sau concediați mai înainte, cel puțin pe aceia pe care NKVD nu avusese încă timp să-i execute.[32]

Marea Teroare din 1937–1938 a pus o presiune uriașă asupra societății sovietice și a produs suferință la toate nivelurile. Milioane de oameni au fost afectați direct. Mulți dintre cei care au scăpat de împușcare, de lagărele de muncă sau de deportările în interiorul țării și-au pierdut slujbele sau au fost dați afară din apartamentele lor sau chiar din orașele lor pentru simplul fapt că aveau legături cu „dușmanii poporului“. Asemenea abuzuri și transformări nu puteau fi iertate sau acceptate în mod pasiv. Cu toate că teama era un mijloc destul de eficient de a împiedica populația să-și exprime nemulțumirea, s-au înregistrat plângeri. În 1937–1938, aceste plângeri au luat îndeosebi forma a milioane de reclamații care au invadat birourile guvernului și ale partidului. Numai în ianuarie 1937, s-au depus 13 000 de reclamații la procuratură, iar, în februarie-martie 1938, numărul acestora a ajuns la 120 000.[33] Încă nu s-a stabilit câte scrisori și petiții i-au fost trimise lui Stalin însuși în timpul Marii Terori sau câte chiar au ajuns pe biroul lui. Documentele fie sunt inaccesibile,

fie nu au fost păstrate. Nu putem decât să presupunem că biroul lui Stalin a fost inundat de astfel de petiții. *Vojd*-ul nu ar fi putut să se ascundă complet de disperarea, durerea și dezamăgirea supușilor săi.

Care a fost reacția lui Stalin la suferința compatrioților lui? Documentele istorice nu oferă un răspuns clar la această întrebare, dar nu există vreo dovadă că a simțit vreo urmă de remușcare sau de milă. Cu toate acestea, nu putea să ignore total realitățile politice. Deși disprețuia în continuare dușmani imaginari sau se temea de uneltiri imaginare, nu a mai repetat vreodată experimentul său de teroare în masă. După 1938, represiunea a continuat pe o scară mai mică și într-o manieră mai obișnuită.

Căutarea unor aliați

Marea Teroare a stricat reputația internațională a Uniunii Sovietice. Stalin a înțeles neîndoielnic că oamenii din Occident, mai ales cei de stânga, au fost șocați când au aflat că revoluționari renumiți erau condamnați la moarte. Încercându-se minimalizarea impactului asupra opiniei publice, campania de represiune s-a desfășurat în paralel cu o campanie energică de propagandă. Relatări ale proceselor de la Moscova – unde tovarășii de luptă ai lui Lenin și alți vechi bolșevici recunoscuseră că puseseră la cale acte teroriste împotriva lui Stalin și că avuseseră legături cu agențiile străine de informații secrete – au fost traduse în limbi europene și date publicității. Intelectuali și personalități culturale occidentale de vază au fost invitate la Moscova. Scriitorul german Lion Feuchtwanger s-a întâlnit personal cu Stalin și, apoi, a scris o carte în care a pus Uniunea Sovietică într-o lumină favorabilă. Prinși între ciocanul nazismului și nicovala stalinismului, mulți au fost gata să se autoamăgească în privința adevăratei naturi a regimului. Factorii de decizie politică din Occident însă aveau toate motivele nu numai să nu aibă încredere în Stalin, dar și să vadă isteria referitoare la presupușii dușmani ca pe o dovadă de slăbiciune. Epurarea comandanților din Armata Roșie și, mai ales, execuția unor mareșali sovietici renumiți au făcut regimul să pară instabil. În mod clar, Occidentul a văzut Teroarea cu totul altfel decât a văzut-o Stalin. Obsedat de ideea unei „Coloane a Cincea“, Stalin, pur și simplu, nu a reușit să înțeleagă faptul că acțiunile lui, în

urma cărora foarte mulți dintre propriii cetățeni fuseseră arestați și împușcați, arătau mai mult a slăbiciune și a instabilitate decât a putere.

Într-o anumită măsură, observatorii occidentali aveau dreptate. Semnele impactului devastator al Terorii asupra forței armatei sovietice au devenit curând vizibile. În iunie 1938, generalul NKVD responsabil cu operațiunile militare în Extremul Orient, Ghenrik Liușkov, a trecut granița sovietică în Manciuria și și-a oferit serviciile japonezilor. Bineînțeles, acesta a fost un act de trădare, dar Liușkov a fost împins în direcția aceasta de Stalin. După ce a servit regimul cu loialitate și a vărsat râuri din sângele altor oameni, și-a dat seama că urma să-i vină și lui rândul în curând. Când a fost convocat să vină să dea raportul la Moscova, Liușkov a hotărât că cea mai bună opțiune era să dezerteze. Și avea foarte multe de oferit, dacă ne gândim la experiența lui de ani de zile ca înalt oficial al NKVD la Moscova, experiența de lucru față în față cu Stalin și rolul lui de șef al poliției secrete într-o regiune a Extremului Orient foarte importantă din punct de vedere militar. Era bine informat cu privire la pregătirea militară din acea zonă și la aranjarea și amplasarea trupelor sovietice și a împărtășit dușmanului toate aceste informații. Stalin a slăbit și mai mult capacitatea de luptă a armatei în Extremul Orient, ordonând încă un val de arestări în cadrul armatei. Între timp, în iulie și august 1938, au avut loc ciocniri între Armata Roșie și forțele japoneze lângă Lacul Hasan, o zonă apropiată de granițele dintre Coreea, China și Rusia. Stalin a urmărit îndeaproape acest conflict și a cerut să se acționeze ferm. Într-o conversație purtată cu comandantul frontului, mareșalul Vasili Bliuker (care își exprimase obiecțiile față de folosirea aviației), Stalin a dat următorul ordin: „Nu înțeleg de ce te temi că bombardamentele ar putea să rănească populația coreeană sau de ce te temi că aviația nu va fi în stare să-și îndeplinească misiunea din cauza ceții. Cine ți-a interzis să rănești populația coreeană pe timp de război cu Japonia? De ce ți-ar păsa ție de coreeni când japonezii lovesc o grămadă dintre oamenii noștri? Ce contează câțiva nori pentru aviația bolșevică, dacă ea chiar vrea să apere onoarea Patriei sale?“[34]

Deși Bătălia de la Lacul Hasan s-a încheiat în favoarea sovieticilor, ciocnirea a dezvăluit deficiențe semnificative ale capacității de luptă a

trupelor Armatei Roșii și ale structurilor de comandă. Ca de obicei, Stalin a presupus că rezultatele slabe ale armatei se datorau trădării. Mareșalul Bliuker a fost arestat și a murit în închisoare după ce a fost torturat cu sălbăticie.

Represiunea și percepția slăbiciunii sovietice nu au fost cauzele principale ale deteriorării relațiilor lui Stalin cu Occidentul. Arestările în masă doar s-au adăugat pe lista motivelor pentru care liderii occidentali nu aveau încredere în el. Apropierea dintre URSS și Franța, de la mijlocul anilor 1930, nu a fost de durată, în pofida amenințării pe care o reprezenta ascensiunea rapidă a nazismului pentru ambele țări. În Războiul Civil Spaniol, Uniunea Sovietică și democrațiile occidentale au fost frecvent în dezacord. La baza acestor relații mai degrabă proaste, în ciuda preocupărilor lor comune pentru securitatea colectivă, se afla incompatibilitatea fundamentală dintre stalinism și democrația „burgheză“. În cea de a doua jumătate a anilor 1930, liderii occidentali au preferat mai degrabă să-i facă pe plac lui Hitler decât să încheie o alianță cu Stalin, o orientare care și-a atins punctul culminant odată cu Acordul de la München. Pe 30 septembrie 1938, prim-ministrul Marii Britanii și cel al Franței, Neville Chamberlain și Édouard Daladier, au semnat un acord cu Hitler și Mussolini prin care Regiunea Sudetă, care aparținea Cehoslovaciei și era o zonă populată, în special, cu vorbitori de limbă germană, a fost cedată Germaniei. Cehoslovacia a fost silită să accepte acest pact devastator. Uniunea Sovietică a fost, pur și simplu, ignorată, cu toate că aceasta și Franța semnaseră acorduri de asistență reciprocă cu Cehoslovacia. Stalin a fost exclus din politica marilor puteri europene.

Neîndoielnic, Stalin a luat o asemenea marginalizare ca pe o insultă personală. Acordul de la München nu a făcut decât să-i sporească teama că democrațiile și fasciștii conspirau împotriva URSS și plănuiau să canalizeze agresiunea nazistă către Est. El nu putea să răspundă de pe o poziție de forță. În afară de faptul că s-a declarat scandalizat, Stalin a ordonat, la sfârșitul lui septembrie, concentrarea trupelor Armatei Roșii de a lungul graniței vestice a Uniunii Sovietice, o mișcare pur demonstrativă care, probabil, nu i-a îngrijorat pe nemți. Oricum, peste numai câteva zile, la mijlocul lui octombrie, Biroul Politic a hotărât să demobilizeze unitățile de rezervă care fuseseră

mobilizate ca reacție la evenimentele din Cehoslovacia. În total, au fost eliberați din serviciul activ 330 000 de militari, 27 500 de cai și 5 000 de vehicule.[35]

În termeni practici, Stalin nu prea avea ce face în ceea ce privește Acordul de la München în afară de a încerca să provoace discordie între democrațiile occidentale și Hitler. În acest scop, a făcut o serie de afirmații prin care a condamnat Marea Britanie și Franța, deschizând, în același timp, ușa pentru îmbunătățirea relațiilor bilaterale cu Germania. Cea mai importantă deschidere către Germania a apărut în timpul unui discurs de la cel de-al XVIII-lea Congres al Partidului, din martie 1939, la care Stalin i-a avertizat pe englezi și pe francezi că nu avea de gând să scoată „castanele din foc“ în locul lor (o expresie datorită căreia acest discurs a fost numit în Occident „discursul castanelor“) și i-a acuzat că încercau să provoace un conflict între URSS și Germania. A încredințat Germania că puterile occidentale nu izbutiseră să „stârnească furia Uniunii Sovietice împotriva Germaniei, otrăvind atmosfera și provocând un conflict cu Germania fără nici o bază serioasă“.[36] Aceste declarații oficiale vor dobândi o semnificație deosebită peste câteva zile, când pacea fragilă a Europei va fi distrusă. Hitler, convins că nimeni nu avea să-l oprească, a acaparat întregul teritoriu al Cehoslovaciei. Chiar și cei mai optimiști observatori își dădeau seama acum că Acordul de la München făcuse inevitabil războiul mondial. Ca terți într-un conflict ale cărui proporții creșteau, Stalin și Uniunea Sovietică se aflau în poziția de a alege de care parte să fie.

Primăvara și vara anului 1939 au fost o perioadă de manevre diplomatice și de negocieri de primă importanță. Natura acestor eforturi și a intențiilor reale ale părților implicate era un lucru destul de dificil de înțeles pentru participanții direcți, ca să nu mai vorbim pentru istoricii contemporani. Nimeni nu avea încredere în nimeni și toți încercau să fie mai deștepți decât adversarii și partenerii lor la un loc. O asemenea confuzie a caracterizat, în mod sigur, discuțiile dintre Uniunea Sovietică și puterile occidentale, Anglia și Franța. Progresul era dureros de lent, în pofida eforturilor comisarului sovietic pentru afaceri externe, Maksim Litvinov, care și-a riscat reputația pentru a coaliza forțele antihitleriste.[37] La începutul lui mai 1939, Stalin l-a

eliberat pe Litvinov de îndatoririle lui și l-a numit pe Molotov responsabil cu afacerile externe. Această schimbare a fost, fără îndoială, menită să fie un gest de prietenie față de Germania, dar, de asemenea, a remodelat radical procesul decizional la nivel de politică externă. Noul aranjament i-a îngăduit lui Stalin să preia controlul deplin asupra afacerilor externe, nu numai în termeni de principii călăuzitoare (așa cum făcuse dintotdeauna), ci și în termeni de operațiuni cotidiene. Molotov, cu care Stalin conversa aproape tot timpul, era o mână dreaptă mai convenabilă în termeni de politică externă decât Litvinov, care trecea rareori pe la cabinetul lui Stalin. Astfel de detalii practice erau importante pentru *vojd*. La nivelul cel mai înalt al puterii sovietice, alcătuirea guvernamentală a fost adaptată obișnuințelor și ritmului lui Stalin, iar alegerea lui Molotov pentru supravegherea afacerilor externe în această perioadă critică este un exemplu excelent al acestei adaptări.

Ce a preocupat mintea lui Stalin în această perioadă – să pună presiune asupra partenerilor săi occidentali sau să exploreze posibilitatea unei alianțe cu naziștii? Este tentant să presupunem că el hotărâse să se alieze cu Hitler cu mult înainte de evenimentele fatidice din 1939. Argumentele în favoarea acestei perspective includ ideea generală a unei afinități între regimurile totalitare și neîncrederea lui Stalin față de democrațiile occidentale nestatornice, care păreau să fie înclinate să se retragă din fața forței brute. Însă fondarea unei alianțe între naziști și sovietici era, de fapt, nejustificată. Dovezile disponibile care ne permit să pătrundem în mintea lui Stalin sunt interpretabile. Pe de o parte, Mikoian a transmis că Stalin vorbise aprobator despre epurările lui Hitler din 1934.[38] Știm, de asemenea, că liderul sovietic a luat inițiativa unor deschideri care aveau ca scop stabilirea unui contact direct cu Hitler.[39] Cel mai incriminator dintre toate a fost rezultatul: o dovadă impresionantă a „prieteniei“ sovieto-germane, în toamna lui 1939. Dar pe de altă parte, există dovezi convingătoare că Stalin nu prea avea încredere în Hitler ca potențial aliat. Dacă ar fi avut încredere în liderul german, probabil nu ar fi existat o campanie antinazistă puternică în URSS sau o represiune în masă a etnicilor germani din URSS – ambele fiind realizate în pofida obiecțiilor

puternice ale guvernului nazist. Atitudinea lui Stalin față de nemți părea să alterneze între aprobare și iritare. Răspunzând la un memorandum al NKVD din septembrie 1938, referitor la distrugerea unui cimitir pentru soldații și ofițerii germani din Regiunea Leningrad, ce data din timpul Primului Război Mondial, Stalin, în loc să dea obișnuitul său răspuns laconic „pentru“, a scris „Corect (demolați-l și astupați-l)“.[40] Interpretul german prezent la negocierile purtate la Moscova cu ministrul german al Afacerilor Externe, Joachim von Ribbentrop, oferă, de asemenea, o înțelegere a concepției liderului sovietic. Se pare că Stalin a respins o ciornă a unui comunicat de presă optimist, spunând: „Nu credeți că ar trebui să acordăm mai multă atenție opiniei publice din ambele țări? Ne împroșcăm cu noroi de ani de zile.“[41]

Oricare ar fi fost adevăratele înclinații ale lui Stalin, Hitler a fost cel care a luat inițiativa creării unui pact de nonagresiune sovieto-german. De îndată ce cancelarul german a hotărât că invazia lui în Polonia, programată pentru 1 septembrie, necesita cooperare din partea URSS, el a luat măsuri în vederea susținerii unei apropieri între cele două țări. Pe 21 august, Stalin a primit scrisori personale din partea lui Hitler, care făceau aluzii destul de transparente la planurile lui referitoare la Polonia și exprimau dorința presantă de a încheia un pact de nonagresiune în câteva zile. Hitler a cerut ca Stalin să-l primească pe von Ribbentrop la Moscova chiar în ziua următoare sau cel mai târziu pe 23 august. Pe 21 august, Molotov i-a înmânat ambasadorului german la Moscova răspunsul lui Stalin. Von Ribbentrop putea să vină la Moscova în ziua de 23 august.[42]

Stalin și Molotov l-au întâmpinat împreună pe ministrul de Externe german. Întâlnirea a fost cordială, chiar amicală. Fiecare parte a primit ce voia. În afară de pactul de nonagresiune, Stalin a insistat asupra elaborării unui protocol secret care prevedea ca Germania și Uniunea Sovietică să împartă Europa de Est. Partea estică a Poloniei (care includea atunci teritoriile vestice ale Ucrainei și Belarusului), Letonia, Estonia și Finlanda au fost recunoscute ca aparținând sferei sovietice. Germania a sprijinit, de asemenea, pretențiile Uniunii Sovietice asupra Basarabiei. Vestul Poloniei și Lituania urmau să intre în sfera de influență a Germaniei. În urma negocierilor ulterioare, Lituania a fost

dată sovieticilor. Înțelegerea a ajuns să fie un fel de Tratat de la Brest-Litovsk în sens invers. Hitler avea nevoie de o graniță fără probleme cu URSS și era dispus să plătească pentru ea prin concesii teritoriale.

Stalin ținea în propriile mâini frâiele negocierilor sovieto-germane. Singura persoană care mai era implicată era Molotov. Ceea ce istoria numește Pactul Ribbentrop-Molotov a fost, de fapt, o înțelegere între Stalin și Hitler. Stalin și-a asumat întreaga responsabilitate pentru „prietenia“ cu Germania și, fără îndoială, a avut motive foarte precise să intre în această alianță riscantă. Natura acestor motive reprezintă una dintre cele mai importante chestiuni cu care se confruntă biografii lui.

Pe primul loc se aflau aspectele politice și morale ale problemei. Asemenea succesorilor săi, Stalin era pe deplin conștient de caracterul indezirabil, din punct de vedere politic și moral, al acordurilor. Putem să deducem acest lucru din stăruința cu care Uniunea Sovietică a negat existența unui protocol secret. Când au ieșit la iveală copiile, liderii sovietici le-au declarat falsuri. Stalin a înțeles că trecerea bruscă de la ura față de naziști la prietenie avea să fie derutantă din punct de vedere ideologic, atât în URSS, cât și în cadrul mișcării comuniste mondiale. Această problemă era secundară însă și putea fi explicată printr-o lozincă: pactul era în interesul suprem al socialismului. În URSS, scepticii puteau fi tratați în mod obișnuit. Chestiunea morală a dobândit, de fapt, o greutate mai mare mai târziu, după înfrângerea Germaniei, când comunitatea internațională a condamnat nazismul drept răul absolut.

În 1939, chiar și cei mai democrați politicieni occidentali au avut o abordare flexibilă în raportarea față de naziști – orice pentru a evita războiul. Marea Britanie și Franța nu se puteau mândri cu aceste politici și ar fi naiv să presupunem că Stalin simpatiza cu abordarea lor. Nimeni nu refuza să aibă relații cu Hitler din principiu; era vorba de ce acorduri anume erau realizabile și acceptabile. În termeni de pragmatism politic, comportamentul lui Stalin nu a fost cu nimic mai rău decât cel al părților occidentale când au semnat Acordul de la München. Semnând Acordul de la München, Marea Britanie și Franța nu s-au pus doar la adăpost de agresiunea lui Hitler – sau așa au crezut –, dar au pus în pericol o serie de țări mici, nu numai Regiunea

Sudetă. Stalin și-a urmat interesul și a mers mai departe, participând la împărțirea Europei de Est. El era sigur că Acordul de la München împinsese agresiunea lui Hitler către Est, așa că avea sens pentru el să-l liniștească pe Führer în privința Estului și să încerce să-l întoarcă înspre Vest. Din perspectiva sovietică, Stalin nu încerca decât să ia înapoi ceea ce aparținea de drept Rusiei. Îndreptarea unei nedreptăți istorice prin reintegrarea unor părți din Imperiul Rus, care fuseseră luate cu forța atunci când țara fusese slăbită de război și de Revoluție, trebuie să fi fost unul dintre factorii raționamentului dictatorului sovietic. Această cauză a atras simpatie nu numai în URSS, ci și în rândurile unor străini.

Este dificil de spus cât de puternice au fost considerentele emoționale și morale în gândirea lui Stalin. În mod sigur, acestea au fost mult eclipsate de riscul imediat al războiului. Există o varietate mare de opinii cu privire la motivele geostrategice pentru încheierea acordului cu Germania. De o parte se află cei care indică discursul pe care Stalin se presupune că l-a ținut în fața Biroului Politic pe 19 august 1939, chiar înainte de semnarea pactului. O versiune a acestui discurs, publicată în Franța, la sfârșitul anului 1939, a făcut senzație, apărând ca o presupusă expunere a așteptărilor lui Stalin referitoare la ce însemna războiul pentru URSS. Publicația franceză citează următoarea justificare pe care o dă Stalin pentru pactul cu Hitler: „Suntem pe deplin convinși că, dacă încheiem o înțelegere prin care să ne aliem cu Franța și Marea Britanie, Germania ar fi obligată să renunțe la Polonia și să caute un *modus vivendi* cu puterile occidentale. Războiul ar fi evitat, iar cursul ulterior al evenimentelor s-ar dovedi periculos pentru noi.“[43]

După cum sugerează presupusul său discurs, Stalin considera că războiul era necesar pentru a slăbi Occidentul, pentru a extinde granițele Uniunii Sovietice și pentru a contribui la răspândirea comunismului în Europa. Aceste presupuse remarci l-au compromis pe Stalin în ochii lui Hitler și au făcut ca Partidul Comunist Francez să pară un agent al forțelor ostile. Publicarea acestui document „strict secret“ a servit, în mod clar, interesului cuiva.

Majoritatea istoricilor nu au acordat niciodată multă importanță acestui fals. Nici în arhiva Biroului Politic, nici în dosarele personale ale lui Stalin nu se află măcar vreo dovadă circumstanțială a unui astfel de discurs – sau măcar a faptului că Biroul Politic s-ar fi reunit pe 19 august. Acest lucru nu e surprinzător. Pe baza a ceea ce se cunoaște despre dictatura lui Stalin de la sfârșitul anilor 1930, este greu de crezut că le-ar fi vorbit atât de deschis tovarășilor săi din Biroul Politic, ale căror opinii – și chiar a căror existență – nu însemnau nimic pentru el. „Stenograma discursului lui Stalin“, asemenea multor altor falsuri bine cunoscute, promovează un anumit punct de vedere în privința lui Stalin și a acțiunilor lui. Potrivit acestei viziuni extreme, Stalin a încheiat un pact cu Hitler pentru că voia un război în Europa, pe care îl vedea ca pe un mijloc de a-și duce la îndeplinire planurile.

Opiniile reflectate în discursul fals sunt clar diferite de afirmațiile lui Stalin, pentru care chiar avem o sursă de încredere. Gheorghi Dimitrov, șeful Cominternului la acea vreme, a notat în jurnalul lui următoarele comentarii ale lui Stalin, făcute la o reuniune din 7 septembrie: „Am fi preferat să ajungem la o înțelegere cu așa-zisele țări democrate, de aceea am purtat negocieri. Dar englezii și francezii au vrut să ne folosească drept mână de lucru, și asta, fără să ne plătească! Noi nu aveam de gând, bineînțeles, să fim mână de lucru, mai ales dacă nu eram plătiți.“[44] Nimeni nu trebuie să se simtă obligat să ia de bune vorbele lui Stalin. Însă posibilitatea ca el să fi fost împins către pactul lui cu Hitler de izolarea țării sale și de sentimentul că era subestimat de aliații lui occidentali merită o atenție serioasă.

Diversitatea opiniilor referitoare la rațiunile lui Stalin din august 1939 reflectă complexitatea evenimentelor și abundența intrigilor internaționale în perioada premergătoare celui de-al Doilea Război Mondial. De curând însă, au devenit accesibile unele dovezi istorice care clarifică situația. Negocierile dintre Uniunea Sovietică, Anglia și Franța au fost pline de probleme și atât sovieticii, cât și părțile occidentale au fost de vină pentru faptul că nu au înregistrat vreun progres. Stalin a văzut în încăpățânarea națiunilor occidentale o confirmare în plus a intenției lor de a-l împăca pe Hitler pe seama URSS. Cel mai probabil, el se gândea că războiul dintre Germania și Polonia era inevitabil oricare ar fi fost poziția celorlalte puteri și

probabil că avea dreptate. Era dificil de anticipat cum avea să-i afecteze țara un astfel de război. Naziștii aveau să ajungă direct la granițele sovietice. Hitler era pregătit să plătească un preț considerabil pentru un pact prin care Uniunea Sovietică să-și dea binecuvântarea pentru acest aranjament. Pentru Stalin, pactul oferea o expansiune a teritoriului sovietic aproape lipsită de riscuri și un prilej de a crea o zonă-tampon între țara lui și războiul care era pe cale să se dezlănțuie în Europa.

Apoi, mai erau și japonezii. În primăvara lui 1939, izbucneau deja ciocniri între trupele sovietice și cele japoneze în Mongolia. Primele bătălii nu s-au sfârșit cu bine pentru Armata Roșie, însă, până în momentul negocierilor cu von Ribbentrop, sovieticii obținuseră victorii semnificative. Acestea i-au consolidat poziția lui Stalin în dialogul lui cu Germania. Semnarea pactului a fost o lovitură diplomatică pentru Japonia. Cel puțin pe termen scurt, aceasta nu putea să se bazeze pe aliatul său german în confruntarea cu URSS. Nu există nici un argument serios împotriva ipotezei că Stalin ar fi fost condus de toate aceste considerente.

În august 1939, Stalin avea toate motivele să considere că era în ascensiune. Încheiase un acord cu cea mai mare putere militară din lume și evitase războiul cu ea, cel puțin pentru moment și posibil pentru mult timp de acum înainte. Recâștigase o mare parte din teritoriul pierdut de Rusia cu două decenii în urmă. Putea să se aștepte să culeagă beneficii în calitate de terță parte pe măsură ce țările europene aflate în război creau un nou echilibru al puterilor pe continent. Pactul cu Germania și protocolul secret au fost dezgustătoare din punct de vedere moral și au slăbit reputația Uniunii Sovietice în ochii progresiștilor din întreaga lume, dar acestea erau preocupări relativ minore. Privea oare Stalin în viitorul îndepărtat și punea la cale crearea unui imperiu comunist care să se extindă asupra unei mari părți din Europa? O astfel de perspectivă trebuie să fi fost greu de imaginat în 1939. A încheiat el pactul ca să provoace un război în Europa? Dată fiind agresiunea nazistă, o asemenea provocare nu pare să fi fost necesară. Este cu totul altceva faptul că nu vom ști niciodată cum s-ar fi desfășurat războiul dacă Stalin nu ar fi semnat

acordul cu Hitler și ar fi continuat să facă front comun cu Anglia și Franța.

De asemenea, nu vom ști niciodată cum ar fi arătat astăzi pactul Ribbentrop-Molotov și protocolul secret dacă Stalin ar fi folosit aceste documente numai ca să limiteze Germania și să extindă sfera de influență sovietică. În cazul acela, posteritatea ar fi văzut înțelegerea sovieto-germană ca pe o manevră de prost gust, dar de înțeles și pragmatică, efectuată de un politician experimentat. Dar Stalin era conducătorul cu mână de fier al unui sistem totalitar. El a folosit înțelegerea nu doar ca să-i țină pe naziști departe de țările mici aflate la granița cu URSS, ci și ca să asimileze noi teritorii. Iar asimilarea, în lumea lui Stalin, însemna agresiune și epurare brutală a societății.

Dezlănțuirea războiului

Germania a invadat Polonia pe 1 septembrie 1939. Aliații Poloniei, Marea Britanie și Franța, au răspuns printr-o declarație de război, iar cel de-al Doilea Război Mondial era pe cale să înceapă. Naziștii au trecut prin Polonia aproape fără să întâmpine rezistență. Forțele britanice și franceze care au venit în apărarea Poloniei s-au adunat prea lent și nu păreau să se grăbească să lupte. Intrarea Armatei Roșii în Polonia și linia de împărțire a acestei țări între Germania și URSS fuseseră stabilite în timpul negocierilor purtate cu von Ribbentrop la Moscova, cu o lună înainte, dar Stalin nu se grăbea nici el să înceapă acțiunile militare. Invazia sovietică a început abia pe 17 septembrie, după ce rezultatul campaniei germane împotriva Poloniei era cât se poate de clar. Bineînțeles, Stalin a preferat să aștepte până când riscul unei invazii a fost minim, astfel încât agresiunea sovietică să nu pară că ar fi fost coordonată cu cea a Germaniei. Armata Roșie a ocupat întâi vestul Ucrainei și vestul Republicii Belarus, pe care Polonia le luase în stăpânire în 1921. Propaganda oficială pretindea că acțiunile sovietice erau efectuate în numele popoarelor ucrainean și belarus și descria invazia drept un act de „eliberare“. Această interpretare le-a convenit politicienilor occidentali, care încă mai sperau să-l câștige pe Stalin de partea lor.

Realitatea nu semăna prea mult cu imaginea promovată de propaganda sovietică. Alipirea teritoriilor vestice ale Ucrainei și

Belarusului de către sovietici nu a fost o unificare fericită a unor națiuni divizate. În decursul primului an și jumătate de sovietizare, noile teritorii au trecut prin aceeași inginerie socială violentă pe care Uniunea Sovietică o experimenta deja de decenii. Scopul era acela de a le aduce cu forța în matrița sovietică: distrugerea sistemului economic capitalist, inocularea unei noi ideologii și distrugerea oricăror focare reale sau imaginare de opoziție față de regim. S-au folosit metodele tradiționale. Persoanele „suspecte“ au fost împușcate, trimise în lagăre de muncă sau exilate în interiorul Uniunii Sovietice; proprietatea privată a fost expropriată; iar fermele au fost integrate în sistemul de colhozuri. Regimul stalinist a încercat să elimine, în numai câteva luni, orice potențial de colaborare antisovietică. O componentă importantă a acestui efort sângeros a fost faimosul masacru de la Katyn. Pe 5 martie 1940, Biroul Politic a adoptat decizia de a condamna la moarte mii de polonezi care erau ținuți în lagăre pentru prizonierii de război sau în închisori obișnuite, din teritoriile vestice ale Ucrainei și Belarusului. Victimele erau, în mare parte, membri ai elitei poloneze: ofițeri din armată și din poliție, foști demnitari guvernamentali, proprietari de pământ, industriași și membri ai intelectualității poloneze. În aprilie și mai 1940, au fost împușcate în total 21 857 de persoane.[45] Exterminându-i pe acești oameni, Stalin încerca, în mod evident, să prevină orice mișcare de restaurare a conducerii poloneze de dinainte de război.

Stalin a acționat cu mai multă prudență și treptat în statele baltice, care fuseseră recunoscute de Pactul Ribbentrop–Molotov ca parte a sferei sovietice de influență. Imediat după împărțirea Poloniei și rezolvarea diverselor controverse cu Germania, la sfârșitul lui septembrie și în octombrie 1939, conducerea sovietică a forțat Estonia, Letonia și Lituania să accepte baze militare sovietice pe teritoriul lor, inclusiv în porturile de la Marea Baltică. Molotov și Stalin și-au asumat personal sarcina de a-și intimida vecinii baltici în timpul negocierilor de la Kremlin. Aceste întâlniri au fost tensionate. Când reprezentanții guvernelor baltice au insistat să-și păstreze suveranitatea și neutralitatea, Molotov i-a amenințat cu războiul și a refuzat să facă și cea mai mică concesie. Stalin a folosit o abordare mai blândă și a oferit câteva compromisuri nesemnificative, reducând, de exemplu, numărul

de trupe care urmau să staționeze în țările baltice. Intransigența reprezentanților baltici l-a enervat evident, dar și-a păstrat calmul. Potrivit ministrului de Externe leton, Stalin scria, mâzgălea, se plimba tacticos prin cameră și lua câte o carte sau câte un ziar în timp ce alții vorbeau. În momente critice, îi întrerupea și schimba subiectul, expunând pe larg probleme etnografice sau istorice absconse.[46]

Evident, avantajul era de partea sovieticilor. Unități ale Armatei Roșii erau deja poziționate de a lungul granițelor statelor baltice. Germania – singura forță care o contrabalansa pe cea sovietică – acționa la unison cu URSS. Stalin nu s-a grăbit totuși să-și distrugă victimele, luând, în schimb, puțin câte puțin, ceea ce voia. Până când trupele sovietice au intrat în Letonia, Lituania și Estonia, Stalin a aplicat o tactică pe care i-a împărtășit-o lui Dimitrov, șeful Cominternului: „Nu e bine să te-arunci cu capul înainte!… Trebuie să se folosească lozinci care să se potrivească cu etapa respectivă a războiului. […] Credem că tratatele de asistență reciprocă (Estonia, Letonia, Lituania) sunt o formă de a aduce o serie de țări în sfera de influență a Uniunii Sovietice. Dar, pentru aceasta, trebuie să ne abținem – să le respectăm cu strictețe regimurile interne și independența. Nu vom încerca să le sovietizăm. Va veni vremea când o vor face singure!“[47]

Predicția pe care o face Stalin în ultima propoziție a acestei explicații trădează țelul lui ultim: acela de a sovietiza și de a absorbi țările și teritoriile adăugate în sfera de influență a țării sale prin Pactul Ribbentrop–Molotov. Dintr-un punct de vedere istoric, el putea să justifice acest țel prin argumentul reconstituirii Imperiului Rus. Ca strategie militară, avea, cu siguranță, sens să instituie un control puternic asupra zonelor din care putea veni un atac. Dar viitorul – subiectul, obiectul, timpul și locul războiului iminent – era învăluit de incertitudine, iar Stalin era silit să aștepte. Deocamdată, prefera să participe la un joc de echilibru și s-a dat peste cap ca să evite să irite fără nici un rost Marea Britanie și Franța sau, mai ales, pe Führer. Au existat multe semne discrete ale prudenței lui Stalin în această perioadă. O vedem, de exemplu, în reacția lui față de un raport din Belarus despre un discurs susținut în fața parlamentului republicii de către comandantul grupului de armate, Vasili Ciuikov. Îmbătat de

victoria pe care o obținuse cu ușurință în Polonia, Ciuikov a spus publicului în discursul său, care s-a difuzat la radio: „Un cuvânt din partea partidului și vom mărșălui pe muzica pe care o cântă – întâi Varșovia, apoi Berlinul!“ Furios, Stalin i-a scris șefului lui Ciuikov, Voroșilov: „Tov. Voroșilov. Ciuikov e evident cel puțin prost, dacă nu un element dușmănos. Zic că ar trebui scuturat. Cel puțin.“[48] Deși se pare că Vasili Ciuikov a supraviețuit, mulți alți cetățeni sovietici care și-au exprimat sentimente antinaziste nu au fost atât de norocoși. Din august 1939 până la începutul războiului dintre Germania și URSS, exprimarea sentimentelor antihitleriste a fost tratată ca o crimă împotriva Uniunii Sovietice.

Abordarea secretă a lui Stalin față de expansiune nu putea să nu se lovească de un obstacol, în cele din urmă, iar acel obstacol a fost Finlanda. În octombrie 1939, după ce a câștigat concesiile pe care le voia de la Letonia, Lituania și Estonia, dictatorul sovietic și-a îndreptat atenția către vecinul său nordic, pe care naziștii îl recunoscuseră ca parte a sferei sovietice de influență. Finlanda a fost pusă în fața unor cereri mult mai dure decât țările baltice. În afară de amplasarea bazelor militare sovietice în Finlanda, URSS a cerut o porțiune mare din teritoriul finlandez de lângă Leningrad, în schimbul unui teritoriu în regiuni de graniță mai puțin populate. La suprafață, aceste cereri păreau perfect rezonabile. URSS voia să poată să apere Leningradul – cea de a doua capitală a țării și un centru important al producției de echipamente de apărare – și împrejurimile orașului de la Marea Baltică. Însă Finlanda, o fostă provincie a Imperiului Rus, care devenise independentă în 1917, suspecta URSS că avea ambiții imperialiste. Finlandezii și-au amintit ororile războiului civil din 1918, care fusese provocat, în mare parte, de vecinul lor comunist. Remarcaseră și exemplul recent al Cehoslovaciei, care renunțase la Regiunea Sudetă numai ca să fie ocupată în întregime de Hitler. Finlanda a refuzat categoric cererile Uniunii Sovietice. Stalin a hotărât să utilizeze forța.

Armata Roșie a invadat Finlanda la sfârșitul lui noiembrie, având toate motivele să creadă că această campanie avea să fie scurtă și încununată de succes. Finlanda era o țară micuță care nu avea mai mult de patru milioane de locuitori – o populație de 40 de ori mai mică

decât cea sovietică. Teritoriul, resursele economice și forța militară ale celor două țări nu erau comparabile. Cele 26 de tancuri cu care Finlanda a intrat în război trebuiau să țină piept celor 1 500 de tancuri sovietice. În plus, URSS putea să trimită un număr considerabil de trupe și de resurse suplimentare în luptă și așa a și făcut când conflictul – cunoscut ca Războiul de Iarnă – nu s-a încheiat rapid, în mod neașteptat. Bizuindu-se pe faptul că forța copleșitoare avea să-i asigure succesul, Stalin a decis să transforme Finlanda în terenul primului său experiment de preluare a controlului într-un alt mod decât cel utilizat în statele baltice. Armata Roșie a adus cu sine „guvernul popular al Finlandei“, alcătuit din comuniști aleși la Moscova. Acesta era guvernul care urma să fie instalat la conducerea unei Finlande învinse.

Dar guvernul popular al Finlandei nu a preluat niciodată puterea. Finlandezii au dat dovadă de o rezistență încrâncenată și eficientă în fața Armatei Roșii. Pe măsură ce războiul trena, în restul lumii se răspândea un puternic sentiment antisovietic. URSS a fost eliminată din Liga Națiunilor, iar Franța și Anglia se pregăteau să intervină de partea finlandezilor. Stalin a decis să nu-și forțeze norocul. În pofida unei serii de victorii care s-a datorat unei concentrări importante de forțe, în martie 1940, el a semnat un tratat de pace cu Finlanda. Planurile de sovietizare a vecinului nordic al Uniunii Sovietice au fost lăsate la o parte. Finlandezii au sfârșit prin a pierde o parte însemnată din teritoriul și din economia lor, dar și-au păstrat independența. Armata Roșie a pierdut aproximativ 130 000 de soldați, unii au fost uciși în luptă, alții au murit din cauza rănilor sau a bolilor, iar alții au dispărut în misiune. Peste 200 000 au fost răniți sau au degerat. Pierderile finlandezilor au fost semnificativ mai mici: 23 000 de soldați morți sau dispăruți în misiune și 44 000 de răniți.[49] Războiul, o înfrângere simbolică majoră pentru URSS și pentru Stalin personal, a dezvăluit slăbiciuni în fiecare componentă a aparatului militar sovietic. Istoricii au sugerat că acest conflict a fost cel care l-a determinat pe Hitler să grăbească momentul programat pentru invadarea Uniunii Sovietice.

Eșecul sovietic în Finlanda se afla într-un contrast amenințător cu avansul triumfător al lui Hitler. La scurt timp după Războiul de Iarnă,

între lunile aprilie și iunie 1940, Germania a ocupat mai multe țări occidentale, forțând Franța să capituleze în numai câteva săptămâni. Trupele britanice au fost evacuate de pe continent, iar Italia a intrat în război de partea Germaniei. Căderea rapidă și umilitoare a Franței a schimbat radical situația în lume. Hrușciov a descris mai târziu cât de supărat și de îngrijorat fusese Stalin după înfrângerea Franței, deplângând incapacitatea acestei țări de a lupta.[50] Cu toate că relatarea lui Hrușciov are beneficiul retrospectivei, nu avem nici un motiv să ne îndoim de sentimentul general de panică al lui Stalin. Liderul sovietic își pierduse spațiul de manevră pe care-l deținuse anterior între părțile beligerante. Dintr-odată, se alesese praful de strategia care păruse de necombătut. Acum, nu mai exista o cale facilă de ieșire printr-un tratat avantajos pentru ambele părți. Asupra Uniunii Sovietice plana o amenințare uriașă. Națiunea care fusese singurul său aliat, chiar dacă unul nesigur, începuse să arate ca un dușman ce reprezenta un pericol mortal.

Stalin a reacționat febril. În timp ce Germania își consolida controlul asupra Europei Occidentale în vara anului 1940, Letonia, Lituania și Estonia erau încorporate în URSS, ca și Basarabia și o parte din Bucovina, ambele fiind luate României. Pentru conducerea sovietică, o prioritate de maximă importanță era sovietizarea rapidă a acestor noi posesiuni. Exproprierea pe scară largă a proprietății private a fost însoțită de o epurare masivă a populației. Represiunea s-a abătut acum asupra regiunilor vestice nou-integrate. Ca de obicei, pe lângă arestarea și execuția cetățenilor „care nu prezentau încredere“, mulți au fost exilați în zone îndepărtate ale spațiului sovietic. În timpul celor patru campanii de relocare din 1940 și prima jumătate a lui 1941, aproximativ 370 000 de oameni au fost mutați din vestul Ucrainei, din vestul Republicii Belarus, din statele baltice și din Basarabia în interiorul Uniunii Sovietice. Aceasta a fost o cifră uriașă, dat fiind numărul mic al populației din aceste regiuni.[51]

Deși era ocupat cu acțiunile împotriva sutelor de mii de persoane „suspecte“ din zonele proaspăt sovietizate, Stalin nu a uitat de dușmanii de departe. În august 1940, Lev Troțki a fost ucis în Mexic la ordinele lui. Un agent NKVD care pătrunsese în cercul apropiaților lui Troțki l-a ucis pe fostul lider al opoziției cu un cuțit de spart gheața.

Stalin îl pândise de mult pe inamicul său cel mai crunt, mai energic și mai elocvent. A fost el oare împins de o sete personală de răzbunare sau de îngrijorarea că troțkiștii din URSS se puteau uni pe timp de război? Cel mai probabil, ambii factori au jucat un rol.

După ce a îngenuncheat teritoriile convenite a trece sub control sovietic în acordurile lui cu Hitler, Stalin s-a confruntat cu întrebarea: Și mai departe? Pe de o parte, succesul aparatului de război german a făcut ca prietenia cu Hitler să fie mai importantă ca oricând. Pe de altă parte, amenințarea crescândă pe care o reprezenta agresiunea nazistă pentru URSS făcea tot mai periculoasă o asemenea prietenie. Interesele sovietice și germane se aflau în conflict în Finlanda, unde Germania, care ocupase deja Norvegia, făcea incursiuni, în urma rezultatului Războiului de Iarnă. Cele două puteri se aflau, de asemenea, în conflict în Balcani din cauza faptului că Hitler avea nevoie disperată de petrolul românesc. Stalin spera, de asemenea, să obțină o parte din România și din Bulgaria și să realizeze un vechi țel al Imperiului Rus: să capete controlul asupra strâmtorilor Turciei.

Pentru Stalin, semnarea Pactului Tripartit de către Germania, Italia și Japonia, pe 27 septembrie 1940, a fost o veste proastă. Cele trei țări agresoare cădeau de acord să se ajute una pe alta să-și împartă restul lumii. Germaniei și Italiei le era recunoscută dominația în Europa, iar Japoniei îi era recunoscută dominația în Asia. Teoretic, acest acord avea drept țintă Marea Britanie și Statele Unite. Dar Stalin avea toate motivele să se îngrijoreze.

Considerând că era necesar, în această etapă, să evite exacerbarea tensiunilor cu Uniunea Sovietică, Hitler a făcut un gest conciliator în noiembrie 1940 și l-a invitat pe Molotov la Berlin. În timpul negocierilor cu Hitler și von Ribbentrop, ministrul sovietic de Externe a insistat să fie recunoscute interesele țării sale în Finlanda, în Balcani și în strâmtorile Turciei. Hitler a fost la fel de hotărât, mai ales când a venit vorba de pretențiile sovietice asupra Finlandei și României. Deși a evitat să facă promisiuni clare, Hitler a sugerat ca URSS să devină un al patrulea partener în Pactul Tripartit, să participe la împărțirea Imperiului Britanic și să stabilească sfere sovietice de influență precise prin negocieri ulterioare.[52] Aparent ambele țări încercau să vadă ce putea să ofere un astfel de aranjament. A fost, vreodată, o posibilitate

reală această alianță a celor patru? Pe de o parte, știm că, în timp ce se desfășurau negocierile, Hitler urzea deja planurile de invadare a URSS. Știm, de asemenea, că Stalin era pe deplin conștient de amenințarea reprezentată de Germania. Pe de altă parte, în august 1939, când se încheia Pactul Ribbentrop–Molotov, Uniunea Sovietică și Germania erau la fel de fundamental ostile una alteia. Totul s-a schimbat într-o clipă, de îndată ce Stalin și Hitler au găsit un punct comun de interes.

Pe 25 noiembrie 1940, la scurt timp după întoarcerea sa de la Berlin, Molotov i-a transmis ambasadorului german la Moscova condițiile sovietice pentru un pact al celor patru. În acest caz, Stalin recurgea din nou la tactica ce-i adusese succes în august 1939. În schimbul sprijinului acordat partenerilor săi (și cu înțelegerea ca Germaniei să i se furnizeze cantități semnificative de materii prime sovietice), el a formulat patru cereri precise. În primul rând, trupele germane trebuiau să se retragă din Finlanda. În schimb, el garanta că Finlanda rămânea în relații prietenești cu Germania și îi furniza lemn și nichel, un punct asupra căruia Hitler insistase în mod deosebit în timpul discuțiilor lui cu Molotov. În al doilea rând, Stalin a revendicat dreptul de a aduce Bulgaria în sfera de influență sovietică, inclusiv de a încheia un tratat de asistență reciprocă și de a amplasa baze militare sovietice în strâmtorile Turciei. În al treilea rând, cei trei parteneri trebuiau să recunoască dreptul Uniunii Sovietice de a se extinde către sud, prin Iran și Turcia, până la Golful Persic. În al patrulea rând, Japonia trebuia să renunțe la pretențiile asupra huilei și petrolului din Sahalinul de Nord, în schimbul unei „compensații convenabile“.[53] Acest program, care reflecta îndeaproape aspirațiile Imperiului Rus, includea probabil tot ceea ce voia Stalin, care era, fără îndoială, pregătit să negocieze. Transmiterea acestor condiții Berlinului sugera, probabil, disponibilitatea lui de a intra în alianță cu țările agresoare.

S-a afirmat însă că Stalin nu a luat niciodată serios în considerare propunerea lui Hitler de a încheia un pact al celor patru și că cererile trimise Berlinului pe 25 noiembrie au reprezentat o tactică de tergiversare, fiind intenționat concepute astfel încât să fie inacceptabile pentru Germania. Cea mai importantă dovadă menționată de susținătorii acestei viziuni este o relatare a unei

reuniuni a Biroului Politic din 14 noiembrie 1940, în timpul căreia Molotov a dat raportul, după cum se presupune, despre negocierile sale de la Berlin. Potrivit acestei relatări, Stalin ar fi afirmat că nu se putea avea încredere în Hitler și că sosise vremea ca Uniunea Sovietică să se pregătească de război împotriva Germaniei. Dar nu există nici o dovadă a unei asemenea reuniuni a Biroului Politic, nici a faptului că Stalin a făcut acest comentariu. Singura sursă a acestei informații este Iakov Ceadaev, șeful administrației Sovnarkom (Sovet Narodnîh Komissarov; Sovietul Comisarilor Poporului – cabinetul sovietic), care a pretins că fusese prezent la această reuniune și că luase notițe.[54]

Există câteva motive să punem la îndoială relatarea lui Ceadaev. În primul rând, Molotov nu putea să fie la Moscova pe 14 noiembrie, întrucât aceasta este ziua în care a luat trenul către casă de la Berlin. În plus, e greu de înțeles de ce ar fi vrut Stalin să organizeze o astfel de reuniune, mai ales una la care erau prezente persoane care nu erau membre ale Biroului Politic.[55] Majoritatea celorlalte decizii importante de politică externă din anii anteriori războiului (inclusiv Pactul sovieto-nazist din 1939) nu fuseseră supuse votului Biroului Politic. Stalin își ținea cărțile politicii externe strâns la piept, consultându-se cel mult cu Molotov. Discuțiile care analizau posibilitatea aderării la Pactul Tripartit constituiau un secret de stat bine păzit.

O altă dovadă care aruncă dubii asupra existenței acestei reuniuni o reprezintă registrul în care erau înscriși cei care treceau pe la cabinetul lui Stalin, care arată că nu a existat nici o activitate între 6 și 14 noiembrie. Este aproape sigur, așadar, că Stalin și-a petrecut aceste zile la *dacea* sa.[56] În sfârșit, nu există nici o dovadă a existenței vreunei reuniuni a Biroului Politic în noiembrie și, chiar dacă ar fi, nu e verosimil ca lui Ceadaev să i se fi permis accesul, ca să nu mai vorbim de posibilitatea de a lua notițe. În calitate de șef al administrației Sovnarkom, el a avut intrare liberă la Stalin abia după ce *vojd*-ul a devenit președintele cabinetului sovietic, în mai 1941. Realitatea este că, pe 25 noiembrie 1940, Stalin a răspuns rapid și substanțial la propunerea lui Hitler de lărgire a alianței. Berlinul nu a reacționat la condițiile puse de Stalin, în ciuda insistențelor Moscovei. La scurt timp după ce Molotov a părăsit Berlinul, Ungaria, România și Slovacia – trei

țări complet dependente de voința lui Hitler – au aderat la acest pact, fiind urmate, în martie 1941, de Bulgaria, pe care Stalin o solicitase insistent în sfera lui de influență. În aprilie, Germania a ocupat Grecia și Iugoslavia.

În decembrie 1940, Hitler a aprobat planurile de invadare a URSS în mai 1941. Singurul aliat care-i mai rămăsese lui Stalin era propriul popor. *Vojd*-ul și-a petrecut ultimele luni înainte de intrarea lui Hitler în URSS consolidându-și puterea și depunând eforturi extraordinare pentru a întări puterea militară a țării.

Consolidarea puterii supreme

Un rezultat important al Marii Terori a fost transformarea dramatică a echilibrului de puteri în cadrul Biroului Politic. Rămășițe ale conducerii colective au supraviețuit până la mijlocul anilor 1930, însă, la sfârșitul lui 1937, Biroul Politic era pe deplin supus voinței lui Stalin. Teroarea i-a dus puterea pe noi culmi. El era acum un dictator cu drepturi depline, în ale cărui mâini se aflau nu doar viețile cetățenilor obișnuiți, ci și cele ale celor mai stimați colegi ai săi de la conducere. Cinci membri ai Biroului Politic (Stanislav Kosior, Vlas Ciubar, Robert Eikhe, Piotr Postîșev și Ian Rudzutak) au fost împușcați și unul (Grigori Petrovski) a fost expulzat din eșaloanele superioare și a supraviețuit numai pentru că Stalin a ales să-i arate indulgență. Un alt nume de pe lista victimelor lui Stalin din ierarhia superioară a fost Grigori Ordjonikidze, care a fost împins la suicid de cruzimea lui Stalin. Dar chiar și liderii de la vârf care și-au păstrat funcțiile se găseau într-o poziție neputincioasă și degradantă, fiind siliți să pășească atent pe hotarul dintre putere și moarte și incapabili să-și protejeze subordonații cei mai de preț sau chiar prietenii apropiați și rudele. Numele liderilor de la vârf apăreau inevitabil în nenumăratele mărturisiri pe care NKVD le smulgea prin tortură. Lui Stalin îi revenea decizia privitoare la care denunțuri și acuzații trebuiau să fie luate în serios. Oricine putea să fie catalogat dintr-odată drept dușman.

Pe măsură ce vechii camarazi ai lui Stalin au dispărut din conducerea de vârf, figuri mai tinere le-au luat locul. Așa cum am observat, aceste înlocuiri au reprezentat un element important al consolidării puterii sale. Lipsindu-le autoritatea revoluționară a generației mai vechi,

acești lideri tineri îi datorau direct lui Stalin pozițiile lor și erau complet dependenți de el. În martie 1939, Andrei Jdanov și Nikita Hrușciov, membri ai acestei a doua generații, au primit calitatea de membri deplini ai Biroului Politic. În același timp, un membru al celei de a treia generații, Lavrenti Beria, a fost numit candidat la calitatea de membru. În februarie 1941, au fost adăugați alți trei membri din cea de a treia generație: Nikolai Voznesenski, Gheorghi Malenkov și Aleksandr Șcerbakov.[57] Aceste numiri nu reprezentau, pur și simplu, avansarea normală în carieră a unor lideri competenți. Stalin a avut o deosebită grijă să plaseze demnitari tineri în funcții importante, deseori ca forțe de neutralizare a colegilor lui mai în vârstă și mai merituoși.

Schimbările din alcătuirea Biroului Politic au reprezentat doar o manifestare a proceselor care au avut loc sub suprafață și care au distrus, în cele din urmă, aspectele formale ale conducerii colective și au pus în loc noi instituții neoficiale sau semioficiale adaptate nevoilor administrative și politice ale dictaturii lui Stalin, ca și stilului său de viață. Deteriorarea rolului semnificativ al Biroului Politic a ajuns la finalul său logic atunci când acesta a încetat, în esență, să mai funcționeze ca o instituție oficială. În anii Marii Terori, Biroul Politic a fost înlocuit de un grup mai restrâns din cadrul conducerii, mereu prezidat de Stalin. La începutul lui 1938, s-a format „Grupul secret al celor Cinci“, alcătuit din Stalin, Molotov, Voroșilov, Mikoian și Kaganovici. Deși nu era un organ oficial, acest grup a luat în mare măsură locul Biroului Politic. Singurul vot care conta era cel al lui Stalin. Pe lângă deliberările lui din timpul reuniunilor Celor Cinci, Stalin rezolva multe chestiuni în urma discuțiilor individuale cu membrii conducerii. Aceste mecanisme decizionale ad-hoc nu aveau prea multe în comun cu structurile sau procedurile constituționale și depindeau complet de voința *vojd*-ului. Respectând obiceiurile și stilul de viață nocturn ale lui Stalin, aceste reuniuni luau formele cele mai variate. Problemele de stat puteau fi decise ziua sau noaptea, în biroul de la Kremlin al lui Stalin sau la vila lui, în cinematograf sau de a lungul orelor lungi petrecute la cină.

Următorul nivel al piramidei puterii era alcătuit din organisme guvernamentale cărora Stalin le-a acordat autoritate specială, menținându-și, în același timp, controlul general. Acest sistem a apărut întâi în cadrul aparatului Comitetului Central al partidului, a cărui misiune era difuzarea ideologiei și selectarea și numirea înalților oficiali în funcțiile de partid și de stat. Aceste sfere esențiale erau supravegheate personal de protejații lui Stalin, Jdanov și Malenkov, care puteau să adopte singuri decizii relativ minore, dar pe cele mai importante trebuiau să le supună aprobării lui Stalin. În ianuarie 1941, Stalin a explicat noul mod de lucru al Comitetului Central: „Sunt patru sau cinci luni de când noi, cei din cadrul Comitetului Central, alcătuim Biroul Politic. Toate chestiunile sunt pregătite de Jdanov, de Malenkov și de alții, în cadrul unor întâlniri separate cu tovarăși care au competența necesară, iar rezultatul nu este altul decât că procesul de guvernare merge mai bine.“[58]

În ceea ce privește guvernul, adaptarea comisariatelor, a departamentelor și a comitetelor Sovnarkom la nevoile dictatorului era un lucru mai dificil. Sovnarkom supraveghea întreaga economie sovietică, care atunci suferea în chinurile pregătirilor urgente pentru război. Stalin a încercat să transforme birocrația în ceva ce putea fi dirijat după bunul lui plac, însă lentoarea instituțiilor birocratice și dificultatea de a le controla l-au făcut să-și piardă cumpătul și i-au provocat accese de mânie. Frustrarea sa a determinat numeroase încercări de reorganizare a modului în care sistemul era administrat de conducerea de vârf a țării. În cele din urmă, în martie 1941, a fost creat un nou organism guvernamental: Biroul Guvernului Uniunii Sovietice (Sovnarkom), care era alcătuit din șeful Sovnarkom, Molotov, și adjuncții săi. Acest birou a fost creat ca un grup de conducere în cadrul Sovnarkom, fiind, în mare parte, asemănător grupului conducător din cadrul Biroului Politic.

Ca participant la intriga politică din jurul acestei reorganizări, Nikolai Voznesenski, care era relativ tânăr, a devenit prim-adjunct al șefului guvernului, Molotov. Numirea lui într-o funcție atât de importantă, trecând peste membrii mai vechi ai Biroului Politic, precum Mikoian sau Kaganovici, a sporit tensiunile din cadrul cercului apropiaților lui Stalin. Nici măcar în memoriile scrise după câteva

decenii, Mikoian nu a putut să-și ascundă sentimentele rănite: „Dar ceea ce ne-a uimit cel mai mult în ceea ce privește alcătuirea conducerii Biroului a fost faptul că Voznesenski a devenit prim-adjunct al șefului Guvernului. […] Motivele lui Stalin pentru această promovare rapidă nu au fost totuși clare. Iar Voznesenski, care era naiv, a fost foarte încântat de numirea lui.“[59] Dându-i această funcție importantă lui Voznesenski, este posibil ca Stalin să fi intenționat să-i întoarcă pe Voznesenski și pe Molotov unul împotriva celuilalt, sugerând că șeful guvernului nu era în stare să-și îndeplinească toate îndatoririle și avea nevoie de un adjunct mai tânăr și mai energic. În orice caz, întreaga reorganizare guvernamentală a venit la pachet cu o grămadă de observații și de acuzații împotriva conducerii exercitate de Molotov ca șef al guvernului. Acesta era un semn clar că Stalin pregătea ceva.

Planurile lui au devenit clare la o lună după înființarea Biroului Sovnarkom. Pe 28 aprilie 1941, Stalin a trimis un memorandum membrilor Biroului, explicând că acesta fusese creat cu scopul de a îndrepta operațiunile guvernamentale și de a pune capăt „haosului“ din cadrul conducerii economice, care continua să decidă asupra unor „chestiuni importante legate de edificarea economiei prin așa-numita practică a «votării»“. Stalin a dat drept exemplu de utilizare necorespunzătoare a votului (practica potrivit căreia membrii unui comitet votau individual un document adus la cunoștința lor, în loc să se întâlnească și să-l discute personal) proiectul unei rezoluții privitoare la construirea unei conducte de petrol în zona Sahalinului. Molotov semnase documentul, a scris el revoltat, deși acesta nu fusese discutat de Biroul Sovnarkom. Catalogând această practică drept „hârțogărie și mâzgăleală“, el a dat un ultimatum: „Cred că acest tip de «conducere» nu mai poate să continue. Propun discutarea acestei chestiuni în cadrul Biroului Politic al Comitetului Central. Și, pentru moment, sunt obligat să spun că refuz să-mi exprim votul individual asupra oricărui proiect de rezoluție privitor la probleme economice de orice însemnătate, dacă nu văd semnăturile celor din Biroul Sovnarkom care să arate că proiectul a fost discutat și aprobat de Biroul Guvernului URSS.“[60]

Această izbucnire trebuie să-l fi luat prin surprindere pe Molotov. Votul individual era practica obișnuită în procesul decizional sovietic. Chiar în ianuarie 1941, Stalin însuși criticase guvernul pentru „parlamentarism“, referindu-se la faptul că membrii acestuia aveau prea multe întruniri. Așa cum au observat cu siguranță toți cei implicați, Stalin a oferit un singur exemplu de practică „incorectă“ de votare – și nu unul deosebit de convingător, dat fiind că problema conductei de petrol din Sahalin nu a necesitat, probabil, discuții detaliate în cadrul unei reuniuni a Biroului. Acuzațiile aduse în memorandumul din aprilie păreau frivole, iar Molotov și ceilalți membri ai Biroului Politic trebuie să fi înțeles că ele reprezentau un pretext. Discuția memorandumului lui Stalin a dus la o decizie a Biroului Politic, din 4 mai 1941. O parte a acesteia arăta astfel:

> I. În interesul unei coordonări depline a organizațiilor sovietice și de partid și al asigurării necondiționate a unității în activitatea lor de conducere, precum și pentru a consolida mai mult autoritatea organelor sovietice, dată fiind situația internațională actuală tensionată, care necesită ca instituțiile sovietice să depună toate eforturile posibile pentru apărarea țării, Biroul Politic decide în unanimitate:
>
> 1. Să îl numească pe Tov. I.V. Stalin în funcția de Șef al Consiliului Comisarilor Poporului [Sovnarkom] al URSS.
>
> 2. Să îl numească pe Tov. V.M. Molotov în funcția de adjunct al Guvernului URSS și să plaseze în responsabilitatea sa politica externă a URSS, Tov. Molotov rămânând în funcția de Comisar al Poporului pentru Afaceri Externe.
>
> 3. Întrucât Tov. Stalin, care, la insistența Biroului Politic al Comitetului Central, își păstrează poziția de prim-secretar al ȚK VKP(b) [Comitetul Central al Partidului Comunist al întregii Uniuni (bolșevicii)], nu va putea să aloce suficient timp activității Secretariatului ȚK, să îl numească pe Tov. A.A. Jdanov adjunctul Tov. Stalin la Secretariatul ȚK, eliberându-l, astfel, de obligațiile lui de a supraveghea Direcția ȚK VKP(b) pentru Propagandă și Agitație.[61]

Nu s-au găsit documente sau memorii care să arunce lumină asupra discuțiilor ce au dus la această rezoluție, însă formularea acesteia oferă niște indicii, echivalând reorganizarea cu revenirea la modelul de conducere revoluționar leninist. Liderul partidului și al țării, se afirmă în rezoluție, trebuie să fie șeful guvernului, mai ales într-o perioadă în care războiul este inevitabil. Dacă Stalin ar fi subscris întru totul la raționamentul conform căruia era importantă respectarea modelului sovietic inițial, ar fi trebuit să renunțe la poziția de secretar al Comitetului Central, întrucât Lenin a fost fondatorul și liderul partidului, dar nu a deținut respectiva poziție. Dar el a ales să dețină singur atât funcția de lider al partidului, cât și pe cea de șef al guvernului.

În sfârșit, sistemul dictatorial de guvernare era desăvârșit. În vârful ierarhiei se afla dictatorul însuși. Adăugând titlul de secretar general al partidului la cel de șef al guvernului, el a oficializat puterea supremă pe care o exercitase de ceva timp. Grupul de conducere al Biroului Politic – un subgrup alcătuit din unii dintre membrii acestuia, selectați de Stalin – avea să fie organismul lui consultativ. Cu o treaptă mai jos pe scara ierarhică se aflau două organe de conducere: secretariatul Comitetului Central al partidului, condus de Jdanov, și Biroul Sovnarkom, condus de Voznesenski. Aceste două organisme erau brațele dictatorului. Ele aveau grijă de guvernarea cotidiană a țării și supuneau aprobării lui Stalin chestiunile importante.

Această reorganizare a fost motivată, fără îndoială, de mai mult decât de o dorință de eficiență. Decizia lui Stalin de a-și atribui lui însuși, ca lider al partidului, și titlul de șef al guvernului a transmis țării și lumii că, într-o vreme de instabilitate internațională, Uniunea Sovietică își consolidase conducerea. Din nou, personalitatea lui Stalin trebuie să fie luată, de asemenea, în considerare – setea lui de a poseda nu numai puterea reală, ci și toate formele acesteia, ca și tendința lui de a-i privi cu suspiciune chiar și pe tovarășii lui cei mai apropiați. Această din urmă calitate a fost, cu siguranță, un factor în decizia lui de a accelera promovarea generației mai tinere și de a-i pune pe Jdanov și pe Malenkov la conducerea aparatului Comitetului Central. Voznesenski – nu Molotov, care ar fi fost alegerea logică – a fost numit prim-adjunctul lui Stalin, ca șef al guvernului. Beria, un alt

membru al noii generații, supraveghea rețeaua de agenții de securitate. Vechii tovarăși ai lui Stalin, chiar și cei care au rămas în eșaloanele superioare ale puterii, au suferit pierderi semnificative de poziție pe măsură ce le-au făcut loc colegilor lor mai tineri.

Molotov a fost o țintă specială a nemulțumirii lui Stalin. După ani îndelungați de serviciu devotat și de apropiere excepțională de *vojd*, Molotov nu a mai primit funcția de șef al guvernului și nu a fost nici măcar numit prim-adjunctul lui Stalin. Stalin a folosit fiecare prilej ca să-și arate disprețul față de Molotov. Una dintre ultimele manifestări consemnate ale iritării sale față de tovarășul său de-o viață s-a petrecut nu cu mult înainte de izbucnirea războiului. În mai 1941, la o reuniune a Biroului Sovnarkom proaspăt constituit, Stalin l-a luat la rost pe Molotov. Iakov Ceadaev, șeful administrației guvernamentale, care scria procesul-verbal al reuniunii, își amintește:

> Stalin nu și-a ascuns nemulțumirea față de Molotov. A ascultat foarte nerăbdător răspunsurile destul de plictisitoare ale lui Molotov la comentariile membrilor Biroului. […] Părea că Stalin îl ataca pe Molotov ca pe un adversar și că făcea acest lucru de pe o poziție de putere. […] Molotov a început să respire mai sacadat și, din când în când, scotea un oftat adânc. Se foia pe scaunul lui și murmura ceva pentru sine. La sfârșit, nu a mai putut suporta:
>
> „Mai ușor de spus decât de făcut“, a declarat Molotov cu o voce joasă, dar tăioasă. Stalin a continuat vorbele [lui Molotov].
>
> „Se știe de mult“, a spus Stalin, „că cel care se teme de critică e un laș.“
>
> Molotov a tresărit, dar a tăcut – ceilalți membri ai Biroului Politic stăteau tăcuți, cu nasul în documente. […] La această reuniune m-am convins încă o dată de puterea și de măreția lui Stalin. Tovarășii lui Stalin se temeau de el ca de dracu'. Ziceau ca el practic în toate privințele.[62]

Ce se afla în spatele acestui tratament abuziv al unui coleg fidel? Poate că Stalin își descărca frustrările referitoare la starea relațiilor externe sovietice. Sau poate că, în perioada premergătoare războiului, îl dădea ca exemplu pe vechiul său tovarăș ca să țină în frâu restul

conducerii. În orice caz, rezultatul a fost o centralizare și mai mare a puterii și o conducere căreia îi era teamă să-și exprime dezacordul. Chestiunile critice legate de război și de pace, care priveau destinele a milioane de oameni, au rămas întru totul în mâinile dictatorului.

O lovitură preventivă?

Pe 5 mai 1941, în ziua de după numirea lui în funcția de șef al guvernului, Stalin s-a dus la Kremlin să se întâlnească cu membri ai armatei sovietice la o recepție tradițională pentru absolvenții academiilor militare. La un eveniment similar petrecut cu șase ani în urmă, pe 4 mai 1935, Stalin venise cu sloganul „Cadrele rezolvă tot!“. De această dată, lozinca pe care *vojd*-ul le-a împărtășit-o invitaților săi militari a fost secretă și nu a apărut în presă. În mai 1941, cu numai șase săptămâni înainte de izbucnirea războiului cu Germania, el a cerut trecerea de la o poziție defensivă la una ofensivă, sprijinită de o Armată Roșie puternică.[63]

Deși aceste comentarii au atras în mod deosebit interesul cercetătorilor, este important de remarcat faptul că el mai făcuse comentarii asemănătoare în trecut. În octombrie 1938, de exemplu, a spus următoarele în fața unei adunări:

> Bolșevicii nu sunt, pur și simplu, niște pacifiști care doresc pacea și pun mâna pe arme numai dacă sunt atacați. Nu e adevărat. Vor veni vremuri când bolșevicii vor fi invadatorii; dacă războiul este drept, dacă situația este corectă și condițiile sunt favorabile, vor fi ei înșiși în ofensivă. În nici un caz nu sunt împotriva invaziei, împotriva oricărui război. Faptul că noi strigăm acum în favoarea defensivei – ăsta e un paravan, un paravan. Toate țările își ascund adevărata natură: „Dacă trăiești cu lupii, trebuie să urli ca lupii“. [Râsete.] Ar fi stupid să spui tot ce știi și să dai cărțile pe față.[64]

În aprilie 1940, când a vorbit în fața consiliului militar, după Războiul de Iarnă, Stalin a continuat să abordeze acest subiect. A petrecut mult timp explicându-le ofițerilor că „o armată care a fost instruită nu în scopul atacului, ci în scopul defensivei pasive“, nu poate fi numită modernă.[65]

Evident, când Stalin a făcut aceste afirmații, în 1938 și la începutul lui 1940, el nu avea de gând să invadeze Germania. Dar așa cum au arătat anumiți istorici și comentatori, în 1941, situația era foarte diferită. Este foarte posibil ca faptul că armata germană era concentrată de a lungul graniței sovietice și pregătită să se dezlănțuie împotriva URSS să-l fi convins pe Stalin de utilitatea unei lovituri preventive. S-au adus diverse argumente și dovezi (deși circumstanțiale) pentru susținerea acestui punct de vedere.[66] Pentru un biograf al lui Stalin, această chestiune nu e nicidecum secundară. În 1941, vedem oare un „alt fel de Stalin" – nu prevăzătorul care putea fi atras în luptă numai când se simțea într-o poziție de putere, ci un lider îndrăzneț care credea că Armata Roșie era pregătită să înfrunte Wehrmachtul? O astfel de ipoteză se află într-un conflict fundamental cu viziunea tradițională asupra lui Stalin de dinainte de război, care se bazează pe amintirile mareșalilor sovietici și pe dovezile pozițiilor lui fluctuante în lunile premergătoare războiului. Dovezile convingătoare că Stalin era ferm hotărât să înceapă o ofensivă nu au ieșit încă la suprafață. Nu există nici o bază serioasă pentru revizuirea viziunii tradiționale conform căreia Stalin a fost nehotărât în mod fatal și chiar confuz în fața creșterii amenințării naziste.

Este totuși adevărat că, în 1940 și 1941, Stalin s-a străduit din greu să consolideze Armata Roșie și să pregătească țara pentru transformările aduse de război. În 1940, pentru al patrulea an consecutiv, el nu s-a mai dus în vacanță în sud. Principala lui grijă o constituiau armata și industria de armament. Dezvoltarea accelerată a industriei grele și a ramurilor ei de apărare fusese o prioritate de la sfârșitul anilor 1920. Abordarea stalinistă a industrializării a făcut ca această dezvoltare să fie deosebit de costisitoare, dar, până la urmă, sacrificiul a milioane de țărani aduși în sapă de lemn și de sclavi din Gulag, ca și cheltuirea uriașelor resurse importante ale țării au avut, într-adevăr, un rezultat militar și economic. Când a izbucnit războiul cu Germania, Uniunea Sovietică avea peste 25 000 de tancuri și 18 000 de avioane de luptă, de trei-patru ori mai multe decât Germania.[67] Asemenea cifre i-au făcut pe susținătorii teoriei „războiului preventiv" să afirme că Uniunea Sovietică era pregătită să lupte împotriva Germaniei. Dar statisticile mint deseori. În cazul sovietic, adevărata poveste era adesea

una a armamentului de proastă calitate și a cifrelor false, acestea fiind înrăutățite de deficitul de personal militar bine instruit. În orice caz, Stalin și conducerea militară nu credeau că tot acest echipament militar era suficient. Prezența unei amenințări militare chiar la ușa lor impunea măsuri speciale. Zvonurile amenințătoare despre puterea armatei germane și despre calitatea armamentului ei ajungeau în URSS dinspre Europa înfrântă. În perioada de dinaintea războiului, Uniunea Sovietică a făcut o încercare disperată de creștere a producției și de modernizare, în același timp. În 1940, producția militară a ajuns de două ori și jumătate mai mare decât fusese în 1937.[68] A fost vorba de o creștere extraordinară. S-a pus un accent deosebit pe producția unor noi tipuri de arme, mai ales de tancuri și avioane moderne. Esențiale în acest efort de modernizare au fost achizițiile de echipament militar din Germania, care au fost posibile prin Pactul Ribbentrop–Molotov.

În pofida energiei investite în această dezvoltare, progresul era lent. Există exemple bine cunoscute din industria producătoare de tancuri și de avioane. Din cele 25 000 de tancuri din arsenalul sovietic, de la începutul lui iunie 1941, numai 1 500 erau modele moderne și numai un sfert din aeronavele militare sovietice erau noi.[69] Aceasta nu înseamnă că restul tancurilor și al avioanelor erau nefolositoare. Dar arată că activitatea de modernizare a armatei sovietice era departe de a fi încheiată. Conducerea știa acest lucru.

Stalin înțelegea problemele care năpăstuiau economia militară sovietică mult mai bine decât le înțeleg susținătorii actuali ai teoriei războiului preventiv, care se concentrează exclusiv asupra statisticilor producției industriale de armament. Armata și industria de armament făceau parte dintr-un aparat socio-economic uriaș, cu un număr uriaș de componente interdependente. Exista o limită pentru cât de mult se putea cheltui pentru dezvoltarea militară, mai ales întrucât anii de dinaintea războiului au coincis cu o altă încetinire a economiei sovietice, asociată cu un dezechilibru între investiții și resurse. Resursele cruciale, ca metalul și electricitatea, erau în cantități reduse, iar canalizarea unor investiții foarte mari către producția militară însemna reducerea resurselor deja neîndestulătoare destinate satisfacerii nevoilor de bază ale cetățenilor sovietici. Prețurile și taxele

creșteau, cea mai mare parte a populației supraviețuia cu rații foarte mici și în unele zone rurale existau semne de foamete. La sfârșitul lui 1939, s-a pus o interdicție asupra vânzării de făină și pâine în zonele rurale. Țăranii înfometați au dat năvală în orașe ca să cumpere aceste bunuri, care aici nu se prea găseau. Conducerea de la Moscova era asaltată de rugăminți disperate de ajutor. În 1940, o femeie a scris din Urali: „Iosif Vissarionovici, a început ceva foarte înspăimântător. […] Așa de mult m-am ofilit încât nu știu ce o să fie cu mine.“ Cineva din Stalingrad a scris către Comitetul Central: „Nu mai avem timp să dormim. La două dimineața oamenii încep să se așeze la coadă pentru pâine și pe la cinci sau șase deja sunt 600–700–1 000 de oameni care stau în fața magazinelor. […] Poate vreți să știți ce le dau să mănânce muncitorilor în cantine. Ce dădeau înainte la porci, acum ne dau nouă.“[70]

Conducerea de vârf a țării cunoștea perfect situația. Biroul Politic a făcut încercări repetate de a aborda problema deficitelor, acordând prioritate orașelor mari și întreprinderilor industriale. Criza hranei a exacerbat problemele rotației și absenteismului cadrelor care chinuiseră dintotdeauna economia sovietică. Pe măsură ce țara s-a mobilizat pentru război, s-au introdus măsuri aspre pentru combaterea acestor probleme. Pe 26 iunie 1940, când Franța ceda în fața naziștilor, Uniunea Sovietică a adoptat o nouă lege care a prelungit durata zilei de muncă și a săptămânii de muncă și a declarat infracțiune întârzierea sau părăsirea locului de muncă fără permisiune. Țăranii sovietici își pierduseră libertatea de mișcare cu mult timp în urmă. Acum și-au pierdut-o și muncitorii din fabrici și birouri. În anul ce s-a scurs între momentul adoptării acestei legi și începutul războiului, ea a fost folosită pentru a condamna peste trei milioane de oameni.[71] Din aceștia, 480 000 au ispășit perioade de detenție de până la patru luni.[72] Ceilalți, deși nu au fost închiși, au fost obligați să îndeplinească munci forțate până la șase luni. Condamnații au fost deseori lăsați să își păstreze slujbele, însă au pierdut o mare parte din salariul lor și așa mic, ei și familiile lor fiind condamnați la foamete.

Astfel de legi extreme și declinul nivelului de trai au făcut ravagii în societatea sovietică, a cărei suferință nu a făcut decât să sporească

teama adânc înrădăcinată a lui Stalin de o „Coloana a Cincea“. Dacă epurările din anii de dinaintea războiului avuseseră drept țintă principală zonele vestice recent anexate de URSS, Stalin a început acum să se îngrijoreze, și avea motive, că oamenii din întreaga societate sovietică se puteau dovedi lipsiți de loialitate față de el pe timp de război. Prea mulți avuseseră de suferit de pe urma guvernului; prea mulți muriseră de foame sau duseseră o existență precară. Afirmațiile propagandistice privitoare la unitatea de monolit atât în rândul armatei, cât și al populației civile erau destinate poporului, dușmanilor din exterior și posterității credule. Stalin nu se număra printre cei creduli.

Propaganda sovietică descria Armata Roșie ca fiind din carnea și sângele poporului – și așa era. În cadrul Armatei Roșii, caracteristicile și contradicțiile unice ale sistemului stalinist se manifestau într-o formă concentrată. Din ianuarie 1939 până în iunie 1941, dimensiunile forțelor armate sovietice au crescut mai mult decât dublu. Această creștere rapidă a venit la pachet cu problema fundamentală care a creat dificultăți „salturilor“ staliniste, în general, mai ales industrializării rapide de la începutul anilor 1930. Tentativele ambițioase de a calcula exact ce echipament – chiar și câte fabrici întregi – trebuia să fie achiziționat din Occident eșuaseră lamentabil. Muncitorii sovietici tineri, neexperimentați, au fabricat produse defecte, periclitând, în cadrul acestui proces, utilajele. Felul în care a înțeles Stalin interdependența complexă dintre progresul tehnic și cel social s-a reflectat în transformarea sloganului „Cadrele rezolvă tot!“ în „Tehnologia rezolvă tot!“. Armata Roșie care creștea rapid avea nevoie nu numai să fie înarmată, ci și instruită. E dificil de spus ce sarcină era mai grea.

Între 1937 și 1940, corpul ofițerilor sovietici a crescut de mai mult de două ori și jumătate. Drept rezultat, o parte considerabilă dintre comandanți nu aveau cunoștințele și experiența necesare. În timpul războiului, Stalin i-a reproșat unuia dintre generalii lui calitatea slabă a ofițerilor: „Voi, cei din armată, ați distrus armata la timpul vostru, trimițând tot felul de proști la academii și în administrație“.[73] Ca de obicei, el dădea vina pe alții pentru problemele care erau, în primul rând, consecința greșelilor lui. La inițiativa lui, zeci de mii de

comandanți, oameni care ar fi fost capabili să-și servească țara cu distincție, fuseseră dați afară, trimiși în lagăre sau împușcați din motive politice în anii 1930. Dar prejudiciul adus Armatei Roșii nu s-a măsurat numai în cifre. Până la izbucnirea războiului (și, într-o măsură mai mică, și în timpul acestuia), represiunea denaturase procesul decizional, inclusiv promovările, făcând posibil ca niște incompetenți oportuniști, pricepuți numai să-și exprime loialitatea, să își croiască chiar cariere de succes. Ea a descurajat, de asemenea, cea mai importantă calitate a unui comandant – disponibilitatea de a lua inițiativa – și a încurajat, în schimb, precauția excesivă. Așa cum se știa bine din timpul campaniilor purtate împotriva sabotorilor, represiunea a slăbit autoritatea celor de la conducere și a subminat disciplina. S-au intensificat problemele legate de încălcarea regulilor și de beții, care creaseră dintotdeauna dificultăți Armatei Roșii.

Conducerea sovietică vedea că erau probleme în armată. Cel mai clar semnal fusese Războiul de Iarnă din Finlanda. Înfrângerea neașteptată a Armatei Roșii de către un inamic incomparabil mai slab a dat reputației armatei sovietice o lovitură uluitoare, care nu ar fi putut să pice într-un un moment mai prost. După semnarea Tratatului de pace, Stalin a făcut o analiză ca să afle ce mersese prost. S-au descoperit nenumărate deficiențe ale modului în care erau înarmați și instruiți soldații, în afară de problemele din sistemul de comandă. Stalin l-a înlăturat pe vechiul său prieten Kliment Voroșilov din funcția de comisar al poporului pentru apărare și a înlocuit o mare parte din conducerea armatei. Aceste schimbări au adus puține îmbunătățiri. În aprilie 1941, la aproximativ un an după restructurare, Biroul Politic a studiat accidentele aviației militare. S-a dovedit că și pe timp de pace două sau trei avioane se prăbușeau în medie, în fiecare zi. Furios, Stalin a pus toată vina pe umerii conducerii forțelor aeriene.[74] Chiar în ajunul războiului, un nou val de arestări a zdruncinat conducerea militară.

Stalin nu a lăsat ca faptul că se concentrase pe Armata Roșie să-i distragă atenția de la urmărirea forțelor adversarului său. Eficiența nemiloasă a Wehrmachtului era extrem de alarmantă. Delegațiile experților sovietici în materie de armament, care au vizitat fabricile germane de armament în baza unui acord de cooperare sovieto-

german, s-au întors acasă cu rapoarte extrem de laudative. Membrii delegațiilor nu au reușit să ascundă cât de impresionați au fost și au scris despre succesele industriei germane de armament. Potrivit proverbului rus „Frica are ochi mari“, serviciile secrete sovietice, conducerea militară și cea economică exagerau în mod constant puterea dușmanului. În 1940, noul comisar al poporului pentru producția de aeronave, Aleksei Șahurin, i-a comunicat lui Stalin că industria de aviație a Germaniei avea o forță de două ori mai mare decât cea sovietică. Rapoartele pe care le-a primit Stalin de la agențiile lui de informații secrete au exagerat considerabil atât potențialul industriei Germaniei, cât și dimensiunile forțelor armate ale acesteia.[75] Consecința acestor supraestimări a fost că inamicul arăta mult mai impunător decât era în realitate.

Cauzele anxietății pe care o simțea Stalin înainte de război sunt un subiect vast, care nu poate fi pe deplin abordat în cadrul acestei cărți. În mod clar, avea motive puternice să se teamă de un război cu Germania. Ar fi putut să reacționeze la această teamă cu dorința (pe care mulți spun că a simțit-o) de a amâna începutul războiului pentru ca Uniunea Sovietică să aibă timp să-și consolideze puterea militară și cu speranța ca evenimentele internaționale să capete o turnură favorabilă. În mod sigur, avea motive să spere că războiul se va amâna. Unul dintre motivele cele mai convingătoare era ideea că Hitler nu avea să fie atât de nesăbuit încât să-și împotmolească trupele pe două fronturi intrând în război cu Uniunea Sovietică, în timp ce Marea Britanie și Statele Unite, care erau tot mai active, îi amenințau spatele. Stalin nu era singurul care judeca astfel. Hitler, care știa foarte bine cât de plină de sens era această teorie, a avut grijă s-o exploateze. Convins că păstra elementul-surpriză, el a riscat totuși și a intrat în lupta cu dușmanii pe două fronturi – în mare parte pentru că dușmanii lui considerau că o astfel de mișcare era imposibilă. Propaganda nazistă a dezinformat ca să perpetueze această idee eronată. Stalin a ajuns să fie victima faptului că crezuse în instinctul de autoconservare al lui Hitler.

Câțiva factori periferici i-au întărit lui Stalin convingerea că Hitler nu se grăbea să atace Uniunea Sovietică. Întâi, cooperarea economică sovieto-germană înflorea. Exporturile sovietice alimentau apetitul

Germaniei pentru materii prime. Bunurile importate de Germania din trei țări diferite traversau teritoriul sovietic, așadar, războiul cu URSS avea să submineze unele dintre legăturile economice importante ale Germaniei. Rapoartele serviciilor secrete, care ajungeau pe biroul lui Stalin, erau contradictorii. Înclinația lui de a crede că Hitler nu avea să lanseze în curând un atac a influențat agențiile de informații, care preferau să-i spună lui Stalin ce voia el să audă. Un asemenea raport între cauză și efect nu e unic în istoria lumii.[76]

Reacția lui Stalin la un raport al serviciilor secrete, din 17 iunie 1941, în care se afirma iminența unui atac, este bine cunoscută. Cu numai câteva zile înainte de invazia efectivă, el i-a scris comisarului securității statului: „N-ai decât să-ți trimiți «sursa» din statul major al aviației germane în p**** mă-sii. Asta e dezinformare, nu o «sursă».“[77] Chiar dacă este posibil ca Stalin să fi avut dreptate în cazul acesta, în mod clar, astfel de reacții i-au înspăimântat pe demnitarii din domeniul serviciilor secrete și i-au descurajat să-și spună părerea, ceea ce i-a făcut mult mai puțin eficienți. Era mai sigur să spună ce voia Stalin să audă, sau să tacă, iar cei care se ocupau de securitatea țării și de pregătirea militară au optat tot mai mult pentru varianta sigură. Stalin a primit ce a vrut. Numai el avea dreptul să aibă o opinie. Toată lumea aștepta să vadă ce avea de zis dictatorul, sperând că știa ce face. Din nefericire, nu a știut.

PACIENTUL NUMĂRUL 1

Convocarea doctorilor la *dacea* din afara Moscovei, în dimineața zilei de 2 martie 1953

Beria, Hrușciov, Bulganin și Malenkov s-au întors la casele lor, lăsându-l pe Stalin în pat, fără asistență medicală. Poate din teamă sau poate dintr-un sentiment ambivalent nemărturisit față de însănătoșirea lui, tovarășii lui Stalin au respins ideea că aveau de a face cu o urgență medicală. După ce Malenkov și Beria au fost să vadă ce face *vojd*-ul și l-au găsit dormind, ei au respins ceea ce le spuseseră bodyguarzii despre simptomele lui. Chiar avusese vreo criză? Body-

guarzii nu erau doctori. Imaginația ar fi putut să le joace feste. Colegii lui și-au amintit probabil și că Stalin își acuzase de curând doctorii că erau criminali. Cine să-și asume responsabilitatea să cheme un doctor (sau să cheme un criminal, așa cum ar fi putut interpreta *vojd*-ul), dacă nu era absolut sigur că era nevoie? O simplă nevoie de asistență medicală de urgență a fost transformată într-o problemă politică multidimensională.

Bodyguarzii lui Stalin și-au petrecut restul nopții într-o stare de anxietate. Fără îndoială îngrijorați că puteau fi trași la răspundere dacă Stalin murea, ei au cerut din nou indicații de sus și au raportat că șeful nu părea să fie bine. De data aceasta, cei patru tovarăși au hotărât să trimită o echipă de doctori la *dacea*. Înainte să facă acest lucru însă, au convocat Biroul Prezidiului Comitetului Central[1], astfel încât convocarea eminențelor medicale să pară o decizie colectivă luată de conducerea partidului. Dacă Stalin se însănătoșea, mânia lui se revărsa pe toată lumea deodată. În dimineața zilei de 2 martie, doctorii au ajuns la căpătâiul lui Stalin.

Renumitul cardiolog sovietic Aleksandr Miasnikov, unul dintre medicii specialiști chemați să-l trateze pe Stalin, oferă o descriere detaliată a acestei vizite în memoriile lui. „Diagnosticul“, a scris el, „a fost clar pentru noi, slavă Domnului: hemoragie în emisfera cerebrală stângă a creierului provocată de hipertonie și ateroscleroză.“[2] Doctorii i-au administrat lui Stalin doze generoase din diverse medicamente întăritoare, dar fără vreo speranță reală că ar fi putut împiedica moartea iminentă. Din perspectivă medicală, starea lui nu era un mister. Autopsia a confirmat diagnosticul inițial, descoperind o hemoragie cerebrală extinsă și afectarea severă a arterelor cerebrale provocată de ateroscleroză.[3] Stalin fusese un bătrân suferind. Ar fi împlinit 75 de ani mai târziu, în anul acela.

În regimurile totalitare, prea multe lucruri depind de personalitatea dictatorului. Din momentul în care venise la putere, sănătatea lui Stalin fusese un subiect de interes mondial. În timpul vieții sale, presa occidentală speculase periodic că era bolnav sau chiar pe moarte. Oamenii din Uniunea Sovietică șopteau zvonuri asemănătoare. Cercetătorii și comentatorii au văzut în starea de sănătate fizică și

mintală a lui Stalin posibile explicații pentru înțelegerea personalității și a brutalității dictaturii sale. Mult timp, speculațiile din jurul stării de sănătate a lui Stalin s-au bazat pe niște ipoteze nefondate. Abia recent am dobândit acces la documentele medicale ale lui Stalin, la cele care s-au păstrat, și la mărturiile doctorilor care i-au monitorizat sănătatea și l-au examinat după moarte.

Singurul dintre cei trei copii ai familiei Djugașvili care a ajuns la maturitate, viitorul dictator a suferit de o mulțime de boli pe parcursul copilăriei. La o vârstă fragedă, Ioseb s-a îmbolnăvit de variolă, care i-a lăsat cicatrici permanente pe față. A avut și o criză de malarie.[4] Apoi, în urma unui accident, despre care nu s-au aflat niciodată detalii clare (unii spun că a fost lovit de o căruță trasă de cai), și-a vătămat grav brațul stâng. Vătămarea a provocat atrofierea brațului, făcându-i probleme tot restul vieții. În 1898, Ioseb i-a scris rectorului Seminarului Teologic de la Tbilisi, cerând voie să lipsească de la o reexaminare „din cauza unei boli în piept care mă sâcâie de mult timp și care s-a agravat în timpul examinărilor“.[5] A încercat să obțină eliberarea din arestul poliției în octombrie și noiembrie 1902, pe baza „predispoziției sale către tuberculoză pulmonară“ și a înrăutățirii tusei.[6] Se pare că tuberculoza lui din tinerețe a dispărut cu timpul, iar el nu a mai prezentat semne ale acestei boli mai târziu în viață.

Ca revoluționar de profesie, Stalin a fost nevoit să îndure multe greutăți: închisoarea, exilul și o existență tulburată chiar și în perioadele de libertate. În timpul unui exil s-a îmbolnăvit de tifos.[7] Cea mai grea încercare a sa a fost ultimul exil din ținutul Turuhansk, care a durat trei ani. S-a adaptat cu greu la clima aspră, la condițiile de trai austere, la izolarea de „lumea largă“ și la lipsa forțată de activitate, iar în scrisorile trimise prietenilor se plângea de o „tuse suspectă“ provocată de „frigul tot mai mare (minus 37)“ și de o „stare generală de sănătate proastă“.[8] În ansamblu însă, guvernul țarist a fost incomensurabil mai îngăduitor față de condamnați decât dictatura stalinistă. Dacă tânărul Stalin ar fi trebuit să îndure atât de multe întemnițări și exiluri în sistemul de Gulag pe care îl crease chiar el, cel mai probabil nu ar fi supraviețuit.

Revoluția și Războiul Civil nu doar că au băgat milioane de oameni în groapă, dar au afectat, de asemenea, profund partidul bolșevic și au

slăbit sănătatea conducătorilor acestuia. În martie 1921, Stalin a suferit o operație de apendicită.[9] Pe 23 aprilie 1921, din grijă pentru starea lor de sănătate, Biroul Politic a votat să le acorde lui Stalin, Kamenev, Rîkov și Troțki vacanțe prelungite.[10] La sfârșitul lui mai, Stalin a plecat în Caucazul de Nord și s-a întors la Moscova abia pe 8 august, aproape două luni și jumătate mai târziu. În 1922, nu și-a mai luat vacanță, dar în iulie Biroul Politic l-a silit să petreacă trei zile pe săptămână în afara orașului.[11] După încheierea Războiului Civil, cei din conducerea bolșevică de vârf se obișnuiseră să-și petreacă timpul în aerul proaspăt al suburbiilor pline de verdeață din jurul Moscovei, unde se aflau vilele lor. Stalin și familia lui au pus stăpânire pe casa de țară a unui fost industriaș din domeniul petrolului. Mai târziu, după moartea soției sale, *vojd*-ul și-a construit o nouă vilă, mai aproape de Moscova. Această faimoasă casă de țară (*dacea* „din afara Moscovei“ de la Volînsk) a fost reședința principală a lui Stalin timp de aproape două decenii și va fi mereu asociată cu el. Aici a murit.

Stalin își petrecea timpul la vilă împreună cu membrii apropiați ai familiei și cu alte rude sau se întâlnea cu tovarășii lui. Pe lângă cinele festive cu mult alcool (descrise mai sus), la *dacea* lui Stalin se jucau și jocuri, ca biliard sau *gorodki* (un joc rusesc asemănător cu jocul de popice), deși dictatorul nu era un mare iubitor de activități fizice. „Prefera să stea întins pe un șezlong, cu o carte sau cu documentele lui sau cu ziarele în mână. Și putea să stea cu orele la masă cu invitații lui“, și-a amintit fiica lui, Svetlana.[12] Această înclinație către sedentarism s-a accentuat cu vârsta.

O altă parte semnificativă din viața lui Stalin o reprezentau vacanțele lui în stațiuni din sudul Rusiei. Și-a petrecut mult timp în sud, în fiecare an, între 1923 și 1936 și între 1945 și 1951.[13] Aceste vacanțe erau călătorii de lucru. Primea un șuvoi constant de documente și întreținea o corespondență activă cu tovarășii lui de la Moscova, o practică ce a generat informații inestimabile pentru istorici. Dar era și timp pentru odihnă și relaxare. Când se afla în sud, Stalin își trata numeroasele boli: artrită reumatoidă, crize de amigdalită, tulburări intestinale de lungă durată și neurastenie.[14] Suferințele îi erau calmate și de băile terapeutice. „Mă însănătoșesc. Apele de Mațesta (de lângă

Soci) sunt bune pentru vindecarea sclerozei, revigorarea sistemului nervos, dilatarea inimii și vindecarea sciaticii, a gutei și a reumatismului“, i-a comunicat el lui Molotov pe 1 august 1925.[15]

Dar Stalin nu era un pacient conștiincios. Suferințele lui cronice erau exacerbate de stilul său de viață și de obiceiurile proaste: fumatul, băutura, mâncărurile grase și munca în exces. Ca majoritatea oamenilor, Stalin oscila între îngrijirea corpului său și înrăutățirea stării acestuia. În mai 1926, a plecat într-o vacanță în Caucaz. După o scurtă oprire la Soci, a stabilit cu Mikoian să călătorească prin Georgia, unde și-a vizitat orașul natal, Gori, înainte să se ducă să stea cu Ordjonikidze în Tbilisi. Scrisorile trimise de șeful gărzii personale a lui Stalin, cu baza la Soci, M. Gorbaciov, sugerează că aceasta a fost o călătorie agitată. O dată, când era „amețit“, așa cum s-a exprimat Gorbaciov, Stalin l-a chemat brusc de la Soci la Tbilisi, dintr-un moft, dar apoi a uitat că făcuse asta. Când a apărut Gorbaciov, Stalin a fost surprins să-l vadă. După ce a devenit clar ce se întâmplase, toată lumea „s-a bucurat de o porție bună de râs“. Gorbaciov a fost silit să se întoarcă în grabă la Soci, parcurgând distanța mare cu viteza vântului.[16] Continuându-și vacanța, Stalin a petrecut mult timp mergând cu mașina prin Caucaz și s-a întors, în sfârșit, la Soci într-o formă proastă. „M-am întors la Soci azi, 15 iunie“, le-a comunicat el lui Molotov și lui Buharin. „La Tbilisi m-a luat o durere de stomac (am făcut o intoxicație alimentară de la niște pește) și acum îmi revin cu greu.“[17] Gorbaciov i-a scris asistentului lui Stalin, Ivan Tovstuha: „Per ansamblu, șeful a sfârșit prin a plăti un preț măricel, în termeni de sănătate, pentru călătoria lui de la un capăt la celălalt al Caucazului. Mikoian și Sergo [Ordjonikidze] l-au întors pe dos.“[18] Stalin a chemat un doctor, s-a apucat să țină o dietă și a început să bea din apele acelea regulat.[19] Doctorul care îl tratase la Soci, I.A. Valedinski, și-a amintit că pacientul lui se plânsese de dureri în braț și în mușchii piciorului. Când doctorii i-au interzis să bea, Stalin întrebase: „Dar coniac am voie?“ Valedinski a răspuns că „sâmbăta puteți să vă dezlănțuiți, duminica ar trebui să vă odihniți, iar luni puteți să mergeți la lucru cu capul limpede“. „Lui Stalin i-a plăcut răspunsul și următoarea dată a aranjat un «*subbotnik*» [un cuvânt folosit în general pentru munca

«voluntară» obligatorie din timpul duminicilor], a fost memorabil pentru mine“, a scris Valedinski, deși nu a explicat ce anume făcuse această întâlnire de neuitat.[20]

Mențiuni la sănătatea lui șubredă apar, de asemenea, răzleț prin toată corespondența de mai târziu a lui Stalin. Când era în vacanță, în iulie 1927, el i-a scris lui Molotov: „Sunt bolnav și zac în pat, așa că am să fiu succint“.[21] Conform lui Valedinski, în anul acela el s-a plâns și de dureri în brat și în mușchii piciorului. Băile terapeutice erau urmate de obișnuitul *subbotnik*. Stalin își invita doctorii să cineze împreună cu el „și era atât de generos cu coniacul“, a scris Valedinski mai târziu, „încât ajungeam acasă abia în ziua următoare, duminica“.[22] În 1928, înainte de a face tratamente cu băi la Soci, Stalin s-a plâns din nou de dureri în brat și în picioare. Artrita reumatoidă care îi afecta brațul stâng progresa.[23] În timpul unei vacanțe din august 1929, Stalin i-a scris lui Molotov că „încep să îmi revin la Soci după boala pe care am căpătat-o la Nalcik“.[24] În 1930, în timp ce urma tratamentul la Soci, a suferit încă o criză de angină. Îl dureau și dinții. În septembrie 1930, i-a scris soției lui că dentistul îi „ascuțise“ opt dinți deodată, așa că „nu se simțea foarte bine“.[25] În 1931, a făcut din nou băi terapeutice. „Am petrecut vreo zece zile la Țhaltubo. Am făcut 20 de băi. Apa era splendidă acolo, într-adevăr de mare preț“, i-a scris el lui Ienukidze.[26] În luna septembrie a acelui an i-a scris soției lui că își petrecea vacanța la Soci cu Kirov. „M-am dus o dată (numai o dată!) la mare. Am făcut baie. A fost foarte bine! Cred că am să mă duc din nou.“[27] În mod clar, a folosit cuvântul rusesc pentru „baie“ pentru că nu știa să înoate.

Vacanța pe care a petrecut-o Stalin în 1932 a fost una dintre cele mai lungi vacanțe ale sale. Registrul vizitatorilor la biroul lui de la Kremlin arată că nu a primit pe nimeni acolo între 29 martie și 27 august – aproape trei luni. Motivul clar pentru o pauză atât de lungă a fost sănătatea șubredă. În primăvara următoare, presa străină încă specula că Stalin era grav bolnav. Pe 3 aprilie, *Pravda* a făcut un pas fără precedent și a publicat un răspuns al lui Stalin la niște semne de întrebare ridicate de Associated Press: „Aceasta nu este prima dată când în presa burgheză circulă zvonuri false că eu sunt bolnav. Evident, sunt oameni care au tot interesul ca eu să cad grav bolnav și

pentru mult timp, dacă nu și mai rău. Poate că nu sunt plin de tact, dar, din nefericire, nu am nici o informație care să-i satisfacă pe acești domni. Oricât ar fi de trist, realitatea este că sunt perfect sănătos.“[28] În spatele acestui răspuns batjocoritor tipic, se afla o iritare pură. Simptomele lui Stalin erau reale, iar odihna și relaxarea în clima prielnică din sudul Rusiei nu au părut să le aline. „Se pare că n-am să mă însănătoșesc prea curând“, i-a scris Stalin lui Kaganovici în iunie 1932, pe când era în sud. „O stare generală de slăbiciune și o senzație efectivă de oboseală devin abia acum clare. Tocmai când cred că mă însănătoșesc, se dovedește că mai am mult până acolo. Nu am simptome de reumatism (au dispărut undeva), dar starea generală de slăbiciune nu dispare.“[29] Peste scurt timp însă, s-a simțit îndeajuns de bine ca să facă o călătorie de 370 de kilometri pe Marea Neagră, într-o ambarcațiune cu motor.[30]

Călătoriile regulate în sud l-au inspirat pe Stalin să construiască noi case de vacanță acolo. Aceste proiecte de construcție au început în 1930 și au continuat tot restul vieții sale. „Am construit o căsuță splendidă aici“, a scris el, în august 1933, despre noua sa vilă de lângă Soci. Peste o lună, a scris despre o altă reședință: „Azi am vizitat noua vilă de lângă Gagri. A ieșit (numai ce au terminat construcția ei) o *dacea* minunată.“[31]

În 1933, Stalin a lipsit din cabinetul lui de la Kremlin din 17 august până pe 4 noiembrie. Pe 18 august, a plecat din Moscova înspre sud împreună cu Voroșilov. Călătoria – cu trenul, vaporul și automobilul – a durat șapte zile, timp în care au vizitat mai multe regiuni din țară. Stalin și-a petrecut restul vacanței călătorind (inclusiv pe mare), primind oaspeți și, inevitabil, muncind. După câte se pare, această vacanță a fost printre cele mai plăcute. Situația din țară se stabilizase întrucâtva după foametea devastatoare, ceea ce contribuise la starea de spirit bună a conducerii sovietice. De asemenea, Stalin se bucura de o sănătate relativ bună. „Koba s-a simțit excelent tot timpul“, i-a scris Voroșilov lui Ienukidze. Singura problemă de sănătate pe care-a avut-o a fost o durere de dinți.[32]

Vacanța lui Stalin din anul următor a fost mai puțin izbutită. În 1934, s-a îmbolnăvit de gripă și s-a întors la Moscova mai slab.[33] Nici Kirov,

care l-a însoțit pe Stalin în vara aceea, nu s-a simțit bine. „Întâmplarea a făcut să ajung la Soci“, a scris Kirov, „ceea ce nu mă încântă – căldura de aici nu e tropicală; e infernală. […] Chiar regret că am venit la Soci.“[34] Lucrurile nu au mers bine nici în 1935: Stalin s-a îmbolnăvit iar de gripă și s-a lovit când șeful echipei lui de pază i-a trântit accidental ușa mașinii peste deget. Oprindu-se la Tbilisi către sfârșitul acestei vacanțe ca să-și viziteze mama, a căpătat și o durere de stomac.[35] În perioada august-octombrie 1936, scrisorile trimise de Stalin tovarășilor lui de luptă de la Moscova sunt succinte, aspre și deseori scrise pe un ton morocănos. Nu conțin nici o informație cu caracter personal, numai ordine. În mare parte, sunt dedicate subiectului „dușmanilor poporului“, mai ales subiectului aranjamentelor pentru primul proces-spectacol de la Moscova împotriva lui Zinoviev și Kamenev.

Anul 1937 a avut un început sumbru atât pentru țară, care trecea printr-o altă rundă de represiune, cât și pentru Stalin, care începea anul cu o criză de amigdalită. (Pe 5 ianuarie, își revenise suficient încât să se bucure de o cină împreună cu tovarășii și doctorii lui, urmată de dans pe muzica discurilor de gramofon.[36])În ciuda faptului că sănătatea continua să-i fie șubredă, pentru prima dată după mulți ani, el nu a plecat din Moscova în vacanță. Decizia de a rămâne s-a datorat neîndoielnic implicării sale serioase în epurarea societății sovietice. A rămas, de asemenea, la Moscova în următoarele câteva veri. După potolirea Marii Terori, iminența războiului l-a împiedicat să plece în sud ca să se relaxeze. În 1939, de exemplu, a petrecut luna august prins în negocieri dificile cu puterile occidentale și apoi cu naziștii, care au avut ca rezultat pactul cu Hitler. Împlinise de curând 60 de ani, iar starea de sănătate nu i se îmbunătățise. În documentele din februarie 1940, Valedinski menționează încă un episod de amigdalită și o răceală serioasă.[37]

Izbucnirea războiului, în vara lui 1941, a forțat limitele liderului care deja muncea din greu. Desigur, spre deosebire de mulți cetățeni sovietici, el nu era înfometat, nici nu îndura zile lungi de muncă istovitoare, însă cantitatea de muncă și responsabilitățile suplimentare au pus o presiune mai mare asupra sănătății sale. În timpul discuțiilor din septembrie 1944 cu ambasadorul Statelor Unite la Moscova,

Averell Harriman (care încerca să aranjeze o întâlnire între liderul sovietic și Roosevelt și Churchill), Stalin a explicat că nu putea să părăsească țara din cauza unor „boli tot mai frecvente“. Conform unei relatări a acestor discuții: „În trecut, Tov. Stalin avea gripă o zi sau două, dar acum gripa dura o săptămână și jumătate sau două. Vârsta își spunea cuvântul.“[38] Se poate ca Stalin să fi dramatizat mai mult decât era cazul problemele lui de sănătate atunci când a refuzat categoric să călătorească cu avionul, dar nu cu mult. O serie de relatări descriu starea fragilă de sănătate a lui Stalin din anii războiului. Oricând situația de pe front îi permitea, dictatorul se retrăgea la *dacea* lui și lucra de acolo.

În octombrie 1945, la scurt timp după capitularea Japoniei, Stalin a plecat pentru prima dată după câțiva ani într-o vacanță în sud.[39] Către sfârșitul vieții lui, aceste călătorii au fost mutate în perioada de toamnă-iarnă, de obicei, începând în august sau septembrie și încheindu-se în decembrie. După câte se pare, prefera să se bucure de apogeul verii în vila lui din afara Moscovei și să plece în sud când vremea se răcea în nord. De asemenea, vacanțele lui au devenit mai lungi. Între 1946 și 1949, durata lor a ajuns să fie de până la trei luni sau trei luni și jumătate, iar, în 1950 și 1951, a petrecut patru luni și jumătate în afara orașului.[40] Când se afla la reședințele lui din sud, Stalin se ocupa mai mult sau mai puțin de aceleași activități ca la Moscova. Își petrecea timpul citind corespondența din ziua respectivă și scriindu-le tovarășilor săi. De asemenea, primea vizitatori, deși în număr mai mic decât la Moscova. Ca și la Moscova însă, îi plăcea să prezideze cine festive și să joace biliard. Dar unele activități erau specifice stilului său de viață din timpul vacanțelor. În timpul vacanțelor lui în stațiunile Rusiei, făcea băi terapeutice, plimbări și călătorii. În 1947, și-a exprimat dorința de a merge cu mașina din Moscova până în Crimeea, cu toate că starea proastă a drumurilor i-a permis să ajungă numai până la Kursk, de unde a luat trenul. Călătoriile lungi cu mașina erau, în mod evident, neprielnice reumatismului său. Mai multe memorii relatează că prefera totuși scaunele rabatabile, care erau mai puțin confortabile decât scaunele cu perne din spate.[41] Rareori stătea într-un singur loc foarte mult timp

când se ducea în sud, mutându-se dintr-o vilă în alta, din colecția lui de vile care creștea continuu.[42] Uneori îi invita la el pe fiica și pe fiul lui, organizând un fel de reuniune de familie care, din diverse motive, nu se putea organiza la Moscova.

După război, aceste vizite în sud au alternat cu perioade lungi în care Stalin nu își părăsea aproape deloc vila din Moscova. Vizitele la cabinetul de la Kremlin s-au rărit tot mai mult, în primul rând din cauza deteriorării stării sale de sănătate. Suferea în continuare de dureri de stomac și de tulburări intestinale, însoțite de febră, probleme ale gâtului, răceli și gripă. Ateroscleroza lui avansa.[43] În pofida tentativelor răzlețe de a-și schimba stilul de viață sedentar, deja nu mai putea doar să schimbe ceva. În mod sigur, mâncarea copioasă servită la cinele pe care le organiza des și care se întindeau până târziu în noapte nu era bună pentru el. Conform lui Milovan Djilas, care l-a vizitat pe Stalin la vila lui de câteva ori în anii 1940: „Varietatea de mâncare și băutură era uriașă, punându-se accent pe felurile de mâncare cu carne și pe băuturile spirtoase“.[44] Liderul Partidului Comunist Ungar, Mátyás Rákosi, și-a amintit următoarele:

> Atmosfera din timpul acestor cine era degajată și confortabilă; oamenii spuneau glume – deseori chiar unele porcoase – în râsetele zgomotoase ale tuturor celor prezenți. Odată au încercat să mă îmbete, dar pe mine vinul nu mă îmbată, lucru care mi-a câștigat apreciere și i-a surprins puțin pe cei care asistau. Ultima noastră cină împreună a fost în toamna lui 1952. Când Stalin a părăsit camera la ora trei dimineață, eu le-am zis membrilor Biroului Politic: „Stalin are deja 73 de ani; astfel de cine, care se întind până târziu în noapte, nu-i fac rău la sănătate?“ Tovarășii lui m-au asigurat că Stalin își cunoștea limitele.[45]

Stalin aducea tot mai des în discuție vârsta lui și importanța formării unei noi generații de lideri.[46] În adâncul lui însă, trebuie să fi sperat în mai bine. În noiembrie 1949, când liderul albanez Enver Hodja și-a exprimat dorința ca Stalin să trăiască până la 100 de ani, liderul sovietic a glumit: „Nu e de-ajuns. La mine în Georgia sunt oameni bătrâni care încă trăiesc la 145 de ani.“[47] Așa cum a confirmat fiica lui

Stalin, Svetlana, „în ultimii ani, voia să fie sănătos în continuare și să trăiască mai mult“.[48]

În 1952, Stalin nu a plecat în sud. Deși a rămas la Moscova, s-a dus la cabinetul lui de la Kremlin doar de 50 de ori, în medie mai puțin de o dată pe săptămână. Pe 21 decembrie 1952, cu ocazia celei de a 73-a aniversări a lui, fiica sa Svetlana a venit pentru ultima dată la *dacea* tatălui ei. „M-am îngrijorat când am văzut cât de prost arăta“, și-a amintit ea. „Probabil că simțea că se apropia boala. Poate își dădea seama că avea hipertensiune, căci renunțase dintr-odată la fumat și era foarte mândru de asta. […] Fumase timp de 50 sau 60 de ani.“[49] Ateroscleroza lui era deja într-un stadiu foarte avansat. Autopsia efectuată peste două luni și jumătate a arătat că degradarea arterelor împiedicase sângele să ajungă la creier.[50]

În ce măsură a fost moartea lui Stalin grăbită de lipsa de îngrijire profesionistă? Se crede, în general, că nu a consultat nici un doctor în ultimele luni ale vieții sale din cauza arestărilor ce au avut loc la spitalele de stat, în legătură cu „Complotul doctorilor“ (vezi Capitolul 6). Svetlana Allilueva scrie:

> Probabil că era conștient că îi crescuse tensiunea arterială, dar nu avea nici un doctor care să-l îngrijească. Vinogradov [un doctor renumit care îl tratase pe Stalin], singurul în care avea încredere, fusese arestat, iar el nu voia să lase nici un alt medic să se apropie de el.
>
> Într-un fel sau altul făcuse rost de niște leacuri băbești și lua niște pastile sau turna câteva picături de iod într-un pahar cu apă. În plus, a făcut un lucru pe care nici un doctor nu l-ar fi îngăduit vreodată: la două luni după ce l-am văzut ultima dată și cu numai 24 de ore înainte de accidentul său vascular cerebral, s-a dus la baia de lângă vilă și a făcut o baie de aburi, așa cum se obișnuise să facă de când fusese în Siberia.[51]

Mărturia Allilueevei trebuie să fie privită cu rezerve. Ea își vedea rar tatăl și nu știa prea multe despre viața lui. Amintirile ei oferă o perspectivă subiectivă asupra evenimentelor. Nu s-au găsit documente arhivistice care să lămurească dacă Stalin se afla în îngrijirea medicilor

în ultimele sale luni de viață. Nu s-a scris nimic despre calitatea îngrijirii medicale pe care o primise el atunci. Poate că nici un tratament din lume nu ar fi fost de folos.

La fel, nu știm nimic despre o altă chestiune complexă: efectul pe care l-au avut suferințele lui Stalin asupra deciziilor și acțiunilor lui. În lipsa unor dovezi solide, nu putem decât să speculăm asupra acestui subiect. Ceea ce știm totuși este că Miasnikov, unul dintre doctorii chemați când era pe patul de moarte, a fost de părere că degradarea extinsă a arterelor cerebrale ale lui Stalin, descoperită în timpul autopsiei, îi afectase în mod sigur caracterul și comportamentul:

> Cred că neîncrederea și cruzimea lui Stalin, teama lui de dușmani și pierderea capacității de a evalua oamenii și întâmplările, încăpățânarea lui extremă – toate acestea au fost, într-o anumită măsură, consecința sclerozei arterelor din creierul său (sau, mai degrabă, ateroscleroza i-a accentuat aceste trăsături). În esență, statul era guvernat de un om bolnav. […] Scleroza vaselor de sânge din creier s-a dezvoltat lent, pe parcursul multor ani. S-au descoperit la Stalin zone afectate de encefalomalacie, care debutase cu mult timp înainte.[52]

Aceste observații făcute de un medic renumit sunt perfect compatibile cu mărturiile colegilor lui Stalin. Chiar și cel mai fidel dintre ei, Viaceslav Molotov, a recunoscut: „În opinia mea, Stalin nu era în deplinătatea facultăților mintale în ultimii lui ani“.[53] Un istoric nu ar întâmpina, de asemenea, nici o dificultate să prezinte „ciudățenii“ sau reacții nepotrivite observate în comportamentul politic al lui Stalin. Dar istoricii nu sunt medici. Deși păstrează în memorie posibilele suferințe ale subiecților lor, ei încearcă să nu stăruie asupra acestora.

Capitolul 5

Stalin în război

Atacul-surpriză din 22 iunie 1941 a sosit în urma multor avertismente. În seara de dinainte, conducerea militară de la Moscova a primit un raport: un sergent din armata germană trecuse granița cu vestea că, în dimineața următoare, avea să înceapă o invazie.[1] Stalin a fost informat imediat, iar liderii militari și membrii Biroului Politic s-au adunat în cabinetul lui ca să decidă cum să reacționeze. Comisarul poporului pentru apărare, Semen Timoșenko, și șeful Statului Major al Armatei, Gheorghi Jukov, au cerut, conform memoriilor celui din urmă, o directivă care să le permită să ordone trupelor să fie gata de luptă.[2] Stalin era neîncrezător: „S-ar putea oare ca generalii germani să ne fi trimis acest trădător ca să provoace un conflict?“ După ce a ascultat ce au avut de spus conducătorii armatei lui, el a concluzionat: „Ar fi prematur să dăm un astfel de ordin. Problema încă ar putea fi rezolvată pe cale pașnică. Ar trebui să dăm un ordin scurt care să menționeze că acțiunile provocatoare ale unităților germane ar putea declanșa o invazie. Pentru a evita escaladarea problemelor, forțele din districtele de frontieră nu trebuie să cedeze în fața nici unei provocări.“[3] Ordinul a ajuns la trupe puțin după miezul nopții.

Stalin și membrii Biroului Politic au continuat să discute despre veștile alarmante până s-au despărțit, în cele din urmă, epuizați, pe la ora trei dimineața. La scurt timp după aceea, Jukov i-a telefonat lui Stalin ca să-i raporteze că trupele germane lansaseră o invazie. După ce a încercat succint să refuze să dea curs solicitării generalului de a-l chema pe *vojd* la telefon, șeful gărzii lui personale s-a dus până la urmă să-l trezească:

> După aproximativ trei minute, I.V. Stalin a venit la telefon.
>
> L-am informat cu privire la situație și am cerut permisiunea să încep o ripostă militară. I.V. Stalin tăcea. Nu auzeam decât respirația lui grea.
>
> – Ați înțeles ce am spus?
>
> Din nou, tăcere.
>
> – Se vor da ordine? am stăruit eu.[4]

Memoriile lui Jukov par să sugereze că Stalin a refuzat să dea permisiunea de a răspunde la asalt și doar le-a ordonat lui Jukov și lui

Timoșenko să vină la Kremlin. Dar, în 1956, Jukov a oferit un detaliu important al acestei conversații, care nu a fost niciodată inclus în memoriile sale. În timpul apelului telefonic, a spus el, Stalin a dat un ordin trupelor: „Aceasta e o provocare a armatei germane. Nu deschideți focul ca să evităm dezlănțuirea unei acțiuni mai ample.“[5] Nu există nici un motiv să nu dăm crezare acestei relatări.

Conform lui Jukov, el și Timoșenko au ajuns la cabinetul lui Stalin la ora patru și jumătate dimineața, găsindu-i deja acolo pe membrii Biroului Politic. Această sincronizare este în contradicție cu ceea ce apare în registrul invitaților în cabinetul lui Stalin, conform căruia prima vizită a lui Timoșenko și a lui Jukov din 22 iunie a avut loc la 5.45.[6] O explicație simplă ar putea fi aceea că întâlnirea de la 4.30 nu a avut loc în cabinetul lui Stalin, ci în apartamentul lui de la Kremlin. Oricum, după ce a fost pus în temă de către conducătorii armatei sale, Stalin și-a exprimat din nou dubiile: „Asta nu poate să fie numai o provocare a generalilor germani? […] Cu siguranță, Hitler nu știe de asta.“ L-a trimis pe Molotov să se întâlnească cu ambasadorul german, Friedrich von der Schulenburg.[7] Potrivit descrierii lui Jukov, el și Timoșenko i-au cerut lui Stalin să ordone o contralovitură, dar Stalin le-a zis să aștepte până la întoarcerea lui Molotov.

Ideea că atacurile erau o conspirație a generalilor germani și că nu-i erau cunoscute lui Hitler s-a integrat perfect în raționamentele lui Stalin. Comportamentul lui Molotov din timpul întâlnirii lui cu Schulenburg, care a început la ora cinci și jumătate dimineața, poate fi o dovadă suplimentară a faptului că liderii sovietici își făceau iluzii serioase cu privire la Hitler. Respectând instrucțiunile primite din partea guvernului său, Schulenburg, în mod clar deranjat, i-a citit lui Molotov următoarea notificare scurtă: „Ținând seama de amenințarea intolerabilă de la granița de est a Germaniei reprezentată de concentrarea masivă și de pregătirea de război a tuturor forțelor militare ale Armatei Roșii, guvernul german se vede obligat să ia contramăsuri militare“. Reacția lui Molotov sugerează că el nu a înțeles ce se întâmpla de fapt. A început prin a contesta faptul că forțele sovietice erau concentrate de a lungul graniței și a încheiat cu întrebarea aproape disperată: „De ce a mai încheiat Germania un pact de nonagresiune dacă avea de gând să-l încalce atât de ușor?“[8] A

încercat să-l convingă pe Schulenburg că URSS nu era vinovată în această privință și că Germania era cea perfidă, deși trebuie să fi înțeles că, și în cazul în care ambasadorul german îl credea, nu era nimic de făcut. Schulenburg nu era decât mesagerul.

Această întâlnire a avut loc chiar în interiorul Kremlinului, așa că, la 5.45, Molotov s-a întors deja în cabinetul lui Stalin, alăturându-se lui Beria, Lev Mehlis, Timoșenko și Jukov.[9] După cum descrie Jukov, când a auzit de la Molotov că Germania declarase război, Stalin „s-a cufundat tăcut în scaunul său și s-a adâncit în gânduri. A urmat o pauză lungă și dureroasă.“ Stalin a fost de acord să dea o directivă prin care să ordone distrugerea inamicului invadator și a adăugat: „Atât timp cât trupele noastre, cu excepția aviației, nu trec granița germană în nici un punct, deocamdată“.[10] Acest ordin a fost transmis trupelor la 7.15 dimineața, la aproape patru ore după începerea invaziei.[11] Acest lucru arăta că cei din conducerea de vârf tot nu înțelegeau ce se petrecea. Stalin nu a semnat ordinul. Acesta a ieșit cu semnăturile lui Timoșenko, Malenkov și Jukov.

În orele care au urmat, Stalin s-a consultat cu colegii lui din conducere asupra câtorva chestiuni. Printre cele mai presante era chestiunea privitoare la cum urmau să fie informați cetățenii sovietici că țara lor se afla în război. Nu era numai o problemă de declarație oficială, ci una privitoare la cum urma să fie prezentat războiul, ce lozinci politice urmau să fie folosite și ce obiective trebuiau urmărite. Tovarășii lui Stalin au crezut cu tărie că el trebuia să fie cel care să vorbească țării, dar el a refuzat. Sarcina a căzut pe umerii lui Molotov. Sigur că Stalin a înțeles inconvenientele politice ale acestei decizii, dar, pur și simplu, nu știa ce să spună. Situația era extrem de incertă. În discursul lui, Molotov a anunțat că țara era în război, a accentuat că Germania era agresorul și și-a exprimat încrederea că Uniunea Sovietică avea să iasă învingătoare. A sfârșit cu cuvintele: „Cauza noastră este dreaptă. Dușmanul va fi zdrobit. Victoria va fi a noastră.“ de a lungul acestui război îngrozitor, aceste lozinci au fost inscripționate pe afișe și bannere și repetate la radio.

Arhivele conțin o versiune a discursului scris și redactat de mâna lui Molotov.[12] Discursul pe care l-a ținut în realitate a fost puțin diferit de această ciornă inițială, adăugând aici referințe la Stalin. A început cu

afirmația introductivă: „Guvernul sovietic și șeful acestuia, Tovarășul Stalin, m-au rugat să fac următorul anunț“. A fost adăugat un paragraf la sfârșit, în care se făcea apel la oameni să „strângă rândurile“ în jurul partidului, al guvernului și al „marelui nostru lider, Tovarășul Stalin“. Aceste referințe la Stalin au avut, fără îndoială, scopul de a înlătura orice dubii și zvonuri cărora tăcerea lui le-ar fi putut da naștere.

Discursul lui Molotov dezvăluie o îngrijorare politică centrală care l-a preocupat pe Stalin la începutul războiului. Remarcile succinte au accentuat, în mod repetat, ideea că agresiunea germană nu a fost provocată în nici un fel și că URSS încheiase cu meticulozitate pactul de nonagresiune. Așa cum se menționa în discurs, „guvernului german nu i s-au dat nici măcar o singură dată motive de a acuza URSS că nu respecta înțelegerea“. Molotov a subliniat că Germania „este partea invadatoare“ și chiar i-a numit pe fasciștii germani „trădători“. În această alegere a cuvintelor era subînțeleasă ideea că între cele două țări existase o înțelegere ce a putut fi trădată.

Istoricul englez John Erickson a sugerat că discursul lui Molotov a dezvăluit un sentiment de neliniște și chiar de umilință pe care îl experimenta conducerea sovietică.[13] Părea că Molotov lua de bună explicația Germaniei pentru invazie și apăra Uniunea Sovietică împotriva acuzațiilor de intenție de agresiune. Oare această insistență asupra respectării pactului de către URSS era menită să ajungă la urechile lui Hitler în speranța vagă că invazia fusese, într-adevăr, lansată de niște generali fără scrupule? Sau ideea nevinovăției sovietice era menită să influențeze opinia publică din Occident, în ochii căreia era brusc important ca Uniunea Sovietică să pară o victimă a nazismului, mai degrabă decât un partener al acestuia? Sau publicul-țintă al discursului era pur și simplu cel din interior, în încercarea de a amplifica indignarea față de un inamic trădător?

La cinci minute după prânz, Molotov l-a părăsit pe Stalin pentru 20 de minute, timp în care vocea lui s-a auzit la radio, iar oficialii sovietici intrau și ieșeau din cabinetul lui Stalin. S-a anunțat o mobilizare generală a armatei. Situația a rămas ambiguă. Stalin a hotărât să trimită înalți reprezentanți pe front: Jukov, Șapoșnikov și Kulik.[14] Folosirea unor plenipotențiari care să-l reprezinte a rămas metoda

preferată a lui Stalin de a urmări desfășurarea războiului pe tot parcursul acestuia.

La 21.15, a fost trimisă încă o directivă forțelor sovietice, din nou numai cu semnăturile lui Timoșenko, Malenkov și Jukov.[15] Rezultatele primei zile de luptă au fost edulcorate. Deși recunoștea că forțele germane obținuseră „victorii minore“ în câteva zone, directiva afirma că, în majoritatea sectoarelor de graniță, „atacurile au fost respinse, cu pierderi masive suferite de dușman“. În continuarea zugrăvirii acestui tablou optimist, directiva lămurise obiectivul: acela ca forțele sovietice să dea o contralovitură și să distrugă inamicul. În memoriile sale, Jukov a notat dezaprobarea lui față de formularea acestei directive și impresia sa că aceasta nu reflecta adevărata stare de lucruri.[16]

Într-adevăr, Stalin nu avea informații exacte despre prima zi de luptă. Comunicarea cu forțele de pe front căzuse, iar comandanții de la toate nivelurile se temeau să-i dea vești proaste. Stalin însuși a contribuit la crearea unei imagini denaturate. Pe 23 iunie, s-a publicat în ziare prima prezentare generală a luptei făcută de Comandamentul Suprem al Armatei Roșii. *Vojd*-ul a lucrat el însuși la formularea acestui rezumat. „După lupte crâncene“, se spunea în prezentare, „inamicul a fost respins și a suferit pierderi mari.“ Chipurile nemții putuseră să treacă dincolo de graniță cu 10–15 kilometri în numai două puncte.[17] În realitate, prima zi de luptă a fost catastrofală. Conform surselor sovietice oficiale, Armata Roșie a pierdut, pe 22 iunie, 1 200 de avioane, dintre care multe au fost distruse când încă se aflau pe pistă. Datele germane înregistrează distrugerea a peste 1 800 de avioane sovietice, din care aproximativ 1 500 distruse la sol. Într-o zi, nemții au avansat 60–80 de kilometri în statele baltice, 40–60 de kilometri în Belarus și 10–20 de kilometri în Ucraina.[18]

În ciuda lipsei de informații exacte și a dorinței lui de înțeles de a spera că avea să fie bine, Stalin trebuie să-și fi dat seama de gravitatea situației. Conform martorilor, a fost șocat de izbucnirea războiului. Așa cum descrie Jukov situația: „În prima zi, nu a fost în stare să-și vină în fire cu adevărat și să aibă un control ferm asupra evenimentelor. Șocul care i-a fost provocat lui Stalin de invazia inamică a fost atât de puternic, încât până și vocea i s-a înmuiat, iar

instrucțiunile privitoare la efortul militar nu au fost întotdeauna adecvate situației.“[19] Ceadaev și-a amintit mai târziu: „Pe 22 iunie, dimineața devreme, l-am zărit pe Stalin pe coridor. Venise la lucru după ce dormise puțin. Arăta obosit, epuizat și abătut. Fața lui ciupită de vărsat era trasă. Se vedea că era deprimat.“[20]

Șovăiala lui Stalin din primele ore ale războiului și refuzul lui de a vorbi la radio pe 22 iunie arată clar că nu era el însuși. A continuat să fie șovăitor și în ziua următoare, când venise timpul să se stabilească un centru de comandă. A refuzat să ia în primire Cartierul General al Armatei, iar acea responsabilitate a fost preluată de comisarul apărării, Timoșenko. Oficial, Stalin era un membru al Cartierului General egal cu Molotov, Voroșilov, Semion Budionnîi,[21] Jukov și amiralul Nikolai Kuznețov.[22] Mai mulți alți membri ai Biroului Politic și lideri militari au primit statutul de consilieri ai Cartierului General.[23] Acest sistem a fost extrem de ineficient. Deși responsabil în mod oficial cu efortul de război, Timoșenko avea, în realitate, foarte puțină autoritate în fața colegilor săi. Conform lui Kuznețov, membrii Cartierului General și liderii din conducere „nu aveau de gând să se supună comisarului poporului pentru apărare. Cereau rapoarte și informații de la el și chiar îi cereau socoteală pentru acțiunile lui.“[24] Timoșenko era, fără îndoială, incapabil să treacă peste Stalin. Lanțul de comandă a devenit lung și întortocheat, iar sistemul prin care se luau și se implementau deciziile era foarte dezorganizat.

Strategia lui Stalin de prevenire a războiului eșuase. Nu reușise să evite războiul și, mai mult, acesta începuse mai prost decât și-ar fi putut imagina cineva. Pe lângă catastrofa militară, orgoliul său suferise o lovitură devastatoare. Nimeni nu putea să-l critice pe față pentru erorile lui, dar el trebuie să fi știut că nu numai colegii săi din conducere, dar și zeci de milioane de cetățeni sovietici îi făceau reproșuri în gând.

Comitetul de stat pentru apărare

Acțiunile lui Stalin din primele zile ale războiului au fost frenetice, confuze și reactive. Chiar dacă nu a înțeles foarte bine situația și nu era calificat să conducă armatele, el a încercat să facă ceva, pur și simplu, pentru că era imposibil să nu facă nimic. A încercat cu

disperare (și incompetență) să întoarcă loviturile nemților. Multe, dacă nu majoritatea, dintre aceste eforturi nu au făcut decât să înrăutățească lucrurile.

Stalin a înțeles clar pericolele cu care se confrunta țara sa. Există dovezi convingătoare că, încă din primele zile ale războiului, a încercat să dea porțiunile vestice din URSS la schimb pentru un armistițiu. Beria a fost însărcinat să aranjeze o întâlnire între reprezentantul său și ambasadorul bulgar, a cărui țară era aliată cu naziștii. Ambasadorului bulgar i s-a cerut să precizeze ce condiții ar fi fost acceptabile în vederea semnării unei păci cu Berlinul. Ce teritorii dorea Germania?[25] Cum anume exact s-a încheiat această inițiativă, nu se știe. Probabil că ambasadorul bulgar a ezitat să acționeze ca mijlocitor. Dar tentativa în sine este extrem de grăitoare. Indiferent dacă Stalin era cu adevărat pregătit să renunțe la niște teritorii sovietice sau dacă spera doar să întrerupă înaintarea ofensivei Germaniei, este clar că era mai mult decât neîncrezător în capacitățile Armatei Roșii.

Această tentativă de negociere nu a fost singurul semn al pesimismului lui Stalin. În paralel cu o mobilizare generală și cu pregătirea unor noi linii de apărare în interior, el a ordonat o campanie masivă de evacuare în primele zile ale războiului. Nu numai că persoanele și resursele materiale au fost mutate de lângă linia frontului, dar s-a început evacuarea în secret a capitalei, cu toate că nemții erau încă departe. Pe 27 iunie, Biroul Politic a aprobat un ordin de a scoate urgent din Moscova (în trei zile) rezervele de metale și pietre prețioase ale guvernului, Fondul de Diamante al URSS, și obiectele valoroase din armurăria Kremlinului. Pe 28 iunie, s-a decis ca rezervele monetare păstrate la Banca Națională Gosbank și la Monetăria Goznak din Moscova să fie mutate imediat, iar, pe 29 iunie, s-a hotărât ca aparatul de lucru al comisariatelor și al altor birouri guvernamentale de la cel mai înalt nivel să fie mutat. Pe 2 iulie, Biroul Politic a hotărât să mute sarcofagul lui Lenin din mausoleul său din Piața Roșie în Siberia și, pe 5 iulie, a decis să mute arhivele guvernului și ale Comitetului Central.[26]

Un demnitar convocat la cabinetul lui Stalin pe 26 iunie și-a amintit mai târziu următoarele: „Stalin nu părea să fie el însuși. Nu arăta doar

obosit. Avea aerul cuiva care trecuse printr-o experiență profund neliniștitoare. Până m-am întâlnit cu el, aveam sentimentul, bazat pe diverse dovezi circumstanțiale, că eram bătuți bine de a lungul granițelor. Poate că înfrângerea se întrevedea. După ce l-am văzut pe Stalin, am înțeles că se întâmplase deja tot ce era mai rău.“[27] Următoarele câteva zile nu au adus nici o schimbare. Stalin era tot mai conștient de inutilitatea ordinelor lui și de cât de dificilă era conducerea armatei.

La numai o săptămână după începerea războiului, la Moscova au ajuns vești alarmante despre situația gravă de pe Frontul de Vest și despre faptul că Minskul, capitala Republicii Belarus, căzuse în mâinile inamicului. Comunicarea cu trupele se întrerupsese în mare parte. La Kremlin s-a instalat o pauză tensionată. Pe 29 iunie, pentru prima dată de la începutul războiului, nu s-a programat nici o întâlnire în cabinetul lui Stalin de la Kremlin. Conform lui Mikoian, Molotov, Malenkov, Beria și el s-au adunat la Stalin în seara aceea, probabil în apartamentul de la Kremlin sau la *dacea* lui. Stalin i-a telefonat lui Timoșenko, dar comisarul apărării nu părea să știe nimic.[28] Capii armatei nu erau stăpâni pe situație. Alarmat, Stalin a încălcat rânduiala și le-a propus membrilor Biroului Politic să meargă cu toții la comisariatul apărării.[29] Când i s-a confirmat aici că nenorocirea căpătase proporții, el i-a copleșit pe generali cu reproșuri și acuzații. Incapabil să facă față tensiunii, Jukov, șeful Cartierului General, a izbucnit în lacrimi și a fugit într-o încăpere învecinată. Molotov s-a dus să-l consoleze. Această scenă l-a dezmeticit evident pe Stalin. A înțeles că nu folosea la nimic dacă punea presiuni asupra conducerii militare. Potrivit lui Mikoian, în timp ce el și Molotov părăseau comisariatul, Stalin a spus: „Lenin ne-a lăsat o mare moștenire. Noi, urmașii lui, ne-am p…. pe ea.“[30] Limbajul vulgar nu era ceva neobișnuit pentru Stalin, dar în cazul acesta a dezvăluit o stare extremă de neliniște interioară. După ce a părăsit comisariatul, se pare că Stalin s-a dus la vila lui.

În ziua următoare, 30 iunie, Stalin nu a apărut în cabinetul lui de lucru de la Kremlin sau în altă parte din Moscova. Dată fiind criza tot mai acută, această părăsire a îndatoririlor lui a fost cu adevărat nesăbuită. Uriașul aparat de guvernare fusese conceput special să nu

poată funcționa fără el; inevitabil, acesta a început să cedeze. Ceva trebuia făcut, iar Molotov a luat inițiativa. El era membrul cel mai înalt din ierarhia neoficială a Biroului Politic. Potrivit diverșilor martori, după ce i-a pierdut urma lui Stalin, Molotov a început să-i telefoneze la *dacea*.[31] Nereușind să primească un răspuns – sau, mai degrabă, după ce a suportat manifestările de furie ale lui Stalin –, a ajuns la concluzia că Stalin se chinuia cu adevărat. Conform lui Mikoian, Molotov a spus că „Stalin este atât de epuizat încât nu-i pasă de nimic; și-a pierdut orice inițiativă și are o stare proastă".[32] Relatarea a fost confirmată indirect, mulți ani mai târziu, de Molotov însuși, în niște interviuri realizate de scriitorul Feliks Ciuev: „Nu a ieșit timp de două sau trei zile; era la vilă. În mod sigur suferea și era puțin deprimat."[33] Se pare că anumite detalii s-au șters din memoria lui Molotov: Stalin nu s-a izolat la *dacea* lui nici măcar două zile consecutive, ca să nu mai vorbim de trei zile, dar, date fiind circumstanțele dezastruoase, chiar și o scurtă absență a conducătorului țării trebuie să fi părut o eternitate.

Alarmat, Molotov a convocat o întâlnire cu Beria, Malenkov și Voroșilov. Nu s-a pus în discuție înlăturarea oficială a lui Stalin de la putere, nici măcar preluarea sarcinilor lui. În schimb, acest grup a încercat să găsească o cale de a-l ademeni pe Stalin să iasă din vilă și de a-l determina să-și facă treaba. Era o sarcină delicată. Nu puteai să apari, pur și simplu, la vila lui Stalin fără o invitație și, în circumstanțele actuale, își puteau imagina cum putea el reacționa la o vizită neaprobată. În plus, nu le era ușor să explice motivul pentru care veneau să-l vadă. Nimeni nu voia să fie persoana care să-i spună lui Stalin că prăbușirea lui emoțională punea în pericol întreaga țară. Dar acești bărbați nu erau novici în materie de manevre politice și au pus la cale un plan genial. Au hotărât să meargă împreună (cu siguranță, nimeni nu voia să meargă singur!) și să-i prezinte lui Stalin propunerea de creare a unei autorități supreme care să supravegheze efortul de război: Comitetul de Stat pentru Apărare, care să fie condus de însuși Stalin. În afară de el, comitetul urma să fie alcătuit din cei patru bărbați care veniseră cu ideea acestui plan. Molotov a fost numit prim-adjunct al președintelui comitetului.

Crearea Comitetului de Stat pentru Apărare a rezolvat mai multe probleme dintr-odată. Acum colegii lui Stalin puteau să-l viziteze la *dacea* lui fără să-i reproșeze implicit că nu și-a făcut apariția la Kremlin. Faptul că acest comitet era condus de Stalin demonstra că el se afla în continuare la conducere și că se bucura de sprijinul puternic al Biroului Politic, iar faptul că era un comitet de mici dimensiuni, alcătuit din tovarășii săi cei mai fideli, le permitea acestora să îl ajute în privat să ia decizii în timp ce el își recupera echilibrul psihic. În sfârșit, faptul că cei patru interacționau cu toții cu Stalin în acest moment delicat îi proteja pe fiecare dintre ei de forța izbucnirilor acestuia.

După ce Molotov, Malenkov, Voroșilov și Beria se puseseră de acord asupra ideii comitetului, Mikoian și Voznesenski au fost chemați în cabinetul lui Molotov. Ei erau doi membri ai grupului conducător pe care cei patru bărbați hotărâseră să nu îi includă în comitet, dar era important ca și ei să vină la *dacea* pentru a da dovadă de unitate.

Mikoian a lăsat o relatare despre ce s-a întâmplat când delegația a ajuns la vila lui Stalin pe 30 iunie, seara. *Vojd*-ul stătea într-un fotoliu în sufrageria mică. S-a uitat curios la vizitatorii lui neașteptați și a întrebat de ce veniseră. După descrierea lui Mikoian, „el arăta calm, dar oarecum ciudat“. După ce l-a ascultat pe Beria, purtătorul de cuvânt ales al delegației, care a prezentat propunerea creării unui Comitet de Stat pentru Apărare, Stalin a ridicat o singură obiecție: voia să fie incluși și Mikoian, și Voznesenski. Beria avea pregătit argumentul împotriva extinderii comitetului: cineva trebuia să se afle la conducerea Consiliului Comisarilor Poporului. Stalin a fost înduplecat.[34]

Memoriile lui Mikoian au fost redactate de fiul său Sergo, care a făcut niște modificări la textul original al tatălui său, păstrat în arhive.[35] Când a redactat relatarea tatălui său despre acest incident, Sergo a încercat, în mod clar, să creeze impresia că Stalin a fost speriat de vizita tovarășilor lui, inserând considerații ca: „Atunci când ne-a văzut, el [Stalin] parcă s-a făcut mic în scaunul lui“ și „eu [Mikoian] nu am avut nici un dubiu: trăsese concluzia că noi eram acolo ca să-l arestăm“.[36]

Era Stalin cu adevărat speriat? Cum să interpretăm această întâlnire? Fără îndoială, a fost un moment excepțional în istoria dictaturii lui. Oricât de respectuos a fost comportamentul lor, colegii lui Stalin îi violaseră autoritatea supremă în cel puțin cinci moduri. (1) Veniseră nepoftiți la *dacea* lui, (2) după ce elaboraseră o inițiativă extrem de importantă pe la spatele lui, și (3) au cerut ca propunerea lor să fie adoptată în forma asupra căreia căzuseră ei de acord. (4) Făcuseră oficial rolul lui Molotov de șef adjunct al guvernului, în pofida faptului că acesta ieșise din grațiile *vojd*-ului și (5) hotărâseră să-l excludă pe Voznesenski din comitet, deși, chiar în acel mai, când preluase conducerea Consiliului Comisarilor Poporului, Stalin îl preferase pe Voznesenski în funcția de prim-adjunct al său, în locul lui Molotov. În esență, colegii cei mai apropiați ai lui Stalin îi aduceau la cunoștință că, în fața unei amenințări existențiale, conducerea de după Marea Teroare trebuia să fie consolidată și că el ar fi făcut bine să lase deoparte orice gând de continuare a epurărilor la vârf. Acesta a fost un episod unic; câtă vreme a fost la putere, Stalin nu mai fusese martor la așa ceva nici înainte, nici după. Acest episod a semnalat o modificare temporară a naturii dictaturii sale și apariția unui compromis politic pe timp de război, o reașezare a relațiilor de putere în cadrul Biroului Politic, găsindu-se un punct de echilibru undeva între flexibilitatea de care dăduse dovadă Stalin la începutul anilor 1930, când își consolida pentru prima dată dictatura, și tirania pe care o exercita când a izbucnit războiul. Acest aranjament a rezistat până aproape de sfârșitul războiului.

În ziua ulterioară întâlnirii de la *dacea*, s-a anunțat în ziare înființarea Comitetului de Stat pentru Apărare. Faptul că acest comitet era alcătuit numai din Stalin, Molotov, Beria, Voroșilov și Malenkov nu însemna că ceilalți membri de la conducerea Biroului Politic își pierduseră influența. Mikoian și Voznesenski jucau roluri importante de a menține în funcțiune economia. Jdanov era concentrat pe apărarea Leningradului. Dată fiind natura critică a aprovizionării și a evacuării pe timp de război, responsabilitățile lui Kaganovici în calitate de comisar al transportului feroviar erau esențiale. În februarie 1942,

Mikoian, Voznesenski și Kaganovici au devenit și ei membri ai comitetului.[37]

Înființarea Comitetului de Stat pentru Apărare a fost prima dintr-o serie de modificări organizaționale, care a plasat, în cele din urmă, conducerea supremă a efortului sovietic de război în mâinile lui Stalin. Pe 10 iulie, Cartierul General al Armatei, care fusese condus de Comisarul Apărării, Timoșenko, a fost înlocuit cu un Comandament Suprem al Armatei, condus de Stalin. Pe 19 iulie, Biroul Politic a adoptat o rezoluție prin care l-a numit pe Stalin comisar al poporului pentru apărare și, pe 8 august, comandant suprem.[38] Ordinea obișnuită a fost reluată. Stalin era din nou unicul lider atât al poporului, cât și al armatei, hotărât și încrezător în victorie. Un moment important în „revenirea lui Stalin“ l-a reprezentat faimosul său mesaj radiofonic din 3 iulie.

Dacă Molotov se dusese în Clădirea Centrală a Telegrafului, aproape de Kremlin, ca să-și țină discursul difuzat la nivel național pe 22 iunie, Stalin a cerut să se instaleze echipamente radio chiar în Kremlin. Personalul tehnic, deja foarte aglomerat, responsabil cu serviciul de telegrafie nu a avut de ales și a fost nevoit să se supună. S-au întins cabluri până în clădirea Consiliului Comisarilor Poporului. Stalin și-a citit mesajul așezat la o măsuță cu microfoane și cu o sticlă de apă minerală Borjomi în față.[39] De la bun început, a fost clar că mesajul nu era în stilul lui obișnuit. „Tovarăși! Cetățeni! Frați și surori! Luptători ai armatei și ai marinei noastre! Voi, prieteni, sunteți cei cărora mă adresez!“[40] Discursul, diferit de oricare altul din cariera lui, a fost îndelung discutat și amintit. Lipiți de aparatele de radio sau studiindu-i cuvintele în ziar, oamenii au căutat un răspuns la cele mai presante întrebări: Ce le rezerva viitorul? Când avea să se termine războiul? Stalin nu a prea dat motive de liniște. Deși a exagerat mult pierderile germane („Cele mai bune divizii ale inamicului și cele mai bune unități ale aviației sale au fost distruse“), el a fost silit să recunoască faptul că „aceasta este o chestiune de… viață și de moarte pentru statul sovietic, pentru popoarele din URSS“. Amenințător, le-a cerut oamenilor să înțeleagă „toată profunzimea pericolului care ne amenință țara“, să organizeze o luptă de partizani în teritoriile ocupate de nemți, să creeze detașamente milițienești și să scoată sau să distrugă toate

resursele materiale din teritoriile amenințate să fie ocupate de inamic. A caracterizat războiul utilizând două cuvinte dificil de tradus: *vsenarodnîi* (întreaga națiune) și *otecestvennîi* (intern sau „care aparține patriei“, dar deseori tradus ca „patriotic“ în contextul celui de-al Doilea Război Mondial). Oricine asculta putea să tragă o singură concluzie: războiul avea să fie lung și greu.

Poporul și, mai ales, armata meritau o explicație privitoare la ce anume mersese prost. Meritau țapi ispășitori și căutarea lor nu a durat mult. Prăbușirea bastioanelor sovietice a fost atribuită unor pași greșiți făcuți sub conducerea generalului Dmitri Pavlov, comandantul Frontului de Vest. El și mulți dintre subordonații săi au fost judecați și împușcați. Ordinele, semnate de Stalin, au fost larg distribuite în interiorul armatei.[41]

Nepriceputul Suprem

Potrivit statisticilor Statului Major General sovietic, de la începutul războiului până pe 1 ianuarie 1942, patru milioane și jumătate de militari din Armata Roșie și din Marină au fost uciși, răniți sau luați prizonieri. Din acest total, 2,3 milioane de soldați au fost considerați dispăruți în misiune sau căzuți prizonieri.[42] Aceste estimări au fost probabil modeste. Cu toate acestea, ele arată că o mare parte a armatei care a fost trimisă în luptă pe 22 iunie 1941, inclusiv un mare număr de unități proaspăt formate, a fost nimicită complet. Cauzele acestei catastrofe trebuie să fie studiate mai amănunțit. Printre ele s-au numărat, în mod evident, pregătirea insuficientă pentru război, pierderile masive provocate de utilizarea atacului-surpriză de către inamic și avantajele militare și organizaționale ale Wehrmachtului. În ciuda nenumăratelor exemple de eroism și de dârzenie, Armata Roșie a fost demoralizată. Un alt factor important a fost incompetența conducerii militare și politice.

Nestăpânind cu fermitate situația, Moscova a luat deseori decizii prea lent și multe dintre acestea au fost proaste. Legăturile din lanțul ierarhic, mai ales Statul Major General, nu erau pe deplin funcționale și a fost nevoie de mult timp pentru a stabili o comunicare sigură cu forțele de pe câmpul de luptă. Stalin își mustra subordonații spunându-le: „Până și armatele chineză și iraniană înțeleg importanța

comunicării când vine vorba de conducerea unei armate. Chiar stăm mai prost decât iranienii și chinezii? Cum să conduci unitățile fără comunicații? […] Nu mai putem să suportăm această absurditate, această ocară.“[43] În stadiile inițiale ale războiului, Stalin a petrecut foarte mult timp într-o încăpere specială amenajată lângă cabinetul lui de la Kremlin, unde ținea conferințe prin telegraf. Acesta era un mijloc de comunicare greoi, iar cei care au beneficiat cel mai mult de pe urma lui sunt istoricii care au astăzi acces la înregistrările conversațiilor. Armata și societatea erau dirijate, în mare măsură, prin intermediul unor „ajutoare“ plenipotențiare. Acești plenipotențiari adunau informații pentru Stalin și îl ajutau, cu mai mult sau mai puțin succes, să ia măsuri în privința blocajelor nesfârșite care creau probleme în transport, industrie și în întregul efort de război. Acest sistem, aparent de neevitat în această perioadă de înfrângeri și dezorganizare, a fost extrem de ineficient.

Stalin, care nu avea deloc experiență la comanda unei armate moderne, a făcut tot ce i-a stat în putință, bazându-se, în mare măsură, pe bunul-simț mai degrabă decât pe știința militară. Pe 27 august 1941, el a trimis conducerii de la Leningrad următorul sfat privitor la apărarea orașului: „Poziționați câte un tanc KV la aproximativ fiecare kilometru, în unele locuri la fiecare doi kilometri și în alte locuri la fiecare 500 de metri, în funcție de teren. În spatele acestor tancuri sau între ele plasați alte tancuri cu putere mai mică și vehicule blindate. După această linie de tancuri, în spatele ei, poziționați artileria grea. Diviziile de infanterie vor fi imediat în spatele tancurilor, folosind tancurile nu numai ca forță de atac, ci și ca scut.“[44] Pentru îndeplinirea acestui plan, Stalin era pregătit să aloce 100–120 de tancuri KV, cele mai noi și mai bune tancuri grele din arsenalul sovietic, o forță considerabilă în mâinile potrivite.

Implicarea lui Stalin în acțiunile tactice, uneori chiar și la nivel de pluton, arată cât de dezorganizată era conducerea militară.[45] Primele luni ale războiului au oferit multe lecții dureroase despre inutilitatea contraatacurilor necoordonate. Prost planificate, acestea provocau deseori pierderi uriașe și nu realizau mare lucru. Conducătorii Armatei Roșii aveau cunoștințe reduse despre cum să contracareze o înaintare inamică sau să minimalizeze pierderile prin utilizarea

retragerilor strategice către poziții pregătite dinainte. Stalin insista să nu se piardă nici o bucățică de teren, indiferent de cost. Retragerea a fost permisă abia când a fost prea târziu. Rezultatul a fost încercuirea armatelor sovietice și distrugerea lor treptată, unitate cu unitate.

Văzând eșecuri peste tot pe câmpul de luptă, tendința lui Stalin de a suspecta că undeva există o trădare s-a accentuat. Întărindu-i suspiciunile, Gheorghi Jukov, care se afla atunci la comanda Frontului de Rezervă, i-a trimis lui Stalin, pe 19 august 1941, următorul raport: „Cred că inamicul cunoaște foarte bine întregul nostru sistem defensiv, toate grupările operațional-strategice ale forțelor noastre și știe ce posibilități avem la îndemână. Parcă inamicul ar avea oameni chiar printre înalții noștri oficiali, oameni care au o cunoaștere directă a întregii situații.“[46] Zece zile mai târziu, Stalin însuși i-a scris lui Molotov, care se afla atunci la Leningrad: „Ți se pare că cineva le netezește intenționat calea nemților?“[47] Cel mai probabil, această paranoia nu a avut nici o urmare gravă. Știind bine cât de periculos era să înceapă o vânătoare de vrăjitoare printre generalii sovietici în mijlocul războiului, Stalin s-a limitat la acuzații de lașitate. Puțini generali au fost arestați. De cele mai multe ori au fost privați de poziția lor de comandă sau retrogradați și repartizați în alte posturi.

Valorile nepalpabile, precum entuziasmul patriotic al sacrificiului de sine și hotărârea de a apăra patria, puteau compensa parțial deficitul de armament, lipsa experienței pe câmpul de luptă și a priceperii tactice. Eroismul și sacrificiul de sine de care au dat dovadă soldații sovietici au mers mână în mână cu demoralizarea provocată de forța copleșitoare a asaltului german, iar Stalin primea din abundență dovezi ale ambelor manifestări.[48] El credea în importanța acestor valori nepalpabile și punea eșecurile Armatei Roșii pe seama panicii, a capitulării în masă a unităților sovietice, a dezertărilor în masă și a lipsei unei comenzi ferme. Având puțină încredere în capacitatea armatei de a-și întări rândurile, când a sosit timpul să se asigure că proprii comandanți își însușesc și aplică ideile sale despre conducere și disciplină, Stalin a recurs la metodele verificate. În iulie 1941, a readus la viață instituția comisarului militar, alcătuită din reprezentanți fideli și cu ochi de vultur, care urmau să fie însărcinați să lucreze alături de fiecare comandant, la toate nivelurile.[49] Comisarii au primit puteri

sporite, care trebuiau să fie exercitate prin intermediul departamentelor „speciale“ (poliția secretă) din cadrul armatei. Potrivit statisticilor oficiale, de la izbucnirea războiului până pe 10 octombrie 1941, 10 201 de militari din Armata Roșie au fost împușcați, 3 321 dintre ei în fața unităților lor.[50] Nici măcar aceste cifre nu redau întreaga poveste a represiunii de pe și din jurul fronturilor.

Ca să se asigure că trupele luptau până la moarte, Stalin a făcut în așa fel încât să fie nu numai rușinos, dar și ilegal ca un soldat să fie luat prizonier. Prevederile prin care capturarea de către inamic era definită ca infracțiune au fost incluse în Ordinul nr. 270, de tristă faimă, emis de Comandamentul Suprem al Armatei pe 16 august 1941. Judecând după stil, ordinul a fost scris în cea mai mare parte (dacă nu în totalitate) de Stalin. Acesta cerea ca aceia care erau luați prizonieri să fie uciși „prin orice mijloace, fie de la sol, fie din aer“. Familiile comandanților care intrau în rândul „dezertorilor dușmănoși“ trebuiau să fie arestate. Familiile soldaților care permiteau să fie luați prizonieri erau private de pensiile lor de stat. Ordinul a fost citit cu voce tare în fiecare unitate a armatei.[51] Tratarea capturării drept trădare i-a condamnat pe foștii prizonieri de război sovietici la discriminare mult timp după încheierea războiului.

Folosind o combinație de amenințări și de promisiuni de a trimite întăriri, Stalin a încercat să inculce în militarii săi voința de a nu ceda. Pe 11 iulie 1941, când nemții ajunseseră la periferia Kievului, Stalin i-a trimis lui Hrușciov, secretarul partidului în Ucraina, o telegramă în care spunea: „Te avertizez că, dacă faci un singur pas în vederea retragerii trupelor tale către malul stâng al Niprului și nu reușești să aperi fortificațiile de pe malul drept al Niprului, veți fi cu toții pedepsiți fără milă ca lași și dezertori“.[52] Pe 16 iulie, el a semnat un ordin al Comitetului de Stat pentru Apărare care prevedea apărarea Smolenskului până la ultimul soldat. Orice intenție de predare a orașului era „criminală, un act de trădare față comis împotriva Patriei“.[53] În timpul Bătăliei de la Smolensk, care a durat până în septembrie, Armata Roșie încercuită a luptat cu stăruință, întârziind înaintarea nemților prin Frontul Central către Moscova. Decizia lui Hitler de a muta o mare parte a forțelor sale de pe Frontul Central în Ucraina și Leningrad a contribuit, de asemenea, la încetinirea

înaintării naziștilor către capitală. În lunile iulie și august, Stalin a continuat să spere că forțele sovietice aveau să mențină linia frontului în același loc. Dincolo de ea se aflau cele trei capitale sovietice importante: Leningradul la nord, Moscova în centru și Kievul la sud. Timpul nu era de partea nemților. Venea toamna, cu drumurile ei noroioase, și primele înghețuri nu erau departe.

Faptul de a demonstra că Armata Roșie putea să se lupte cu dârzenie era important pentru negocierile lui Stalin cu aliații săi occidentali, Marea Britanie și Statele Unite. Imediat după invazia germană, conducătorii acestor țări și-au exprimat sprijinul deplin față de lupta poporului sovietic împotriva naziștilor. Apoi, a început complicatul proces de îmbunătățire a relațiilor și de discuții pe tema formei acestui sprijin. Președintele Roosevelt l-a trimis pe consilierul său, Harry Hopkins, la Moscova, ca să obțină informații directe. Stalin i-a făcut lui Hopkins o primire excepțional de călduroasă și a încercat să dea dovadă de hotărâre și de încredere în victorie. Când discuțiile le-au fost întrerupte de un raid aerian, liderul sovietic l-a dus pe Hopkins cu propria mașină în adăpostul antiaerian de la stația de metrou Kirovskaia, unde au fost întâmpinați de bodyguarzi și de comisarul pentru afaceri interne, Beria. Un demnitar sovietic a lăsat în urmă o descriere a acestei scene:

> [Beria] l-a luat pe Stalin de braț și a încercat să-l ducă jos, făcând o remarcă referitoare la pericol. Stalin a răspuns tăios și grosolan, așa cum vorbea mereu când era nervos: „Pleacă de lângă mine, lașule!“ […] Stalin stătea în mijlocul curții întunecate și se uita la avionul german de pe cerul negru, care se afla în luminile reflectoarelor. Hopkins stătea lângă el, privind, de asemenea. Apoi, s-a întâmplat ceva care nu se întâmpla foarte des în timpul raidurilor nocturne. Avionul de luptă german Junkers a început să coboare incontrolabil din cer – probabil că fusese lovit. Și chiar atunci artileria antiaeriană a lovit un al doilea avion. Stalin a spus, iar translatorul i-a transmis lui Hopkins:
>
> – Asta i se va întâmpla oricui vine la noi cu sabia. Și oricine vine în numele binelui va fi primit ca un oaspete drag.
>
> L-a luat pe american de braț și l-a dus jos.[54]

Aliații occidentali au văzut în asemenea demonstrații de dârzenie, alături de lupta aprigă a Armatei Roșii, ceva pentru care nutreau deja o speranță arzătoare: blitzkriegului lui Hitler i se opunea rezistență. Puteau și aveau datoria să-i ajute pe ruși. Din 29 septembrie până pe 1 octombrie 1941, s-a desfășurat la Moscova o conferință a celor trei puteri – URSS, Marea Britanie și Statele Unite. Ministrul britanic al Aprovizionării, lordul Beaverbrook, a condus delegația Marii Britanii, iar Averell Harriman, ambasadorul Statelor Unite în URSS, a fost reprezentantul personal al președintelui Roosevelt. De partea sovietică, negocierile au fost conduse de Stalin și Molotov. Conferința de la Moscova s-a încheiat cu acorduri specifice importante referitoare la sprijinirea efortului de război sovietic. Dimensiunile sprijinului au crescut treptat. Tancurile și avioanele occidentale furnizate prin Legea de împrumut și închiriere au avut o contribuție semnificativă pe frontul sovieto-german. La sfârșitul războiului, Armata Roșie conducea în cea mai mare parte camioane fabricate în America. Legea de împrumut și închiriere a jucat un rol crucial și în furnizarea de echipament de comunicații, de locomotive, de vagoane de tren și de hrană Uniunii Sovietice. „Dacă nu ar fost Legea de împrumut și închiriere, victoria ar fi fost îngreunată foarte mult“, i-a zis Stalin lui Roosevelt în timpul întâlnirii lor din Crimeea, în februarie 1945.[55]

Noii aliați ai URSS erau evident îngrijorați de situația înfiorătoare de pe frontul sovieto-german. Nu cu mult înainte de Conferința de la Moscova, Frontul de Sud-Vest fusese lovit de dezastru, acolo purtându-se o bătălie încrâncenată pentru Kiev. Conform lui Jukov, el îl informase pe Stalin, la sfârșitul lui iulie, cu privire la situația dificilă și a propus abandonarea Kievului și concentrarea pe întărirea malului estic al Niprului pentru a-i împiedica pe nemți să străpungă flancul drept al Frontului de Sud-Vest. Stalin a răspuns printr-un refuz brutal, l-a înlăturat la Jukov din funcția de șef al Statului Major General și l-a trimis pe Frontul de Vest.[56] Situația din Ucraina a continuat să se înrăutățească. La începutul lui august, Armatele a 6-a și a 12-a – de aproximativ 130 000 de oameni – s-au văzut complet încercuite de nemți lângă orașul Uman.[57] Pe 8 august, după înaintarea trupelor germane, Stalin l-a chemat pe comandantul de pe Frontul de Sud-Vest, generalul Mihail Kirponos, ca să se consulte cu el prin telegraf. A

început întâlnirea în modul manipulator obișnuit, atribuindu-i lui Kirponos intenții pe care acesta nu și le exprimase deschis, dar care ar fi putut fi de așteptat. „Am primit informații că forțele de pe front au decis să predea Kievul inamicului fără nici o grijă, chipurile din cauza deficitului de unități capabile să apere Kievul. E adevărat?“ Kirponos l-a asigurat pe Stalin: „Ați fost dezinformat. Consiliul Militar al Frontului și cu mine luăm toate măsurile pentru a nu permite în nici o circumstanță predarea Kievului.“[58] Stalin i-a ordonat să rămână ferm pe poziție și i-a promis că-i va trimite ajutoare în câteva săptămâni.

Era evident că forțele sovietice din apropierea Kievului erau în pericol să fie încercuite. La începutul lui septembrie, comandamentul Frontului de Sud-Vest, sprijinit de Statul Major General din Moscova, a propus ca forțele să fie retrase urgent. Stalin a refuzat categoric. „Numai mențiunea necesității de a abandona Kievul a fost suficientă ca să-l facă pe Stalin să turbeze și să-și piardă pentru o clipă calmul“, a scris Aleksandr Vasilevski în memoriile sale.[59] Pe 14–15 septembrie, nemții au închis cercul, înconjurând aproximativ 452 700 de soldați sovietici la est de Kiev[60], cea mai grea înfrângere din război până atunci. Pe 20 septembrie, Kirponos și restul comandamentului Frontului de Sud-Vest au fost uciși în luptă. Ocazia de a preda Kievul, dar de a păstra armata, fusese pierdută. Distrugerea acestei forțe uriașe a întărit și mai mult avantajul strategic al nemților.

Istoricii de orice orientare, chiar și cei favorabili lui Stalin, pun pe umerii lui cea mai mare parte din vina pentru această catastrofă. Jukov pretinde că Stalin și-a recunoscut implicit vina. Când l-a numit pe Jukov responsabil de Frontul Leningrad, în septembrie 1941, Stalin a adus în discuție avertismentul generalului cu privire la amenințarea de pe Frontul de Sud-Vest și a spus: „Raportul tău de atunci a fost corect, dar eu nu l-am înțeles foarte bine“.[61]

Înfrângerea din Ucraina a sporit pericolul de care era amenințat Leningradul. Pe 8 septembrie, orașul a fost încercuit complet. În ziua următoare, nemții au lansat o nouă ofensivă care a adus prima linie a frontului în pragul orașului. Pe 11 septembrie, Jukov l-a înlocuit pe Voroșilov în funcția de comandant al Frontului Leningrad.[62] Așa cum i-a declarat Jukov mai târziu scriitorului Konstantin Simonov, Stalin

considera inevitabilă căderea Leningradului.[63] Pe 13 septembrie, *vojd*-ul l-a primit pe comisarul marinei, Nikolai Kuznețov, în cabinetul lui de la Kremlin, unde au discutat despre scufundarea navelor ancorate în portul Leningrad, dacă orașul era capturat. Chiar în ziua aceea, Stalin a aprobat un plan de distrugere a flotei.[64] În următoarele două săptămâni, luptele din suburbiile Leningradului au devenit deosebit de brutale. În timp ce nemții luptau cu sălbăticie înaintând către oraș, soldații sovietici se băteau pe viață și pe moarte pentru a le respinge atacurile, dând dovadă de un eroism în masă. La sfârșitul lui septembrie, înaintarea s-a oprit. A început Asediul Leningradului, unul dintre episoadele cele mai înspăimântătoare ale celui de-al Doilea Război Mondial și una dintre mărturiile cele mai uluitoare ale forței morale a poporului sovietic. În timpul asediului, sute de mii de civili au murit de foame sau sub bombardamentele germane.

În Moscova asediată

Speranțele lui Hitler de a captura Moscova înainte de venirea iernii au fost reactivate de distrugerea unei forțe sovietice uriașe în Ucraina, acesta trimițând o mare parte a armatei germane să participe la ofensiva împotriva Moscovei. Pe 7 octombrie, a fost încercuită în apropiere de Viazma cea mai mare parte a trupelor Armatei Roșii de pe Frontul de Vest și Frontul de Rezervă, iar pe 9 octombrie au fost încercuite și trupele de pe Frontul Briansk. Drumul către Moscova fusese deblocat. Pilotul de avioane de luptă Aleksandr Golovanov descrie cum a fost chemat în cabinetul lui Stalin cam în acel timp. L-a găsit pe *vojd* singur, șezând tăcut pe scaunul său cu niște mâncare în fața lui, de care nu se atinsese.

> Nu-l mai văzusem niciodată pe Stalin așa. Tăcerea era apăsătoare.
>
> – O mare nenorocire, un mare necaz s-a abătut asupra noastră, am auzit, în cele din urmă, vocea scăzută, dar clară, a lui Stalin. Nemții au străpuns defensiva noastră de lângă Viazma. […]
>
> După o pauză, adresându-mi-se sau vorbind cu sine, Stalin a spus exact la fel de stins:
>
> – Ce o să ne facem? Ce o să ne facem?!…

> Apoi și-a ridicat capul și s-a uitat la mine. Niciodată până atunci, și nici după aceea, nu am mai văzut un chip uman care să exprime o suferință emoțională atât de înfiorătoare. Ne întâlnirăm și vorbirăm cu numai două zile înainte, dar, în acele două zile, devenise extrem de tras la față.[65]

Potrivit lui Jukov, Stalin avea gripă atunci, dar îi era imposibil să stea în pat. A continuat să lucreze, supraveghind pregătirile pentru apărare și reamplasarea tuturor forțelor de rezervă posibile la periferia Moscovei. La acest efort s-a adăugat și faptul că Jukov a fost chemat de pe Frontul Leningrad și i s-a încredințat conducerea acțiunilor de apărare a Moscovei. Pe 8 octombrie, Stalin a semnat un ordin al Comitetului de Stat pentru Apărare, care prevedea pregătirea distrugerii a 1 119 uzine și fabrici din Moscova și din regiunea din jurul Moscovei.[66] Pe 14 octombrie, nemții au capturat orașele Rjev și Kalinin. Se aflau la o distanță de numai câțiva kilometri de Moscova.

Așa cum a descris Mikoian situația, la ora nouă, în dimineața zilei de 15 octombrie, s-au adunat membrii conducerii sovietice de vârf (Mikoian îi menționează pe Molotov, Malenkov, Voznesenski, Șcerbakov și Kaganovici). Stalin a adus la cunoștința grupului că era posibil ca nemții să străpungă, în curând, defensiva Moscovei și a propus evacuarea misiunilor diplomatice străine și a birourilor guvernamentale. Conform lui Mikoian, Stalin nu voia ca Moscova să capituleze, chiar dacă acest lucru însemna să se dea lupte în interiorul orașului până când soseau rezerve capabile să-i alunge pe nemți. El însuși avea să rămână în capitală cât de mult timp posibil. La încheierea discuțiilor, Stalin a semnat un ordin al Comitetului de Stat pentru Apărare, datat 15 octombrie[67], care afirma că „Tov. Stalin va fi evacuat mâine sau mai târziu, în funcție de circumstanțe“.[68] S-au făcut provizii. Conform lui Aleksandr Vasilevski, care făcea parte dintr-un grup mic din Statul Major General care a rămas cu Stalin, s-au pregătit avioane pentru o evacuare de ultim moment.[69]

Decizia de evacuare a Moscovei a determinat un efort scurt și frenetic de a distruge sau de a împacheta dosare, urmat de un exod în masă, în primul rând al oficialilor din cadrul partidului și al guvernului, de care capitala nu ducea lipsă. Chiar și după evacuare, în

clădirea Comitetului Central „domnea un haos total“: „Lacătele de la multe birouri și chiar și birourile au fost sparte și peste tot au fost împrăștiate formulare și toate tipurile de corespondență, inclusiv documente secrete. […] Grămezi de documente secrete care fuseseră aduse în încăperea unde se afla centrala termică, ca să fie arse, au fost lăsate grămadă, neatinse.“[70] În această zăpăceală, mulți oficiali au abandonat birourile și misiunile care le fuseseră încredințate ca să se salveze pe ei înșiși, să-și salveze familiile și proprietatea. Un șir de vehicule oficiale a ieșit șerpuind din oraș. Au fost multe cazuri de furt de proprietăți și de bunuri de valoare ale guvernului. Potrivit statisticilor oficiale, pe 16 și 17 octombrie, peste o mie dintre membrii Partidului Comunist din Moscova și-au distrus documentele care le atestau calitatea de membru.[71] Fuga oficialilor guvernului și ai partidului și zvonurile frenetice au provocat o stare generală de panică ce s-a transformat în agitație. Potrivit dovezilor documentare și relatărilor martorilor, această agitație a durat câteva zile și s-au petrecut fapte care pot fi clasificate în trei categorii principale. În prima categorie a intrat jefuirea magazinelor și a depozitelor, în special a celor aprovizionate cu băuturi spirtoase, deseori însoțită de beții. În a doua categorie s-au aflat atacurile, urmate deseori de furt, asupra mașinilor care părăseau Moscova și care erau pline cu evacuați și cu bunurile lor. În a treia categorie se aflau protestele spontane de la fabrici și uzine, inclusiv de la uzinele care produceau armament, organizate de muncitori care nu își primiseră salariile promise și erau tulburați de zvonurile că fabricile erau pe cale să fie distruse. Simțindu-se trădați și abandonați, muncitorii au împiedicat în multe cazuri evacuarea utilajelor și au cerut să se scoată din fabrici materialele explozive care fuseseră puse acolo pentru a fi detonate.[72]

Cea mai mare parte a conducerii de vârf nu a părăsit Moscova pe 15 octombrie, conform planului inițial, iar în ziua următoare, Stalin i-a chemat pe câțiva dintre colegii săi în apartamentul lui. Comisarul pentru industria aviatică, Aleksei Șahurin, care a ajuns primul, descrie această întâlnire în memoriile lui. Kremlinul, scrie el, arăta părăsit. Anticamera apartamentului lui Stalin era deschisă și l-a găsit pe *vojd* fumând și măsurând tăcut cu pasul camera de zi. Se vedeau semnele

pregătirilor de evacuare, cum ar fi rafturile de cărți goale. Stalin era îmbrăcat cu haina și cu pantalonii lui obișnuiți, care erau vârâți în ghetele ale căror cute erau pline de găuri. Observând mirarea lui Șahurin la vederea unor astfel de ghete, Stalin a explicat că cealaltă pereche de încălțăminte pe care o avea fusese deja împachetată. În curând, au ajuns și Molotov, Malenkov, Șcerbakov și ceilalți. Stalin nu a invitat pe nimeni să ia loc. Măsurând cu pasul camera în lung și-n lat, le-a pus tuturor celor care au sosit aceeași întrebare: „Cum stau lucrurile la Moscova?“ Șahurin a raportat că la o fabrică nu toți muncitorii își primiseră salariile, că tramvaiele și metroul nu circulau, că brutăriile și alte magazine erau închise și că se înregistraseră jafuri. Stalin a răspuns prin următoarele ordine: trimiteți bani cu avioanele și reglați situația transporturilor publice și a magazinelor. A încercat să se calmeze și să-și liniștească tovarășii: „Păi, nu e prea rău. Am crezut că avea să fie mai rău.“[73] În următoarele câteva zile situația din Moscova chiar s-a stabilizat, în mare parte pentru că au început reținerea și arestarea în masă a „elementelor suspecte“ după ce s-a declarat stare de asediu pe 20 octombrie.[74]

Remarca lui Stalin că el se așteptase la agitații mai serioase în Moscova este în concordanță cu modul său de gândire. Era, fără îndoială, îngrijorat de posibilitatea agitațiilor. Pericolul ca lupta cu un dușman extern să fie folosit ca început al războiului civil – o formulă utilizată de bolșevici în 1917 – a afectat puternic deciziile politice ale lui Stalin de la sfârșitul anilor 1930. Începutul catastrofal al războiului nu putea decât să reînvie asemenea temeri. Totuși, tendințele antiguvernamentale și defetiste nu au atins un nivel critic în spatele frontului sovietic, în mare măsură datorită sistemului poliției secrete creat înainte de război. După 22 iunie 1941, acest sistem nu a fost relaxat; a devenit, dimpotrivă, mai nemilos. Cu toate acestea, ar fi greșit să punem stabilitatea politică numai pe seama represiunii. O combinație de patriotism, ură tot mai mare față de naziști, un sentiment al datoriei și o tradiție a servilismului i-a făcut pe oameni să se unească în numele victoriei. Puținele tulburări pe scară mare, despre care istoricii au aflat mai multe din arhivele recent deschise, au fost provocate îndeosebi de acțiunile panicate ale guvernului și de sentimentul de lipsă de apărare pe care îl avea populația.

Deși Moscova oferă unele dintre cele mai dramatice exemple de tulburări, au existat și altele. Un caz bine documentat îl reprezintă agitația care a izbucnit în Regiunea Ivanovo, la nord-est de Moscova. Pe măsură ce nemții se apropiau, s-au făcut planuri de evacuare a fabricilor de textile locale. S-au răspândit zvonuri că fabricile urmau să fie aruncate în aer, că proviziile de hrană erau evacuate și că oficialii partidului și ai guvernului părăseau regiunea. Temându-se că aveau să fie lăsați să moară de foame și să fie măcelăriți, muncitorii de la fabricile de textile au organizat spontan revolte între 18 și 20 octombrie. Ei au încercat să împiedice evacuarea utilajelor și au bătut niște administratori de fabrici și activiști de partid. Se auzeau țipete din mulțime: „Ne iau utilajele și ne lasă fără muncă"; „Toți barosanii au plecat din oraș și noi am fost lăsați de izbeliște"; „Nu e nici o diferență pentru noi dacă lucrăm pentru Hitler sau pentru Stalin".[75] O combinație de muncă de convingere și arestări a restabilit, în cele din urmă, calmul. În plus, situația de pe front se îmbunătățea și nu a mai fost nevoie să se evacueze fabricile de textile din Ivanovo.

Până la sfârșitul lui octombrie, trupele sovietice opriseră înaintarea inamicului către Frontul Central. Pe lângă lupta hotărâtă a Armatei Roșii, care a suferit pierderi uriașe, epuizarea trupelor germane, dar și noroiul și mocirla toamnei au contribuit la împotmolirea invaziei. Erau necesare acum măsuri urgente pentru a împiedica noi atacuri ale Wehrmachtului asupra Moscovei. Stalin era foarte implicat în acțiunile de îmbunătățire a apărării capitalei, alcătuind noi unități de luptă și supraveghind producția de echipament militar, în special de tancuri și aeronave. În numeroase cazuri, și-a transformat cabinetul de la Kremlin într-un fel de centru de comandă pentru tratarea problemelor logistice și supravegherea cooperării dintre întreprinderi.

A rămas, de asemenea, implicat personal în planificarea minuțioasă a operațiunilor de luptă. Ca și în lunile anterioare, a urmărit îndeaproape situația de pe front, a solicitat rapoarte amănunțite despre operațiuni și a dat ordine detaliate într-o gamă largă de domenii. Era, în mod clar, nerăbdător să înceapă ofensiva, indiferent dacă timpul sau resursele erau disponibile, cu speranța că atacurile neașteptate aveau să pună presiune pe inamicul care se întinsese prea mult pentru dimensiunile armatei sale, de a lungul unui front enorm.

Comandanții lui nu erau întotdeauna de acord cu el. În noiembrie, Jukov, care se afla acum la comanda Frontului de Vest, a obiectat față de un astfel de plan. Stalin a cerut să se lanseze imediat contraofensive în Volokolamsk și Serpuhov pentru a submina pregătirile germane pentru o acțiune ofensivă. Jukov a încercat să explice că, pur și simplu, nu avea forțele necesare ca să pregătească și o defensivă și un atac. Stalin a pus capăt discuției: „Consideră încheiată chestiunea contraofensivei. Trimite planul tău în seara aceasta.“ Apoi, i-a telefonat imediat unui membru al consiliului militar al Frontului de Vest, Bulganin, și a amenințat: „Tu și Jukov ați început să fiți cam plini de voi. Dar și voi puteți să fiți trași la răspundere!“[76] Ofensivele organizate în grabă nu au realizat mare lucru. Jukov, care încerca să păstreze o forță de rezervă care să poată face față unei noi ofensive germane, a avut probabil dreptate.

Stalin a fost mult mai eficient în domeniul propagandei. Profitând de calmul relativ de pe front, de la începutul lui noiembrie, a ordonat să se organizeze festivitatea obișnuită în onoarea aniversării Revoluției din Octombrie. A înțeles că organizarea în continuare a acestui eveniment anual în capitala asediată urma să aibă un impact propagandistic extraordinar. În ajunul aniversării, 6 noiembrie, s-a organizat o adunare solemnă enormă la stația de metrou Maiakovskaia. Un tren aflat în stație a fost amenajat cu un vestiar și cu mese încărcate cu mâncare pentru aparatul militar și de partid. Discursurile în cinstea aniversării Revoluției au fost urmate de un concert, dar piesa centrală a evenimentului a reprezentat-o mesajul lui Stalin către țară, aceasta fiind doar a doua apariție publică a sa de la începutul războiului. Evident că se aștepta ca el să dea o explicație la întrebarea cum fusese posibil ca forțele germane să cucerească atâta teritoriu sovietic și să ofere o oarecare idee despre ce urma. Când avea să se termine războiul? Aceasta era întrebarea din mintea fiecărui cetățean sovietic. *Vojd*-ul a recunoscut că pericolul care atârna deasupra țării „nu numai că nu a scăzut, ci s-a și intensificat“. Per ansamblu însă, el era optimist. Prezentând cifre uriașe (și fictive) ale pierderilor germane, a declarat că resursele umane ale Germaniei

„seacă deja“, pe când rezervele Uniunii Sovietice „abia acum“ erau „utilizate în totalitate“.[77]

În ziua următoare, aniversarea a fost sărbătorită printr-o paradă militară în Piața Roșie. Aceasta a fost o inițiativă riscantă deoarece, cu câteva zile mai devreme, pe 29 octombrie, avioanele germane aruncaseră o bombă de mare putere chiar asupra Kremlinului. Au fost răniți 146 de oameni, în total, și 41 au fost uciși.[78] Luftwaffe putea, bineînțeles, să lovească din nou. Anticipând această posibilitate, o altă paradă s-a desfășurat în paralel în Kuibîșev (Samara de astăzi), orașul ales drept capitală de rezervă în cazul în care Moscova cădea. În eventualitatea unui atac în timpul paradei de la Moscova, prezentarea radiofonică a sărbătoririi avea să fie transmisă de la Kuibîșev. Nu a avut loc nici un astfel de atac.[79]

Stalin le-a adresat trupelor care defilau un discurs scurt, ținut din vârful Mausoleului lui Lenin. El a amintit de victoriile glorioase ale comandanților prerevoluționari și ale bolșevicilor, în timpul Războiului Civil. Vorbind despre înfrângerea apropiată a nemților, a îndrăznit chiar să facă speculații cu privire la momentul când avea să aibă loc aceasta: „În numai câteva luni, în numai jumătate de an, poate un an, Germania lui Hitler se va prăbuși sub greutatea propriilor sale crime“.[80] Această încredințare pare să reflecte felul în care înțelegea el situația militară, ceea ce l-a determinat, în curând, să ceară o ofensivă pe toate fronturile.

Festivitățile de la Moscova – mai ales discursurile lui Stalin – au făcut parte dintr-o campanie majoră de propagandă efectuată prin toate mijloacele posibile. Parada militară din Piața Roșie a fost filmată, dar, dintr-un motiv oarecare, nu și discursul lui Stalin. S-a hotărât să se pună în scenă discursul într-un decor improvizat. Într-una dintre sălile Marelui Palat al Kremlinului s-a construit o copie a cavoului lui Lenin, iar Stalin și-a repetat discursul în fața camerei de filmat pe 15 noiembrie.[81] În decembrie, în cinematografe a început să ruleze *Parada trupelor noastre în Piața Roșie din Moscova, de pe 7 noiembrie 1941*, inclusiv reconstituirea discursului lui Stalin. Pe parcursul a șapte zile, începând din 4 decembrie, numai la Moscova au fost 200 000 de

spectatori care au vizionat filmul. Sute de copii au fost trimise în orașe din toată țara.[82]

În aceeași zi în care Stalin și-a reprodus discursul în fața camerelor de filmat, forțele copleșitoare ale Wehrmachtului au început o nouă tentativă de capturare a Moscovei, după pregătiri îndelungate. Înaintând, trupele au câștigat mult teren, iar, în unele zone, au reușit să ajungă până la granițele capitalei sovietice. Cu toate acestea, Armata Roșie, sprijinită de un șuvoi constant de întăriri, a reușit să triumfe. Tocmai când nemții își epuizaseră ultimele rezerve și stagnaseră, Armata Roșie a lansat, aproape fără răgaz, o contraofensivă surpriză. În ianuarie 1942, inamicul fusese împins la o distanță de 100–250 de kilometri de Moscova. În sfârșit, erau motive reale de sărbătoare.

Înfrângerile din 1942

Ofensiva trupelor sovietice lângă Moscova, alături de succesele lor pe alte fronturi, a dat speranță întregii lumi antinaziste, dar, de asemenea, a dezvăluit slăbiciunile Armatei Roșii și avantajul solid al Wehrmachtului. Trupele sovietice au dat dovadă de o voință puternică de luptă, însă nu au putut realiza unele obiective importante pe care conducerea sovietică le-a pus în fața lor. Între timp, nemții s-au adăpostit în tranșee și și-au pregătit contraofensiva.

Pe 10 ianuarie 1942, unitățile Armatei Roșii au primit o scrisoare care critica operațiunile trecute și încerca să anticipeze unele viitoare. Tonul și stilul scrisorii sugerează că o mare parte din ea fusese scrisă de Stalin. Era, în general, critică față de modul în care apărarea germană fusese străpunsă în timpul contraofensivei din decembrie. Acțiunile foarte dispersate ale Armatei Roșii, care se întinsese pe tot frontul, au fost caracterizate drept incorecte. „Ofensiva poate să obțină efectul necesar“, scria în scrisoare, „numai dacă creăm o forță capabilă să copleșească inamicul într-un singur sector al frontului.“ Un al doilea eșec major a fost slaba utilizare a artileriei: „Deseori trimitem infanteria în ofensiva împotriva liniei de apărare a inamicului fără artilerie, fără nici un sprijin al artileriei, și apoi ne plângem că infanteria nu avansează în fața unui dușman bine apărat și ascuns în tranșee. […] Aceasta este o ofensă, nu o ofensivă – o ofensă adusă

Patriei, adusă trupelor forțate să suporte pierderi absurde.“[83] Comandamentul Suprem a solicitat sprijinul regulat al artileriei pentru unitățile de atac, nu doar în timpul etapelor pregătitoare ale unei ofensive. Aici, din nou, accentul principal a căzut pe concentrarea artileriei acolo unde era concentrat și atacul.

Acestea erau observații inteligente și importante asupra riscurilor atacurilor frontale, care provoacă pierderi mari, și asupra necesității de a concentra forțele și de a face manevre abile. Dar, când a planificat campania din iarna lui 1942, Stalin a ignorat propriile avertismente și a insistat să se atace pe toate fronturile deodată. El voia încheierea rapidă, cu victorie, a războiului, pe care o promisese în mesajul lui din 7 noiembrie 1941. Această idee a fost exprimată și în documente secrete. Ipoteza principală a lui Stalin, aparent bazată pe rapoartele pe care le primea din partea serviciilor secrete, era aceea că Germania își epuizase rezervele. În discursul lui din 6 noiembrie 1941, a afirmat că nemții pierduseră 4,5 milioane de oameni în patru luni de război, iar rapoartele ulterioare pe care le-a primit au avut tendința să sprijine aceste cifre fantastice. De exemplu, pierderile germane au fost estimate, în martie 1942, la 6,5 milioane.[84] Aceste cifre, de cinci sau șase ori mai mari decât cele reale, au fost, probabil, rezultatul sistemului sovietic obișnuit de distorsionare a adevărului, în care *vojd*-ului i se spunea ce voia el să audă.

Planul pentru campania de vară, aprobat în martie 1942, a prevăzut o schimbare în apărarea strategică și o întărire a rezervelor pentru următoarea ofensivă. Stalin a ajuns să dea ordine care erau în contradicție cu această decizie și au dus la planificarea unor operațiuni ofensive în mai multe sectoare. „După ce am revizuit planul de acțiune adoptat pentru vara lui 1942, trebuie să spun că aspectul său cel mai slab este decizia de a efectua acțiuni defensive și ofensive în același timp“, a scris câteva decenii mai târziu mareșalul Vasilevski.[85] Această opinie este, de asemenea, dominantă în literatura academică despre acest subiect.

În vara anului 1942, s-au planificat ofensive în Crimeea, pe Frontul Central și în jurul orașelor Harkov și Leningrad. Stalin s-a implicat puternic în punerea la punct a acestor operațiuni. În chestiunile

privitoare la personal, unde el își făcea, ca de obicei, griji în privința selectării unor lideri capabili să acționeze cu hotărâre, alegerile lui de cadre îi dezvăluie, din nou, carențele în calitate de comandant suprem. L-a trimis pe Lev Mehlis, șeful Administrației Politice Centrale a Armatei Roșii, să reprezinte Moscova în Crimeea. Mehlis, care fusese secretarul lui Stalin, manifesta o loialitate fanatică față de *vojd*, fiind energic, hotărât și nemilos, dar nu stăpânea absolut deloc știința militară.

Voroșilov a fost trimis lângă Leningrad, pe Frontul Volhovski, cu toate că, mai înainte, fusese înlăturat de pe Frontul Leningrad pentru incompetență. Relația lui specială cu *vojd*-ul i-a permis să refuze această sarcină, ceea ce l-a înfuriat pe Stalin. Pe 1 aprilie 1942, Biroul Politic a adoptat o decizie, dictată de Stalin, prin care Voroșilov a fost supus unei critici nemiloase. Dezvăluirea motivului pentru care a refuzat să îndeplinească acest ordin a fost menită, în mod evident, să îl pună într-o poziție jenantă. Fostul comisar al apărării a fost citat că spusese că „Frontul Volhovski este un front dificil“ și nu voia să dea greș în îndeplinirea acestei sarcini. Biroul Politic a decis: „(1) Recunoaște că Tov. Voroșilov nu și-a dovedit curajul în sarcina care i-a fost atribuită pe front. (2) Îl trimite pe Tov. Voroșilov să îndeplinească sarcini militare departe de linia frontului.“[86] A fost un gest lipsit de sens: Voroșilov nu a fost alungat din cercul apropiaților lui Stalin. Cu toate acestea, rezoluția, care a devenit cunoscută unui cerc larg de înalți oficiali, a fost, poate, un avertisment pentru alții.

Comandamentul Frontului de Sud-Vest nu îi provoca lui Stalin nemulțumiri deosebite. Cunoscându-i înclinațiile, comandantul frontului, Timoșenko, și membrul consiliului militar Hrușciov au propus o ofensivă pentru recucerirea Harkovului. După ce a înfruntat obiecțiile Statului Major General, Stalin a hotărât să facă manevre. A aprobat operațiunea din Ucraina, dar a declarat-o o problemă internă a comandanților frontului. Această decizie nu a schimbat nimic, dar l-a eliberat pe Stalin de o parte din responsabilitatea față de evoluția operațiunii.

Planurile prost concepute pentru ofensivă au determinat și mai multe pierderi importante și au deteriorat situația strategică generală.

Primul semn îngrijorător a fost înfrângerea din Crimeea. Contraofensiva germană, lansată pe 8 mai 1942, a zdrobit trupele sovietice în 12 zile și a pecetluit soarta orașului Sevastopol din Crimeea, care se aflase sub asediu de opt luni. Eroismul general nu a fost suficient pentru a împiedica această catastrofă. Orașul a căzut în iulie, după ce nemții au adus un număr semnificativ de soldați de pe alte fronturi. Potrivit șefului administrației guvernamentale, Ceadaev, Mehlis a încercat să-i prezinte personal lui Stalin scuzele sale, așteptând în fața cabinetului *vojd*-ului. Ceadaev a descris ce s-a întâmplat când Stalin a apărut în prag: „Mehlis a sărit de pe scaunul lui: «Bună ziua, Tovarășe Stalin! Permiteți-mi să raportez.» Stalin s-a oprit o clipă, l-a măsurat cu privirea pe Mehlis și a rostit cu o voce plină de emoție: «Să te ia dracu'!» Apoi s-a dus direct în cabinetul lui și a trântit ușa. Mehlis și-a lăsat încet brațele pe lângă corp și s-a întors amărât către fereastră.“[87]

În ziua următoare, 4 iunie 1942, Stalin a semnat o directivă a Comandamentului Suprem către consiliile militare ale tuturor fronturilor și armatelor, privitoare la motivele înfrângerii din Crimeea. Stilul directivei, care sublinia faptul că forțele din Crimeea fuseseră zdrobite în ciuda avantajului lor numeric semnificativ, sugera că el a contribuit la compunerea ei. Comandanții din Crimeea, inclusiv Mehlis, au fost acuzați de incompetență și nepricepere, au fost înlăturați din funcțiile lor și li s-au retras gradele militare.[88] Cu toate acestea, Mehlis nu a căzut din grațiile lui Stalin și i s-au dat în continuare poziții importante. Jukov a speculat, mai târziu, că Stalin a fost relativ indulgent în ceea ce privește pedepsirea celor care dirijaseră catastrofa din Crimeea „pentru că era conștient de propria responsabilitate în această catastrofă“.[89]

Efortul de a recupera orașul Harkov din estul Ucrainei a fost, de asemenea, planificat cu sprijinul total al lui Stalin. Asaltul a început pe 12 mai și, inițial, a părut să fie promițător. În câteva zile însă, totul s-a schimbat. Nemții, despre care se credea că se concentrau pe cucerirea Moscovei, plănuiau, de fapt, o ofensivă puternică în sud. Planurile prost concepute ale lui Timoșenko pentru recuperarea Harkovului nu au făcut decât să le ușureze sarcina. În pofida avertismentelor că

uriașa forță sovietică risca acum să fie încercuită, Stalin a refuzat să oprească atacul pentru recuperarea Harkovului, ca să se ocupe de această amenințare. Atunci când a hotărât să oprească ofensiva, era prea târziu.[90] Potrivit statisticilor Statului Major General, Armata Roșie a pierdut 277 000 de soldați – uciși, răniți sau luați prizonieri – în a doua bătălie de la Harkov.[91] Nemților li se servise din nou un avantaj strategic. Forțele lui Hitler puteau acum să înainteze rapid către Caucaz sau Volga.

Stalin a dat vina pentru această înfrângere exact pe comandanții săi, deși ei nu au fost dojeniți la fel de aspru ca aceia implicați în dezastrul din Crimeea.[92] Peste câteva luni, pe 24 septembrie 1942, Gheorghi Malenkov, care fusese trimis să reprezinte Statul Major pe Frontul Stalingrad (alcătuit în primul rând din forțele de pe Frontul de Sud-Vest), i-a scris lui Stalin: „Dacă tot vorbim de Timoșenko. […] Acum, că am putut să văd cum a lucrat aici, pot să spun că Timoșenko nu e bun de nimic, nu-i pasă de soarta guvernului sovietic și de soarta patriei noastre.“[93] Dată fiind prudența obișnuită a lui Malenkov, putem să presupunem că exprima o părere cu care știa că *vojd*-ul avea să fie de acord. Ca și în cazul lui Mehlis însă, Stalin l-a păstrat pe Timoșenko în cercul apropiaților săi, dar l-a folosit pentru sarcini mai puțini importante.

Acuzarea generalilor de greșeli și de lipsă de hotărâre a fost un laitmotiv al directivelor lui Stalin pe tot parcursul anului 1942. Generalii au adoptat o perspectivă diferită. Mareșalul Konstantin Rokosovski, de exemplu, a scris în memoriile lui că înfrângerile din vara lui 1942 s-au datorat faptului că Statul Major repeta mereu greșelile făcute în fazele de început ale războiului. Ordinele venite de la vârf „nu corespundeau situației“ și „nu făceau decât jocul inamicului“. În loc să retragă treptat trupele către liniile de front pregătite dinainte (în vara lui 1942, pe râul Don), Statul Major a continuat să ceară contraatacuri. Trupele au înaintat în grabă către nemți, „fără să aibă timp să se concentreze, din mers, s-au dus dezorganizate în lupta împotriva unui dușman care, în aceste circumstanțe, avea un enorm avantaj numeric și calitativ. […] Toate acestea s-au făcut într-un mod care nu a avut nimic de a face cu știința

militară pe care am învățat-o în colegii și academii, în timpul jocurilor de război și al manevrelor, și au fost în discordanță cu întreaga experiență pe care am acumulat-o în timpul celor două războaie anterioare.“[94]

Refuzând să recunoască vreo vină a Comandamentului Suprem, Stalin a continuat să atribuie eșecul exclusiv lașității, trădării sau, în cel mai bun caz, incompetenței subordonaților săi. Expresia ultimă a acestui raționament a fost infamul Ordin nr. 227, emis pe 28 iulie 1942, chiar când înaintarea nemților în sud părea de neoprit. Stalin, care neîndoielnic a scris el însuși ordinul, a fost excepțional de dur: „Cei care răspândesc panică și lașii trebuie să fie exterminați pe loc“. Comandanții „care se retrag din pozițiile de luptă fără un ordin de sus [sunt] trădători ai Patriei“. A cerut ca acești comandanți să fie aduși în fața tribunalului, începând cu comandanții de armată care au aprobat retragerea neautorizată. Ordinul a prevăzut înființarea de batalioane și companii disciplinare, ale căror rânduri urmau să fie umplute de oameni arestați pentru încălcarea codului de conduită stalinist și care trebuiau să fie folosiți drept carne de tun la începutul asalturilor. Unitățile antiretragere au devenit o parte obișnuită a armatei și au primit sarcina de a „împușca pe loc persoanele care răspândesc panică și lașii, în caz de panică și de retragere dezordonată a unităților unei divizii“.[95] Aceste unități au fost desființate abia în octombrie 1944.

Lupta împotriva „celor care răspândeau panică“, a „lașilor“ și a „sabotorilor“ a fost o parte centrală a politicii militare a lui Stalin din vara anului 1942, iar frica și panica au fost, într-adevăr, o problemă. Date fiind greutățile întâmpinate în lupte și lungul șir de înfrângeri, moralul soldaților era inevitabil scăzut. Dar, ca și în timpul Terorii, tendința lui Stalin de a vedea sabotori și dușmani la rădăcina tuturor eșecurilor nu avea nici o bază în realitate. Starea de spirit a soldaților sovietici în fața forței bine organizate a armatei germane a reprezentat numai unul dintre numeroasele fire din împletitura încâlcită a motivelor retragerilor Armatei Roșii. Deseori, ordinele nu erau respectate pentru că erau prost concepute sau, pur și simplu, pentru că nu erau realizabile. Măsurile draconice de pe front nu au garantat victoria. La câteva săptămâni după ce a fost emis Ordinul nr. 227, nemții au ajuns la periferia Stalingradului.

În mintea lui Stalin, o altă explicație evidentă pentru înfrângerile sovietice, în afară de lașitate și de trădare, era aceea că atenția lui Hitler nu fusese distrasă de un al doilea front în Europa de Vest. Faptul că inacțiunea Aliaților i-a permis liderului nazist să-și concentreze forțele pe frontul sovietic a fost deseori un motiv de furie și de frustrare pentru conducerea de vârf. În urma presiunilor puternice din partea lui Stalin, în timpul unei vizite a lui Molotov în Marea Britanie și în Statele Unite, în mai și iunie 1942, Churchill și, mai ales, Roosevelt și-au exprimat intenția de a deschide un al doilea front în acea toamnă. Aceste promisiuni vagi au început să arate tot mai mult ca niște himere pe măsură ce situația se înrăutățea pe toate fronturile. Ca să atenueze lovitura dată de eșecul lui de a deschide un front european, Churchill s-a dus să se întâlnească cu Stalin la Moscova.[96] Pe 12 august 1942, a avut loc prima întâlnire față în față a celor doi bărbați. Stalin se afla într-o poziție de slăbiciune din cauza numeroaselor înfrângeri suferite de partea sovietică. Între timp, pierderile Aliaților în Africa de Nord și în Mediterana le-au oferit o scuză pentru a amâna o debarcare în Franța.

Stalin nu și-a ascuns iritarea față de explicația lui Churchill. Atmosfera din timpul primelor ore de negocieri a fost extrem de tensionată. Lăsând la o parte diplomația, liderul sovietic a criticat șovăiala Aliaților și i-a sfătuit să nu se teamă de nemți. Churchill a fost la fel de direct. El i-a amintit lui Stalin că Marea Britanie se luptase cu naziștii cu un an întreg înaintea rușilor, o referință clară la faptul că Anglia era deja în război cu Hitler în timp ce Stalin îl ajuta să împartă Polonia. Odată ce s-a isprăvit cu aceste reproșuri, cei doi aliați, care aveau mare nevoie unul de celălalt, s-au apucat de discuții serioase. După ce a reflectat îndelung la strategia lui de negociere, Churchill a dat vestea lui bună: se pregătea o debarcare a forțelor americane și britanice pe coasta de nord a Africii franceze pentru toamna aceea. Stalin a profitat de acest prilej de împăcare. A lăudat noul plan și discuțiile care au urmat au decurs mai lin. Stalin a făcut gestul prietenesc de a-l invita pe Churchill în apartamentul lui de la Kremlin, în ultima lui noapte la Moscova, pe 15 august, unde au petrecut seara în mod cordial.

Concluziile trase de pe urma vizitei lui Churchill erau clare. URSS putea să se bazeze pe aliații săi îndeosebi în privința ajutorului material. Stalin i-a zis lui Churchill că țara lui avea nevoie în special de camioane și de aluminiu. Deocamdată, nemții puteau să-și continue lupta pe Frontul de Est fără să se îngrijoreze cu privire la o provocare serioasă din partea Occidentului, iar Armata Roșie avea să sufere în continuare înfrângeri și eșecuri. În sud, nemții intraseră în Stalingrad, capturaseră regiunile agricole importante Don și Kuban și se apropiau de rezervele de petrol din Caucazul de Nord și Transcaucazia. Conform statisticilor sovietice oficiale, numai între lunile ianuarie și octombrie 1942, 5,5 milioane de soldați ai Armatei Roșii fuseseră uciși, răniți sau luați prizonieri.[97] Treptat însă, alcătuirea de noi armate și eroismul apărătorilor Stalingradului și ai Caucazului au permis stabilizarea situației de pe front. Deficitul de efective militare al lui Hitler, provocat de faptul că el urmărea simultan mai multe obiective dificile, a contribuit, de asemenea, la schimbarea raportului de forțe. Pe ruinele Stalingradului, trupele sovietice au purtat lupte crâncene cu diviziile germane. După toate aparențele, aceasta a fost o reluare a evenimentelor de la sfârșitul lui 1941. Armatele germane învinse nu mai puteau înainta. După ce a provocat pierderi enorme, Armata Roșie avea acum prilejul să ia inițiativa. Întrebarea era cum și când să contraatace.

Stalingrad și Kursk

Contraatacul a fost efectuat lângă Stalingrad. Această faimoasă victorie sovietică a reprezentat apogeul eforturilor eroice și al sacrificiilor uriașe ale întregii țări. Ea a arătat că și Stalin învățase, în sfârșit, din înfrângerile trecute. Ofensiva sovietică bine pregătită de lângă orașul care purta numele lui Stalin a început pe 19 noiembrie 1942. Peste câteva zile, efectivele germane din Stalingrad, care însumau 330 000 de soldați conduși de generalul (care urma să devină mareșal) Friedrich Paulus, au fost încercuite. După ce au contracarat tentativele nemților de a sparge încercuirea, forțele sovietice au constrâns, în cele din urmă, inamicul să capituleze, pe 2 februarie 1943. Bătălia prelungită i-a costat pe nemți pierderea a sute de mii de

soldați și ofițeri. Peste 90 000 au fost luați prizonieri, inclusiv Paulus. Această luptă a marcat un important punct de cotitură al războiului.

În pofida acestui triumf impresionant, Stalin a continuat să acționeze cu prudență. Când a planificat noua campanie, Comandamentul Suprem sovietic a încercat să nu-și împrăștie prea mult forțele. Principala contraofensivă s-a concentrat pe Frontul de Sud-Vest, unde inamicul suferise deja pierderi enorme și era în mare măsură dezorganizat. Sperând să repete succesul de la Stalingrad, Stalin a ordonat, în ianuarie 1943, încercuirea forțelor germane care se retrăgeau din Caucazul de Nord. În alte părți, contraofensivele de pe Fronturile Voronej și Harkov începuseră promițător. Iar, pe 18 ianuarie 1943, la extremitatea nordică a giganticului front sovieto-german, asediul Leningradului a fost spart, în cele din urmă, și s-au deschis căi de acces terestre în oraș dinspre Rusia Centrală. Eliberarea capitalei istorice a țării, care trecuse printr-o suferință îndelungată, a fost încărcată de o semnificație simbolică și emoțională enormă.

În toiul bucuriei, tovarășii lui Stalin erau nerăbdători să-l încununeze cu laurii victoriei. Pe 19 ianuarie 1943, în timpul unei vizite pe Frontul Voronej, șeful Statului Major General, Vasilevski, împreună cu liderii frontului le-au transmis un mesaj codificat lui Molotov, Beria și Malenkov. Ei au propus că, în urma „succesului fără egal al trupelor noastre pe front“, Stalin merita titlul de „generalissim al Uniunii Sovietice“. Telegrama îl descria pe Stalin ca pe „organizatorul victoriilor noastre, un geniu și un mare comandant“. Membrii conducerii de vârf, care poate se aflaseră chiar ei la originea acestei inițiative, au salutat propunerea cu entuziasm. Pe 23 ianuarie, Molotov, Beria, Malenkov și Mikoian au semnat o moțiune în acest sens și au prezentat-o Biroului Politic. Cu toate acestea, ea a ajuns să fie arhivată.[98] Stalin trebuie să fi considerat că ridicarea lui la gradul de generalissim era prematură. În ciuda semnalelor pline de speranță, mai erau de dat numeroase lupte grele. Sute de mii de familii sovietice primeau încă mult temutele înștiințări că o persoană dragă fusese ucisă la datorie. Stalin a primit, în cele din urmă, titlul de generalissim, dar mai târziu, după victoria finală din 1945. Deocamdată, s-a mulțumit cu epoleții de mareșal, brodați cu fir de aur. Rezoluția prin care era ridicat în grad a fost publicată pe 7 martie

1943. Înaintea lui Stalin, Jukov și Vasilevski au primit și ei această distincție, în ianuarie, respectiv februarie.

Gradul de mareșal era mai mult decât suficient pentru moment. Evenimentele petrecute pe front au dovedit, în scurt timp, că Armata Roșie nu scăpase încă de noi înfrângeri. Victorii însemnate au venit sub forma eliberării Caucazului de Nord și a ținuturilor Stavropol și Krasnodar. Pe de altă parte, Armata Roșie nu și-a putut duce la bun sfârșit planul de încercuire a unităților germane din aceste zone. Inamicul a reușit să-și păstreze efectivele și să se retragă în bazinul Donețț, pe cursul inferior al râului Kuban, și în Peninsula Taman. Forțele sovietice au fost victorioase la începutul anului 1943 pe Fronturile Voronej, Briansk și de Sud-Vest. Voronej a fost eliberat în ianuarie, iar Kursk, Belgorod și Harkov în februarie. Dar, în scurt timp, raportul de forțe s-a modificat din nou în favoarea nemților. O cauză a acestei schimbări au reprezentat-o unele decizii proaste ale Comandamentului Suprem sovietic. Armatele sovietice atacau pe un front extins, dar inamicul, care își concentrase în secret forțele în puncte strategice, a contraatacat. În martie, a ocupat din nou Harkovul și Belgorodul. Armata Roșie a obținut doar unele rezultate modeste în ofensiva sa de pe Frontul de Vest, iar eforturile depuse în februarie și martie pe Frontul de Nord-Vest nu au fost eficiente.

Din aprilie până în iunie 1943, s-a instalat un calm strategic, în timp ce taberele și-au pregătit campaniile de vară. După cum lasă clar de înțeles memoriile liderilor militari sovietici, nimeni nu se îndoia că nemții aveau să lovească întâi promontoriul Kursk. Atacând flancurile, Wehrmachtul putea să încercuiască și să distrugă numărul mare de forțe sovietice de pe promontoriu și să redobândească inițiativa strategică. Nemții știau că, dacă nu eliminau forțele de pe promontoriul Kursk, aveau de înfruntat un pericol serios. Totuși, era un semn de întrebare dacă aveau să organizeze vreun atac. Respingând ideea unei ofensive anticipate, Stalin a fost de acord să întâlnească inamicul dintr-o poziție defensivă bine pregătită, în speranța că acest lucru îi va permite Armatei Roșii să zdrobească forțele germane și să treacă la o poziție ofensivă, mult mai puternică.

Decizia de a se concentra pe apărare arată că Stalin învățase din greșelile trecute. Dacă mai înainte preferase atacuri-fulger pe scară

mare înainte ca inamicul să aibă timp să se regrupeze, acum el a înțeles necesitatea de a aștepta, de a planifica și de a pregăti. Nu era ușor pentru el să se abțină. De două ori în luna mai, serviciile secrete au sugerat că nemții erau pe cale să atace. Forțele sovietice au fost puse în alertă maximă, dar de fiecare dată s-a dovedit a fi o alarmă falsă. Conform generalului Vasilevski, în ambele cazuri, Stalin a preferat un atac preventiv. „A fost nevoie de un efort destul de mare din partea noastră, a lui Jukov, a mea și a lui Antonov[99], ca să îl convingem să nu facă asta“, a scris Vasilevski.[100] A sosit luna iunie și nemții tot nu au atacat. Stalin era agitat și a început din nou să se gândească la faptul că Armata Roșie ar trebui să atace prima. Și de această dată și-a ascultat generalii, care l-au convins că ar fi mai avantajos să aștepte atacul inamicului.

Generalii au avut dreptate. Bătălia de la Kursk a început pe 5 iulie 1943 și a continuat până pe 23 august. Forțe uriașe, în total patru milioane de soldați, au fost aliniate de ambele părți. A fost o mare luptă de tancuri, iar tabăra sovietică avea de două ori mai multe decât nemții. Liderii naziști încă sperau că organizarea superioară și armamentul de ultimă oră – mai ales tancurile „Tiger“ și „Panther“ – le puteau aduce victoria. S-ar fi putut întâmpla așa dacă nu s-ar fi confruntat cu efective militare mai mari și cu o forță mai matură și mai bine pregătită. După ce a epuizat inamicul în lupte crâncene care au durat o săptămână, dintr-o poziție defensivă, Armata Roșie a contraatacat.

În toiul contraofensivei, la începutul lui august 1943, Stalin a vizitat frontul pentru prima și ultima dată. În primele ore ale dimineții de 2 august, s-a urcat într-un tren, camuflat în așa fel încât să arate ca un marfar, care s-a oprit aproape de vila lui. Pentru vizita lui a fost aleasă partea de front cea mai apropiată de Moscova, promontoriul Rjev-Viazma, locul pregătirilor pentru o operațiune ofensivă. După ce au ajuns la cea mai apropiată gară, Stalin și anturajul lui și-au continuat drumul cu automobilul. Și-a petrecut zilele de 3 și 4 august vizitând posturile de comandă, de pe fiecare front, și întâlnindu-se cu liderii care planificau ofensivele. Aici a aflat că trupele sovietice luaseră înapoi Oriolul și Belgorodul. Stalin a telefonat la Moscova și a ordonat o salvă de artilerie în cinstea acestei victorii. Vizitatorii s-au întors în

tren ca să ia cina și, în seara de 5 august, au plecat spre Moscova. Stalin s-a întors la cabinetul lui de la Kremlin.[101]

Lui Stalin nu-i plăcea să călătorească nici pe timp de pace și nu părăsea Moscova decât atunci când pleca în vacanță. Oficial, el inspecta pregătirile pentru operațiunea ofensivă de la Smolensk. De fapt, acest lucru nu era necesar din punct de vedere militar, iar vizita lui nu a împiedicat cu nimic eșecul operațiunii. Adevăratul motiv al călătoriei a constat în ceea ce numim astăzi „optică“. Liderul unei țări aflate în război trebuie să arate solidaritate cu armata sa și disponibilitatea de a-i împărtăși greutățile. În stadiul inițial al războiului, când Moscova însăși făcea parte din front și prezența lui Stalin în capitala asediată era de o importanță politică formidabilă, el putea să dea dovadă de solidaritate nepărăsind capitala. Stalin a înțeles cu siguranță că și după schimbarea mersului războiului, astfel de demonstrații erau importante pentru a-i consolida reputația de lider implicat și plin de compasiune.

Stalin a reușit să transforme unica sa vizită pe front într-o chestiune de rutină. În vara lui 1943, a purtat o corespondență aprinsă cu Roosevelt și cu Churchill. Ca reacție la refuzul Aliaților de a deschide un al doilea front în nordul Franței în 1943, Stalin a refuzat să participe la summituri și a răspuns mai greu la scrisori. Explicația lui a fost că era prea ocupat cu gruparea trupelor. La începutul lui august, le-a scris aliaților săi: „Numai ce m-am întors de pe front. […] A fost nevoie să fac vizite mai dese decât de obicei.“ „Am fost silit să petrec personal mai mult timp în diverse sectoare ale frontului și să pun interesele frontului deasupra oricăror altor lucruri.“[102]

După ce s-a întors de pe Frontul de Vest, Stalin a fost nevoit să-și îndrepte din nou atenția către evoluțiile din sud, unde ofensiva de la Kursk continua încă. Bătălia de la Kursk a pus capăt oricărei șanse de victorie germană, însă cea mai mare parte a forțelor naziste au scăpat din încercuire și s-au retras către linii de apărare pregătite dinainte. În continuarea victoriilor sovietice, Comandamentul Suprem a organizat ofensive în Ucraina, Crimeea și pe Frontul Central. Forțele germane au trecut la o poziție defensivă, lansând numai contraatacuri intermitente. Evenimentele cele mai importante se desfășurau la extremitatea sudică a frontului sovieto-german. În septembrie, Armata

Roșie a reușit să ocupe capul de pod de pe malul drept al Niprului, controlat de nemți. În același timp, forțele lui Hitler au fost alungate din bazinul Donețk, care avea importanță economică, și, către sud, din Novorosisk și Peninsula Taman. Înainte de zorii zilei de 6 noiembrie, Armata Roșie a eliberat capitala ucraineană Kiev. Până în toamna lui 1943, forțele lui Hitler fuseseră aduse în incapacitatea de a organiza ofensive pe scară largă. Armata Roșie a avansat 600 de kilometri către sud și 300 către vest, însă aceste victorii impresionante au venit cu prețul unor pierderi mari provocate de un inamic puternic încă. În plus, multe dintre obiectivele hotărâte de Statul Major nu au fost îndeplinite. Forțele sovietice făcuseră mici progrese pe Fronturile de Vest și de Nord-Vest. Încercarea de eliberare a Crimeii eșuase, iar contraatacurile înverșunate ale Wehrmachtului au făcut imposibilă obținerea unei victorii în urma evacuării naziștilor din estul Ucrainei. Nemții reușeau să se sustragă unei lovituri decisive. Abordarea încununată de succes utilizată la Stalingrad, aceea de încercuire și lichidare a grupurilor militare inamice, nu putea fi repetată. Războiul sângeros nu avea să se încheie curând.

Forțele britanice și americane au înregistrat și ele progrese în 1943. Forțele germane au fost înfrânte în Africa de Nord și în Sicilia, iar partea sudică a Peninsulei Italice a fost ocupată, ceea ce a dus la prăbușirea regimului lui Mussolini și la ieșirea Italiei din război. Aliații înregistrau victorii și împotriva Japoniei, iar flota de submarine a Germaniei a suferit pierderi însemnate în Atlantic, ceea ce a făcut ca transportul maritim de provizii și de soldați din Statele Unite să fie mai puțin periculos. Bombardarea Germaniei de către Aliați provoca distrugeri tot mai mari. Englezii și americanii nu se mai temeau că Uniunea Sovietică avea să se prăbușească sub povara războiului, iar faptul că au înțeles acest lucru a ridicat o parte din presiunea de a face sacrificii majore, pe care o simțeau aliații occidentali. Mai mult, ideea înaintării prin Balcani începea să arate ca o alternativă viabilă la deschiderea unui al doilea front în nordul Franței. Churchill era în favoarea căii de acces prin Balcani, dar Roosevelt și-a păstrat angajamentul anterior al debarcării pe coasta franceză, având în vedere interesele americane.

Pentru Stalin, deschiderea unui al doilea front a rămas o prioritate în relațiile cu aliații săi. Deși voia, bineînțeles, să ușureze suferința țării sale zdrobite și epuizate, el vedea, de asemenea, o astfel de deschidere și ca pe o chestiune de prestigiu politic și ca pe un semn al prestanței lui între Cei Trei Mari. Nu este surprinzător că atunci când a auzit, în iunie 1943, că Churchill și Roosevelt plănuiau să amâne deschiderea unui front în nordul Franței până în anul următor, răspunsul lui a fost unul glacial. „Trebuie să vă informez“, le-a scris el partenerilor săi pe 24 iunie, „că aici nu este vorba doar de dezamăgirea guvernului sovietic, ci de menținerea încrederii în aliați, încredere care a fost supusă la încercări serioase.“[103] În august, ambasadorul sovietic, care avea relații bune cu conducerea britanică, a fost chemat explicit de la Londra. Aliații nu-și puteau permite o înstrăinare totală și nici unul dintre ei nu voia să ajungă la punctul de rupere a relațiilor. Acest lucru a reieșit clar din decizia care a urmat la scurt timp, după negocieri purtate într-o atmosferă plină de ostilitate, de a organiza prima întâlnire directă a Celor Trei Mari. În noiembrie 1943, Aliații s-au reunit la Teheran, locul de întâlnire propus de Stalin. Această concesie din partea lui Roosevelt și a lui Churchill a atenuat cel puțin un pic din frustrarea provocată de decizia lor de a amâna invazia.

Această călătorie, prima pe care a efectuat-o Stalin în afara țării de când a venit la putere, nu l-a dus departe de granițele sovietice. După ce a mers cu trenul până la Baku, a făcut o călătorie scurtă cu avionul până în capitala Iranului. Din câte știm, aceasta a fost prima și ultima călătorie a lui Stalin cu avionul și se pare că a fost neliniștit în privința ei. Potrivit memoriilor generalului Serghei Ștemenko, care l-a însoțit pe Stalin în călătorie, a apărut o problemă în Baku. Stalin a refuzat să zboare cu un avion pilotat de un membru cu grad înalt al aviației sovietice, generalul Golovanov (despre care am mai vorbit), și a preferat să călătorească într-un avion pilotat de un pilot mai puțin distins. „General-coloneii pilotează rareori avioane; ar fi mai bine să zburăm cu un colonel“, se pare că a zis el.[104] Golovanov neagă categoric această relatare, dar spune că, pe când se aflau încă la Moscova, Stalin a vrut să discute în detaliu planurile de zbor. Printre instrucțiuni, i-a ordonat lui Golovanov să verifice dacă pilotul era de încredere.[105] Se pare că Stalin a suportat greu zborul. Când s-a întâlnit

cu ambasadorul britanic Archibald Kerr și cu cel american, Harriman, în septembrie 1944, le-a zis că l-au durut urechile două săptămâni după aceea.[106]

Conferința de la Teheran a început pe 28 noiembrie 1943. A fost cea de a treia întâlnire a lui Stalin cu Churchill și prima întâlnire cu Roosevelt. Contactul direct cu Roosevelt a fost deosebit de important. Stalin știa că cei doi lideri, american și britanic, nu împărtășeau aceeași părere asupra tuturor chestiunilor, iar unul dintre dezacorduri privea deschiderea unui al doilea front în nordul Franței. Roosevelt și Stalin susțineau amândoi deschiderea celui de-al doilea front, fiecare din motive proprii. Stalin avea doi ași puternici în mânecă: victoriile Armatei Roșii și promisiunea de a intra în luptă împotriva Japoniei după înfrângerea lui Hitler. În afară de dorința de a avea relații bune pe termen lung cu Uniunea Sovietică și de a primi ajutorul acesteia din urmă împotriva Japoniei, Roosevelt era motivat și de ezitarea lui cu privire la înaintarea trupelor Armatei Roșii în inima Europei de Vest. Rezultatul a fost promisiunea de la Teheran că Statele Unite și Marea Britanie urmau să deschidă un al doilea front în nordul Franței, în mai 1944. Discuțiile s-au aplecat și asupra eforturilor sovietice viitoare împotriva Japoniei, a creării unui sistem internațional de securitate postbelic, a granițelor Poloniei postbelice și asupra altor chestiuni. Stalin avea toate motivele să plece de acolo mulțumit.

Victorie și răzbunare

Succesele Aliaților din 1943 nu au lăsat nici un dubiu asupra faptului că Germania avea să piardă războiul, în cele din urmă, dar când? Câte vieți urmau să fie sacrificate înainte să se întâmple acest lucru? După ce învățase o lecție dureroasă, Stalin nu a mai încercat să stabilească momentul prăbușirii Reichului. Nemții s-au luptat cu disperare. Ascunși în poziții de apărare, ei au lansat numai contraatacuri ocazionale. Între timp, Armata Roșie înainta, uneori grăbind pasul, uneori încetinindu-l. Ambele părți au suferit pierderi importante.

În primele cinci luni ale anului 1944, Armata Roșie a obținut victorii impresionante la cele două extremități ale uriașului front sovieto-german, în Ucraina și lângă Leningrad. Luptând cu înverșunare, forțele sale au înaintat sute de kilometri, în unele locuri depășind

granița sovietică și ajungând până în România. Dar, în centrul Frontului de Est, nemții nu puteau fi atacați. Pentru Armata Roșie, campania din vara lui 1944 a fost dedicată distrugerii forțelor inamice din centrul frontului. Operațiunea din Belarus, bine pregătită în secret, a fost una dintre cele mai importante din întregul război. Ea a dus la distrugerea unei forțe uriașe a Wehrmachtului.

Sărbătorindu-și triumful, Stalin a ordonat un spectacol propagandistic impresionant. Timp de câteva ore, începând din dimineața zilei de 17 iulie, o coloană alcătuită din peste 57 000 de prizonieri de război germani, cu generali și ofițeri în frunte, a fost purtată în paradă prin centrul Moscovei. În seara aceea, aceștia au fost urcați în trenuri și trimiși în lagăre. Mulțimi de moscoviți au umplut străzile ca să privească acest eveniment extraordinar. „În timp ce coloana de prizonieri de război trecea“, i-a raportat Beria lui Stalin, „populația s-a comportat într-o manieră organizată.“ El i-a descris *vojd*-ului strigătele care se auzeau: „Numeroase exclamații entuziaste și ovații în cinstea Armatei Roșii și a Comandantului nostru Suprem“, precum și „strigăte antifasciste ca «Moarte lui Hitler», «Moarte fascismului», «Să moară ticăloșii»“ etc. După ce au trecut coloanele, au fost aduse echipaje cu autocisterne ca să spele ostentativ străzile.[107] Pe 16 august, un spectacol asemănător a avut loc la Kiev.[108]

Procesiunea umilitoare a prizonierilor germani simboliza prăbușirea iminentă a nazismului. Pe 6 iunie 1944, trupele britanice, americane și alte trupe ale Aliaților au debarcat pe plajele din Normandia. Copleșite de Armata Roșie, în 1944, aliatele Germaniei, România și Finlanda, au depus armele. Trupele Armatei Roșii au eliberat tot teritoriul sovietic, au alungat armatele lui Hitler dintr-o parte semnificativă a Europei de Est și din Balcani și s-au îndreptat chiar către granițele Germaniei.

Aceste victorii decisive au fost, în primul rând, rezultatul superiorității militare și economice a Uniunii Sovietice, dobândită prin sacrificiile și efortul întregii țări. În iunie 1944, efectivele militare sovietice depășeau 11 milioane de oameni. Printre avantajele Armatei Roșii s-au numărat forțele terestre care însumau 6,6 milioane de soldați, aproximativ 100 000 de obuziere și de arme de artilerie, 8 000 de tancuri și de arme cu autopropulsie și 13 000 de avioane de luptă.

În ceea ce privește personalul, raportul de forțe pe frontul sovieto-german a fost de 1,5:1 în favoarea Armatei Roșii; în ceea ce privește obuzierele și artileria, de 1,7:1, iar în ceea ce privește avioanele de luptă, de 4,2:1. Cele două tabere aveau un raport de forțe aproape egal în privința tancurilor.[109] De asemenea, tabăra sovietică avea rezerve însemnate, pe când capacitatea Reichului și a aliaților săi scădea cu fiecare zi. Armata Roșie și comandanții ei, conduși de Stalin, câștigau tot mai multă încredere în sine, simțind că se sprijină pe bogăția resurselor lor și pe experiența dobândită în anii catastrofei și, în cele din urmă, ai victoriei.

Pentru Stalin, prioritatea cea mai mare era de a conduce armata și de a continua să-i crească forța. În plus, zonele eliberate ale țării erau în ruină și era nevoie disperată să fie reconstruite. Naziștii exterminaseră milioane de civili sovietici, mai ales evrei. Multe orașe și sate fuseseră complet depopulate.[110] O scrisoare trimisă, pe 1 iulie 1944, lui Stalin, de către conducătorul Republicii Belarus, oferă o imagine rapidă asupra stării teritoriilor care se aflaseră sub ocupație germană: „Au mai rămas 800 de oameni în Vitebsk; înainte de război erau 211 000. […] Jlobin a fost complet distrus. Au rămas doar câteva clădiri din lemn și scheletele a trei clădiri din piatră. Nu mai e nimeni în oraș.“[111]

În afară de reparațiile ruinelor fizice, eliberarea teritoriilor sovietice a adus în fața conducerii noi probleme politice. Pe durate diferite – de la câteva săptămâni până la trei ani –, zeci de milioane de oameni trăiseră sub ocupația nazistă. Mulți fie fuseseră forțați să colaboreze, fie o făcuseră din convingere. Mulți alții fugiseră ca să lupte alături de partizanii sovietici sau făcuseră ce le stătuse în putere ca să-i ajute. Cei mai mulți încercaseră, pur și simplu, să supraviețuiască sub noua stăpânire. Stalin nu a considerat că avea vreo responsabilitate față de suferința cetățenilor care, în limbaj birocratic sovietic, „au locuit pe teritoriul ocupat“. Asemenea soldaților luați prizonieri de nemți, oricine locuise pe teritoriul ocupat a fost catalogat drept „suspect“. Pentru a fi reintegrate în URSS, zonele eliberate trebuiau să fie curățate de murdăria ocupației, iar mijlocul prin care s-a realizat acest lucru a fost represiunea în masă. Infracțiunea pentru care oamenii erau judecați acum era sprijinirea inamicului. Stalin a fost inflexibil: nu se putea arăta nici un pic de milă. Pe 28 decembrie 1943, Beria i-a

trimis un memorandum referitor la descoperirea în Ucraina a așa-numiților *Volksdeutsche* – persoane cu origini germane. Membrii acestei populații, pretindea Beria, fuseseră susținători privilegiați ai naziștilor în timpul ocupației. Stalin a dat ordinul: „Arestați-i pe toți și țineți-i într-un lagăr special sub supraveghere specială și folosiți-i la muncă“.[112]

Pe măsură ce războiul s-a domolit, un nou principiu a conturat represiunea stalinistă: responsabilitatea colectivă pentru colaborarea cu ocupanții. Acest principiu a stat la baza deportării în masă, pe plan intern, a mai multor grupuri etnice din URSS. La sfârșitul lui 1943 și în prima jumătate a lui 1944, câteva populații au fost mutate forțat: calmucii, unele grupuri etnice din Caucazul de Nord (cecenii, ingușii, turcii karaceai, balkari) și tătarii din Crimeea, precum și bulgarii, grecii și armenii care trăiau în Crimeea. Decizia lui Stalin de a exila aceste grupuri a fost motivată parțial de dovezile reale de colaborare și de nerespectare a eforturilor de mobilizare ale guvernului în timpul războiului, în principal, de eschivarea de la recrutarea în armată.[113] Dar principiul responsabilității și al pedepsei colective a avut o semnificație mai vastă. Chiar și înainte de război, guvernul întâmpinase dificultăți în ceea ce privește integrarea multora dintre aceste popoare în societatea sovietică. Războiul nu a făcut decât să confirme că această sarcină nu fusese încheiată. În mintea lui Stalin, mutarea lor în zone izolate ale URSS era un mod de a rezolva această problemă o dată pentru totdeauna. Dar treaba trebuia făcută bine. Populații întregi, care aveau o descendență și o tradiție comune, trebuiau să fie mutate. Dacă vreunii dintre acești oameni erau lăsați la locul lor, ca să țină aprinsă flacăra vetrei străbune, mulți alții aveau să încerce să fugă din exil și să se întoarcă acasă. În cazul tătarilor din Crimeea, Stalin era, de asemenea, îngrijorat, probabil, de apropierea lor de Turcia, pe care o vedea ca pe o potențială forță ostilă. Pe măsură ce deportările pe criterii etnice au continuat la mijlocul anului 1944, regiunile de frontieră ale Georgiei au fost, de asemenea, luate în vizor. Aici au fost epurați turci, kurzi și câteva alte minorități etnice pe care autoritățile sovietice le vedeau ca pe un teren fertil pentru influența și spionajul Turciei. Aceste expulzări au fost, în esență, o continuare a îndelungatei

politici antebelice a lui Stalin de epurare etnică preventivă. Dar războiul a determinat natura impetuoasă a deportărilor și fermitatea cu care au fost efectuate. O mare parte din cruzimea războiului izvorăște din actele inumane pentru justificarea cărora este folosit.

Deportările etnice din 1943–1944 au afectat peste un milion de persoane. Un demers atât de amplu necesita un număr mare de soldați și de cadre ale securității statului. Stalin avea ultimul cuvânt în deciderea sorții unor populații întregi. El primea constant informări despre derularea deportărilor, iar aceste rapoarte le sunt accesibile acum istoricilor prin ceea ce este cunoscut ca „dosarul special al lui Stalin", aflat printre materialele NKVD.[114] Datorită numărului mare de deportați (aproximativ 1,5 milioane), deportarea cecenilor și a ingușilor a fost deosebit de complicată și de dificilă. Beria s-a dus personal în Caucazul de Nord, ca să supravegheze acest efort. Pe 17 februarie 1944, el i-a trimis lui Stalin o telegramă ca să-i raporteze că fusese încheiată prima fază a operațiunii.[115] Telegrama lui sugera clar că lucrul de care conducerea sovietică se temea cel mai tare îl reprezentau „incidentele" – rezistența întâmpinată din partea deportaților. Din acest motiv, autoritățile s-au bazat pe elementul-surpriză. Trupele adunate sub pretextul efectuării unor antrenamente au arestat membrii cei mai activi ai comunității ca măsură de precauție. Stalin, care a urmărit îndeaproape operațiunea, l-a sfătuit, după câte se pare, pe Beria să nu se sprijine numai pe „operațiunile cekiștilor și ale trupelor", ci să încerce și să submineze solidaritatea în rândul deportaților. Într-o telegramă din 22 februarie, Beria i-a raportat lui Stalin că îndeplinise „instrucțiunile" acestuia. Îi convocase pe înalții oficiali ai republicii și le ceruse să se asigure că deportarea era efectuată fără „excese". Beria l-a informat pe Stalin că, pentru a încuraja calmul, a solicitat ajutorul liderilor religioși și al altor autorități locale. În schimb, acestor oficiali și bătrâni li s-au promis anumite privilegii în locul lor de exil, inclusiv rații mai mari și dreptul de a-și aduce cu ei bunuri personale. „Cred că operațiunea de evacuare a cecenilor și a ingușilor va fi îndeplinită cu succes", a raportat el.[116] În ziua următoare, 23 februarie, a raportat cu mândrie despre începutul operațiunii, adăugând: „Au fost șase încercări de rezistență din partea unor indivizi ale căror acțiuni au fost înăbușite prin arestări sau prin

utilizarea armelor“.[117] Stalin putea să fie liniștit că misiunea era pe mâini bune.

Ca multe dintre instrumentele politice ale lui Stalin, represaliile împotriva colaboratorilor reali sau închipuiți au reprezentat o sabie cu două tăișuri. În urma violenței excepționale a războiului, tentativele de a insufla dorința de răzbunare împotriva colaboratorilor au slăbit moralul armatei și au dat naștere brutalității și abuzurilor. Multe incidente ilustrează pericolul izbucnirilor spontane când milioane de tineri sunt aruncați într-un război brutal. Eroismul și sacrificiul de sine au existat alături de cele mai josnice comportamente umane, iar datoria, compasiunea și decența au existat alături de criminalitate și răutate. În armată erau tot felul de oameni, inclusiv criminali care fuseseră eliberați din lagăre mai devreme ca să lupte. Documentele din 1944 arată că Stalin a fost informat în mod repetat cu privire la nelegiuirile comise de soldați împotriva civililor în zonele eliberate. La sfârșitul lui iulie, Beria i-a scris despre arestarea unui grup de soldați și ofițeri de la o unitate de reparații de tancuri din Moldova, după ce se îmbătaseră și comiseseră jafuri și violuri în rândul populației locale.[118] Un raport asemănător al lui Beria de la sfârșitul lui septembrie l-a informat pe Stalin despre un viol comis de soldați ai Armatei Roșii în Crimeea. Acest raport menționa și jafuri și răfuieli armate cu poliția locală.[119] Prezentările infracțiunilor comise de membrii armatei în septembrie, octombrie și decembrie cuprindeau și descrieri ale jafurilor, ale violurilor și chiar ale crimelor, care se petrecuseră atât departe de linia frontului, cât și în apropierea locului de desfășurare a luptelor.[120] Toate fuseseră comise împotriva cetățenilor sovietici pe teritoriu sovietic.

Situația a fost mult mai proastă când armata a intrat pe teritoriu străin, mai ales în Germania. Sentimentele de răzbunare față de nemți, atent cultivate de propaganda militară sovietică, nu au fost singurele motive pentru numeroase infracțiuni – jafuri, crime și violuri – comise de soldații și ofițerii sovietici împotriva civililor germani. Atrocitățile comise de naziști în Uniunea Sovietică, brutalitatea excepțională a războiului, ignoranța și trecutul criminal al unora dintre membrii Armatei Roșii, ca și dispariția disciplinei în condiții de război, toate acestea au contribuit la exacerbarea violenței, deși nu au constituit o

scuză.[121] Stalin a fost informat cu privire la comportamentul armatei sale. Pe 17 martie 1945, Beria le-a trimis lui și lui Molotov un raport despre violurile asupra femeilor germane și despre sinuciderea lor ulterioară în estul Prusiei.[122] Când se vor deschide arhivele din această perioadă, numărul de incidente cunoscute de acest tip va crește cu siguranță. Povestea unei dispute cu conducerea Iugoslaviei oferă dovezi ale atitudinii lui Stalin față de un astfel de comportament al armatei sale. La sfârșitul lui 1944, când Armata Roșie a ajuns pe teritoriul Iugoslaviei și a eliberat țara împreună cu unitățile iugoslave, au început să apară relatări alarmante despre nelegiuirile soldaților sovietici. Conform renumitului politician comunist și scriitor iugoslav Milovan Djilas, s-au înregistrat peste 100 de cazuri de violuri și crime asupra femeilor și peste 1 000 de jafuri. Conducerea iugoslavă a făcut apel la comandamentul Armatei Roșii, dar a fost luată în derâdere. Iugoslavii au fost acuzați de calomnie. Când chestiunea a ajuns la urechile lui Stalin, acesta i-a sprijinit pe militarii săi și a făcut acuzații politice grosolane la adresa iugoslavilor. Mai târziu, când a hotărât că acest conflict trebuia să fie potolit, a purtat o discuție împăciuitoare cu Djilas la cină, în vila lui, în aprilie 1945:

> Închipuiește-ți un om care a răzbătut de la Stalingrad până la Belgrad – mii de kilometri prin teritoriul lui pustiit, văzând cum îi mor camarazii și oamenii cei mai apropiați! Poate un astfel de om să reacționeze cu adevărat normal? Și ce-i așa grozav dacă își face un pic de cap cu o femeie după asemenea orori? Îți închipuiai că Armata Roșie e ideală. Nu e ideală și nu ar fi ideală nici fără un anumit procentaj de elemente criminale – noi am deschis închisorile și am luat pe toată lumea în armată. […] Trebuie să înțelegi războiul. Și Armata Roșie nu e ideală. Important era să-i bată pe nemți – și îi bate bine. Toate celelalte vin pe locul al doilea.[123]

Dacă aceasta era atitudinea lui Stalin față de nelegiuirile comise pe teritoriul unui stat aliat, unde guvernul era controlat de comuniștii loiali Moscovei, nu este surprinzător că nu avea de gând să ia măsuri serioase pentru a împiedica abuzurile din Germania. Calculele lui

Stalin erau evidente. Singurul lucru care îl interesa era succesul militar al armatei. Dacă eforturile acesteia puteau să fie răsplătite pe seama populației civile a inamicului, el nu avea nimic împotrivă. Nu l-au îngrijorat în mod deosebit nici reproșurile aliaților lui occidentali. Remarcile pe care i le-a adresat președintele Roosevelt pe 4 februarie 1945, înainte de desfășurarea Conferinței de la Ialta, probabil că nu au scăpat atenției lui: „Roosevelt afirmă că acum, că a văzut distrugerea nebunească pe care au săvârșit-o nemții în Crimeea, ar vrea să ucidă de două ori mai mulți nemți decât au fost uciși până acum. Trebuie, în mod categoric, să nimicim 50 000 de ofițeri germano-prusaci. El, Roosevelt, își amintește cum mareșalul Stalin a propus un toast la Teheran în cinstea anihilării a 50 000 de ofițeri germano-prusaci. A fost un toast foarte bun.“[124]

La un moment dat însă, Stalin a fost nevoit să facă o alegere. Faptul că soldații „își făceau de cap cu femeile“, lucru pe care el îl considera o răsplată pentru succesul militar, devenea evident o problemă. Nelegiuirile săvârșite de armata sovietică începeau să servească scopurilor propagandei naziste și hrăneau opoziția germană față de Armata Roșie, opoziție care nu era exprimată față de aliații occidentali. În ajunul unei bătălii decisive pentru Berlin, Stalin a trimis armatei un semnal politic clar. Pe 14 aprilie 1945, *Pravda* a publicat o critică nimicitoare a unei lucrări a binecunoscutului scriitor și comentator sovietic Ilia Ehrenburg, aclamat pentru numeroasele lui apeluri furioase în favoarea uciderii nemților. Brusc, aceste apeluri, care fuseseră într-o perfectă armonie cu propaganda sovietică, erau considerate nepotrivite. *Pravda* a explicat pe larg că nu există un asemenea lucru ca o Germanie unită, că nu toți nemții se poartă la fel și că mulți dintre ei – tot mai mulți, odată cu trecerea timpului – abandonau nazismul și chiar îl combăteau. Judecând după stilul articolului, acesta fusese atins de condeiul lui Stalin și anumite fragmente erau, probabil, produsul acestuia.

Faptul că puterea sovietică poza, din punct de vedere politic, și că introdusese chiar pedepse pentru nelegiuirile soldaților sovietici nu a îmbunătățit situația decât foarte puțin. Violența față de civili în zona de ocupație sovietică a continuat chiar și după încheierea luptelor. În

vara lui 1945, alarmat de gradul de violență, comandantul suprem al forței sovietice ocupante, mareșalul Jukov, a dat ordine prin care a cerut să se pună capăt „jafului, violenței și abuzurilor față de populația locală“. Întrucât aceste solicitări nu au prea avut efect, la începutul lui septembrie, Jukov a dat un ordin mai radical. Observând „creșterea semnificativă a criminalității în rândul membrilor armatei“, el a ordonat ca soldații să fie închiși în cazărmile lor și i-a obligat pe ofițeri să se mute împreună cu subordonații lor, ca să păstreze ordinea. Aflând de acest ordin, Stalin a cerut anularea lui. Un argument împotriva lui era: „Dacă acest ordin cade în mâinile conducătorilor armatelor străine, aceștia nu vor scăpa ocazia să eticheteze Armata Roșie drept o armată de jefuitori“. În locul măsurilor stricte ale lui Jukov, Stalin a propus o muncă politică mai viguroasă, ce consta în aducerea ofițerilor vinovați în fața așa-numitelor tribunale de onoare pentru ofițeri. Excesele au continuat în Germania.[125]

Ajustarea dictaturii militare

Pe 31 iulie 1943, Stalin a semnat o directivă adresată comandanților Frontului de Sud, în care se declarau, printre alte lucruri, următoarele: „Cred că este rușinos pentru comandanții Frontului să permită ca, prin neglijență și proastă organizare, cele patru regimente ale noastre de infanterie să fie înconjurate de forțe inamice. S-ar crede că, după doi ani de război, ați învățat cum să conduceți corect trupele.“[126] Acest comentariu reflectă părerea pe care o avea Stalin despre experiența lui de doi ani în fruntea unei țări aflate în război. Comandanții lui, considera el, trebuiau de mult să dea dovadă că stăpâneau abilitățile care le lipsiseră sau fuseseră slab dezvoltate la începutul războiul. Comandantul suprem nu considera, probabil, că această judecată i se aplica deplin și lui, însă comportamentul său sugerează că era conștient de existența unor carențe în felul în care condusese el armata în primele etape ale războiului și făcea un efort ca să le îndrepte. Ca stil și substanță, „reformele“ militare pe care le implementase au reflectat modul lui preferat de abordare a oricărei probleme. Indiferent dacă industrializa o țară înapoiată sau dacă purta un război, experimentele activității sale de conducător s-au soldat cu numeroase victime nevinovate.

Un motiv al succesului timpuriu, când nemții au străpuns apărarea sovietică, a fost gradul redus de competență de la toate nivelurile ierarhiei sovietice. Neavând încredere în generalii lui (uneori pe bună dreptate), Stalin s-a descurcat folosind tehnicile pe care le cunoștea cel mai bine: măsuri polițienești violente care insuflau frică. Comandanții erau siliți să lucreze sub privirea vigilentă a comisarilor politici și a „departamentelor speciale“ ale NKVD. Dezorganizarea și panica erau tratate cu ajutorul execuțiilor în fața soldaților, al batalioanelor disciplinare și al unităților antiretragere. Armata paralelă a lui Stalin, alcătuită din cei care menținеau disciplina, trecea dintr-o criză în alta, atât pe front, cât și în spatele frontului. Pe măsură ce liniile de apărare se prăbușeau, inamicul înainta și Stalin își pierdea încrederea în comandanții lui, a dezvoltat o mulțime de strategii care au ajuns să le confișteе comandanților dreptul de a fi flexibili și deseori au crescut numărul pierderilor Armatei Roșii.

Aceste măsuri brutale și represive nu indică, probabil, atât o alegere conștientă, cât disperarea lui Stalin. Oricât de puternic era înclinat către violență, cu siguranță era conștient de pericolul inerent aplicării acesteia asupra propriei armate pe timp de război. Trebuie să-și fi dat seama că faptul de a trimite soldații la luptă cu pușteile în spatele lor nu era modul ideal de a insufla un spirit de luptă. De asemenea, trebuie să fi știut că pe câmpul de luptă era deosebit de important să existe un singur factor de decizie capabil să-și exercite rațiunea fără ca un comisar politic să se uite peste umărul lui. Catastrofele din 1941–1942 au arătat clar că manevrele nesofisticate și pripite, combinate cu presiunea din partea comisarilor politici, nu netezeau drumul către succes. Era nevoie de schimbări fundamentale ale modului în care era dirijat războiul. Dar când să introducă aceste schimbări? Evident, nu în timp ce Armata Roșie lupta cu o râvnă disperată ca să împiedice avansul nemților. Este posibil să se fi ivit un prilej la începutul lui 1942, în urma primelor victorii ale Armatei Roșii. Însă nerăbdarea lui Stalin și pariul lui pe o victorie rapidă nu au făcut decât să ducă la și mai multe înfrângeri. Calmul care s-a instalat în toamna lui 1942 a fost folosit în alte scopuri, așa cum se poate observa din pregătirile atente pentru încercuirea nemților la Stalingrad. În ajunul acelei victorii,

Stalin și-a îndreptat, în sfârșit, atenția către realizarea unor schimbări fundamentale.

Pe 9 octombrie 1942, Biroul Politic a aprobat o rezoluție prin care se înființa un *edinonacealie* – un termen ideologic la modă, utilizat în timpul industrializării forțate, care semnifica existența unui singur factor de decizie responsabil – și se desființa instituția comisarului militar din cadrul Armatei Roșii.[127] Foștii comisari deveneau acum comandanți adjuncți. O directivă semnată de Stalin în aceeași zi le-a oferit ofițerilor privilegii suplimentare, iar comandanților tuturor unităților militare le-a repartizat soldați subalterni care să se ocupe de sarcinile acestora, de sus până la nivel de pluton. Printre alte sarcini care le reveneau acestor soldați era aceea „de a se îngriji de nevoile personale zilnice ale ofițerilor superiori și de a-și îndeplini îndatoririle“.[128] În ianuarie 1943, epoleții, care fuseseră desființați în 1917 ca simbol al armatei țariste, au fost adăugați uniformelor Armatei Roșii. Titlul de mareșal a fost acordat unor comandanți superiori. Introducerea principiului de *edinonacealie*, alături de privilegii, medalii și promovări, avea rolul de a-i responsabiliza pe ofițerii superiori din Armata Roșie. Realitățile războiului l-au obligat pe Stalin să arate mai multă încredere în armata sa.

După prima etapă haotică a războiului, a apărut o schimbare în interacțiunile lui Stalin cu structurile de comandă militară de la vârf, mai ales cu Statul Major General. „Trebuie să recunosc“, a afirmat mai târziu Vasilevski, „că, la începutul războiului, Statul Major General a fost aruncat într-o stare de dezordine și, practic vorbind, nu se putea spune că funcționa normal. […] La începutul războiului, Stalin a dizolvat Statul Major General.“[129] Această dezordine presupunea că foarte multe decizii erau luate numai de Stalin, fără comentarii din partea Statului Major General. Conform descrierii lui Vasilevski, lucrurile au început să se schimbe abia în septembrie 1942.[130] În toamna lui 1943, s-a pus la punct un program regulat de consultări între Stalin și Statul Major General. La începutul zilei lui de lucru, pe la 10 sau 11 dimineața, el asculta la telefon primul raport al Statului Major despre situația de pe fronturi. Pe la patru sau cinci după-amiaza, asculta un raport despre cum merseseră treburile în prima

jumătate a zilei. Aproape de miezul nopții, șefii Statului Major veneau personal la el cu un rezumat al evenimentelor zilei respective. În timpul acestor întâlniri, care se desfășurau fie în cabinetul de la Kremlin al lui Stalin, fie în vila lui, grupul studia situația de pe fronturi cu hărțile în față și se adoptau directive care urmau să fie transmise pe teren. Se luau și alte decizii. Membrii Biroului Politic luau deseori parte la aceste întâlniri, la fel ca și șefii diverselor organisme militare sau civile. În unele cazuri, șefii Statului Major îl vizitau pe Stalin de mai multe ori pe zi.[131] Regularitatea acestor întâlniri a dus la o mai bună dirijare a operațiunilor de război.

Pe lângă acestea, Stalin a avut multe întâlniri cu alți lideri militari și civili. Comandanții fronturilor nu erau obligați, de obicei, să îi dea raportul personal lui Stalin cu privire la estimările și planurile lor, dar erau deseori chemați la Moscova, la scurte întâlniri directe. Cu toate că Stalin avea întotdeauna ultimul cuvânt, multe dintre aceste întâlniri erau caracterizate prin discuții veritabile asupra problemelor și chiar prin dezbateri asupra unor chestiuni de mare sau de mică amploare. Mai multe memorii relatează că, pe măsură ce situația de pe front s-a îmbunătățit, întâlnirile au început să aibă un caracter tot mai practic, iar atmosfera a devenit mai relaxată și neoficială. Stalin măsura camera cu pasul în timp ce asculta rapoartele. Rămânând în picioare, el micșora distanța ierarhică dintre el și subordonații lui militari, care stăteau, de asemenea, în picioare. *Vojd*-ul fuma mult, dar și alții puteau să fumeze fără să ceară permisiunea. Cutii de *papirosas* (țigări rusești fără filtru) stăteau pe masă. Membrii conducerii sovietice de vârf erau așezați în jurul mesei în tăcere până când Stalin le punea o întrebare.[132] Mai puțin înclinat să dicteze proprii termeni sau să se amestece în deciziile operaționale, Stalin a devenit vizibil mai respectuos față de liderii militari pe măsură ce războiul a continuat.

> În cea de a doua fază a războiului, Stalin nu a avut tendința să ia decizii pripite și, de obicei, asculta rapoartele, inclusiv pe cele supărătoare, fără să dea semne de iritare, fără să întrerupă, doar fumând, mergând în lungul și în latul camerei, așezându-se din când în când și ascultând.[133]

> Tot mai rar își impunea soluțiile la chestiuni individuale asupra comandanților frontului – atacați în felul acesta și nu în acela. Mai înainte îșI impusese voința, le spusese în ce direcție și în care sector anume ar fi mai avantajos să atace sau să concentreze forțele. […] La sfârșitul războiului, nu mai exista nici urmă de așa ceva.[134]

Noul comportament al lui Stalin a fost, în mare măsură, rezultatul dezvoltării sale ca lider militar. Pe măsură ce războiul a avansat, el a acumulat un bagaj uriaș de experiență, deopotrivă negativă și pozitivă. Mareșalul Vasilievski a scris: „După Bătălia de la Stalingrad și mai cu seamă după cea de la Kursk, el s-a ridicat la înălțimea conducerii strategice. Acum Stalin gândea în termenii războiului modern și înțelegea toate chestiunile pe care le presupuneau pregătirea și dirijarea operațiunilor.“ Această viziune asupra rafinamentului proaspăt dobândit de Stalin a fost împărtășită de mulți dintre liderii militari care au lucrat cu el în timpul războiului.[135]

Concentrându-se asupra detaliilor cotidiene ale operațiunilor de pe fronturi, Stalin nu a mai avut mult timp la dispoziție pentru alte probleme, în special pentru economie. Multe sfere ale vieții socio-economice au fost retrase de sub controlul aspru al dictatorului, pe măsură ce granițele dintre instituțiile guvernamentale au fost supuse unei revizuiri spontane în timpul războiului. În vârful piramidei dictaturii militare se afla, ca de obicei, Stalin, care lua deciziile fie de unul singur, fie în timpul întâlnirilor desfășurate în cabinetul lui de la Kremlin sau la *dacea* lui. Printre participanții la aceste întâlniri se numărau lideri militari și tovarășii cei mai apropiați ai *vojd*-ului. Întâlnirile nu intrau în vreuna dintre categoriile obișnuite ale guvernării. În funcție de conținutul lor, deciziile luate la aceste întâlniri, sau luate numai de Stalin, erau elaborate și diseminate celor însărcinați cu îndeplinirea lor în numele unuia dintre principalele organisme guvernamentale – Biroul Politic, Consiliul Comisarilor Poporului, Comitetul de Stat pentru Apărare sau Comandamentul Suprem. Între timp, numeroase chestiuni legate de conducerea cotidiană a țării, inclusiv a economiei de război, erau hotărâte fără implicarea directă a lui Stalin. Molotov, de exemplu, era responsabil cu SNK (Consiliul Comisarilor Poporului) și prezida în mod regulat

organismele decizionale care supravegheau în esență toate aspectele guvernamentale care nu aveau legătură directă cu operațiunile militare.[136] În decembrie 1942, a fost înființat un nou organism care să supravegheze activitatea sectorului industrial și al transporturilor, astfel încât aceasta să răspundă necesităților de pe front: Biroul Operațional al Comitetului de Stat pentru Apărare.[137] Inițial condus de Molotov, biroul a fost preluat de Beria atunci când războiul a intrat în faza de uzură.[138] Membrii Biroului Politic și ai Comitetului de Stat pentru Apărare dețineau și ei funcții în aceste importante organisme de conducere, unde aveau autoritatea de a rezolva rapid probleme importante. Nu toate rezoluțiile adoptate de aceste organisme ajungeau la Stalin spre aprobare.

În afară de îndatoririle lor de a-și îndeplini funcțiile în aceste organisme guvernamentale de vârf, fiecare dintre colegii lui Stalin avea propriul „portofoliu“. Cât timp a continuat războiul, acest sistem de însărcinare a membrilor conducerii cu rezolvarea problemelor din anumite domenii specifice s-a osificat. De exemplu, în februarie 1942, următoarele domenii au fost atribuite unor membri ai Comitetului de Stat pentru Apărare: Molotov a fost pus responsabil cu producția de tancuri, Malenkov cu aviația, Beria cu armamentul, Voznesenski cu muniția, iar Mikoian cu aprovizionarea armatei cu hrană și cu uniforme.[139] Aceste portofolii se puteau schimba în timp. Orice sarcini le erau atribuite acestor lideri de la vârf, ei acționau cu o libertate administrativă semnificativă sub presiunea războiului și prin forța pură a necesității. Ceea ce conta erau rezultatele. Dacă își îndeplineau obiectivele de producție, erau încununați de succes. Acest sistem a dat roade, iar Stalin nu a avut nici vremea, nici dorința să-l schimbe.

Autonomia crescută de care se bucurau colegii lui Stalin a ajuns în mod inevitabil și în sfera politică și le-a afectat interacțiunile cu *vojd*-ul. Așa cum confirmă Mikoian: „În timpul războiului a existat o oarecare solidaritate în rândul conducerii noastre. […] Stalin, care a înțeles că era necesar un efort total în aceste vremuri grele, a încurajat o atmosferă de încredere și fiecare membru al Biroului Politic purta o povară colosală.“[140] Desigur, această înțelegere nu însemna că dominația dictaturii lui Stalin asupra Biroului Politic a fost înlocuită de

conducerea oligarhică. Stalin stabilea regulile conducerii colective. Pe măsură ce situația de pe front s-a stabilizat și se întrevedea deja victoria asupra inamicului, au apărut semne că el intenționa să termine cu micile liberalizări care îi fuseseră impuse de circumstanțe. Pentru Mikoian, primul asemenea semn a fost o dojană ușoară din partea *vojd*-ului. Pe 17 septembrie 1944, el i-a trimis lui Stalin un proiect de rezoluție privitoare la trimiterea de cereale mai multor regiuni.[141] Cu toate că propunerea era mai degrabă moderată și nu dădea regiunilor tot ceea ce cereau acestea, Stalin și-a manifestat furia, scriind pe rezoluția lui Mikoian: „Votez împotrivă. Mikoian are un comportament antietatist și este condus de comitetele regionale și le corupe. L-a corupt complet pe Andreev.[142] Mikoian ar trebui să fie înlăturat din fruntea comisariatul pentru aprovizionare și în locul lui să fie numit Malenkov, de exemplu.“[143] Biroul Politic a executat ordinele lui Stalin în ziua următoare.[144]

Un alt semn prevestitor al schimbărilor de la vârf a fost faptul că Stalin a zguduit conducerea militară la sfârșitul lui 1944. În noiembrie, Biroul Politic l-a numit pe Nikolai Bulganin în funcția de adjunct al lui Stalin la comisariatul apărării și i-a acordat calitatea de membru al Comitetului de Stat pentru Apărare.[145] Bulganin a primit, de asemenea, puteri importante în interacțiunile lui cu armata.[146] El era expert pe probleme civile, dar, în timpul războiului, a fost membru în consiliile mai multor fronturi, dobândind, astfel, o oarecare experiență militară și chiar gradul de general. Numirea lui în comisariatul apărării și vastele puteri ce i-au fost acordate nu puteau însemna decât că Stalin crea o nouă forță care să contrabalanseze puterea armatei, în special pe cea a mareșalului Jukov, comisar adjunct al apărării și comandant suprem adjunct. Mustruluiala demonstrativă pe care i-a tras-o lui Jukov la numai două săptămâni după numirea lui Bulganin dovedește acest lucru. În decembrie 1944, Stalin l-a acuzat pe Jukov că și-a depășit limitele autorității când a aprobat manualele pentru luptă ale artileriei și l-a mustrat. Ordinul prin care Jukov a fost criticat a fost trimis către toate eșaloanele de conducere ale armatei.[147]

Oricât de dureroasă trebuie să fi fost această critică pentru subordonații lui Stalin, atacurile lui nu au prea tulburat eșaloanele superioare ale puterii, nici nu au schimbat modul relativ moderat în care îi trata pe membrii Biroului Politic sau conducerea militară. În josul ierarhiei însă, liberalizarea nu se simțea deloc. Războiul a conferit o anumită legitimitate brutalității lui Stalin, mai ales dată fiind cruzimea extremă a dușmanului. Intensitatea violenței statului în timpul anilor de război a fost comparabilă cu cea din timpul Terorii. Pe lângă greutățile generale ale războiului, cei de pe front au avut de suferit (așa cum am observat) de pe urma execuțiilor, a unităților antiretragere și a batalioanelor disciplinare, în vreme ce populația civilă a suferit arestări, execuții, deportări în masă, mobilizare și înfometare în masă, rezultatul rechiziției de cereale de către stat și al colapsului agricol în unele dintre cele mai productive zone ale Uniunii Sovietice. Deși contextul acestor greutăți era diferit de circumstanțele celor experimentate la sfârșitul anilor 1930, pentru cei care le-au îndurat probabil că au părut cam la fel. Pe măsură ce dificultățile au crescut, Stalin a acordat populației anumite concesii care nu l-au costat nimic, dar care au adus anumite avantaje tactice, exact așa cum făcuse către finalul Terorii.

Cea mai cunoscută concesie a fost reconcilierea cu instituțiile religioase și cu credincioșii, majoritatea ortodoxă a țării fiind cea mai importantă. Abandonarea campaniilor antireligioase din anii 1920 și 1930, a distrugerii bisericilor și a execuțiilor în masă ale membrilor clerului și ale credincioșilor, în favoarea deschiderii catedralelor și a unei relative libertăți religioase, a făcut parte dintr-o ajustare generală a ideologiei oficiale. Patriotismul rus era încurajat și înainte de război, iar renașterea imaginilor din trecutul eroic, multe puse pe picior de egalitate cu moștenirea bolșevică și cu revoluția, a devenit mai pronunțată în anii războiului.[148] La ordinele lui Stalin, alături de fotografia lui Lenin care atârna în cabinetul lui, au fost puse portretele marilor generali ai secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, Aleksandr Suvorov și Mihail Kutuzov. La medaliile care aveau la bază simbolismul revoluționar s-au adăugat cele care îi comemorau pe Suvorov, Kutuzov, prințul Aleksandr Nevski și amiralul Pavel Nahimov.

Pe front, celor care luptaseră în Primul Război Mondial li s-a permis să-și poarte medaliile țariste, alături de cele sovietice.

Noua atitudine față de religie a primit uluitoarea pecete a binecuvântării în septembrie 1943, când a fost anunțată public o întâlnire, de neimaginat înainte, între Stalin și conducătorii Bisericii Ortodoxe Ruse. Trei mitropoliți au fost aduși în cabinetul de la Kremlin al lui Stalin în noaptea de 4 spre 5 septembrie. Au discutat cu *vojd*-ul neobișnuit de prietenos timp de o oră și 20 de minute.[149] După o interdicție de 18 ani, cei trei mitropoliți au primit permisiunea de a numi un patriarh al Bisericii Ortodoxe Ruse și chiar li s-a oferit opțiunea de a aduce cu avioanele episcopi la Moscova, ca să grăbească procesul de selecție. Stalin a consimțit să se organizeze cursuri de teologie pentru pregătirea preoților și chiar a propus deschiderea unor seminarii și academii teologice. A sprijinit, de asemenea, solicitările de deschidere a unor noi biserici și de eliberare a preoților arestați și a propus ca liderii Bisericii să îmbunătățească starea materială a preoților înființând magazine alimentare speciale și dându-le mașini. Viitorului patriarh i-a dăruit o casă cu trei etaje și cu o grădină în centrul Moscovei, care fusese casa ambasadorului german, cu tot cu mobilierul din ea. După ce au mai discutat câteva puncte, Stalin i-a condus pe mitropoliți până la ușa cabinetului său.[150] În ziua următoare, ziarele au relatat despre întâlnirea cu cei mai importanți capi ai Bisericii și apropiata alegere a noului patriarh.

Istoricii au făcut un studiu destul de complet al cauzelor schimbării radicale a atitudinii lui Stalin față de religie. Bineînțeles că fostul absolvent de seminar, care nu și-a încheiat studiile teologice, nu avea nici un gând să se întoarcă în sânul Bisericii sau să se căiască de păcatele lui. Având nevoie să-și consolideze relațiile cu Aliații, el trebuia să răspundă îngrijorării opiniei publice occidentale și a cercurilor bisericești influente cu privire la starea proastă a credincioșilor din URSS. În plus, eliberarea teritoriilor sovietice ocupate a ridicat problema practică privitoare la ce era de făcut cu numeroasele biserici construite acolo de nemți. Abordarea bolșevică obișnuită de a le închide era exclusă. El avea nevoie de o reconciliere cu Biserica. Religia trebuia să fie adusă sub un control strâns, dar nu

distrusă. Printre principalele cauze ale acestei schimbări era și faptul că Stalin devenise conștient de rolul pe care îl juca religia în unitatea țării, în câștigarea sprijinului emoțional al maselor, care trecuseră prin crize teribile. Valorile sovietice, vârâte cu forța în mințile a milioane de oameni, nu erau în stare să satisfacă nevoile spirituale ale unui popor imens și străvechi. Scopul dobândirii unei perspective universale asupra căii ce ar fi trebuit urmată s-a dovedit a fi de neatins. Faptul că Stalin a înțeles această realitate l-a adus cu un pas mai aproape de victorie.

Etapele victoriei: Crimeea, Berlin, Potsdam, Manciuria

Intrarea uriașei Armate Roșii în Germania a reprezentat o ocazie mult așteptată și fericită pentru poporul sovietic și pentru *vojd*. Dușmanul avea să fie nimicit chiar în bârlogul lui. Sosise ora răzbunării. Astfel de sentimente firești și inevitabile au inspirat eroismul și sacrificiul de sine din timpul ultimelor bătălii ale războiului, când fiecare soldat sovietic putea să simtă gustul victoriei și aștepta cu nerăbdare asaltul final. Stalin avea toate motivele să fie mândru de armata lui.

Una dintre operațiunile cele mai încununate de succes ale Armatei Roșii s-a petrecut în ianuarie și februarie 1945. Înaintând cinci sute de kilometri de la Vistula până la Oder în numai trei săptămâni, forțele sovietice au spulberat liniile de apărare naziste importante. S-au creat capete de pod pentru lansarea unei ofensive chiar asupra Berlinului, dar mai erau încă luni bune de lupte sângeroase. Forțele germane care își apărau țara au opus o rezistență îndârjită și chiar au lansat contraofensive, provocând pierderi masive Armatei Roșii. Știind acest lucru, Stalin nu s-a grăbit să intre în Berlin în februarie. Era nevoie de câteva săptămâni pentru a anihila amenințarea contraatacurilor germane împotriva flancurilor descoperite ale trupelor sovietice care înaintau și pentru a aduce întăriri. Experiența greu câștigată îl învățase să fie prudent.

Victoriile de la începutul anului 1945 puseseră tabăra sovietică într-o poziție favorabilă în negocierile cu Aliații pe tema viitorului postbelic. Negocierile au devenit pentru prima dată o necesitate practică la sfârșitul lui 1944, când Armata Roșie înainta prin Balcani și Aliații occidentali au intrat în Franța și în Italia. În octombrie 1944, Churchill

a zburat din nou până la Moscova ca să se întâlnească cu Stalin. Prim-ministrul britanic a ridicat chestiunea sferelor de influență în Europa, mai ales în Balcani. E puțin probabil ca Stalin să fi fost dezgustat de acest cinism politic. El a fost de acord că „Anglia trebuie să aibă dreptul la o voce fermă în Grecia“[151] și era dispus să-i acorde Occidentului o „parte“ din sfera sa de influență în România, Ungaria, Bulgaria și Iugoslavia. Prezența Armatei Roșii în aceste țări (așa cum nu a fost cazul în Grecia) le adusese sub control sovietic. Pentru Stalin, acest control a fost hotărâtor. Problema Poloniei, care era prioritară pe lista chestiunilor diplomatice cu care Churchill a venit la Moscova, a fost mult mai litigioasă. În momentul vizitei lui Churchill, la sfârșitul lui 1944, URSS rupsese relațiile cu guvernul polonez oficial, care se aflase pe durata războiului în exil în Marea Britanie, și susținea o alternativă comunistă. Marea Britanie și Statele Unite au făcut tot posibilul ca să împiedice acest rezultat. Pe 1 august 1944, în timp ce Armata Roșie se apropia, guvernul polonez din exil a organizat o revoltă în Varșovia, cu scopul de a prelua puterea în capitală înainte de sosirea forțelor sovietice și a guvernului prosovietic pe care îl aduceau cu ele. Dintr-o varietate de motive, Armata Roșie și-a oprit înaintarea, iar naziștii au înecat în sânge revolta. Acest episod tragic a stat la originea unei diviziuni crâncene între Stalin și aliații lui, care l-au acuzat că a ținut intenționat pe loc sprijinul ce ar fi putut fi acordat revoltei. Această acuzație era fondată în mare măsură, dar Stalin, ghidându-se după propria realitate, nu avea de gând să se dea bătut. Polonezii de la Londra nu intenționaseră să organizeze revolta ca să-l ajute pe el, așa că de ce să-i ajute el pe ei?

Împovărați de diferite probleme, dar tot uniți împotriva dușmanului lor comun, Cei Trei Mari s-au întâlnit lângă stațiunea Ialta, din Crimeea, în februarie 1945. Acest colț uluitor de frumos al Uniunii Sovietice abia fusese eliberat de sub ocupația nazistă și era în ruină. Fără să facă economie de eforturi și de cheltuieli, autoritățile sovietice au creat într-un timp-record o oază în mijlocul ruinelor, inclusiv reședințe pentru cei trei lideri și suitele lor numeroase. O atenție deosebită s-a acordat securității. S-a folosit camuflajul pentru protecția împotriva raidurilor aeriene inamice și s-au construit adăposturi solide. Crimeea, adusă de curând în pragul haosului de arestările și de

deportările în masă, fusese supusă unei alte runde de epurări. „Elementele suspecte“ au fost ridicate și arestate. O întreagă armată de personal de securitate a fost adusă în această zonă. Numai Stalin era protejat de o forță de 100 de agenți și 500 de NKVD-iști, în afară de bodyguarzii lui obișnuiți.[152]

Victoria fiind iminentă, Conferința de la Ialta trebuia să abordeze o gamă largă de chestiuni urgente de care depindea soarta lumii. În joc erau viitorul Germaniei, redesenarea hărții Europei și echilibrul mondial de putere. În general, obiectivele participanților erau simple. Cu toate că motivele și prioritățile lor erau diferite, fiecare parte voia să plece de la Ialta cu cât mai multe dorințe de pe lista sa diplomatică îndeplinite. Dar atât timp cât războiul continua, Aliații erau nevoiți să depindă unii de alții și să-și adapteze aspirațiile la realitățile militare și politice. Au făcut compromisuri asupra multor chestiuni. S-au stabilit zonele de ocupație din Germania. S-au schițat principiile călăuzitoare pe baza cărora urma să se înființeze o organizație a națiunilor unite. S-a discutat ideea anexării de către Uniunea Sovietică a unor noi teritorii pe seama Poloniei (teritoriile vestice ale Ucrainei și Belarusului), pentru care Polonia urma să primească drept despăgubire teritorii germane în vest. În schimbul promisiunii intrării în război cu Japonia, Stalin a smuls de la Aliați o înțelegere conform căreia granițele sovietice se extindeau astfel încât să cuprindă noi teritorii în Extremul Orient și îi erau recunoscute interesele în nordul Chinei.

Dar, pe măsură ce se redesena o nouă lume, se contura și începutul Războiului Rece. Nu era posibil să se ajungă la un compromis real în privința Poloniei. Stalin era hotărât să aducă această țară sub controlul guvernului ales de el, chiar dacă acest lucru presupunea să facă niște concesii pe hârtie. O altă chestiune controversată a fost aceea a despăgubirilor de război pe care urma să le plătească Germania, un punct care prezenta un interes deosebit pentru Stalin.

Poate chiar mai sugestivă pentru prăpastia ce îi despărțea pe Aliați era atitudinea personalului sovietic din domeniul securității statului în Crimeea. Grupurile de occidentali care ajunseseră pe teritoriu sovietic erau tratate drept infiltrare inamică. Navele utilizate pentru a aduce proviziile Aliaților pentru conferință au fost încercuite de patrule active 24 din 24 de ore. Când echipajelor li s-a permis să coboare pe

uscat, acestea au fost atent supravegheate de NKVD. „Întregul aparat de securitate a fost instruit și a primit ordine să descopere natura legăturilor dintre străini și personalul militar și civilii din port. Femeile care sunt agenți de securitate și care vor intra în contact cu străinii au primit instrucțiuni deosebit de detaliate“, spunea un raport către conducerea NKVD.[153] Putem să ne imaginăm ce fel de instrucțiuni erau acestea.

Neîncrederea lui Stalin față de Aliații occidentali creștea cu fiecare săptămână, influențând puternic planurile militare sovietice. Unitățile Wehrmachtului preferau evident să se predea în Vest, pe când în Est luptau până la ultima suflare. Stalin avea toate motivele să se teamă de posibilitatea, dacă nu a unei păci separate, cel puțin a unor acorduri separate pe care Aliații le-ar fi putut încheia cu nemții. În ultimele luni de război, toată lumea a înțeles ce însemna înaintarea forțelor aliate pentru peisajul politic european postbelic. Negocierile din martie 1945, de la Berna, dintre agenții secreți americani și reprezentanții naziștilor, în vederea discutării condițiilor capitulării Germaniei în Italia, nu au făcut decât să-i sporească suspiciunea lui Stalin.

Dacă pe lângă evenimentul de la Berna nu ar fi avut loc și alte conflicte între conducerea sovietică și Aliații occidentali, mai ales cu privire la Polonia, incidentul de la Berna poate că nu ar fi provocat o confruntare deschisă. După altercații îndelungate, pe 3 aprilie 1945, Stalin i-a trimis lui Roosevelt o scrisoare acidă în care se întreba dacă era posibil să „se mențină și să se consolideze încrederea între țările noastre“. Acum, că arhivele s-au deschis, putem vedea că această scrisoare, spre deosebire de multe altele care au fost trimise cu semnătura lui, a fost scrisă în totalitate de Stalin însuși și că a revizuit-o ca să-i dea un ton chiar mai aspru.[154] În ciuda fricțiunilor tot mai mari, Roosevelt, care se angajase să coopereze cu Stalin, a trimis un răspuns moderat. O scrisoare primită de Stalin, pe 13 aprilie 1945, încerca să-l asigure că „nu ar trebui să mai apară în viitor neînțelegeri minore de acest tip“.[155] Această scrisoare s-a numărat printre ultimele documente politice ale lui Roosevelt și face parte din testamentul lui referitor la relațiile cu Uniunea Sovietică. Atunci când Stalin a primit scrisoarea, Roosevelt murise deja. Stalin pare să fi fost sincer întristat

de această pierdere. Cu toate acestea, atenția i-a fost distrasă în curând de probleme noi și urgente.

Îngrijorat de înaintarea rapidă a aliaților săi, Stalin a hotărât să accelereze cât de mult posibil ocuparea capitalei germane. Asaltul asupra Berlinului a început pe 16 aprilie 1945, cu o lună mai devreme decât data pe care Stalin le-o dăduse aliaților lui.[156] În ciuda avantajului copleșitor al forțelor sovietice în termeni de efective și echipament militar, această bătălie importantă nu a fost ușoară. Din cei peste două milioane de soldați ai Armatei Roșii și ai Corpului 2 Polonez, care au participat la asaltul asupra Berlinului, mai mult de 360 000 au fost uciși, răniți sau au dispărut în misiune.[157] Unitățile germane au dus o luptă aprigă pentru apărarea capitalei lor.

Decizia motivată politic de a grăbi operațiunea a creat mari piedici pentru Armata Roșie. Deși o mică amânare a ofensivei nu ar fi schimbat rezultatul, Stalin le-a cerut comandanților frontului să accelereze înaintarea forțelor lor cu orice preț. Dată fiind necesitatea de a străpunge pozițiile inamice bine apărate, acest ritm accelerat a provocat pierderi mai mari. Viteza-record a operațiunii și concentrarea unei forțe uriașe împotriva Berlinului impuneau ajustări constante ale planului general și ale instrucțiunilor de luptă. Conform șefului Direcției de Operațiuni a Statului Major, generalul Serghei Ștemenko, Comandamentul Suprem a fost într-o stare de confuzie totală pe parcursul asaltului asupra Berlinului. Cei de la conducerea Statului Major erau chemați la Comandamentul Superior de câteva ori pe zi, uneori la ore ciudate; multe instrucțiuni erau elaborate sub presiunea extremă a timpului; iar viteza fulgerătoare a evenimentelor făcea dificile operațiunile organizate.[158] Dar, indiferent de graba cu care se făceau lucrurile la Comandament, unii istorici cred că, pur și simplu, nu era posibil ca Stalin să „reacționeze la timp la situația în schimbare“.[159] Nu este clar dacă această defazare a fluxului de informații către și de la Comandament a avut consecințe reale. Puține studii academice s-au aplecat asupra acțiunilor Comandamentului Suprem sovietic și ale lui Stalin, din cadrul asaltului asupra Berlinului.

Dar oricât de multe obstacole au fost aruncate în calea Armatei Roșii, acestea nu au fost suficiente pentru a-i salva pe naziști. Pe 25 aprilie, unitățile sovietice care veneau dintr-o direcție s-au întâlnit cu forțele

americane care veneau din direcția opusă, pe malul fluviului Elba. Superioritatea numerică absolută a învingătorilor și moralul lor ridicat au pecetluit soarta celui de-al Treilea Reich. În dimineața de 1 mai, devreme, Stalin a aflat printr-un mesaj telefonic urgent de la mareșalul Jukov că Hitler se sinucisese în buncărul său din Berlin cu o zi înainte.[160] Pe 2 mai, garnizoana de la Berlin a capitulat. În noaptea dinspre 8 spre 9 mai, Germania a formulat și a semnat capitularea finală. Pe 24 iunie, Moscova a organizat mult așteptata și impresionanta paradă a victoriei. Apoi, pe 27 iunie, Stalin a primit titlul de generalissim.

Fiind acum conducătorul unei mari puteri mondiale, în iulie 1945, Stalin a pornit către Berlinul învins, ca să participe la o altă conferință a Celor Trei Mari. Nu s-a păstrat nici o relatare directă a ultimei călătorii a lui Stalin în afara granițelor Uniunii Sovietice. Ce a văzut el pe ferestrele trenului? Cu cine s-a întâlnit sau cu cine și-a petrecut timpul în această călătorie? Fără îndoială, știa că întâlnirea cu omologii săi, care se apropia, nu avea să fie ușoară. După victorie, dezacordurile dintre Aliați deveniseră și mai mari. Dictatorul sovietic urma să aibă prima lui întâlnire cu noul președinte american, Harry Truman, ai cărui consilieri care susțineau o linie dură în raport cu URSS câștigau teren. Aliații occidentali erau nemulțumiți de sovietizarea României și a Bulgariei, ca să nu mai vorbim despre disputele nerezolvate cu privire la guvernul polonez. Stalin nu avea încredere în americani și în britanici. Această neîncredere a crescut atunci când Truman l-a informat în privat pe Stalin cu privire la testele nucleare americane. Principiile de demilitarizare a Germaniei, de denazificare și de democratizare au fost aprobate în unanimitate, dar Aliații s-au certat amarnic cu privire la toate celelalte lucruri. Încercarea de a face compromisuri și concesii reciproce a fost încurajată de temerile că lumea obosită de război putea fi aruncată într-o nouă confruntare, de speranțele sovietice de cooperare economică cu Vestul și de speranțele Vestului că URSS avea să intre în război împotriva Japoniei. În cele din urmă, Stalin a reușit să ajungă la un acord prin care Poloniei îi era permis să-și extindă granițele pe teritoriul Germaniei, iar Uniunea Sovietică încorpora zona Konigsberg. Nu a reușit însă să facă așa cum voia el în privința despăgubirilor de

război sau a creării unor baze sovietice în strâmtorile Turciei și în Mediterana.

După ce a obținut ce a putut în Europa, Stalin și-a îndreptat atenția către dobândirea de teritorii japoneze și cucerirea de capete de pod în nordul Chinei. La Ialta, fusese de acord să intre în război împotriva Japoniei la două sau trei luni după capitularea Germaniei. Știind cât de mult doreau Statele Unite ajutorul sovietic, el reușise să obțină condiții foarte avantajoase. S-a păstrat „statu-quo"-ul în Republica Populară Mongolă, aceasta rămânând de facto sub control sovietic. URSS a recâștigat partea sudică a Sahalinului, pe care Rusia o pierduse în Războiul ruso-japonez din 1905, dar și un port comercial și o bază militară în nordul Chinei, alături de linia de cale ferată care ducea către aceasta. De o importanță fundamentală pentru URSS a fost acordul Aliaților de a recunoaște suveranitatea sovietică asupra Insulelor Kurile, care aveau importanță strategică.

Toate aceste acorduri au rămas în vigoare până la Conferința de la Berlin, dar acum, pentru prima dată în istorie, a intrat în joc factorul nuclear. Faptul că americanii aveau o bombă atomică le-a dat un avantaj mult mai mare. În primul rând, teama de această nouă tehnologie puternică putea determina Japonia să capituleze chiar înainte ca Uniunea Sovietică să intre în război. Stalin a preferat să nu rișteze. A aplicat în Extremul Orient aceeași strategie pe care o folosise în Europa, unde posesia militară reală de teritorii avea mai multă însemnătate decât acordurile obținute la masa negocierilor. După ce Statele Unite și-au folosit bombele atomice împotriva Japoniei, Stalin a ordonat Armatei Roșii să lanseze imediat o ofensivă, dându-le trupelor sale termen până pe 9 august 1945 pentru a transforma concesiile de la Ialta într-o realitate pe teren. Avantajul numeric sovietic, însoțit de un moral ridicat și de o forță de luptă experimentată, a adus o victorie rapidă. Chiar și după capitularea Japoniei, forțele sovietice au continuat să înainteze până ce toate teritoriile acordate URSS la Ialta au fost ocupate. Apoi, Stalin a încercat să mai ia puțin. În Extremul Orient, acest lucru a însemnat că URSS a formulat pretenții de participare la ocuparea propriu-zisă a Japoniei și la guvernarea țării după un model similar celui care era aplicat în Germania. Acest efort era probabil mai mult o testare a voinței noului președinte american

decât o solicitare reală, dar a fost însoțit de pregătiri militare. După ce a fost refuzat categoric de americani, Stalin a dat imediat înapoi, dar nu fără ceva resentimente. Disputele asupra Japoniei au rămas o chestiune iritantă în relațiile sovieto-americane timp de luni de zile. Japonia însăși nu a recunoscut ocuparea Insulelor Kurile de către sovietici drept legitimă.

Pentru milioanele de cetățeni sovietici care au supraviețuit ororilor războiului, disputele și ambițiile politicienilor erau periferice. Țara, care, în sfârșit, trăia în pace, putea să privească spre viitor cu speranță.

FAMILIA

2 martie 1953, la *dacea* din afara Moscovei. Sosirea fiicei

Odată ce a devenit clară gravitatea stării lui Stalin, au fost chemați la vilă copiii lui, Svetlana și Vasili. Acesta a fost, în mare măsură, un gest simbolic. de a lungul timpului, familia lui Stalin ajunsese să joace un rol tot mai mic în viața lui.

Stalin a întâlnit-o pe prima lui soție când încă era un tânăr aventurier revoluționar. Întorcându-se în Tbilisi, în 1905, după ce scăpase din primul său exil și călătorise prin Transcaucazia, el s-a mutat în casa familiei Svanidze. Această familie era formată din cinci membri: Aleksandr Svanidze, care era implicat în mișcarea revoluționară, și surorile lui – Sașiko, Kato (Ekaterina) și Mașo –, precum și soțul lui Sașiko, pe care Stalin îl cunoscuse la seminar. Sașiko și Kato erau croitorese renumite în oraș și nu aveau nimic de a face cu mișcarea revoluționară. Așa că, atunci când l-a adus pe Iosif Djugașvili în casa lor, Aleksandr a încercat să-l țină pe acest străin cât mai departe posibil de surorile lui.[1] Cu toate acestea, între Iosif și Ekaterina, care erau amândoi tineri și atrăgători, s-a înfiripat o dragoste nebună. Probabil că surorile lui Kato nu au fost încântate când au auzit de legătura ei cu un seminarist sărac, care abandonase școala. Asupra acestei perioade aruncă puțină lumină o scrisoare trimisă lui Stalin 40 de ani mai târziu, în 1946. O cunoștință a lui Stalin și a familiei Svanidze, din vremea când el locuia în Tbilisi, a cerut ajutor și a

sugerat fără prea mult tact că Stalin îi era dator să-i returneze o favoare. În primul rând, Stalin folosise camera celui care scrisese scrisoarea ca să se întâlnească în secret cu Ekaterina. În al doilea rând, atunci când Stalin o ceruse de soție pe Kato și „rudele s-au opus“, „eu i-am zis, dacă-ți place, nu asculta pe nimeni, și ea a ținut seama de sfatul meu“.[2]

Familia Svanidze a fost pusă practic în fața unui fapt împlinit, iar, în iulie 1906, cuplul s-a căsătorit.[3] Inevitabil, familia Svanidze a fost prinsă în țesele lumii noului său membru. La scurt timp după nuntă, Ekaterina a fost arestată pentru complicitate cu revoluționarii. Chestiunea a fost rezolvată grație surorii ei, Sașiko, care s-a folosit de legăturile ei cu soțiile ofițerilor de poliție. Ekaterina a petrecut aproximativ două luni în arest, dar în loc să fie închisă într-o celulă de închisoare, ea a fost ținută în apartamentul unui șef al poliției locale – din câte se pare, la cererea soției șefului, care era clienta croitoreselor.[4] Un argument important în favoarea închiderii dosarului Ekaterinei a fost acela că era însărcinată. În martie 1907, s-a născut primul copil al viitorului dictator, Iakov. Viața de familie și revoluția nu mergeau împreună. Iosif și-a luat soția și fiul cu el în Baku, unde Ekaterina s-a îmbolnăvit grav. În noiembrie 1907, a murit. Aceasta a fost o lovitură puternică pentru Iosif. Neputând să aibă grijă așa cum se cuvenea de fiul său, l-a lăsat pe Iakov în grija familiei soției sale.

Au fost și alte femei în viața lui Stalin. Ne-au rămas dovezi referitoare la o relație cu Stefaniia Petrovskaia, o tânără revoluționară din clasa proprietarilor de pământ, relație care a început în 1909, când amândoi se aflau în exil în Solvîcegodsk, în provincia Vologda. După ce și-a ispășit sentința, Petrovskaia l-a urmat pe Iosif în Baku. Când el a fost arestat, în iunie 1910, viitorul dictator chiar a cerut poliției permisiunea de a se „căsători legitim“ cu ea. Permisiunea i-a fost acordată, dar căsătoria nu a avut loc niciodată. În septembrie 1910, Djugașvili, care încă era burlac, a fost trimis din nou în exil.[5] Pe durata acestui al doilea exil în Solvîcegodsk, el și-a înregistrat domiciliul (în casa lui M.P. Kuzakova) împreună cu o tovarășă de exil, Serafima Horoșenina, ceea ce ar sugera că cei doi aveau relații apropiate. În scurt timp însă, Horoșenina a fost transferată în afara orașului Solvîcegodsk.[6] Potrivit unor zvonuri, răspândite acum de unii

jurnaliști, Stalin a început apoi o relație cu gazda lui, Kuzakova, relație din care s-a născut un fiu. Nu există nici o dovadă clară a acestei relații. După ce i s-a încheiat perioada de exil, la câteva luni de la presupusa legătură amoroasă cu Kuzakova, Djugașvili a petrecut un timp în Vologda. Aici a cunoscut o liceană de 18 ani, pe nume Pelaghia Onufrieva, logodnica unuia dintre tovarășii lui de exil, Piotr Cijikov. Viitorul dictator a flirtat deschis cu fata și i-a dat o carte cu dedicația: „Isteței, obraznicei Polia, de la trăsnitul Iosif“. Când Pelaghia a plecat din Vologda, Djugașvili i-a trimis scrisori hazlii, ca, de exemplu: „Îți cer un sărut trimis prin Petka [Cijikov]. Te sărut și eu, și nu doar așa, ci pasional (nu merită o simplă sărutare). Iosif.“[7] În dosarele lui personale, Stalin păstra o fotografie cu Cijikov și Onufrieva, pe care o avea de pe vremea când se afla în Vologda: o fată cu o față serioasă, drăguță și rotundă, cu ochelari, și un tânăr cu o expresie la fel de serioasă, cu trăsături regulate, cu mustață și barbă.

Scrisorile jucăușe, cadourile și fotografia demonstrează interesul lui Djugașvili, în vârstă de 33 de ani, față de această tânără, dar nu dovedesc că a avut o legătură romantică cu ea. Avem doar câteva indicii vagi. Cam în același timp în care Stalin a plecat din Vologda, în 1912, Cijikov s-a dus în vizită la părinții lui în Ucraina, unde s-a îmbolnăvit și a murit subit, fără să se fi căsătorit cu Pelaghia, așa cum poate intenționase sau nu. Onufrieva a suferit aceeași nenorocire care s-a abătut asupra multora dintre compatrioții ei. După moartea lui Cijikov, ea s-a căsătorit și, în timp ce galantul ei admirator de altădată se afla la conducerea țării, soțul ei a fost arestat. Nu se știe dacă ea a încercat vreodată să apeleze la Stalin să o ajute. A murit în 1955, după ce a trăit toată viața în Vologda.[8]

Dovezile că Iosif Djugașvili a avut o legătură amoroasă cu Lidia Pereprîghina, care era și mai tânără, în timpul ultimului său exil în Turuhansk, sunt mai solide, deși zvonurile că ei ar fi avut un fiu nu au fost dovedite. În orice caz, Stalin nu l-a recunoscut niciodată pe fiul Pereprîghinei și nici un alt copil ilegitim despre care s-a spus că-i aparținea.

Întorcându-se la Sankt-Petersburg, după Revoluția din februarie 1917, Stalin era pregătit să întoarcă o nouă pagină. Gospodăria familiei Alliluev i-a oferit un loc cald după tulburările vieții în

ilegalitate. Atracția pe care a avut-o asupra lui această familie este de înțeles. Stalin îi știa pe membrii familiei încă din vremea când se afla în Tbilisi și corespondase cu ei în timpul ultimului său exil în Kureika. Capul familiei, Serghei Alliluev, era un vechi membru de partid, care fusese arestat de multe ori. Cei doi fii și cele două fiice ale familiei rămâneau deseori fără supravegherea unui adult și duceau niște vieți mai degrabă libere de constrângeri. Lui Stalin îi plăcea în mod deosebit mezina, în vârstă de 16 ani, Nadejda, care-i împărtășea sentimentele în ciuda diferenței de vârstă de 23 de ani. Unei tinere dintr-o familie de revoluționari, el trebuie să-i fi părut bărbatul ideal: un revoluționar încercat, curajos și misterios, dar și chipeș. În 1919, Stalin și Nadejda și-au pus pirostriile. În ceea ce privește natura relației lor înainte de căsătorie, nu putem decât să ghicim.

Nadejda, care a fost membră de partid începând cu 1918, era o soție bolșevică model. Lucra în secretariatul lui Lenin (Lenin cunoștea familia Alliluev și chiar a locuit în apartamentul lor în 1917). În 1921, familiei Stalin i s-a născut primul copil, Vasili. Nadejdei îi era greu să facă față tuturor activităților, creșterea copilului, munca și activismul de partid, și se pare că a neglijat ultima activitate. La sfârșitul lui 1921 a fost exclusă din partid pentru că era o „povară total lipsită de interes față de viața partidului“. Numai intervențiile unor înalți oficiali ai partidului, printre care și Lenin, i-au adus înapoi calitatea de membru, cu toate că a fost nevoită ca, timp de un an, să-și croiască drum ca membru candidat. Așa erau vremurile. Nadejda însăși probabil credea în idealurile de egalitate și de democrație în cadrul partidului și nu s-a simțit jignită de tratamentul ce îi fusese aplicat. În cererea ei de a fi primită înapoi, a promis să „se pregătească pentru munca de partid“.[9]

În afară de nașterea lui Vasili, viața Nadejdei a fost complicată de apariția în familia lor a primului fiu al lui Stalin, Iakov. În scrisorile către soacra ei, Ekaterina Djugașvili, din 1922 și 1923, apăreau nemulțumiri formulate cu precauție: „Iașa se duce la școală, își face de cap și fumează și nu mă ascultă“; „Și Iașa e sănătos, dar nu se străduiește prea mult la școală“.[10] Iakov, care avea 15 ani în 1922, era cu numai șase ani mai mic decât mama lui vitregă. Câțiva ani mai târziu, în 1926, Nadejda i-a scris unei prietene despre Iakov: „Deja am pierdut orice speranță că o să-și vină în fire. Nu are absolut nici un

interes și nici un țel.“[11] Băiatul nu se înțelegea nici cu tatăl lui. Conflictul referitor la intenția lui de a se însura s-a sfârșit tragic: nereușind să obțină aprobarea tatălui său, el a încercat să se sinucidă. Pe 9 aprilie 1928, Stalin i-a scris Nadejdei: „Spune-i lui Iașa din partea mea că s-a purtat ca un huligan și un șantajist cu care nu am nimic în comun și cu care nu mai pot avea nimic de a face. Să trăiască unde-o vrea și cu cine-o vrea.“[12] Un timp, relația lui Stalin cu fiul lui mai mare a fost întreruptă, însă, în ajunul războiului, când Iakov studia la Academia de Artilerie, Stalin era mulțumit de el, după câte se pare. Pe 5 mai 1941, Iakov a fost prezent la o mare recepție de la Kremlin, în cinstea absolvenților academiei militare. În comentariile lui adresate audienței, Stalin a glumit, spunând: „Am o cunoștință care a studiat la Academia de Artilerie. M-am uitat prin notițele lui și am descoperit că se petrece foarte mult timp studiindu-se tunuri care au fost scoase din uz în 1916.“[13] Aceasta era o referire clară la notițele lui Iakov, un semn că cei doi petreceau timp împreună.

La începutul lui 1926, Nadejda a născut o fiică, Svetlana. Împărtășindu-i vestea cea bună soției lui Ordjonikidze, Zinaida, care se afla în vacanță în sud, Nadejda a scris: „Pe scurt, avem acum o familie completă“.[14] Dar cu Stalin afundat în îndatoririle lui oficiale și implicat în lupta pentru putere, aceasta nu era nicidecum o familie obișnuită. Fără îndoială că-și iubea soția și copiii, dar, în cea mai mare parte, îi iubea de la distanță. Petreceau perioade scurte împreună la *dacea* din afara Moscovei și în vacanțele din sud. Nadejda, imitându-și parcă soțul, era mereu ocupată cu munca, cu activismul de partid și cu studiile ei. Într-o scrisoare trimisă unei prietene, cu o lună înainte de nașterea Svetlanei, ea a scris: „Regret foarte mult că m-am încătușat iar cu noi responsabilități familiale“, referindu-se, evident, la apariția iminentă a celui de-al doilea copil. „În vremea noastră nu e foarte ușor, deoarece există atât de multe prejudecăți, și dacă nu lucrezi, atunci ești, bineînțeles, o «*baba*» [țărancă, termen folosit peiorativ pentru femei în general]. […] Pur și simplu, trebuie să ai un domeniu de competență care să-ți permită să fii mai mult decât mesagera cuiva, așa cum se întâmplă să fii, de obicei, în activitatea de «secretariat», și să faci tot ce ține de domeniul tău de competență.“[15] Tânără și plină de

energie, Nadejda s-a străduit sincer și energic să urmeze noul model de „femeie sovietică“. Acest lucru nu era ușor. Scrisorile ei care s-au păstrat arată că, până la sfârșitul vieții sale, a scris cu greșeli gramaticale. Încercând să-și umple lacunele din educație, s-a transformat într-o studentă perseverentă. În 1929, s-a înscris la Academia Industrială, sperând să primească o educație tehnică avansată, potrivit cu etosul vremurilor. Copiii ei au fost lăsați în seama dădacelor, a guvernantelor și a tutorilor, în mare parte din timp. De casa familiei Stalin de la Kremlin se ocupau o menajeră și o bucătăreasă. Un rol important în viața lui Vasili și a Svetlanei l-au jucat rudele, precum și colegii lor, care erau dintre copiii altor lideri sovietici care locuiau la Kremlin. Împreună, alcătuiau un grup gălăgios, petrecându-și timpul cu toții în vile din suburbii și în apartamentele de la Kremlin ale fiecăruia dintre ei.

Acest tip de viață de familie avea avantajele și logica ei. Perioadele rare petrecute împreună reușeau, poate, să „sporească afecțiunea“ și să consolideze, de fapt, legăturile de familie. Dar puținele scrisori rămase, pe care și le-au trimis Stalin și Nadejda și care au fost scrise în vacanțele dintre 1929 și 1931, dovedesc că, în relația lor, existau deopotrivă dragoste și tensiune. „Te sărut tare, așa cum m-ai sărutat tu când ne-am despărțit“, i-a scris Nadejda soțului ei. A spus că îi era dor de el și a pus întrebări, ce dovedeau o dragoste nebunească, despre sănătatea și tratamentele lui. Stalin a răspuns la fel. A numit-o tandru Tatka și Tatocika („Scrie despre toate, Tatocika mea“) și chiar a recurs la un limbaj copilăresc. Ca un tată iubitor, întreba mereu de copii: „Cum stau lucrurile cu Vaska, cu Setanka [diminutivul cu care o alinta el pe Svetlana]?“ „Pune-o pe Setanka să-mi scrie ceva. Și pe Vaska.“ Trimitea familiei lui, acasă, lămâi și piersici. Dar această gingășie și atenție puteau fi brusc umbrite de gelozie și iritare. În septembrie 1930, după ce a petrecut o parte din vacanța soțului ei împreună cu el și apoi s-a întors la Moscova, Nadejda i-a scris o scrisoare plină de reproșuri: „În vara asta nu am simțit că amânarea plecării mele te-ar fi făcut fericit; ba, dimpotrivă. Vara trecută chiar am simțit asta, dar acum nu. Bineînțeles, nu avea nici un sens să rămân, cu o asemenea stare de spirit.“ Peste câteva săptămâni, ea a scris: „Din nu știu ce motiv nu primesc nici o veste de la tine. Probabil că ești distras de

excursiile tale în care ieși la vânătoare de prepelițe. […] Am auzit de la o tânără interesantă că arătai grozav, […] că erai nemaipomenit de vesel și că nu lăsai pe nimeni în pace. […] Mă bucur să aud asta.“ Stalin a făcut un efort silit să-i nege aluziile: „Cât despre presupunerea ta că nu am dorit să rămâi la Soci, reproșurile tale… sunt nedrepte“; „Faci aluzie la niște excursii. Îți zic că nu m-am dus nicăieri (absolut nicăieri!) și nu am de gând să mă duc.“[16]

Gelozia Nadejdei nu era lipsită de temei. Stalin putea fi un curtezan notoriu, iar soția lui se supăra repede. Mulți dintre cei care au observat direct relația lor au comentat cu privire la starea psihică fragilă a Nadejdei. Se pare că boala psihică exista în familie, știindu-se că cel puțin mama și sora ei fuseseră afectate. Probabil aici, la intersecția dintre infidelitatea lui Stalin și boala psihică a Allilueevei, trebuie căutate rădăcinile tragediei.

Pe 8 noiembrie 1932, la aniversarea Revoluției din Octombrie care îi adusese pe toți la putere, Stalin și Allilueva au participat, alături de alți lideri sovietici din conducerea de vârf și de soțiile acestora, la o cină festivă la Kremlin. Detaliile evenimentelor petrecute la această cină nu sunt cunoscute. Poate că Stalin a băut prea mult și a început să flirteze cu unele dintre soții.[17] Poate că Nadejda era, pur și simplu, prost dispusă sau Stalin i-a spus ceva jignitor. Sau poate că ea a fost cea care a provocat o ceartă. Oricare ar fi fost cauza, a existat o ceartă și Nadejda s-a întors singură în apartamentul lor de la Kremlin. În noaptea aceea, și-a luat viața folosind un pistol mic, care îi fusese dăruit de fratele ei Pavel.

Unii au speculat că Allilueva era supărată din cauza politicilor soțului ei și că simțea o compasiune înflăcărată pentru victimele acestora, inclusiv pentru cei care mureau din cauza foametei devastatoare ce secera atunci milioane de vieți. Fiica lor, Svetlana, a scris despre un bilet de adio lăsat de mama ei, care conținea, printre alte plângeri, acuzații politice, cu toate că ea nu văzuse respectivul bilet și menționa descrierea biletului de către alte persoane. Nu există absolut nici o dovadă clară că Nadejda obiectase față de politicile soțului ei. Nici una dintre scrisorile ei rămase nu menționează evenimentele oribile care se petreceau în țară: colectivizarea violentă, deportările interne a sute de mii de țărani și arestările a nenumărați „dușmani“ suspecți.

Scrisorile dau impresia că ea, asemenea restului elitei bolșevice, era complet izolată de suferința zecilor de milioane de persoane de dincolo de zidurile Kremlinului. Pe 10 iulie 1932, în timpul foametei, când mamele țărănci își priveau copiii cum mureau de foame, Nadejda i-a scris un bilet adjunctului lui Stalin, Aleksandr Poskrebîșev, în care se plângea că nu își primea stocul obișnuit de noi opere literare de peste ocean și a cerut ca șeful OGPU, Iagoda, să facă ceva ca să rezolve problema.[18] E adevărat, nu știm sigur dacă Nadejda a spus vreodată ceva împotriva politicilor represive ale soțului ei în lunile de dinaintea morții sale, în parte deoarece ne lipsește corespondența obișnuită dintre Stalin și soția lui, pentru anul 1932, cât timp el a fost plecat în vacanță. Poate că aceste scrisori au fost distruse sau poate că Nadejda a fost împreună cu soțul ei pe toată perioada vacanței sale. Nu s-a găsit nici o dovadă care să explice absența unor astfel de dovezi.

Sinuciderea soției lui a fost, după câte se pare, o lovitură puternică pentru Stalin. Durerea pentru pierderea suferită și mila pentru copiii lui erau amestecate cu furie. Nadejda îl trădase și îl umilise, aruncase o umbră asupra reputației lui și îi transformase viața personală într-un subiect de bănuieli sordide, care dăinuie până în ziua de azi. „A făcut un lucru foarte rău… M-a mutilat pentru tot restul vieții“, le-a zis el unor rude peste doi ani și jumătate.[19]

Din obișnuință, familia lui Stalin a urmat cursul obișnuit al vieții sale câțiva ani după moartea Allilueveі. Aproape fiecare membru și-a păstrat rolul în viața de zi cu zi a familiei. Căutând alinarea amintirilor dureroase, Stalin s-a mutat într-un apartament nou în Kremlin și a început construcția vilei din afara Moscovei. Copiii au rămas în grija guvernantelor și a doicilor, la Moscova și la vechea vilă. Stalin, Vasili și Svetlana erau înconjurați de aceleași rude, mai ales de familia lui Pavel și de cea a Annei Allilueva (fratele și sora Nadejdei) și de Aleksandr Svanidze (fratele primei soții a lui Stalin). Aceasta era o lume complicată și deseori dezgustătoare. Rudele unelteau ca să se eclipseze unele pe altele în ochii lui Stalin. Se pare că soția lui Pavel Alliluev chiar a avut o scurtă legătură amoroasă cu dictatorul.[20] Lui Stalin se pare că îi plăcea competiția dintre rudele lui.

După moartea Nadejdei, Stalin a încercat să petreacă mai mult timp cu copiii săi. În timp ce luau cina împreună în apartamentul de la

Kremlin, îi întreba cum mergeau lucrurile la școală și uneori venea la vilă ca să-i ia și să-i ducă la teatru. Ocazional, îi lua cu el când se ducea în vacanță în sud. O iubea în mod deosebit pe Svetlana, care era o elevă promițătoare, foarte atașată de tatăl ei. A început să joace un mic joc cu fiica lui, numind-o *hoziaika* (cuvânt ce ar putea fi tradus ca „gospodină“ sau „șefa“), în timp ce el juca rolul unui *sekretarișka* (secretar neînsemnat) care îi urma ordinele: „Bietul Secretar al Șefei Setanka, sărmanul țăran I. Stalin“. Svetlana scria ordine pentru tatăl ei: „Îți ordon să mă lași să mă duc la Zubalovo mâine“; „Îți ordon să mă iei la teatru cu tine“; „Îți ordon să mă lași să mă duc la cinema. Zi-le să dea *Ceapaev* și o comedie americană“. Stalin răspundea cu o solemnitate glumeață.[21] Și alți membri din cercul apropiaților lui Stalin erau numiți *sekretarișka* în subordinea Svetlanei, jucându-se împreună cu *vojd*-ul. „Șefa Svetlana va fi la Moscova pe 27 august. Cere permisiunea să plece devreme la Moscova, ca să-și poată controla secretarii“, i-a scris Stalin lui Kaganovici din sud, pe 19 august 1935. Kaganovici a răspuns pe 31 august: „Azi i-am dat raportul șefei noastre Svetlana cu privire la activitatea noastră și a părut să fie mulțumită“.[22] Până când a început războiul, tatăl și fiica au făcut schimb de scrisori pline de afecțiune. „Te îmbrățișez strâns, vrăbiuța mea“, i-a scris el ei, așa cum îi scrisese cândva soției sale.[23]

Relația lui Stalin cu fiii lui era mult mai tensionată. Mulți ani i-a evitat pe Iakov și familia acestuia, iar Vasili i-a dat multă bătaie de cap.[24] Băiatul a înțeles foarte de timpuriu că era fiul unui om puternic. Prefera să joace fotbal în loc să învețe și deseori se purta obraznic cu cei din jurul lui. „Vasili se crede adult și insistă să primească ce vrea, ceea ce e nesăbuit deseori“, i-a raportat lui Stalin comandantul vilei din Zubalovo, în 1935, când Vasili avea 14 ani. Situația s-a înrăutățit cu timpul. Neputând să tolereze comportamentul scandalos al elevului său arogant, unul dintre profesorii lui Vasili i s-a plâns, în 1938, tatălui băiatului, spunându-i lui Stalin că administrația școlii îi acorda lui Vasili un tratament special și că băiatul amenința uneori că se omoară ca să obțină ce voia. Stalin i-a mulțumit profesorului pentru sinceritate și și-a descris fiul în termeni foarte proști: „Vasili e un tânăr răsfățat cu capacități medii, un pic sălbatic (un adevărat barbar!), care nu e

mereu sincer, îi place să șantajeze persoanele lipsite de autoritate, este adesea obraznic și are o voință slabă sau mai degrabă lipsită de interes. A fost răsfățat de «prieteni și rude», tot timpul scoțând în evidență că e «fiul lui Stalin».“ I-a cerut profesorului să fie mai ferm și i-a promis că avea să „îl ia de urechi“ din când în când. Așa cum se întâmpla adesea, scrisoarea a fost de ochii lumii și chestiunea a fost rezolvată, în cele din urmă, în maniera tipică a lui Stalin. Școala a fost epurată și directorii au fost concediați, împreună cu profesorul care îndrăznise să i se plângă lui Stalin. Vasili a fost trimis să studieze la o școală de aviație din Crimeea, unde a avut parte în continuare de tratament special. A fost întâmpinat la gară cu mare pompă de conducerea școlii, găzduit separat de ceilalți cadeți, într-un hotel, și primea mâncăruri speciale la popota ofițerilor. Odată, jucând evident o festă, Vasili a comandat un fel de mâncare special. Întrucât bucătarul de acolo nu știa cum să prepare mâncarea respectivă, cineva a fost trimis într-un oraș din apropiere ca să afle. Vasili s-a plimbat prin toată Crimeea cu mașina și, de asemenea, cu motocicleta. Educația lui era supravegheată de înalți oficiali militari de la Moscova. În 1940, a absolvit cu gradul de locotenent. Îi plăcea să zboare, dar caracterul său nu dădea semne de îmbunătățire. Sistemul creat de tată îi făcuse un rău iremediabil fiului.

Vasili a plecat în Crimeea tocmai când familia extinsă Stalin–Alliluev–Svanidze a încetat să existe. În timpul Marii Terori, Stalin a început să-și anihileze propriile rude. De la sfârșitul lui 1937 până la sfârșitul lui 1939, Aleksandr Svanidze, soția lui și soțul Annei Allilueva au fost arestați și apoi împușcați. La sfârșitul lui 1938, neputând, după câte se pare, să suporte stresul, Pavel Alliluev a murit și el. Stalin nu mai avea nimic de a face cu rudele care rămăseseră în libertate. Războiul a redus și mai mult familia. În primele zile ale războiului, Iakov, care, spre deosebire de Vasili, nu avea parte de vreo protecție specială, a fost luat prizonier de nemți. Stalin a ordonat arestarea soției lui Iakov, dar a eliberat-o mai târziu. Unele relatări susțin că lui Stalin i s-a oferit libertatea lui Iakov la schimb pentru anumiți generali germani (numele cel mai adesea amintit este Paulus), dar că el a refuzat. Nu există dovezi documentare în sprijinul acestei afirmații, iar povestea este lipsită de credibilitate deoarece este greu de înțeles ce i-

ar fi motivat pe oamenii lui Hitler să încerce să facă un asemenea schimb. După încheierea războiului, Stalin a primit mărturiile colegilor de detenție ai lui Iakov.[25] După înfrângerea Germaniei, procesul-verbal al interogatoriului lui Iakov, din 1941, a fost confiscat și s-au obținut mărturii din partea gardienilor și a comandantului lagărului unde murise.[26] Toate aceste dovezi arată că Iakov s-a comportat onorabil ca prizonier. A fost împușcat de o santinelă în timp ce încerca să iasă din închisoare, în 1943. Poate că această veste a îmbunătățit opinia pe care o avea Stalin despre fiul său și ar putea explica de ce, în ultimii ani ai vieții sale, *vojd*-ul a manifestat interes față de tânăra lui nepoată, fiica lui Iakov.

Vasili și Svetlana l-au dezamăgit pe Stalin în timpul războiului. Vasili, care staționa lângă Moscova, găzduia petreceri cu bețiii la vila de la Zubalovo. La o asemenea adunare, la sfârșitul lui 1942, Svetlana, în vârstă de 16 ani, l-a întâlnit pe regizorul Aleksei Kapler, în vârstă de 38 de ani, care devenise cunoscut ca scenarist pentru filme populare despre Lenin și despre Revoluție. Cei doi au început o relație care s-a încheiat după câteva luni, când Stalin a ordonat arestarea lui Kapler. Se pare că a fost furios atunci când a aflat de relația Svetlanei cu Kapler, pe care ea l-a descris ca fiind prima ei dragoste, și a considerat că această legătură era cu atât mai nepotrivită pe timp de război. Conform Svetlanei, reacția lui a distrus pentru totdeauna apropierea dintre ei:

> Nu îl mai văzusem vreodată până atunci pe tatăl meu astfel. […] Mânia îl sufoca și a rămas aproape fără grai. […]
>
> – Kapler al tău e un spion britanic. E arestat!
>
> – Dar îl iubesc! am protestat eu în cele din urmă, după ce mi-am recăpătat glasul.
>
> – Iubire! a țipat tatăl meu, cu ură la însuși auzul cuvântului. Și pentru prima dată în viața mea, m-a lovit peste față, de două ori. Uită-te, doică, cât de jos a coborât! Nu s-a mai putut controla. Are loc așa un război și ei nu-i arde decât de…! Neputând să găsească nici o altă expresie, a folosit cuvântul țărănesc vulgar.[27]

Următoarea lovitură a venit de la Vasili. La începutul lui 1943, el avea gradul de colonel și fusese numit în fruntea unui regiment aerian. În luna aprilie a acelui an, împreună cu un grup de subordonați de-ai săi au hotărât să meargă la pescuit. Peștii au fost omorâți cu materiale explozive. Un obuz a explodat pe uscat, ucigând unul dintre ofițerii regimentului și rănindu-l pe Vasili cu un șrapnel. A fost tratat, bineînțeles, la spitalul Kremlinului din Moscova. Stalin s-a înfuriat. După câte se pare, această escapadă a fost picătura care a umplut paharul sau așa ai putea trage concluzia dintr-un ordin emis de Comisarul Poporului pentru Apărare, I.V. Stalin, pe 26 mai 1943:

> (1) V.I. Stalin să fie înlăturat imediat din funcția sa de comandant al unui regiment aerian și să nu i se dea nici o altă funcție de conducere în viitor până când nu voi permite eu.
>
> (2) Să se informeze regimentul și fostul comandant de regiment, Colonelul Stalin, că este înlăturat din funcția sa pentru beție și depravare și pentru că strică și corupe regimentul.[28]

Fiind obișnuit de multă vreme cu amenințările goale de conținut ale tatălui său, Vasili nu a fost teribil de îngrijorat de acest reproș. Într-adevăr, în scurt timp i s-au dat noi funcții, mai importante, iar, la sfârșitul războiului, ajunsese deja general, la vârsta de 24 de ani. Fiul lui Stalin putea să facă aproape orice și să scape nepedepsit. Cam în același timp, Svetlana, care acum era studentă, s-a căsătorit cu un fost coleg de școală. La scurt timp, a născut un fiu, pe care l-a numit Iosif, după bunicul lui. Cu toate acestea, Stalin a refuzat să se întâlnească cu ginerele său, care era evreu și nu luptase în război. Poate că și-a dat consimțământul pentru această căsătorie numai ca să evite acrimonia care a învăluit legătura cu Kapler.

După ce Germania a fost înfrântă și presiunile din timpul războiului au scăzut, Stalin nu s-a întors la familia lui – sau mai degrabă nu i-a permis familiei sale să revină în viața lui. Se obișnuise cu singurătatea și cu stilul său de viață nocturn și rareori își făcea timp pentru copiii săi. Se pare că nu a avut niciodată sentimente de bunic. Deja se afla pe panta descendentă a vieții sale, epuizat, cu o sănătate șubredă și obsedat de gânduri de trădare și de vânătoarea de dușmani. Lovitura

finală dată familiei lui a fost arestarea soției lui Pavel Alliluev și a surorii Nadejdei, Anna. Acestea au fost eliberate abia după moartea lui.

În mod evident, copiii nu i-au fost o mângâiere la bătrânețe. Vasili s-a înfundat rapid în alcoolism și depravare, iar când a împlinit 30 de ani, era deja un om bătrân, chinuit de o serie de boli cronice. Datorită favorurilor tatălui său, el a deținut totuși funcții tot mai importante în armată și a cheltuit fondurile statului fără a se teme de consecințe. Tânărul Stalin a vânat cu lăcomie viața bună: și-a construit și și-a renovat în repetate rânduri vila din suburbie, a cheltuit peste măsură pentru o cabană de vânătoare lucrată migălos și a înființat echipe sportive, atrăgându-i pe cei mai buni atleți cu salarii uriașe și cu apartamente. Cerea să-i fie trimise pe cale aeriană bunuri din Germania, a schimbat mai multe iubite și soții și bea mult în compania unor paraziți lingușitori. Către sfârșitul vieții lui Stalin, după un alt episod scandalos, tatăl l-a înlăturat pe fiu din funcția-cheie de comandant aerian al Districtului Militar din Moscova. Vasili a fost trimis la studii la o academie militară, lucru care a anulat orice constrângeri mai avea asupra obiceiului său de a bea. Între timp, Svetlana a divorțat de soțul care nu fusese pe placul tatălui său și s-a căsătorit cu unul care era pe placul acestuia – Iuri Jdanov, fiul răposatului tovarăș al lui Stalin. Această căsătorie însă nu a fost una fericită și nu a durat mult.

După moartea lui, copiii lui Stalin au avut destine profund simbolice. Vasili, după ce i-a insultat la beție pe succesorii tatălui său, a fost întemnițat și a murit în exil la vârsta de 40 de ani. Svetlana s-a căsătorit cu un comunist indian. Când a primit permisiunea să se ducă în India la moartea acestuia, a profitat de ocazie și a cerut azil politic și s-a mutat în Statele Unite, unde a murit în 2011. În emigrație, Svetlana a publicat o carte de memorii despre viața familiei Stalin, *Twenty Letters to a Friend*[1], care erau deopotrivă nostalgice și înfrumusețate. A considerat că vina pentru cruzimea patologică a tatălui ei aparținea uneltirilor și insinuărilor lui Lavrenti Beria. Dar atitudinea față de sistemul pe care îl crease tatăl său a fost exprimată cel mai grăitor de

fuga ei tocmai în țara pe care el o considera dușmanul cel mai de temut al socialismului.

Capitolul 6

Generalissimul

Victoria l-a adus pe Stalin pe culmi amețitoare. Demonstrația triumfătoare a forțelor armate care au defilat prin Piața Roșie, în iunie 1945, a fost un simbol important al acestei noi puteri, acum mai trainică decât oricând și legitimată prin titlul de generalissim. Dar Stalin era un politician îndeajuns de experimentat ca să știe că victoria, care transformase Armata Roșie într-una dintre cele mai grozave forțe de pe pământ, nu era decât primul pas, pe drumul lung și greu de după război, către recâștigarea și menținerea statutului țării de putere mondială. Națiunea sovietică era slăbită. Era aproape de neînchipuit gradul de suferință și de distrugere care se abătuseră asupra ei. Demografi contemporani vorbesc despre 27 de milioane de vieți pierdute, multe dintre acestea fiind tinere – viitorul țării. Mii de orașe și sate zăceau în ruină și mulți oameni au fost nevoiți să improvizeze un adăpost de un fel sau altul. Câteva milioane de veterani răniți aveau nevoie de ajutorul statului. Demobilizarea unei armate de 11 milioane de soldați și tranziția către o economie de pace au impus, de asemenea, cheltuirea unor resurse considerabile. Foametea de după război – o mărturie tragică a distrugerii agriculturii prin colectivizare și a slăbiciunii sistemului stalinist de distribuție – a ajuns la punctul culminant între 1946 și 1947. Nu mai puțin de un milion și jumătate de oameni au murit de foame sau din cauza bolilor. Multe milioane au fost chinuite de distrofie și de alte boli grave care le-au provocat infirmități permanente. Ca de obicei, canibalismul și-a scos capul hâd în timpul anilor de foamete. La toate aceste greutăți s-au adăugat războaiele disperate de gherilă în vestul Ucrainei și în statele baltice, teritorii care fuseseră asimilate de Uniunea Sovietică în ajunul războiului și care gustaseră din teroarea stalinistă.

A apărut, de asemenea, o întreagă serie nouă de provocări internaționale. Relațiile cu Aliații se răciseră considerabil. Uniunea Sovietică a lui Stalin și democrațiile occidentale, unite de agresiunea nazistă într-un mariaj din interes, aveau puține lucruri în comun. Negocierile pentru încheierea reîmpărțirii lumii după război au deschis noi subiecte de controverse, dar Uniunea Sovietică era prea slabă ca să intre într-o luptă care să tranșeze conflictul. A fost descurajată de monopolul nuclear al Statelor Unite și a alocat resurse enorme pentru a pune capăt acestuia.

Un pericol deosebit cu care se confrunta regimul stalinist îl reprezenta neconcordanța dintre triumful simbolic al societății sovietice și realitățile dure ale vieții cotidiene. Războiul purtase milioane de cetățeni sovietici dincolo de granițele țării, în Europa, o experiență care i-a șocat pe mulți. Învingătorii au văzut că sclavii capitalismului se bucurau de un standard de trai incontestabil mai ridicat decât al lor. Acum știau că propaganda sovietică oficială le aruncase praf în ochi timp de ani de zile. Zeci de milioane de țărani, dintre care mulți luptaseră în război, visau să demanteleze sistemul colectiv și credeau că sacrificiile lor de pe front le câștigaseră această răsplată. O prăpastie amenințătoare se căsca între așteptările postbelice ale poporului sovietic și realitatea în care trăia. În timp ce oamenii se luptau să depășească greutățile cotidiene extreme, își plângeau morții și ascultau poveștile soldaților întorși acasă, conversațiile lor alunecau inevitabil către idei și subiecte care erau tabu: prețul războiului și al victoriei, privilegiile îndoielnice de care se bucurau oficialii partidului și ai guvernului și cauzele foametei și ale privațiunilor. Răspunsul obișnuit al sistemului la o asemenea gândire „incorectă“ consta în arestări și acuzații de „propagandă antisovietică“. Dar funcționa acest răspuns în noua URSS postbelică?

După câte se pare, Stalin nu era sigur cum să abordeze aceste provocări. Imediat după victorie, el a trimis țării mesaje mixte, inclusiv aluzii la o viitoare liberalizare. Iată, de exemplu, comentariile făcute la o recepție în cinstea comandanților Armatei Roșii, pe 24 mai 1945:

> Guvernul nostru a făcut mai multe greșeli; au fost momente disperate în 1941–1942, când armata bătea în retragere,

> abandonând satele și orașele noastre. […] Un alt popor poate că i-ar fi spus guvernului: nu ne-ai îndeplinit așteptările; pleacă de-aici; o să punem alt guvern în locul tău care va semna un armistițiu cu Germania și ne va asigura pacea. Dar poporul rus nu a ales să facă astfel, deoarece a crezut în corectitudinea politicilor guvernului său și a ales să facă sacrificii ca să se asigure că Germania urma să fie distrusă. Și această încredere pe care poporul rus a avut-o în guvernul sovietic s-a dovedit a fi forța hotărâtoare care a adus o victorie istorică împotriva unui dușman al umanității – împotriva fascismului. Mulțumim poporului rus pentru această încredere![1]

Această tentativă de penitență a fost un gest de efect, făcut de un lider încrezător, popular și triumfător. Curând însă, Stalin a început să simtă că astfel de afirmații puteau fi primejdioase. Ele au deschis ușa discuțiilor pe tema unor chestiuni critice privitoare la ultimul război și ecouri ale acestor discuții au început să ajungă la urechile lui Stalin. În noiembrie 1945, i s-a spus despre o scrisoare de la un propagandist din RSSA Buriato-Mongolă, care era întrebat în timpul prelegerilor pe care le ținea la ce anume se referea Stalin atunci când menționase greșelile guvernului sovietic: „Bineînțeles, eu nu am putut să răspund la această întrebare. […] Vă rog sincer, Tov. Stalin, să explicați dumneavoastră care ar trebui să fie răspunsul la această întrebare.“[2] Mai directă a fost o scrisoare de la N.M. Hmelkov, din satul Malîi Uzen, din Regiunea Saratov, care întreba: „Cum de s-a putut întâmpla ca atunci când a izbucnit războiul armata germană să fie mai bine înarmată decât armata noastră?“ Hmelkov a amintit de promisiunile de dinaintea războiului, conform cărora Armata Roșie urma să lupte în scurt timp „pe teritoriul de unde vine dușmanul“, și a încheiat punându-i lui Stalin o întrebare centrală, a cărei validitate este negată de staliniști până în ziua de azi: „Învingătorii nu sunt judecați. Dar poporul învingător are datoria să înțeleagă dacă victoria a fost obținută cu cele mai mici eforturi și resurse posibile și cu cele mai puține pierderi cu putință, iar, dacă nu este așa, atunci de ce: ni s-a dat prea puțin timp să ne pregătim pentru război, rotițele unei mașinării complexe au funcționat prost […] și nu au putut să susțină părțile ei mai complicate?“[3] Stalin a dat dispoziții ca scrisoarea lui Hmelkov să fie

arhivată.[4] Nu avea de gând să răspundă la asemenea întrebări sau „să înțeleagă“ ce greșeli ar fi putut să comită guvernul. Ca să prevină niște discuții nedorite despre prețul victoriei, realizările conducerii militare și speranțele de liberalizare postbelică, el a lansat o serie de contraatacuri ideologice.

Primul dintre acestea a fost o reevaluare a pierderilor pricinuite de război și a motivelor înfrângerii. Încercând, în mod evident, să minimalizeze pierderile națiunii, Stalin a afirmat oficial, în martie 1946, că „Uniunea Sovietică a pierdut iremediabil, ca urmare a invaziei germane, aproximativ șapte milioane de oameni în lupta cu nemții și din cauza ocupației germane și a faptului că cetățenii sovietici au fost duși în lagăre germane de muncă silnică“.[5] A fost ciudat că a ales această cifră, care era departe de a fi corectă, dar este posibil să înțelegem cum a putut Stalin să ajungă la ea. Potrivit estimărilor Statului Major General, aproximativ 7 milioane de soldați ai Armatei Roșii au fost uciși în război sau au murit din cauza rănilor și a bolilor.[6] El a știut cu siguranță că distorsiona adevărul atunci când a inclus în această cifră victimele ocupației și pe cele luate în lagărele de muncă naziste. Pierderile de război sovietice nu mai arătau chiar atât de îngrozitoare și chestiunea a fost lăsată la o parte timp de mulți ani.

Dacă a fost, poate, destul de ușor să se ascundă numărul real al morților provocate de război, retragerea catastrofală a Armatei Roșii a fost o altă chestiune. Cum reușiseră nemții să înainteze tocmai până la Volga? În cel mai bun caz, discuțiile despre acest episod umilitor puteau fi înăbușite. Înfrângerile înfiorătoare suferite în primele 18 luni ale războiului au aruncat o lumină rușinoasă asupra regimului și asupra lui Stalin însuși, micșorându-i statutul de arhitect al victoriei. Propaganda sovietică avea câteva argumente de rezervă ca să explice acele prime înfrângeri: forța mașinii de război a lui Hitler, care subjugase Europa; faptul că Armata Roșie nu își încheiase reînarmarea; și perfidul atac-surpriză al naziștilor. Se pare că Stalin a considerat că aceste argumente nu erau suficiente. Prudent și treptat, el a încercat să adauge încă o idee la arsenalul propagandistic, una care l-a disculpat pe el în calitate de comandant suprem: aceea că retragerea Armatei Roșii a fost o mișcare calculată menită să slăbească inamicul. Exista un binecunoscut precedent istoric care făcea acest

argument logic și cunoscut: strategia lui Kutuzov, din 1812, de a permite armatei lui Napoleon să pătrundă mult în teritoriul rusesc, chiar abandonând Moscova, înainte ca armata rusă să contraatace, o strategie despre care se crede că a salvat armata și țara.

Un prilej pentru promovarea acestui nou mod de a explica retragerea s-a ivit sub forma unei scrisori pe care a primit-o Stalin, la începutul anului 1946, de la E.A. Razin, un instructor de la academia militară. Razin îi scria *vojd*-ului punându-i întrebări generale privitoare la doctrină, dar Stalin a răspuns într-o scrisoare în care a prezentat principii precise și cuprinzătoare pentru înțelegerea istoriei militare sovietice. El a subliniat două idei centrale. În primul rând, Lenin nu fusese „expert în științele militare“ în anii Războiului Civil sau în vreun alt moment. Astfel, Stalin era singurul lider sovietic calificat să fie un adevărat comandant suprem. Cea de a doua idee a oferit o interpretare mai favorabilă a stadiului timpuriu, catastrofal, al războiului. „În anumite condiții dezavantajoase, o retragere este o formă de luptă la fel de legitimă ca o ofensivă“, a scris Stalin. El a remarcat necesitatea de a cerceta mai atent contraofensiva „în urma unei ofensive reușite a unui inamic, [atunci când] cel aflat în defensivă își adună puterile, trece la contraofensivă și îi pricinuiește dușmanului o înfrângere hotărâtoare“. Sprijinind această idee prin comparații istorice, Stalin i-a dat ca exemplu pe parții din Antichitate care „au ademenit“ trupele romane „mult în interiorul țării lor și apoi au lovit cu o contraofensivă și i-au anihilat“. A dat, de asemenea, exemplul contraofensivei lui Kutuzov împotriva francezilor, numindu-l un comandant „strălucit“.[7]

Desigur, Stalin nu a făcut o legătură directă între aceste precedente istorice și evenimentele din 1941–1942, însă aluzia era evidentă. Înfrângerile din prima etapă a războiului au fost transformate într-o fază de pregătire a unei contraofensive, care s-a aflat sub control, o „formă de luptă legitimă“, și nu o catastrofă provocată de niște erori stridente comise la vârf sau de un lanț ierarhic prost. Conștient de validitatea contestabilă a acestei recontextualizări, Stalin nu a cerut, inițial, ca scrisoarea lui să fie făcută publică. Ea a fost scrisă la sfârșitul lui februarie 1946, dar a fost publicată abia după un an.

Scrisoarea către Razin mai conținea un gând care l-a preocupat pe Stalin în primele luni de după război: necesitatea de a evita „ploconirea în fața Occidentului“, inclusiv manifestarea „respectului nemeritat“ față de „autoritățile militare ale Germaniei“. Prima expresie a acestui sentiment se găsește într-o scrisoare trimisă de Stalin, în toamna lui 1945, tovarășilor săi de la Moscova, în timp ce el se afla în vacanță în sud. Denunțând „înalții oficiali“ care „căzuseră în isteria unei voioșii copilărești“ datorită laudelor primite de la liderii străini, „consider că astfel de înclinații sunt periculoase deoarece dezvoltă în noi o atitudine de ploconire în fața personalităților din afară“, a scris el. „Trebuie dusă o luptă nemiloasă împotriva servilismului în fața străinilor.“[8]

Aceste idei vag formulate au fost răspunsul lui Stalin la „contaminarea“ societății sovietice de influența ideologică a Aliaților occidentali și la pericolul unui complex de inferioritate al învingătorilor aduși la sapă de lemn. de a lungul timpului, „lupta împotriva ploconirii“ a luat forma unor campanii și instituții specifice. În august 1946, s-a publicat o rezoluție a Comitetului Central în „Revistele *Zvezda* și *Leningrad*“, în sprijinul unei cuvântări critice adresate scriitorilor din Leningrad de către secretarul Comitetului Central, Andrei Jdanov. Țintele mâniei lui au fost satiristul Mihail Zoșcenko și poeta Anna Ahmatova. Potrivit lui Jdanov, scrierile celui dintâi erau otrăvite de „veninul unei ostilități sălbatice față de sistemul sovietic“. Ahmatova a fost etichetată drept o „curvă și o călugăriță, la care lipsa de moralitate este combinată cu rugăciunea“.[9] Discuția pe tema acestei rezoluții a fost impusă la reuniunile de partid din toată țara – în organizațiile de partid regionale, în fabrici și colhozuri – și a marcat începutul unei critici severe la adresa intelectualității creative.

Un laitmotiv al atacului la adresa scriitorilor a fost demascarea „atitudinii de ploconire în fața culturii burgheze contemporane din Occident“ – o formulare care, în mod clar, ieșise chiar din condeiul lui Stalin. Într-adevăr, documentele de arhivă arată că Stalin s-a aflat în spatele invectivelor lui Jdanov și că i-a citit și i-a redactat cuvântarea.[10] Arhivele mai arată că Stalin a fost forța motrice din spatele altor acțiuni menite să promoveze rigiditatea ideologică, așa cum a fost

binecunoscutul caz al cuplului de oameni de știință Nina Kliueva și Gheorghi Roskin, care lucrau la un medicament împotriva cancerului la Moscova. În 1947, ei au fost acuzați fără temei că furnizaseră informații secrete americanilor. Cuplul a fost acuzat de „ploconire și servilism în fața a orice este străin“.[11]

Aceste clișee ideologice stridente erau variațiuni pe temele canonice ale leninismului și ale stalinismului: întrucât construia cel mai avansat sistem social, URSS era întotdeauna superioară restului lumii, în toate privințele; puterile capitaliste, simțindu-și sfârșitul inevitabil, erau oricând gata să dezlănțuie un război împotriva locului de naștere al socialismului. Războiul recent și trecerea treptată la un nou război „rece“ confirmau această logică.

Numeroșii ani de cercetări, mai ales de când s-au deschis arhivele fostei Uniuni Sovietice și ale altor țări din blocul socialist, au oferit o bogăție de informații despre originile Războiului Rece. Totuși, se poate ca nici cercetătorii să nu cadă vreodată de acord asupra cauzelor sale reale, asupra chestiunii cui îi aparține partea mai mare de vină și asupra adevăratelor motive și calcule ale puterilor adverse. Războiul Rece a fost mai degrabă o evoluție treptată decât un eveniment care a avut un început clar. Liderii mondiali implicați în acest proces nu urmăreau, pur și simplu, interesele fundamentale ale țărilor lor, ci reacționau, de asemenea, la situații specifice, deseori neașteptate, prin decizii care erau adesea lipsite de logică. Stalin nu a făcut excepție.

Conflictul tot mai intens dintre Aliații din cel de-al Doilea Război Mondial a fost hrănit de incompatibilitatea totală dintre sistemele lor, de dorințele lor concurente de a-și extinde sferele de influență, de plângeri reciproce care datau din anii antebelici și de o nevoie împărtășită de a avea un dușman extern. Chestiuni specifice au tins să exacerbeze starea generală de suspiciune și de animozitate. Monopolul nuclear al Americii și ezitarea ei de a-i lăsa pe ruși să ia parte la ocuparea Japoniei s-au numărat printre numeroasele frustrări pe care le-a încercat Stalin în relația lui cu Statele Unite. La o întâlnire cu Averell Harriman, care a avut loc la vila din sud a liderului sovietic, în octombrie 1945, Stalin s-a întrebat supărat, cu voce tare, dacă nu cumva Statele Unite „au nevoie nu de un aliat, ci de un satelit în Japonia? Trebuie să spun că Uniunea Sovietică nu e potrivită pentru

rolul acesta. […] Ar fi mai onorabil pentru URSS să își retragă complet pretențiile asupra Japoniei decât să rămână acolo ca o mobilă.“[12] În ceea ce îl privea, Stalin i-a supărat pe liderii occidentali, deja fundamental ostili comunismului sovietic, cu dorința lui ușor voalată de a sovietiza Europa de Est cu ajutorul Armatei Roșii și al comuniștilor locali.

Este greu de imaginat ce concesii reciproce ar fi putut să împiedice ruperea relațiilor dintre două sisteme atât de diferite. O astfel de ruptură putea fi amânată numai prin calcule tactice și factori politici, inclusiv prin iluzia opiniei publice occidentale că o alianță trainică ar fi fost chiar fezabilă (opinia publică sovietică nu prea avea un cuvânt de spus în această privință). De asemenea, relațiile au rămas civilizate atât timp cât Stalin a nutrit speranța de a beneficia de concesii din partea Vestului, mai ales în sfera ajutorului economic și a despăgubirilor din partea Germaniei. Distrugerea și foametea care s-au abătut asupra URSS după război au făcut ca nevoia de ajutor să fie deosebit de acută. Faptul că Europa de Est – care se afla acum în sfera de influență sovietică – nu doar că suferea de foamete și distrugere, dar nutrea și puternice sentimente anticomuniste, l-a forțat, de asemenea, să acționeze cu precauție.

Stalin era reținut în relațiile lui personale cu liderii occidentali. Prefera să-l lase pe Molotov să adopte poziții dure în timpul negocierilor diplomatice, în vreme ce el intervenea din când în când și făcea concesii demonstrative ce permiteau părții occidentale să nu se facă de râs sau o împiedicau să întrerupă negocierile. Ca și în timpul războiului, Stalin a încercat să-i învrăjbească pe americani și pe britanici. În aprilie 1946, după discursul lui Churchill – „Cortina de Fier“ – susținut la Fulton, în Missouri, Stalin s-a întâlnit cu ambasadorul american la Moscova. După ce a acceptat cadourile care au constat într-un aparat de bărbierit și un aparat de radio cu tranzistori, Stalin a oferit un avertisment „prietenesc“: urmărindu-și interesele, „Churchill și prietenii lui“ ar putea încerca să îndepărteze Statele Unite de URSS.[13]

Asemenea întâlniri diplomatice directe nu au avut efect în fața forțelor puternice aflate în joc. Truman a răspuns tentativelor sovietice de a câștiga teren în Iran, Turcia și Grecia printr-un plan de ajutor

pentru reconstruirea Europei, punctul central al acestuia fiind cunoscut drept Planul Marshall. Stalin a replicat printr-un refuz al ajutorului oferit prin acest plan (așa cum au făcut alte state est-europene, la presiunile URSS) și prin crearea unei organizații comuniste internaționale, Cominformul. La prima conferință a Cominformului, Jdanov a repetat ideea lui Stalin că lumea era împărțită în „două tabere“.[14] Eforturile de menținere a alianței din timpul războiului au cedat în fața apelului tradițional de a opune rezistență „imperialismului internațional“.

Pe plan intern, revenirea la gândirea politică și la practicile antebelice s-a petrecut chiar mai devreme. Înclinațiile conservatoare ale lui Stalin au jucat un rol destul de important. Dată fiind gama complexă a problemelor cu care se confrunta Stalin, care se apropia de 70 de ani, acesta nu a manifestat vreun interes față de reforme sau de experimente, nici nu a văzut vreun motiv să modifice obiectivele de dezvoltare economică ale țării sale, stabilite pe termen lung. A prezentat o serie de obiective de producție într-un discurs susținut la o reuniune cu ocazia alegerilor, pe 9 februarie 1946: 500 de milioane de tone de cărbune, 60 de milioane de tone de oțel, 50 de milioane de tone de fontă, 60 de milioane de tone de petrol. Având în vedere cifrele reale pentru 1946 – s-au produs numai 13,3 milioane de tone de oțel și 9,9 milioane de tone de fontă, pe lângă 163,8 milioane de tone de cărbune și 21,7 milioane de tone de petrol –, asemenea obiective erau, în mod evident, peste măsură de ambițioase. În plus, așa cum a observat istoricul economic Eugene Zaleski, un program ca acela al lui Stalin, axat, pur și simplu, pe obiective de producție, reflecta o înțelegere simplistă a dezvoltării economice.[15]

Stalin și-a manifestat preferința pentru metode care au trecut testul timpului în perioada foametei dintre 1946 și 1947, când s-au adoptat legi draconice împotriva furtului proprietății de stat, ca în 1932. Două decrete din 4 iunie 1947 au prevăzut pedepse care variau de la cinci până la 25 de ani de lagăr pentru furt. Între 1947 și 1952, peste două milioane de oameni au fost condamnați pe baza acestei acuzații. Mulți, dacă nu majoritatea, erau oameni obișnuiți care comiseseră infracțiuni minore, fiind confruntați cu privațiuni materiale mari. Părinți care au furat o bucată de pâine pentru copiii lor flămânzi au

fost condamnați la mulți ani de lagăr. Represiunea în masă nu a fost limitată la acuzația de furt. Arestările pentru infracțiuni politice au continuat și s-au adoptat și legi dure pentru combaterea încălcărilor disciplinei la locul de muncă. Între 1946 și 1952, s-au dat aproximativ 7 milioane de astfel de condamnări, în medie un milion pe an.[16] În ultimii ani ai lui Stalin, Gulagul s-a transformat într-o rețea extinsă care a jucat un rol central în viața țării. Pe 1 ianuarie 1953, peste 2,5 milioane de persoane au fost întemnițate în lagăre, în colonii de deținuți și în închisori. „Așezările speciale“ din regiunile izolate cuprindeau alte 2,8 milioane de persoane.[17] Aproximativ 3% din populație era fie încarcerată, fie în exil intern.[18]

Represiunea în masă, sub forma arestărilor pe scară largă, a execuțiilor și a exilului intern, se concentra acum, în mare măsură, asupra părților proaspăt asimilate de Uniunea Sovietică, unde se dezlănțuiau campanii de gherilă fioroase. Stalin primea rapoarte regulate despre pacificarea zonelor răzvrătite.[19] Conform unor statistici oficiale incomplete, în perioada 1944–1952, aproximativ jumătate de milion de oameni au fost uciși, arestați sau trimiși în exil forțat din Lituania, Letonia și Estonia, pe lângă un număr egal de persoane din provinciile vestice ale Ucrainei.[20] Pentru aceste mici republici și provincii, ale căror populații însumau numai câteva milioane, aceste cifre erau șocante. Sistemul stalinist nici nu se schimbase, nici nu devenise mai puțin represiv.

Punerea la respect a liderilor

Un aspect important al consolidării puterii lui Stalin după război a fost revenirea la epurările obișnuite ale eșaloanelor superioare ale guvernului și la umilirea preventivă a tovarășilor săi devotați și docili. Conducerea stabilă care guvernase țara în timpul războiului a fost percepută probabil de Stalin ca un compromis impus de circumstanțe. Acum, când cei din conducere își îndepliniseră sarcinile, el nu mai avea nevoie de mareșali influenți și de membri ai Comitetului de Stat pentru Apărare. Și, pe măsură ce starea lui fizică s-a deteriorat, a devenit tot mai înclinat către suspiciune.

Pe 9 octombrie 1945, Biroul Politic a adoptat o rezoluție care îi oferea lui Stalin o vacanță pentru a se putea „odihni timp de o lună și

jumătate“.[21] Aceasta era prima călătorie pe care o făcea în sud după nouă ani și probabil că a plecat fără tragere de inimă. Presa străină era plină de speculații. Pe 11 octombrie, a primit o serie de rezumate ale știrilor de la agenția de știri TASS despre discuțiile din Vest referitoare la starea lui proastă de sănătate și la uneltirile potențialilor săi succesori pentru a obține o poziție bună. Potrivit rezumatului, corespondentul de la Londra pentru *Chicago Tribune* scria, citând surse diplomatice, despre o luptă înverșunată pentru putere, desfășurată în culise, între Jukov și Molotov, cei doi rivalizând să-i ia locul lui Stalin. Se spunea că Jukov era susținut de armată, iar Molotov de aparatul de partid.[22] Peste o săptămână, rezumatul de la TASS includea o afirmație a ambasadorului sovietic în Franța: „În ultimele zece luni, am fost rugați de 15 ori să confirmăm zvonurile despre moartea lui Stalin“. Un articol despre Molotov, apărut într-un ziar norvegian, a afirmat: „Pentru opinia publică din SUA, Anglia și pentru alte popoare care iubesc libertatea, Molotov reprezintă o nouă și puternică Uniune Sovietică ce solicită statut egal cu marile puteri mondiale“.[23] Stalin nu a fost menționat. Articolul vorbea numai despre succesorii lui.

Aceste informații din presa străină reflectau viziunea Occidentului asupra configurației postbelice a puterii. Războiul cel îndelungat și oribil devenea istorie, la fel ca și liderii care obținuseră victoria. Roosevelt era mort. Înfrângerea Partidului Conservator în Marea Britanie îl trimisese pe Churchill la pensie. Stalin îmbătrânea și se zvonea că era bolnav. Pentru observatorul occidental, toate acestea erau elementele aceleiași imagini coerente. Bineînțeles că Stalin nu împărtășea această viziune. Orice aluzie la faptul că liderul sovietic ar fi putut fi înlocuit nu făcea decât să-i sporească indignarea și suspiciunea, tovarășii lui cei mai apropiați fiind cei care purtau povara acestor sentimente ale lui Stalin – în special Molotov, deoarece era primul pe lista potențialilor succesori. Atacurile împotriva lui Molotov erau, de asemenea, un pretext convenabil pentru încă o epurare. Grupul conducător al Celor Cinci, din timpul războiului, fusese alcătuit din Stalin, Molotov, Beria, Malenkov și Mikoian. Acest grup fusese la putere pentru o perioadă dezagreabil de lungă.

Iritarea tot mai mare pe care o simțea Stalin față de Molotov a fost evidentă în timpul reuniunii din septembrie 1945 a Consiliului Miniștrilor Afacerilor Externe de la Londra, convocat pentru a discuta noua ordine postbelică și condițiile de pace cu țările învinse.[24] La începutul reuniunii, Molotov nu a așteptat încuviințarea lui Stalin în legătură cu o chestiune procedurală. Cedând în fața unei solicitări a Aliaților occidentali, acesta a fost de acord ca, pe lângă Uniunea Sovietică, Statele Unite și Marea Britanie, să poată participa la elaborarea tratatelor și Franța și China. Conform acordurilor anterioare, Franța și China urmau să fie implicate numai în stabilirea condițiilor pentru Italia și, respectiv, Japonia. Molotov nu a considerat problematică această modificare și, la drept vorbind, nici nu era fructuoasă. Franța și China contribuiau numai cu informații și comentarii la tratate; ele nu au primit drept de vot. Acceptarea acestui aranjament era perfect rezonabilă. Sperând într-o reuniune rodnică, Molotov nu a vrut să piardă timpul provocând un conflict asupra unor chestiuni secundare.

Concesia lui ar fi trecut neobservată dacă negocierile nu ar fi ajuns într-un impas aparent de nerezolvat. Stalin a cerut ca Uniunea Sovietică să aibă un rol real în hotărârea destinului Japoniei. Partea occidentală nici nu a vrut să pună această chestiune pe ordinea de zi. Stalin a cerut ca una dintre coloniile Italiei din Africa de Nord să fie pusă sub tutelă sovietică, ceea ce i-ar fi oferit țării sale o poziție solidă în Mediterana. Partea occidentală a refuzat. Cele două părți au ajuns la un impas și în ceea ce privește România și Bulgaria. Considerând că acestea erau țări-„satelit“ (Stalin chiar a folosit termenul rusesc într-o telegramă pe care i-a trimis-o lui Molotov în timpul reuniunii), autoritățile sovietice instalaseră deja guverne procomuniste acolo.[25] Statele Unite și Marea Britanie au refuzat să recunoască aceste guverne sau să semneze vreun acord cu ele. Stalin a hotărât să exercite presiuni mai mari asupra partenerilor săi, chiar dacă părea că negocierile erau pe punctul de a fi întrerupte. Chestiunea referitoare la Franța și China, a căror participare era susținută de Statele Unite și de Marea Britanie, a oferit un pretext convenabil. Pe 21 septembrie, Stalin l-a mustrat pe Molotov pentru concesia lui procedurală, iar Molotov s-a căit: „Recunosc că am comis o neglijență gravă. Voi lua

imediat măsuri.“[26] În ziua următoare, și-a retras acordul. Aliații occidentali s-au înfuriat. Această chestiune procedurală simplă a adus negocierile într-un impas.

Incidentul ilustrează din plin personalitatea manipulatoare a lui Stalin. În timp ce își cultiva imaginea unui politician moderat și predictibil în ochii aliaților săi, își obliga tovarășii să se ocupe de treburile murdare. A fost revoltat când Molotov a destăinuit că retragerea acordului pentru participarea Franței și a Chinei s-a făcut la ordinul lui. Mult timp după aceea i-a amintit lui Molotov de acest lucru și de situații asemănătoare, acuzându-l că încerca să se prezinte ca o alternativă rezonabilă la inflexibilitatea „guvernului sovietic și a lui Stalin“.[27]

Aceste atacuri mișelești la adresa lui Molotov erau un semn că se pregătea un atac mai serios. Un rol esențial în această dramă l-au avut rezumatele presei străine realizate de TASS, pe care Stalin le-a studiat cu atenție în timpul vacanței sale. Necazurile lui Molotov au început cu o știre din 1 decembrie 1945 a unui corespondent al ziarului britanic *Daily Herald*, care aducea la cunoștință niște zvonuri conform cărora era posibil ca Stalin să își dea demisia din funcția de președinte al Consiliului Comisarilor Poporului și ca Molotov să preia această funcție. Conform rezumatului TASS, corespondentul a spus că Molotov deținea frâiele conducerii politice a Uniunii Sovietice, primind directive generale de la Biroul Politic.[28] Nimic nu i-ar fi putut face mai mult rău lui Molotov, mai ales când Stalin era plecat din Moscova pentru prima dată după ani de zile. Furios, Stalin i-a telefonat lui Molotov pe 2 decembrie, cerând să se exercite o cenzură mai strictă asupra relatărilor transmise de corespondenții străini. Molotov a transmis ordinele corecte biroului de presă al comisariatului pentru afaceri externe.[29] În ziua următoare însă, s-a petrecut o încurcătură birocratică. Rezumatul TASS pentru ziua de 3 decembrie includea o știre din ziarul *New York Times* care fusese publicată pe 1 decembrie, înainte de ordinul lui Stalin referitor la înăsprirea controlului. Articolul din *New York Times*, ca și cel din *Daily Herald*, făcea aluzie la un conflict în interiorul conducerii sovietice și la slăbirea poziției lui Stalin.[30] Stalin a citit rezumatul articolului din *New*

York Times, realizat de TASS, pe 5 decembrie. Se pare că, în aceeași zi, a citit o știre a agenției Reuters din 3 decembrie, care vorbea despre o relaxare a cenzurii în raport cu corespondenții străini în URSS. Agenția de presă a afirmat că, după ce jurnaliștii occidentali trimiseseră o plângere colectivă autorităților sovietice, Molotov îi spusese unui american la o recepție din 7 noiembrie: „Știu că voi, corespondenții, vreți să scăpați de cenzura sovietică. Ce-ați zice dacă aș fi de acord, cu condiția ca acest lucru să fie reciproc?“ Potrivit agenției Reuters, peste câteva zile, corespondenții presei occidentale au văzut, într-adevăr, semne ale relaxării controlului.[31]

Aceste rapoarte i-au furnizat lui Stalin un arsenal mai mult decât suficient ca să-l acuze pe Molotov că uneltea împotriva lui. Pe 5 decembrie, *vojd*-ul le-a trimis lui Molotov, Beria, Mikoian și Malenkov o telegramă în care cerea investigarea acestei chestiuni.[32] În ziua următoare, cei patru i-au trimis lui Stalin un răspuns detaliat. Exista o explicație simplă pentru articolul din *New York Times*. Acesta trecuse prin cenzură pe 30 noiembrie, cu trei zile înainte ca Stalin să-i ceară lui Molotov să intensifice controlul. Explicația pentru știrea agenției Reuters era la fel de convingătoare. Molotov chiar ordonase relaxarea cenzurii în noiembrie, întrucât cenzorii „marcau deseori, în mod exagerat, anumite cuvinte și expresii în telegramele trimise de corespondenții străini“. Cât privește conversația de la recepția din 7 noiembrie, Molotov a afirmat că „i s-au atribuit cuvinte pe care nu le-a rostit“.[33]

După ce a primit acest răspuns, Stalin a izbucnit într-o criză de furie, autentică sau prefăcută. În aceeași zi, 6 decembrie, a trimis la Moscova o telegramă plină de cuvinte tăioase. Ignorând toate argumentele raționale oferite de cei patru, el a afirmat că Molotov era vinovat pentru apariția „calomniilor la adresa guvernului sovietic“ în presa străină. În plus, atitudinea liberală a lui Molotov față de corespondenții străini reprezenta un efort intenționat de a schimba „cursul politicilor noastre“. După ce i-a acuzat pe Malenkov, Beria și Mikoian de complicitate, Stalin i-a adresat lui Molotov cuvinte extrem de grele. „Sunt convins că lui Molotov nu-i pasă de interesele statului nostru și de prestigiul guvernului nostru atât timp cât câștigă

popularitate în anumite cercuri străine“, a scris el. „Nu mai pot să iau în considerare ca un astfel de tovarăș să fie prim-adjunctul meu.“ Ca să-l jignească și mai mult, Stalin le-a trimis telegrama numai lui Malenkov, Beria și Mikoian, cerându-le să îl cheme pe Molotov și să îi citească conținutul telegramei, dar să nu îi dea o copie. Motivul pe care l-a invocat a fost extrem de ofensator pentru Molotov: „Nu i-am trimis-o [telegrama] lui Molotov deoarece am dubii cu privire la unii dintre apropiații lui“.[34]

Această telegramă conținea cele mai grave acuzații pe care le adusese Stalin vreodată unui membru al cercului apropiaților săi (desigur, exceptându-i pe membrii Biroului Politic pe care îi executase). Cei patru bărbați erau, fără îndoială, speriați. Pe 7 decembrie, Beria, Malenkov și Mikoian i-au trimis lui Stalin o telegramă codificată în care îi aduceau la cunoștință modul ferm în care îl trataseră pe colegul lor. „L-am chemat pe Molotov la noi și i-am citit telegrama în întregime. După ce a stat puțin să se gândească, Molotov a spus că făcuse multe greșeli, dar considera că era nedrept să i se arate neîncredere și apoi a început să plângă.“[35] Nu avem cum să știm dacă ei au descris cu exactitate această confruntare. Aceasta era o dramă pusă în scenă pentru un singur spectator care nici măcar nu se afla în sala de spectacol. Ceea ce conta nu era drama în sine, ci relatarea modului în care fusese tratată confruntarea, care trebuia concepută în așa fel încât să-l satisfacă pe Stalin. Molotov a intrat în joc. În aceeași zi, i-a trimis și el o telegramă lui Stalin: „Telegrama ta codificată era plină de o neîncredere profundă față de mine ca bolșevic și ca om, iar eu am luat-o ca pe un avertisment de partid foarte serios la adresa întregii mele activități actuale, oriîncotro s-ar îndrepta aceasta. Mă voi strădui ca prin faptele mele să-ți câștig încrederea, în care orice bolșevic sincer vede nu doar simpla ta încredere personală, ci și încrederea partidului, care îmi este mai scumpă decât însăși viața.“[36] Judecând după schimbul de scrisori care a urmat, Stalin a simțit că obținuse efectul dorit. Știa clar că „infracțiunile“ lui Molotov nu aveau nici o importanță și că subordonatul lui nu încălcase niciodată vreo instrucțiune directă. Molotov se folosise de propria judecată numai atunci când directivele lui Stalin transmise de la mare distanță erau lipsite de fluență și vagi.

Scandalul Molotov a fost lăsat la o parte în scurt timp, deoarece adevăratul lui scop era altul: Stalin voia să facă schimbări în rândul conducerii de vârf. A început de îndată ce s-a întors la Moscova. Pe 29 decembrie 1945, l-a adus pe vechiul său tovarăș Andrei Jdanov în cercul apropiaților săi. Cei Cinci erau acum șase. În octombrie 1946, Nikolai Voznesenski a fost și el admis în grup, ceea ce însemna că țara era condusă acum de Grupul celor Șapte.[37]

Revenirea „leningrădenilor“ – Jdanov și Voznesenski – în cercul apropiaților lui Stalin a provocat rivalități în interiorul Biroului Politic. Malenkov și Beria, care îi dăduseră la o parte pe leningrădeni în timpul războiului, erau obligați acum să le cedeze o parte din putere. În mai 1946, Stalin l-a înlăturat pe Malenkov din funcția de secretar al Comitetului Central, acuzându-l că mușamalizase nereguli în industria aviației, care fusese în responsabilitatea lui în timpul războiului. Responsabilitățile lui Malenkov de supraveghere a aparatului Comitetului Central i-au fost oferite lui Jdanov. Cam în același timp a primit o lovitură și Beria. Stalin l-a forțat pe protejatul lui Beria, ministrul Securității statului, Vsevolod Merkulov, să își dea demisia în mod umilitor.[38] Un eveniment periculos a fost acela că Stalin l-a numit în locul lui Merkulov pe fostul șef al contraspionajului militar, Viktor Abakumov, cu care Beria nu se înțelegea.[39] Potrivit regulilor epurărilor staliniste, se aștepta de la noul ministru să descopere abaterile sau – mai bine spus – infracțiunile predecesorului său. Abakumov era potrivit pentru acest rol. În mod clar, Merkulov și Beria erau amândoi în pericol. Așa cum a confirmat Merkulov după moartea lui Stalin: „Povestea plecării mele de la Ministerul Securității Statului i-a pricinuit lui Beria multe neplăceri. Beria însuși mi-a zis că din cauza mea a avut probleme cu Tovarășul Stalin.“[40]

Chinurile prin care au trecut Beria și Malenkov nu au fost foarte dureroase. Ambii au rămas în cadrul conducerii de vârf. Probabil că doar li se arăta cine era șeful și li se amintea că se putea și fără ei. În mod clar, Stalin nu avea de gând să demanteleze sistemul puterii supreme care se formase. Nu voia decât să creeze noi contraponderi, noi centre de rivalitate.

Stalin a fost la fel de calculat atunci când s-a ocupat de conducerea militară. La sfârșitul războiului, prestigiul mareșalilor și al generalilor

Uniunii Sovietice atinsese cote formidabile, după cum e ușor de înțeles. Pentru Stalin, care ținea la propria reputație de comandant, popularitatea lor era indezirabilă din punct de vedere politic: victoria nu putea fi decât opera unui singur geniu. Stalin era, de asemenea, îngrijorat de posibile conspirații. Generalii, îmbătați de gândul propriei lor străluciri, au înrăutățit lucrurile. Cei de la securitatea statului, care erau mereu la rivalitate cu cei din armată, i-au raportat lui Stalin conversațiile purtate la cinele festive, unde generalii se copleșeau unii pe alții cu laude și făceau comentarii denigratoare despre *vojd*-ul lor. Reacția firească a lui Stalin a fost represiunea. Inevitabil, prima lui țintă a fost Jukov, cel mai renumit și mai influent dintre liderii militari din timpul războiului. Acum, viața lui Jukov atârna de un fir. Stalin a ordonat arestarea mai multor generali apropiați de Jukov și a cerut să i se deschidă un dosar lui Jukov însuși. Peste o lună, după retrogradarea lui Malenkov și concedierea lui Merkulov, Jukov și alți lideri militari și-au primit criticile. Un ordin din 9 iunie 1946, emis de ministrul Forțelor armate ale URSS și semnat de Stalin, a descris abaterile comandantului din timpul războiului după cum urmează: „Pierzându-și orice simț al modestiei și fiind purtat de sentimentul ambiției personale, mareșalul Jukov a considerat că serviciile sale nu fuseseră prețuite îndeajuns și, în conversațiile cu subordonații, și-a asumat meritele pentru planificarea și îndeplinirea tuturor operațiunilor majore din timpul Marelui Război pentru Apărarea Patriei, inclusiv pentru acele operațiuni în care nu a fost implicat în nici un fel“.[41] Această condamnare a fost, în mod evident, motivată de gelozia și de furia lui Stalin – provocate de faptul că acest erou național și alți lideri militari nu îi arătau respectul cuvenit –, dar și de dorința lui de a le reduce importanța. Dar nu era pregătit să meargă într-atât de departe încât să-l anihileze fizic pe Jukov, care era o personalitate prea simbolică și prea strâns legată de el. Discreditarea publică și retrogradarea erau suficiente. Ordinul l-a trimis pe Jukov într-o funcție inferioară de comandă a unui district militar. Având în vedere soarta unora dintre tovarășii apropiați ai lui Stalin, de-a lungul anilor, un astfel de ordin putea fi considerat chiar o recompensă. Jukov pierduse foarte mult, dar nu totul. Către sfârșitul vieții sale, Stalin a

acceptat să îl primească înapoi pe Jukov la Comitetul Central, un semn că acesta din urmă reintrase, în sfârșit, în grațiile *vojd*-ului.

La sfârșitul lui 1946, aceste remanieri egalizaseră relațiile de putere dintre tovarășii lui Stalin. Concedierile, retrogradările și umilirile publice au restabilit mai mult sau mai puțin structura guvernamentală de la vârf care existase înainte de război. Stalin putea să-i lase acum în pace pe tovarășii săi, în timp ce se ocupa de problemele economice urgente ale țării.

Reforma monetară, o reflecție a sistemului

Militarizarea, distrugerea fizică, foametea, un sistem ineficient de rații, o agricultură schilodită, o infrastructură socială deteriorată și bazarea pe mobilizarea forțată a forței de muncă – acestea erau caracteristicile economiei sovietice postbelice. Prețul războiului s-a reflectat, bineînțeles, în starea jalnică a bugetului. Guvernul acoperise costurile uriașe ale războiului în primul rând tipărind bani. Rezultatul predictibil a fost o spirală inflaționistă. Trebuia făcut ceva cu excesul monetar prezent în economie. Pentru a reduce cantitatea de bani aflați în circulație, conducerea sovietică a ordonat tipărirea de ruble noi și devalorizarea rublelor vechi.

În memoriile lui, comisarul pentru finanțe din timpul războiului, Arseni Zverev, afirmă că, la sfârșitul lui 1943, discutase deja despre astfel de măsuri cu Stalin.[42] Se pot găsi și în arhive dovezi conform cărora comisariatul pentru finanțe plănuia atât de devreme o reformă monetară. Către sfârșitul lui 1943, s-a hotărât ca reforma să se adopte după război, reducând puterea de cumpărare a rublei prin creșterea prețurilor, schimbând rublele vechi cu ruble noi și desființând sistemul de rații.[43] Acesta este, în mare măsură, programul care a intrat în vigoare câțiva ani mai târziu.

Acum, că războiul era încheiat, stabilizarea finanțelor țării și renunțarea la sistemul de rații reprezentau o chestiune ce a dobândit o importanță politică imensă. Desființarea cartelelor pentru rații chiar mai repede decât în țările capitaliste avea să demonstreze avantajele socialismului. Măsurile de reformă au fost planificate pentru anul 1946, însă foametea a impus amânarea acestora. Pe parcursul acelui

an, Comisarul pentru Finanțe Zverev i-a trimis lui Stalin câteva memorandumuri despre viitoarele reforme. Judecând după însemnările lui Stalin de pe marginea acestor documente, el a manifestat un interes foarte mare pentru acest subiect.[44] Când pregătirile au ajuns în faza lor finală, Zverev se întâlnea frecvent singur cu *vojd*-ul. Potrivit registrului cu vizitatorii care treceau pe la cabinetul lui Stalin, până când s-a adoptat reforma, pe 14 decembrie 1947, Zverev a trecut pe acolo de 13 ori.[45]

În sfârșit, pe 13 decembrie 1947, Biroul Politic a votat aprobarea principalelor documente care instituiau reforma monetară și desființau cartelele de rații. S-a stipulat că măsurile aveau să fie anunțate la radio la ora șase seara, pe 14 decembrie, și în ziare în ziua următoare. În noaptea dintre 14 și 15 decembrie, populația a fost deposedată de o parte semnificativă din economiile sale. Pentru fiecare zece ruble pe care le aveau, oamenii primeau acum în schimb o rublă. A existat un sistem mai complex în ce privește depozitele bancare. Conturile cu mai puțin de 3 000 de ruble nu au fost afectate, dar în cazul celor cu sume între 3 și 10 000 de ruble, fiecare trei ruble vechi erau schimbate cu câte două ruble noi. În cazul depozitelor de peste 10 000 de ruble, fiecare două ruble vechi erau schimbate cu o rublă nouă.

Biroul Politic știa foarte bine că reforma nu avea să se bucure de popularitate. O mare parte a rezoluției prin care s-a adoptat și care a fost trimisă spre publicare a fost dedicată explicării detaliate a necesității, utilității și corectitudinii acestei manevre. În concordanță profundă cu prejudecățile vremii, textul afirma că reforma avea să lovească cel mai tare în „elementele speculante care au adunat mari sume de bani“. Această afirmație era falsă: cetățenii sovietici cei mai înstăriți se aflau în cea mai bună poziție pentru a-și converti banii în alte forme de avere. Cu toate acestea, ideea că reforma monetară reprezenta un mijloc de confiscare a tuturor câștigurilor necinstite s-a dovedit a fi extrem de populară. Ca de obicei, rezoluția nu a omis să menționeze greutățile financiare cu care se confruntau masele muncitoare în țările capitaliste. Formularea rezoluției sugerează că Stalin a jucat un rol activ în redactarea ei. Printre observațiile scrise de

el de mână se numără promisiunea adăugată conform căreia acesta avea să fie „ultimul sacrificiu“ al poporului sovietic.[46]

Reformele majore sunt întotdeauna pline de dificultăți. Noile ruble au început să fie tipărite în 1946 pentru a fi introduse la sfârșitul lui 1947, dar, la început, un număr mare s-a dovedit a fi defectuos. Pentru a păstra secretul, noii bani nu au fost trimiși la filialele Gosbank, care erau numeroase, ci la depozitele special înființate distribuite egal în țară. Noile ruble au fost transportate în trenuri speciale, bine păzite. În sfârșit, când a sosit vremea schimbării rublelor, pe lângă filialele Gosbank, s-au înființat 46 000 de centre de schimb, pentru care au fost angajate 170 000 de persoane.[47]

Bineînțeles, oricât s-ar fi încercat, o asemenea operațiune nu putea fi ascunsă de ochii publicului. Zvonurile au început să se răspândească și au devenit mai persistente după ce salariile și pensiile pentru cea de a doua jumătate a lunii noiembrie s-au plătit înainte de termen. În general însă, publicul nu știa cum urma să arate reforma. Stimulați de zvonuri contradictorii, oamenii s-au luptat să-și salveze economiile. La început, panica a afectat achizițiile de bunuri și obiecte de valoare. Pe 29 noiembrie 1947, ministrul Afacerilor interne, Serghei Kruglov, i-a raportat lui Stalin că valuri de clienți invadau magazinele ca să cumpere bunuri și dădeau năvală în bănci ca să-și retragă economiile. Rafturile cu produse s-au golit și au dispărut chiar și articolele pentru care înainte nu existase cerere. Magazinele au vândut toate stocurile de seturi de mobilă în valoare de zeci de mii de ruble – sume uriașe, având în vedere că salariul mediu anual al muncitorilor sau al funcționarilor era de aproximativ 7 000 de ruble. Un set în valoare 101 000 de ruble, care zăcuse ani de zile în sala în care era expusă marfa, avea acum patru cumpărători care se băteau pentru el. Clienții au cumpărat blănuri, produse textile, ceasuri, bijuterii, piane și covoare.[48] Pe 30 noiembrie, Kruglov a raportat că sute de persoane formaseră cozi în fața magazinelor din Moscova, înainte de ora de deschidere. Oameni din regiuni învecinate au invadat orașul. În fața băncilor de economii s-au format cozi uriașe de până la 500 de persoane. După două zile de cumpărături frenetice, autoritățile au hotărât să acționeze. Kruglov l-a informat pe Stalin că majoritatea magazinelor fuseseră închise sub pretextul renovării sau al inventarului.

Magazinele care rămăseseră deschise au scos din vânzare articolele valoroase, precum bijuteriile din aur. Iar unele au fost forțate să-și închidă ușile pentru că nu mai aveau nimic de vânzare.[49]

Raportul lui Kruglov, din 2 decembrie, nu era foarte diferit. Acum, că erau stocuri limitate de bunuri de consum, oamenii începuseră să cumpere masiv ce le ieșea în cale, inclusiv instrumente muzicale și gramofoane. Un magazin care vânduse șase piane pe an le-a vândut pe toate cele 11 pe care le avea în stoc în decurs de două zile – 30 noiembrie și 1 decembrie. Criza de bunuri a dus la cumpărarea masivă de alimente mai puțin perisabile, cum ar fi cârnați afumați, conserve, bomboane, ceai și zahăr. Această năvală în magazine a determinat emiterea unui ordin de a se retrage din vânzare aceste articole. Restaurantele au făcut o afacere bună, iar „indivizii beți scoteau din buzunare grămezi de bani și strigau: «Uitați-vă câte hârtii»“. În alte regiuni s-au raportat cheltuieli asemănătoare.[50] Dacă Stalin a citit aceste rapoarte – și avem toate motivele să credem că le-a citit –, a avut parte de o revelație în privința vieții și logicii economice ale cetățenilor sovietici de rând.

E interesant că autoritățile s-au abținut să ia măsuri brutale ca să pună capăt isteriei. De la începutul lui decembrie, s-a observat o creștere a micilor depozite din conturile de economii, un efort clar de distribuire a economiilor în mai multe conturi mici, care urma să contracareze scopul reformei de a scoate rublele vechi din circulație.[51] Nici măcar atunci nu s-au luat măsuri. Stalin vedea cât de lipsită de popularitate era reforma și nu voia să întărâte și mai mult sentimentele împotriva acesteia.

Pe 15 decembrie, pregătirile s-au încheiat și a început operațiunea directă de schimbare a vechilor ruble cu cele noi și de reevaluare a depozitelor. În cele opt zile, din 16 până în 23 decembrie 1947, Stalin a primit vizitatori în cabinetul lui de cinci ori. De fiecare dată, Zverev s-a numărat printre ei. Vizitele lui din 16 și 17 decembrie – primele zile ale reformei – au durat câte două ore. De fiecare dată au fost prezenți și membri ai Biroului Politic într-un număr semnificativ.[52] Pe 3 ianuarie 1948, Zverev i-a trimis lui Stalin un raport despre rezultatele reformei. Acesta era plin de statistici care trebuie să fi fost încurajatoare pentru guvern, dar demoralizatoare pentru restul populației. Înainte de

reformă, pe 1 decembrie 1947, erau în circulație 59 de miliarde de ruble. Ca urmare a isteriei cheltuielilor și a schimbării rublelor, acum nu mai erau decât 4 miliarde. Depozitele din conturile de economii se reduseseră de la 18,6 miliarde de ruble vechi la 15 miliarde de ruble noi.[53] Procentajul cu care au scăzut prețurile în urma desființării cartelelor de rații a fost modest în comparație cu numărul de ruble care fusese scos din buzunarele oamenilor. Prețul pâinii a scăzut cu 20%, iar al cărnii cu numai 12%. Unele prețuri chiar au crescut. Prețul confecțiilor din lână, de exemplu, a crescut cu 27%, pe când cel al hainelor, în general, a crescut cu 11%. În ansamblu, indicele prețurilor cu amănuntul stabilite de stat scăzuse acum la 83% din cât fusese înainte.[54] Schimbând zece ruble vechi cu una nouă, puterea de cumpărare a consumatorului a scăzut de opt ori. Cea mai mare parte a economiilor populației fuseseră confiscate.

Într-o oarecare măsură, „efectul vitrinei“ care a urmat – prezența mai multor bunuri în magazine, chiar dacă puțini și le puteau permite – ar fi trebuit să atenueze lovitura. Dar, în URSS a lui Stalin, vitrinele nu erau foarte impresionante. Productivitatea slabă atât în sectorul agricol, cât și în cel al bunurilor de consum, ca și inerția generală a economiei dirijate de stat însemnau că nici măcar cererea relativ scăzută de după reformă nu putea fi satisfăcută. Ca de obicei, s-au luat măsuri speciale numai în centrele urbane importante, în primul rând în Moscova și Leningrad. Provizii generoase de alimente și de bunuri fuseseră depozitate acolo dinainte. Dar chiar și în aceste orașe s-au pus limite la cumpărături: pâinea – două kilograme pentru fiecare client; carnea și produsele din carne – un kilogram; cârnații – jumătate de kilogram; laptele – un litru; încălțămintea – o pereche; șosetele – două perechi; săpunul – o bucată; chibriturile – două cutii etc.[55] În capitalele de republici și în alte orașe mari, sfârșitul sistemului de rații a dus la probleme de aprovizionare. Câteva săptămâni mai târziu, la Moscova au început să se înregistreze plângeri referitoare la rafturile goale ale magazinelor, la limitările cumpărăturilor în ciuda presupusului sfârșit al sistemului de rații și la înființarea de magazine speciale numai pentru oficiali. O scrisoare venită de la Belgorod suna astfel: „Astăzi este a șasea zi consecutivă de când soția mea stă la coadă pentru pâine de la două până la zece dimineața, dar, vai, în toate cele șase zile s-a

întors acasă fără pâine“. Confruntați cu cozi lungi, cu prețuri mari și cu magazine goale, oamenii priveau înapoi cu nostalgie la zilele în care aveau cartele de rații.[56]

Nu toate categoriile de populație sufereau la fel. Oamenii din orașele mari, mai ales cei care primeau salarii mari sau care erau prosperi, nu au fost foarte afectați de această reformă. Înainte de devalorizare, le fusese relativ ușor să își convertească vechile ruble în bunuri. După reformă, ei au profitat de pe urma relativei disponibilități a bunurilor și a scăderii prețurilor în *rînok*-urile din orașe (piețele agroalimentare, unde țăranii puteau să ceară prețul pieței pentru bunurile produse pe pământurile lor). Dar scăderea prețurilor i-a lovit puternic pe țărani. Rămași fără economii, nerecompensați pentru munca lor din colhozuri și obligați să suporte o povară fiscală mare, ei căutau disperați bani. Oricât ar fi fost de modestă, reducerea prețurilor stabilită de stat a împins în jos prețurile alimentelor în *rînok*-uri, scăzând și mai mult veniturile țăranilor. Încă o dată, majoritatea rurală a țării a fost principala victimă a politicilor lui Stalin.

Deși guvernul a susținut reforma ca pe un instrument de combatere a achiziționării nelegitime de avere, aceasta a avut, în realitate, efectul opus. Oficialii corupți și cei care acționau pe piața neagră au reușit să-și convertească banii în bunuri de lux, pe care le-au vândut din nou obținând profit în urma devalorizării. În districtul Tușino de lângă Moscova, de exemplu, doi directori de magazine (ambii membri ai Partidului Comunist) au pus la cale un plan de proporții pentru a face bani. Cu propriii bani au cumpărat costume, țesături, sute de perechi de pantofi și alte articole. Aceste bunuri au fost ascunse până după reformă, când au fost vândute treptat în *rînok*-uri, printr-o rețea de vânzători, precum și prin magazinele directorilor. Următoarele cifre ne dau o idee despre cât de obișnuite erau astfel de operațiuni: în ultimele două săptămâni ale lunii decembrie 1947, aproximativ 3 000 de persoane care lucrau în sectorul comerțului cu amănuntul au fost arestate, din care 1 100 erau directori de magazine și aproximativ 900 erau membri de partid. Aceste arestări au continuat în același ritm în lunile ianuarie și februarie.[57] Iar acesta era numai vârful aisbergului.

O altă practică răspândită, stimulată de devalorizare, a fost antedatarea deschiderii unor conturi de economii, care fuseseră deschise, de fapt, după anunțarea condițiilor reformei. Multe conturi mari au fost împărțite în conturi mai mici sub limita de 3 000 de ruble. Adevăratele dimensiuni ale unor astfel de infracțiuni sunt necunoscute, însă documentele arată că acest subterfugiu era practicat în toate regiunile țării de un număr semnificativ de oficiali. Potrivit datelor incomplete pentru luna martie a anului 1948, în numai 26 de regiuni, ținuturi și republici, peste 2 000 de oficiali, inclusiv oficiali de rang înalt ai partidului și responsabili cu aplicarea legii, au fost puși sub acuzare pentru încălcarea legii reformei monetare.[58] Secretari de partid și șefi ai birourilor din domeniul securității statului și al afacerilor interne au fost găsiți vinovați de astfel de operațiuni. S-au descoperit, de asemenea, cazuri în care înalți oficiali regionali au încercat să submineze justiția. Arhivele Comitetului Central arată numeroase situații în care „anumite organisme regionale de partid au tergiversat investigarea cazurilor legate de încălcarea legii reformei monetare și, în unele cazuri, chiar au protejat «înalți» oficiali ai partidului și ai guvernului, punând întreaga povară a vinei pe umerii unor subordonați“.[59] Într-un alt dosar, s-a afirmat că „o parte semnificativă dintre înalții oficiali ai partidului și ai guvernului a scăpat practic de pedeapsă“.[60]

Cercetătorii încă nu au descoperit dovezi referitoare la reacția lui Stalin la aceste infracțiuni. Absența unor tulburări majore în urma reformelor monetare sugerează că el a păstrat o atitudine destul de condescendentă față de acest tip flagrant de corupție. Această atitudine nu era o noutate. Stalin a manifestat mereu toleranță față de lipsurile morale ale subordonaților săi fideli. El ținea doar la loialitatea politică și la competența administrativă.

Dacă reforma monetară a pus în lumină multe dintre fisurile sistemului stalinist, ea a avut și un impact pozitiv asupra dezvoltării economice a țării. Planurile ambițioase de reconstrucție pentru anul 1948 au fost depășite. Luând atât de mult din buzunarele oamenilor, guvernul a putut să tipărească bani mai mulți fără riscul inflației, o mișcare ce a fost de mare ajutor în echilibrarea deficitelor bugetare. Relativa stabilitate financiară obținută la începutul lui 1949 a permis

reforma prețurilor de vânzare cu ridicata în industria grea, lucru care a creat, la rândul său, precondițiile pentru dezvoltarea industrială. Indicatorii economici pentru anul 1948 au sugerat că cele mai nocive consecințe ale războiului fuseseră depășite și că principalele obiective ale recuperării postbelice fuseseră îndeplinite. Încheierea perioadei de foamete devastatoare dintre 1946 și 1947 a avut o importanță deosebită. În 1948, producția totală de cereale a ajuns aproape de nivelurile de dinainte de război, iar producția de cartofi (un aliment principal în Uniunea Sovietică) a depășit toate recordurile de dinainte de război. În cuvintele lui Donald Filtzer, Uniunea Sovietică intrase într-o perioadă de „recuperare atenuată“. Cu toate acestea, industrializarea în stil stalinist nu a putut să satisfacă decât nevoile de bază ale populației.[61]

Consolidarea spațiului sovietic

Dacă recuperarea economică era în desfășurare în URSS, țările vecine încă erau tulburate de instabilitate politică. La începutul anului 1948, guvernul democrat- liberal din Cehoslovacia a fost răsturnat printr-o lovitură de stat, făcând din Cehoslovacia ultima țară est-europeană ce s-a alăturat blocului comunist. Dar instaurarea controlului comunist asupra acestor țări era numai primul pas. Era necesar ca ele să adopte modelul stalinist de dezvoltare internă, să făgăduiască loialitate față de URSS și să se supună fără nici un fel de discuții lui Stalin, în calitate de lider suprem al blocului. O serie de obstacole li se ridicau în cale. În ciuda represiunii, a prezenței Armatei Roșii, a reducerii la tăcere a categoriilor educate ale societății și a extinderii controlului statului asupra economiei, noile țări comuniste au păstrat, pentru o vreme, un grad de diversitate socio-economică, culturală și politică. În plus, majoritatea est-europenilor se opuneau comuniștilor, iar luptele pentru putere din interiorul partidelor comuniste au împiedicat apariția genului de dictatori de care era nevoie pentru implementarea socialismului stalinist. Mai rău, mai mulți lideri est-europeni au dat semne de „liberalism“ inacceptabil, preferând un model de socialism mai flexibil în locul celui sovietic.[62]

Un „exemplu prost“ pentru orice comunist șovăielnic era Iosip Broz Tito, conducătorul Iugoslaviei. În primăvara lui 1948, el a intrat într-

un conflict cu Uniunea Sovietică, intensificat rapid. Stalin se confrunta cu un adversar pe măsură. Tito era un dictator înnăscut care, spre deosebire de alți lideri comuniști, nu fusese, pur și simplu, adus la putere de Moscova, ci câștigase puterea luptându-se cu naziștii. Puterea lui a fost consolidată și mai mult datorită absenței trupelor sovietice pe teritoriul Iugoslaviei. Tito pretindea independență politică și năzuia să fie lider al blocului comunist și a transpus aceste pretenții în acțiuni. Pe scurt, a ignorat unul dintre principiile esențiale ale stalinizării: supunerea totală față de Moscova.

Speranța lui Stalin că acuzațiile publice grave aveau să provoace discordie în interiorul conducerii iugoslave și să producă o rebeliune împotriva lui Tito nu s-a împlinit. Tito s-a debarasat rapid de protejații iugoslavi ai Kremlinului și a ieșit mai puternic din această confruntare. Înfrângerea a fost o lovitură dureroasă pentru Stalin. Pentru prima dată după lupta cu Troțki, i se opunea rezistență de către un lider important din cadrul mișcării comuniste. Și, spre deosebire de Troțki, Tito avea o putere reală și forțe capabile să-l protejeze de cuțitele ucigașilor profesioniști ai lui Stalin. Insubordonarea lui Tito nu a reprezentat numai o lovitură la adresa mândriei lui Stalin, ci și un precedent periculos și o fisură în blocul sovietic monolitic. Și alții puteau să urmeze exemplul lui Tito.

Pericolele titoismului au intensificat confruntările cu Vestul. Tot în 1948, s-a ajuns la primul impas serios din Germania dintre URSS și foștii săi aliați. Blocada sovietică asupra sectoarelor occidentale ale Berlinului a întâmpinat o rezistență hotărâtă. Sistemul utilizat pentru aprovizionarea zonei occidentale pe cale aeriană – Podul aerian al Berlinului – nu doar că a demonstrat eficiența blocului occidental, dar a și contribuit la consolidarea acestuia. În aprilie 1949, s-a semnat acordul de înființare a NATO. În luna următoare, Stalin a fost obligat să ridice blocada și, în acea toamnă, Germania a fost împărțită oficial în două state separate.

Aceste dificultăți din politica externă au înfierbântat suspiciunile și sentimentul de nesiguranță ale lui Stalin și i-au întărit hotărârea de a forța stalinizarea blocului comunist est-european. Moscova a început să intervină mai mult în afacerile interne ale sateliților săi, iar cererile de accelerare a procesului de sovietizare au devenit mai inflexibile și

mai nerăbdătoare. Folosindu-se de metodele lui obișnuite, care constau în epurări și în fabricarea de acuzații politice, Stalin a inițiat și a supravegheat o campanie împotriva „dușmanilor“ aflați la conducerea țărilor socialiste. La sfârșitul lui 1948, el a reușit să scape de liderul încăpățânat al Poloniei, Wladyslaw Gomulka. În Ungaria, consilierii de la Moscova au ajutat la aranjarea unui dosar privitor la o pretinsă organizație de spionaj extinsă, despre care se presupunea că avea aprobarea fostului ministru al Afacerilor interne al țării, Laszlo Rajk. În septembrie 1949, Rajk a fost condamnat și a primit pedeapsa cu moartea. În decembrie, în urma unui proces îndelungat bazat pe acuzații fabricate (din nou cu sprijinul consilierilor sovietici pe probleme de securitate), fostul secretar al comitetului central din Bulgaria, Traicio Kostov, a fost condamnat la moarte. Stalin supraveghea atent toate aceste cazuri și aproba atât falsificarea dovezilor, cât și condamnările la moarte. Procesele lui Rajk și Kostov au determinat arestări și în alte țări comuniste.[63] Aceste tactici au dus la concentrarea puterii în mâinile unor dictatori complet dependenți de Stalin și gata să implementeze orice politici dorea el.

În timp ce supraveghea stalinizarea blocului comunist, dictatorul sovietic și-a găsit totuși timp să-și consolideze puterea acasă – sau mai degrabă să prevină orice posibilitate ca aceasta să fie subminată. Dând un exemplu sateliților săi, Stalin a lansat încă un val de epurări interne. Temele și victimele acestora au depins, într-o oarecare măsură, de evenimente arbitrare. Un asemenea eveniment a fost moartea tovarășului apropiat al lui Stalin, Andrei Jdanov, în august 1948. Sarcinile lui Jdanov, în calitate de adjunct al lui Stalin pe probleme de partid și de șef al aparatului Comitetului Central, au fost preluate de Gheorghi Malenkov, o schimbare care a tulburat echilibrul de putere în cadrul cercului apropiaților lui Stalin. Pierzându-și protectorul, grupul de la Leningrad, reprezentat, mai ales, de președintele Gosplan (Comitetul de Stat pentru Planificare) Voznesenski și de secretarul Comitetului Central Kuznețov, s-a văzut slăbit, iar rivalii grupului, Beria și Malenkov, erau acum mai puternici. Astfel de schimbări au determinat o nouă rundă de lupte de culise. Combinația de intrigi, tensiuni internaționale și calcule politice ale lui Stalin a condus la „Afacerea Leningrad“, ultima epurare care a

tulburat eșaloanele superioare ale puterii din URSS. Afacerea s-a sfârșit cu vărsare de sânge.[64]

Datorită eforturilor lui Malenkov și ale lui Beria, care probabil nu s-au așteptat ca acțiunile lor să fie atât de nocive pe cât s-au dovedit a fi, Stalin a primit materiale compromițătoare împotriva grupului de la Leningrad. Infracțiunile pe care le descopereau aceste materiale erau relativ minore. Într-un caz, s-a luat decizia de a se organiza un mare târg de comerț la Leningrad fără să se consulte toate autoritățile competente. În altul, agenția lui Voznesenski, Gosplan, a comis niște erori în compilarea planurilor și a rătăcit niște documente – incidente obișnuite în sistemul sovietic foarte birocratizat. Au existat și câteva cazuri în care liderii regionali, în cea mai mare parte leningrădeni, au încercat să se folosească de protecția lui Voznesenski și a lui Kuznețov, dar astfel de încercări nu reprezentau, de asemenea, nimic neobișnuit. Toate erau încălcări tipice ale regulilor în fața cărora Stalin putea să închidă ochii sau pe care putea să le folosească drept arsenal. A ales ultima variantă.

În timpul unei reuniuni a Biroului Politic prezidate de Stalin în februarie 1949, Kuznețov, Voznesenski și alți funcționari apropiați lor au fost acuzați că încercau să transforme organizația de partid de la Leningrad în propriul fief. Deosebit de nefavorabilă a fost o rezoluție care le compara acțiunile cu cele ale lui Zinoviev din anii 1920, „când acesta a încercat să transforme organizația de la Leningrad într-o bază de putere pentru facțiunea lui antileninistă“.[65] În lunile care au urmat, acuzațiile împotriva grupului hărțuit de la Leningrad s-au intensificat. Membrii grupului au fost acuzați de activități dușmănoase și chiar de spionaj. În septembrie 1950, după luni de interogatorii și de tortură, Voznesenski, Kuznețov și mai mulți alți lideri au fost condamnați la moarte, în timpul unui proces desfășurat cu ușile închise la Leningrad. Alte câteva sute de persoane au primit condamnări la moarte, au fost întemnițate sau exilate. Epurările au afectat și alte regiuni din țară ori în capitală, unde cei născuți în Leningrad dețineau funcții superioare sau căutaseră sprijinul leningrădenilor care aveau funcții înalte la Moscova.

Felul în care s-a desfășurat Afacerea Leningrad sugerează că Stalin o folosea ca să urmărească mai multe țeluri. Se poate ca ea să fi făcut

parte din schema lui constantă de intimidare în vederea consolidării puterii. Acuzațiile de clientelism și demantelarea pe scară largă a rețelelor oficialilor care își construiseră carierele în Leningrad erau lovituri preventive clasice pe care lui Stalin îi plăcea să le lanseze împotriva rețelelor neoficiale din cadrul nomenclaturii.[66] Se poate, de asemenea, ca el să fi văzut „Afacerea Leningrad“ ca parte a unei epurări de proporții mai mari în rândul eșaloanelor superioare. În orice caz, fabricarea dovezilor împotriva grupului de la Leningrad s-a desfășurat inițial simultan cu atacurile lui Stalin împotriva vechilor lui tovarăși Molotov și Mikoian. Este cu atât mai verosimil ca aceste atacuri să fie legate între ele, dat fiind că Molotov menținuse legături profesionale strânse cu Voznesenski și era în relații prietenești cu el. În plus, când „Afacerea Leningrad“ era în toi, fiul lui Mikoian se pregătea să se căsătorească cu fiica lui Kuznețov și, lucru destul de surprinzător, și-a urmat planul.

Oricare erau motivele nemulțumirii lui Stalin, Molotov și Mikoian au fost țintele cele mai firești ale acesteia. Ei erau tovarășii lui cei mai vechi și mai distinși, simboluri ale conducerii colective care ar fi putut să existe și urmașii ipotetici ai *vojd*-ului care îmbătrânea. Sarcina de a-și consolida puterea personală – obsesia principală a lui Stalin – impunea discreditarea periodică a colegilor mai influenți pentru a le slăbi influența, socotea el.

Timp de câțiva ani, măsurile pe care Stalin le luase împotriva lui Molotov la sfârșitul lui 1945 au fost cunoscute numai în cercul restrâns al Biroului Politic. Molotov a continuat să dețină funcții guvernamentale importante: a prezidat o serie de comisii ale Consiliului de Miniștri, a condus Ministerul Afacerilor Externe și a avut un cuvânt de spus într-o gamă vastă de chestiuni. Acest statut a început să se schimbe în 1948. Folosind diferite pretexte, Stalin l-a mustrat pe Molotov și i-a limitat autoritatea pentru a-i diminua reputația. Principalul mijloc de presiune a fost fabricarea dovezilor împotriva soției lui Molotov, cu origini evreiești, Polina Jemciujina, demonstrându-se că ea ar fi implicată în organizații evreiești „antisovietice“. Stalin i-a cerut lui Molotov să divorțeze de ea. Molotov și-a amintit mai târziu: „Stalin a venit la mine la Comitetul Central:

«Trebuie să divorțezi de nevastă-ta!» Și ea mi-a zis: «Dacă o cere partidul, atunci o să divorțăm». La sfârșitul lui 1948 am divorțat.“[67]

Pe 29 decembrie 1948, „dovezile“ adunate de securitatea statului în dosarul Jemciujinei au fost înaintate Biroului Politic. Ea a fost dată afară din partid, o mișcare ce însemna că arestarea era iminentă. Molotov s-a abținut de la vot, o acțiune care l-a pus în conflict direct cu Stalin.[68] Pe 20 ianuarie 1949, Molotov i-a trimis *vojd*-ului o scrisoare de remușcare, plină de clișee:

> În timpul votului Comitetului Central privitor la propunerea eliminării lui P.S. Jemciujina din partid, eu m-am abținut, lucru care recunosc că a fost greșit din punct de vedere politic. Declar prin această scrisoare că, după ce am reflectat asupra acestei chestiuni, votez în favoarea deciziei Comitetului Central, care corespunde intereselor partidului și ale statului și ne oferă o înțelegere corectă a semnificației calității de membru al Partidului Comunist. De asemenea, îmi recunosc vina gravă de a nu o fi oprit, așa cum ar fi trebuit, pe Jemciujina, o persoană care îmi era apropiată, să facă pașii greșiți și să aibă legături cu naționaliștii evrei antisovietici, precum Mikhoels.[69]

În martie 1949, Molotov a fost înlăturat din funcția de ministru de Externe, iar Mikoian din funcția de ministru al Comerțului Exterior. Aceste concedieri nu au însemnat că cei doi bărbați au fost dați afară din guvern. Amândoi au rămas membri ai Biroului Politic și adjuncți ai guvernului, iar din aceste poziții ei au îndeplinit funcții administrative importante. Însă autoritatea lor politică a fost discreditată, un rezultat care a fost, fără îndoială, adevăratul obiectiv al lui Stalin.

Faptul că s-au folosit originile Jemciujinei atunci când s-au formulat acuzațiile împotriva ei a reflectat politica oficială de antisemitism inițiată de Stalin după ce s-a intensificat confruntarea cu Occidentul. La începutul lui 1948, el a ordonat securității statului să îl distrugă pe renumitul intelectual evreu și regizor de teatru Solomon Mikhoels. Mai târziu, în același an, el a ordonat dizolvarea Comitetului sovietic antifascist evreiesc, care fusese înființat în timpul războiului cu scopul mobilizării sprijinului internațional pentru URSS. Autoritățile

începuseră să vadă comitetul ca pe un cuib de spioni având legături cu agențiile străine de informații. În decursul următorilor ani, Afacerea Comitetului antifascist evreiesc a înghițit treptat mai multe victime, până când s-a încheiat cu un proces cu ușile închise, desfășurat din mai până în iulie 1952. Toți inculpații, cu excepția unuia, au fost împușcați.[70] În 1949, la arestarea personalităților publice evreiești s-a adăugat o campanie extinsă împotriva „cosmopolitismului“. Mulți evrei sovietici au fost arestați, concediați din slujbele lor și transformați în ținte ale discriminării și disprețului.

Documentele devenite recent disponibile confirmă convingerea de durată a majorității istoricilor: astfel de campanii nu ar fi putut fi realizate fără sprijinul și implicarea lui Stalin. Acest lucru ridică întrebări legitime referitoare la rațiunile din spatele antisemitismului lui Stalin. Este tentant să presupunem că, în ultimii ani de viață, Stalin și-a manifestat, pur și simplu, mai deschis iudeofobia pe care o nutrise dintotdeauna, aceasta fiind o expresie predictibilă a mizantropiei lui generale. Dovezile însă sugerează că antisemitismul lui postbelic a fost, în primul rând, un produs al calculelor sale de politică internă și externă. Un ansamblu complex de factori istorici s-a aflat în spatele faptului că a îmbrățișat antisemitismul ca instrument politic.

Pe primul loc între acești factori s-a aflat creșterea evidentă a antisemitismului în URSS. Într-o proporție destul de semnificativă din cauza propagandei naziste, sentimentele și credințele antisemite se răspândiseră în rândul anumitor segmente ale societății sovietice. În timpul războiului, chiar și înalți funcționari sovietici nu ezitau să-și împodobească rapoartele cu remarci antisemite. În ianuarie 1944, comandantul adjunct al forțelor aeriene sovietice, generalul Grigori Vorojeikin, le-a scris lui Stalin și altor lideri sovietici despre faptul că prea mulți membri ai armatei aveau funcții confortabile la centru sau în comisariate. Privitor la cei care dotau comisariatele care vindeau diverse articole trupelor – *voentorg* –, el a scris: „Pe front, ei nu sunt numiți «voentorg» (comercianți militari), ci «abramtorg» (comercianți evrei). […] Toți acești «abramtorg» ar trebui trimiși la luptă.“[71] Printre scrisorile pe care Stalin le-a pus în arhiva personală în anii de după război găsim unele în care sunt exprimate sentimente antisemite și

altele care formulează plângeri referitoare la răspândirea antisemitismului. Autorul unei scrisori, care i-a acuzat pe evrei că se sustrăgeau de la munca fizică, a făcut o propunere referitoare la modul în care ar trebui „reeducați“ aceștia: „Separarea evreilor, ca o națiune vrednică, într-o republică separată… și punerea lor la muncă pe o bază just organizată ar primi o aprobare largă din partea tuturor celorlalte popoare din Uniunea Sovietică“.[72] Stalin era neîndoielnic conștient de generalizarea unor astfel de sentimente și le-a luat în considerare.

Ca orice regim totalitar, dictatura stalinistă trebuia să mențină societatea mobilizată. Acest scop a fost atins atât prin provocarea neliniștii față de amenințările externe, cât și prin folosirea unor grupuri din interior ca țapi ispășitori, abătând, astfel, nemulțumirea îndreptată inițial către liderii țării. Răspândirea antisemitismului arată că evreii erau ținta cea mai ușoară a stigmatizării sociale. Imediat după război însă, Stalin nu a putut să exploateze antisemitismul popular. Faptul că pe scena internațională se jucau jocuri complicate și că încă putea trage foloase de pe urma alianței cu Occidentul l-a forțat să fie circumspect. Campaniile ideologice din primii ani de după război, menite să combată ideea mai degrabă amorfă de „ploconeală în fața Occidentului“, au avut drept scop „educarea ideologică“ a intelectualității și probabil că nu au avut o rezonanță prea mare în rândul populației.

Situația s-a schimbat pe măsură ce au crescut tensiunile cu Occidentul, care era personificat de Statele Unite, cu comunitatea lor evreiască puternică. Cum relațiile cu noul stat evreiesc Israel s-au rupt, iar Israelul a devenit aliatul Statelor Unite, evreii sovietici au devenit ținte mai potrivite. Așa cum a spus Iuri Slezkine: „Ca naționalitate sovietică, evreii alcătuiau acum o diasporă etnică potențial loială unui stat străin ostil“.[73] Noua paradigmă ideologică ce s-a conturat în 1948–1949 a adus campania lui Stalin împotriva „ploconirii“ în armonie cu exploatarea antisemitismului inițiată de el. Cele două au fuzionat într-o campanie împotriva „cosmopoliților“, ale cărei ținte, așa cum au înțeles corect masele sovietice, au fost evreii sovietici și protectorii lor străini. O scrisoare din 1949, care a fost selectată pentru a-i fi arătată lui Stalin, surprinde esența acestei campanii: „Așa cum întregul popor german este responsabil pentru agresiunea lui Hitler, la fel și poporul

evreu trebuie să poarte responsabilitatea pentru acțiunile cosmopoliților burghezi“.[74] Politica oficială de antisemitism a fost transformată într-un instrument de manipulare socială.

Fără îndoială că prejudecata personală a lui Stalin a jucat un rol important în această nouă schimbare a direcției politice. Sunt multe semne care arată că, în ultimii ani ai vieții sale, i-a văzut pe evrei ca fiind o națiune „contrarevoluționară“, cam așa cum îi văzuse pe polonezi, pe nemți și pe alte popoare din Caucazul de Nord înaintea și în timpul războiului. Represiunea din anii 1930, eșecul regimului stalinist de a-și apăra cetățenii de Holocaust și antisemitismul postbelic, toate acestea stinseseră înflăcărarea revoluționară care i-a cuprins pe mulți evrei sovietici în timpul Revoluției și după aceea. Acum, presupunea Stalin, evreii își întorseseră privirea către Vest, către Statele Unite, și erau gata să slujească Occidentul cu entuziasmul pe care îl manifestaseră cândva față de Revoluție. „Orice naționalist evreu este un agent al serviciilor americane de informații“, a spus Stalin la o întâlnire a conducerii de vârf a partidului, la sfârșitul lui 1952. „Naționaliștii evrei cred că națiunea lor a fost salvată de SUA (acolo poți să te îmbogățești, să devii burghez etc.). Ei simt că au o obligație față de americani.“[75] Aceste bănuieli au fost intensificate de soțiile evreice ale unora dintre colegii lui cei mai apropiați și chiar de soțul evreu al fiicei sale. Prinzând rădăcini adânci în ultimii lui ani, antisemitismul politic al lui Stalin a devenit un factor esențial atât în politica internă, cât și în cea externă.

Întâlnirea cu Mao

Dificultățile pe care le-a întâmpinat Stalin în Europa au fost parțial compensate de succesul comunismului în Asia. Pe 1 octombrie 1949, victoria comuniștilor în războiul civil chinez a avut drept rezultat proclamarea Republicii Populare Chineze (RPC), sub conducerea lui Mao Zedong. Conducerea sovietică a stabilit imediat relații diplomatice cu noul guvern și a întrerupt toate legăturile cu Kuomintangul învins.

Fără nici un dubiu, victoria comuniștilor în China a întărit poziția Uniunii Sovietice în Războiul Rece, dar a adus cu ea un nou set de probleme legate de consolidarea relațiilor sino-sovietice. În ciuda

dependenței sale de URSS, China comunistă era o forță prea impunătoare ca să rămână doar unul dintre sateliți. Stalin avea motive să suspecteze că era posibil ca Mao să-l înfrunte cu aceeași nesupunere categorică de care se lovise în Iugoslavia. Având în vedere dimensiunile Chinei și importanța ei în Lumea a Treia, o astfel de insubordonare putea să aibă consecințe mult mai serioase. O sursă importantă de fricțiuni o reprezentau problemele economice. Nevoia de a oferi ajutor unei puteri prietene distruse de război era o povară mare pentru Uniunea Sovietică, strâmtorată din punct de vedere financiar.

Chiar înainte de venirea la putere a comuniștilor chinezi, Stalin își consolidase personal legăturile cu ei. Prin intermediul serviciilor de informații militare, el inițiase comunicarea radio cu Mao, a cărui armată își avea bazele în nord-estul Chinei. Această linie de comunicație era menținută prin trimiși sovietici speciali, care erau și doctorii lui Mao. Cu toate că Mao și Stalin au întreținut o corespondență scrisă continuă, aceasta nu a fost suficientă pentru liderul revoluționar chinez, care și-a exprimat în mod repetat dorința de a vizita Uniunea Sovietică. Probabil că el vedea această vizită în termeni atât simbolici, cât și practici: avea nevoie să i se confirme statutul de lider al poporului chinez și de partener (deși mai tânăr) al lui Stalin. Dar Stalin tot găsea modalități de a împiedica vizita. La început a considerat că nu era recomandabil să dea dovadă de legături apropiate cu comuniștii chinezi, dat fiind că aceștia nu formau guvernul oficial al țării. Situația din China era extrem de fluidă, iar victoria comuniștilor nu părea deloc sigură.

După câteva amânări ale Moscovei, Mao a început să-și piardă răbdarea. Pe 4 iulie 1948, l-a informat pe Stalin că intenționa să plece la Harbin și, de acolo, să ia avionul către Moscova. Peste zece zile, a primit următorul răspuns: „Având în vedere că a început strânsul recoltei, tovarășii din conducere vor pleca în provincii în august și vor rămâne acolo până în noiembrie. Așadar, Comitetul Central al Partidului îl roagă pe Tov. Mao Zedong să își planifice vizita la Moscova la sfârșitul lui noiembrie, ca să se poată întâlni cu toți tovarășii din conducere.“[76] Mao nu a avut de ales și a fost nevoit să se conformeze, dar și-a exprimat clar supărarea. Scuza lui Stalin a părut

ridicolă, iar liderul chinez nu s-a străduit să ascundă acest lucru. Atașatul sovietic de pe lângă Mao responsabil cu comunicațiile chiar s-a simțit obligat să îl informeze pe Stalin cu privire la reacția lui Mao:

> Îl cunosc pe Mao Zedong de mai bine de șase ani și pot să spun că zâmbetul și cuvintele lui „hao, hao – bine, bine“, pe care le-a rostit în timp ce asculta traducerea, nu au exprimat încântarea la auzul veștii din telegramă. […] El era sigur că avea să plece de îndată. Probabil că această călătorie a devenit necesară pentru el. Aștepta un răspuns cu mare ardoare. […] Valizele lui Mao Zedong erau pregătite și s-au cumpărat chiar și pantofi din piele (ca toată lumea de aici, el poartă papuci din pânză) și și-a făcut la croitor o haină groasă din lână. […] Așa că acum el afișează o atitudine calmă, politicoasă și atentă, curtenitoare într-un stil cât se poate de chinezesc. Dar este greu să vezi în adâncul sufletului său.

Această vizită devenea o bătaie serioasă de cap. Din august până în decembrie 1948, când comuniștii au obținut o serie de victorii hotărâtoare, Mao a tot insistat să vină. Într-o telegramă din 28 septembrie 1948, a scris: „În ceea ce privește o serie de chestiuni, trebuie să informez personal Comitetul Central și *glavnîi hoziain* (șeful sau conducătorul)“. La începutul lui ianuarie 1949, el și-a exprimat din nou dorința de a veni la Moscova să îl informeze pe *glavnîi hoziain*. Stalin a rămas ferm pe poziții. În ianuarie 1949, partea sovietică a anulat din nou o vizită programată. Anastas Mikoian a fost trimis, în schimb, la chinezi. După cum și-a amintit Mikoian mai târziu, când se discutase această chestiune, Stalin își justificase refuzul de a-l primi pe Mao spunând că acest act ar „fi interpretat în Vest ca o vizită făcută la Moscova pentru a primi instrucțiuni. […] Acest lucru ar scădea prestigiul Partidului Comunist Chinez și ar fi folosit de imperialiști și de clica lui Chiang Kai-Shek împotriva comuniștilor chinezi.“[77] Această explicație se potrivea bine în politica lui Stalin de prudență și de neutralitate demonstrativă.

În timpul vizitei lui Mikoian din februarie 1949, înaintarea comuniștilor către victorie a intrat într-o fază decisivă. S-au inițiat negocierile referitoare la condițiile ajutorului militar și economic din

partea URSS și la ce era de făcut cu tratatele dintre sovietici și Kuomintang. În august 1945, fusese semnat un tratat de prietenie și cooperare, alături de acorduri conexe, cu guvernul lui Chiang Kai-Shek. Aceste documente au fost rezultatul înțelegerilor la care s-a ajuns cu Aliații la Ialta: în schimbul promisiunii lui Stalin de a intra în război împotriva Japoniei, Statele Unite și Marea Britanie acceptaseră să dea URSS teritorii pe care Imperiul Rus le pierduse în Războiul ruso-japonez din 1905. Guvernul Kuomintang recunoscuse independența satelitului sovietic Mongolia Exterioară, Republica Populară Mongolă; drepturile Uniunii Sovietice de a construi o bază militară în Port Arthur; și ocuparea pe termen lung a portului Dalian. Calea ferată chineză, care făcea legătura directă dintre Port Arthur și Dalian, pe de o parte, și URSS, pe de altă parte, fusese pusă sub administrație sovietică. Deasupra acestor concesii forțate, în China planau nemulțumirile. Cu timpul, prezența sovietică în interiorul țării a început să arate tot mai mult ca un anacronism periculos din punct de vedere politic. Și Moscova și conducerea comunistă chineză au înțeles acest lucru. Se așteptau concesii reciproce; era numai o chestiune de nivel al acestora.

După ce comuniștii chinezi au obținut, în cele din urmă, victoria, Stalin nu mai avea motive să evite vizita lui Mao. În plus, dată fiind noua situație, o întâlnire personală era extrem de utilă pentru rezolvarea unor probleme-cheie legate de relația sino-sovietică. Mao a plecat din Beijing pe 6 decembrie 1949. După o călătorie de zece zile, a ajuns în gara Iaroslavl din Moscova pe 16 decembrie, chiar la prânz. Interpretul lui Mao și-a amintit că ceasul de la gară a bătut ora 12 chiar când trenul s-a oprit, ceea ce a făcut sosirea și mai dramatică.[78] O fotografie cunoscută care a surprins întâlnirea de pe peronul gării îi înfățișează pe șeful gărzii de onoare în prima linie cu sabia scoasă, pe Bulganin în uniforma lui de mareșal, pe Molotov și pe Mao. Liderul comunist chinez, înalt și corpolent pe lângă Molotov, care era slab, și Bulganin, arăta impunător cu gulerul lui mare din blană și căciula înaltă, tot din blană. Mai târziu, în seara aceea, Stalin l-a primit pe Mao în biroul lui de la Kremlin.

S-au plăcut reciproc cei doi lideri, sovietic și chinez? Cu siguranță aveau multe în comun. Amândoi se născuseră în provincii îndepărtate,

în familii care erau sărace, dar nu nevoiașe. Amândoi își disprețuiau tații și își iubeau mamele. În ciuda lipsurilor materiale, amândoi primiseră o educație, se alăturaseră în tinerețe mișcării revoluționare aflate în ilegalitate și își depășiseră originile sociale modeste. Fiecare din ei dobândise o mare parte din educație prin lecturi independente, neîndrumate și avusese o înclinație pentru subiectele abstracte, filosofice și pentru ideile radicale. Ambii scriau versuri și le plăcea literatura care idealiza rebelii și bandiții cu personalități puternice, cu forță fizică și cu o voință neîmblânzită. Nici unul nu avea talent la limbi străine, nu știa vreo limbă străină, nici măcar nu vorbea limba sa oficială foarte bine. Stalin avea un puternic accent georgian, iar Mao avea un accent dat de dialectul Xiang (din Hunan).[79] Ambii erau nemiloși și fermi. Mao împărtășea în totalitate concepțiile lui Stalin referitoare la obținerea unei puteri dictatoriale depline și la guvernare și a împrumutat, în mare măsură, metodele liderului sovietic, realizând epurări, lichidând foști tovarăși, îmbrățișând industrializarea rapidă forțată și gestionând o mare perioadă de foamete. Caracterizarea lui Mao, pregătită pentru conducerea sovietică în 1949, de către doctorul și specialistul în comunicații radio A.Ia. Orlov, îl descrie pe liderul chinez ca fiind „tacticos, chiar lent. […] Înaintează hotărât către orice obiectiv pe care și-l propune, dar nu urmează întotdeauna o cale dreaptă, făcând deseori ocoluri. […] Este un artist înnăscut. Este capabil să își ascundă sentimentele și poate să joace orice rol este necesar.“[80] Această descriere semăna foarte mult cu cea a lui Stalin. În decembrie 1949, când Stalin își sărbătorea cea de a 70-a aniversare, Mao mai avea puțin și împlinea 56 de ani. Este de înțeles că Mao îl privea cu respect pe Stalin. În rândul conducerii chineze, liderului sovietic i se zicea „bătrânul“.[81]

Mao și-a manifestat respectul față de Stalin la întâlnirea din 16 decembrie. Nu a făcut nici o cerere și nu a insistat asupra nici unui lucru, solicitând, în schimb, sfaturi și ascultându-le cu atenție. Stalin a încuviințat această formă de interacțiune. Când a auzit întrebarea neplăcută, dar nu neașteptată, a lui Mao despre soarta acordului sino-sovietic din 1945, el s-a lansat într-o explicație lungă. A accentuat că partea sovietică voia să păstreze „de formă“ acordul existent, dar că era pregătită să facă anumite modificări care avantajau China.

Clarificând inconvenientele aduse de o eventuală aruncare la gunoi a acordului, Stalin a explicat că acesta făcuse parte din acordurile de la Ialta cu Statele Unite și cu Marea Britanie. Anularea lui le-ar „da Americii și Angliei temeiul legal de a pune și problema modificării prevederilor tratatului referitoare la Insulele Kurile și la Sahalinul de Sud“. Nu este clar dacă Mao și-a dat seama imediat cât de fals era acest argument; cu siguranță a înțeles acest lucru mai târziu. În orice caz, a adoptat un ton înțelegător, iar conversația a trecut la subiecte mai plăcute. Stalin a fost de acord cu cererile de ajutor. Discuțiile s-au încheiat pe o notă optimistă. Stalin chiar l-a măgulit pe Mao propunându-i să-i adune și să-i publice scrierile în rusă.[82]

În pofida atmosferei de înțelegere și de căldură, Mao trebuie să fi rămas cu sentimente amestecate în urma întâlnirii. Sigur că liderului chinez i s-au făcut multe promisiuni și a fost tratat cu mult respect. În cele din urmă însă, Stalin refuzase să-i acorde un lucru ce se afla în capul listei lui de dorințe: un acord care să înlocuiască înțelegerea din 1945. Din punct de vedere politic, un asemenea acord era o prioritate maximă pentru Mao. După cum au arătat evenimentele ulterioare, el hotărâse să aștepte momentul potrivit.

Următoarele zile au fost pline de activități agitate care nu au dus la discuții asupra chestiunilor importante. Mai mulți invitați străini au sosit la sărbătorirea celei de a 70-a aniversări a lui Stalin. Pe 21 decembrie, s-a organizat o festivitate somptuoasă la Teatrul Balșoi. Mao stătea în primul rând al prezidiului, alături de Stalin, și a fost primul invitat străin care a ținut un discurs. „Când Mao Zedong a pășit pe podium“, și-a amintit mai târziu conducătorul Partidului Comunist Ungar, Mátyás Rákosi, „au izbucnit niște ovații cum probabil nu mai văzuse Teatrul Balșoi până atunci. Am văzut că această bucurie și o asemenea primire au avut un efect asupra lui Mao Zedong.“[83]

În pofida acestei manifestări a respectului, când muzica de fanfară a încetat, Mao s-a văzut într-o poziție de neinvidiat. Refuzul lui Stalin de a semna un nou tratat a lăsat neîndeplinit un obiectiv crucial al vizitei sale. Majoritatea istoricilor văd evenimentele care s-au desfășurat în restul șederii sale la Moscova ca pe un subtil război al nervilor. Stalin îi arăta evident lui Mao cine era șeful. Ca reacție la aceasta, Mao a folosit propria formă de presiune. După moartea lui Stalin, el a afirmat că a

insistat asupra cererilor sale, dar probabil că exagera. De fapt, folosind boala ca pretext (era, într-adevăr, într-o stare fizică proastă), el s-a izolat în mod demonstrativ, refuzând să participe la diverse evenimente care erau deja programate și anunțând că hotărâse să se întoarcă în China cu o lună mai devreme decât fusese planificat.[84] Această tactică avea să dea roade.

Cercetătorii au oferit multe explicații pentru schimbarea poziției lui Stalin, dar probabil că el fusese pregătit de la început să facă o înțelegere. Fiind un negociator priceput, Stalin a început tratativele cu un refuz pentru că avea grijă ca nu cumva noii lideri foarte naționaliști ai Chinei să emită solicitări excesive. A fost un truc eficient. După câte se pare, Mao a simțit ce punea la cale Stalin și s-a dovedit a fi un partener de luptă demn. După ce Stalin a acceptat să continue negocierile, Mao a început să temporizeze. Negocierile trebuiau să înceapă după sosirea unui grup de lideri chinezi, dar Mao le-a dat dispoziții să nu se grăbească. Întâi ei și-au amânat plecarea din China și apoi au ales un mijloc de transport lent până în capitala sovietică – trenul.

Abia pe 22 ianuarie 1950 s-au reluat negocierile dintre Stalin, Mao și colegii lui Mao în cabinetul celui dintâi. Stalin și Mao și-au reiterat amândoi intențiile de a încheia noi înțelegeri și au dat instrucțiuni referitoare la redactarea acestora. În urma unor negocieri dure, pe 14 februarie, URSS și RPC au semnat Tratatul de Prietenie, Colaborare și Asistență Mutuală, alături de o serie de tratate auxiliare. Partea sovietică a pierdut aproape toate avantajele enorme pe care le câștigase prin compromisurile de la Ialta și prin tratatul sino-sovietic din 1945. Conform acordului din 1945, calea ferată chineză Changchun și Port Arthur fuseseră concesionate Uniunii Sovietice pentru o perioadă de 30 de ani, dar, conform acordului din 1950, acestea trebuiau să fie returnate Chinei până la sfârșitul lui 1952. China trebuia să ia înapoi proprietățile concesionate Uniunii Sovietice în portul Dalian aproape imediat. În consecință, Uniunea Sovietică a pierdut portul din Pacific, ale cărui ape nu înghețau, și resurse materiale de o valoare importantă. Unii autori au descris aceste acorduri ca fiind „de o generozitate fără precedent în tratatele internaționale“.[85] Noii lideri chinezi au plătit totuși un preț. Au

renunțat la orice pretenții asupra Mongoliei Exterioare și au semnat, de asemenea, un protocol secret prin care cetățenilor din țări terțe le era interzis să primească concesiuni sau să facă afaceri în Manciuria și în Xinjiang, ceea ce permitea URSS să își păstreze privilegii exclusive în aceste zone de frontieră.

La vremea respectivă părea că, deși renunța la numeroase avantaje tactice, URSS câștiga un avantaj decisiv la nivel mondial. Țara cu cea mai mare populație din lume aparținea acum blocului sovietic. China devenise centrul de gravitație și o sursă de ajutor real pentru numeroasele mișcări de pe tot continentul asiatic care opuneau rezistență influenței occidentale în această regiune. Ideea că URSS era înconjurată de țări capitaliste – o temă solidă a propagandei sovietice – fusese răsturnată. Se putea vorbi acum despre încercuirea socialistă a lumii occidentale.

Imediat după semnarea tratatelor, Stalin și-a manifestat din nou respectul față de liderii chinezi participând la o recepție organizată de ambasada chineză la Hotel Metropol, în aceeași zi, 14 februarie. Potrivit interpretului lui Stalin, Nikolai Fedorenko, alegerea locului organizării recepției a iscat neînțelegeri între Stalin și Mao. Liderul sovietic a propus Kremlinul, dar Mao a preferat să organizeze evenimentul în altă parte, ca o chestiune de prestigiu. „Kremlinul“, a explicat el, „este locul recepțiilor de stat găzduite de guvernul sovietic. Țara noastră, un stat suveran, consideră nepotrivit acest lucru.“ Stalin a răspuns că nu ar putea să participe la o astfel de recepție: „Nu particip niciodată la recepții organizate la restaurante sau la ambasade străine. Niciodată.“ Mao a insistat. După o pauză penibilă, în timpul căreia Mao a stat cu privirea ațintită asupra liderului sovietic, Stalin s-a înduplecat: „Bine, Tovarășe Mao Zedong, vin dacă ții așa de mult“.[86] A sosit o invitație standard, scrisă de mână, în numele ambasadorului chinez în URSS, pentru Generalissimul Stalin și soția sa (a cărei menționare este posibil să fi reflectat protocolul diplomatic, dar, cel mai probabil, arăta faptul că chinezii nu știau nimic despre viața personală a lui Stalin). Ținuta: uniformă militară cu medalii.[87]

Apariția lui Stalin a fost evenimentul serii. A întârziat și, potrivit descrierii lui Fedorenko, deasupra sălii de banchet plana emoția așteptării, aceeași întrebare fiind pe buzele tuturor: avea să-și facă

apariția? A fost întâmpinat „cu aplauze puternice și exclamații zgomotoase de bucurie“, a scris Fedorenko. Stalin s-a oprit, a făcut o pauză și apoi s-a îndreptat către Mao. A început o rundă de toasturi. „Toți cei care vorbeau, și nu numai ei, și-au ațintit privirile asupra celor două personalități care stăteau una lângă cealaltă și din când în când discutau“. După toasturi și ovații îndelungate și istovitoare, Stalin a făcut un gest. De îndată ce s-a făcut liniște în sală, el a ținut un toast pentru Mao și pentru succesul Republicii Populare Chineze. Cu toții și-au golit paharele deodată. „A mai urmat o explozie de aplauze, de exclamații entuziaste și de bucurie generală.“[88]

Pe 16 februarie, Stalin a organizat un prânz de adio în cinstea chinezilor. În ziua următoare, delegația a plecat cu trenul către Beijing. „Prietenia sino-sovietică“ era în toi. Cu sprijinul URSS, China și-a relansat economia și a construit sute de fabrici noi în sectoare-cheie ale economiei. Războiul din Coreea, care a început la scurt timp după vizita lui Mao Zedong, a consolidat legătura dintre cele două regimuri, mai ales componenta militară a acesteia. În substrat se afla însă tensiunea care se manifestase deja din timpul vizitei lui Mao. Declarațiile referitoare la obiectivele ideologice comune și la unitatea împotriva unui dușman comun nu puteau să ascundă diferendele care-și aveau rădăcinile în interesele naționale divergente. Venirea la putere a comuniștilor chinezi a fost numai începutul unei relații complicate, în care ambele state își revendicau rolul de conducere a mișcării comuniste internaționale. Principiile pe care le stabilise Stalin pentru dirijarea relației lui cu uriașul său vecin funcționau numai atâta vreme cât conducerea chineză se simțea dependentă de ajutorul și de sprijinul sovietic. Ca multe alte lucruri pe care Stalin le-a lăsat moștenire, aceste principii nu aveau să fie viabile mult timp.

Amenințarea celui de-al Treilea Război Mondial

Victoria comuniștilor în China a coincis cu un alt eveniment important. La sfârșitul lui august 1949, după ce investise resurse colosale în dezvoltarea capacității nucleare, Uniunea Sovietică a efectuat primul său test nuclear.[89] Odată cu succesul acestui test, sistemul stalinist a arătat că era gata să facă orice era necesar ca să realizeze obiective militare de importanță maximă. Lavrenti Beria a fost numit

responsabil cu proiectul bombei atomice, o alegere grăitoare, dată fiind reputația sa de om crud și neînduplecat. El știa în mod sigur că, dacă eșua în îndeplinirea acestei sarcini cu prioritate maximă, cariera lui – și chiar viața – s-ar fi putut încheia brusc. Mai târziu, după moartea lui Stalin, și-a amintit că se dusese „deprimat“ către locul unde urma să se efectueze testul, în Kazahstan.[90] În curând însă, avea să poată răsufla ușurat.

În ciuda semnificației sale formidabile pentru statutul de putere militară al Uniunii Sovietice, este greu de crezut că posesia unei bombe atomice i s-a urcat la cap lui Stalin. Probabil că era cu adevărat conștient atât de opțiunile relativ limitate de folosire a unei asemenea arme, cât și de echilibrul real al puterilor în lume. Puterile occidentale dăduseră dovadă de fermitate când se opuseseră blocului sovietic și își creaseră potențialul militar deja impresionant. Stalin nu putea să se bazeze numai pe forță. În sfera politicii externe (mult mai mult decât în politica internă), el a dat dovadă de prudență și de pragmatism. de a lungul câtorva ani, situația din Coreea, care era locul desfășurării primului război „fierbinte“ dintre blocul occidental și cel comunist, a oferit exemple ale abordării lui Stalin.

După înfrângerea Japoniei în 1945, Coreea a fost divizată de a lungul paralelei 38. La nord de paralelă, japonezii s-au predat trupelor sovietice, iar la sud, Statelor Unite. Ca și în Europa, în zona ocupată de sovietici s-a instaurat un guvern prosovietic, iar în zona ocupată de SUA, unul prooccidental. Punctul de plecare al acestui proces a fost instalarea unor regimuri- marionetă în fiecare parte. Americanii au adus la putere un profesor de 70 de ani, pe nume Syngman Rhee, care petrecuse 33 de ani în exil în Statele Unite, unde fusese educat. În Nord, Moscova a instalat un ofițer al Armatei Roșii, în vârstă de 33 de ani, Kim Il Sung.

La câțiva ani de la capitularea Japoniei, Coreea era departe de a fi într-o stare de calm. Micile ciocniri militare și amenințările cu războiul erau o caracteristică a vieții cotidiene. Ambele părți ajunseseră la concluzia că singura cale de reunificare a Coreei era războiul – un război împiedicat numai de prezența trupelor americane și sovietice. Temându-se de o confruntare directă, Stalin și liderii americani au preferat să facă pași prudenți. Abordarea lui Stalin a fost rezumată în

instrucțiunile pe care le-a dat reprezentanților sovietici în Coreea de Nord, în mai 1947: „Nu trebuie să ne băgăm prea adânc în problemele coreene“.[91] La sfârșitul lui 1948, trupele sovietice au părăsit țara, iar Statele Unite au început să-și retragă contingentele în vara următoare.

Liderii nord-coreeni au văzut plecarea americanilor ca pe o ușă deschisă acțiunii militare, dar, în toamna lui 1949, Stalin încă le refuza solicitările insistente de a aproba o ofensivă armată împotriva Sudului. La începutul lui 1950, date fiind victoria lui Mao Zedong în China și întoarcerea acasă a unităților nord-coreene care luptaseră alături de comuniștii chinezi, situația a început să se schimbe. Kim Il Sung nutrea speranța că, de acum, chinezii le-ar fi putut întoarce comuniștilor coreeni ajutorul primit. El a intensificat presiunile asupra Moscovei, sugerând posibilitatea unei schimbări de atitudine față de China.[92] Stalin se confrunta cu o încrengătură de argumente pro și contra războiului, pe care istoricii se străduiesc și acum să o clarifice.

Principiile *realpolitik*-ului, după care Stalin se ghida deseori în sfera internațională, impuneau prudență. Continuarea politicii unei Peninsule Coreene divizate și, în același timp, consolidarea Nordului comunist ca forță care să-i contracareze pe americani păreau cele mai bune opțiuni. Era ușor pentru Stalin să continue să refuze solicitările lui Kim Il Sung sau, mai degrabă, cererile insistente de reunificare forțată a țării. Lăsând la o parte factorul China, liderii nord-coreeni încă erau marionetele lui Stalin. Numai URSS le putea da nord-coreenilor arme și alte resurse vitale necesare pentru supraviețuirea guvernului. Chinezii înșiși se bazau pe sprijinul sovietic.

Impulsul de expansiune caracteristic unei mari puteri era cel care înclina balanța în cealaltă direcție, fiind vorba de tendința firească de a umple un vid și de a cuceri un teritoriu asupra căruia nu erau emise pretenții clare. Mulți cercetători cred că este posibil ca Stalin să fi fost încurajat de o afirmație pe care o făcuseră americanii în ianuarie 1950, cu privire la sfera intereselor naționale ale Statelor Unite, în care nu era menționată Coreea. Acest lucru părea o recunoaștere a slăbiciunii americane după înfrângerea din China. Asigurările optimiste ale lui Kim Il Sung și pariul pe izbucnirea unei rebeliuni procomuniste în societatea sud-coreeană au oferit perspectiva unui blitzkrieg ce avea să

pună Statele Unite în fața unui fapt împlinit și să nu lase timpul necesar unei intervenții eficiente. Pretențiile URSS, dar și ale lui Stalin, personal, la asumarea rolului de lider al mișcării revoluționare în Lumea a Treia înclinau, de asemenea, mult balanța în această direcție. În sfârșit, poate că Stalin a vrut să compenseze eșecurile din Europa.

Oricare ar fi fost raționamentele lui, la începutul lui 1950, Stalin a hotărât să acționeze și i-a transmis semnale lui Kim Il Sung că putea să înceapă pregătirea unei invazii. Kim a venit la Moscova în aprilie, ca să se întâlnească cu Stalin și să discute detaliile.[93] Împreună au schițat un plan și un program al războiului și, cu ajutorul URSS, nord-coreenii au început pregătiri urgente. Când a început lupta, ei aveau deja un avantaj uriaș asupra Sudului. Pe 25 iunie 1950, trupele lui Kim Il Sung și-au început ofensiva. Ca multe alte tentative de război-fulger, aceasta a fost înfrântă. Reacția rapidă a Statelor Unite, față de care Stalin își făcuse griji, dar alesese să nu țină cont de ea, a schimbat dramatic situația. Conducerea americană a văzut agresiunea din Coreea ca pe începutul unei vaste ofensive sovietice, care avea să cuprindă, în cele din urmă, Europa.[94] După ce au decis să intervină, americanii au dejucat rapid, pe cale diplomatică, planurile blocului sovietic. Consiliul de Securitate al ONU, convocat într-o ședință chiar în ziua în care au început operațiunile militare, a condamnat Nordul ca agresor (Iugoslavia s-a abținut, iar ambasadorul sovietic a fost absent).[95] La scurt timp după aceea, trupele americane au sosit în Coreea de Sud și, curând, li s-au alăturat forțe din alte 15 state, un fapt care a avut o importanță mai degrabă politică decât militară.

În ciuda unor victorii inițiale ale Nordului, acest început al războiului i-a domolit încrederea lui Kim Il Sung. Stalin a cerut ca războiul să continue și i-a sprijinit pe nord-coreeni cu sfaturi și cu noi livrări de echipament militar. „În opinia noastră, atacul trebuie să continue neapărat și, cu cât mai rapid este eliberată Coreea de Sud, cu atât sunt mai mici șansele de intervenție“, i-a scris Stalin ambasadorului sovietic de la Phenian pe 1 iulie 1950.[96] Însă pariul pus pe obținerea unei victorii în acest război, înainte ca forțe americane importante să ajungă în peninsulă, a fost pierdut. După ce au ocupat aproape toată Coreea de Sud până în septembrie, nord-coreenii nu au fost în stare să

înlăture guvernul acesteia. Americanii au lansat o contralovitură puternică. Sub stindardul ONU, forțele de coaliție au avansat rapid și, până la sfârșitul lui octombrie, cuceriseră cea mai mare parte a Coreii de Nord și ocupaseră Phenianul. Sosise timpul ca partea sovietică să-și joace ultima carte: „voluntarii“ chinezi.

Acum au început negocieri cețoase, care nu au fost studiate îndeajuns până în prezent, între Stalin și conducerea chineză. La un moment dat, părea că acestea eșuaseră. Pe 13 octombrie, Stalin i-a trimis următoarea instrucțiune lui Kim Il Sung: „Considerăm inutilă continuarea rezistenței. Tovarășii chinezi refuză să participe militar. În aceste condiții, trebuie să vă pregătiți să părăsiți complet zona și să vă refugiați în China și/sau URSS. Este de maximă importanță să retrageți toate trupele și echipamentul militar. Elaborați un plan detaliat de acțiune și urmați-l cu strictețe. Trebuie păstrat potențialul de luptă împotriva inamicului pe viitor.“[97]

Ambasadorul sovietic s-a întâlnit de urgență cu liderii nord-coreeni și le-a citit telegrama lui Stalin. Așa cum a relatat ambasadorul: „Kim Il Sung a declarat că era foarte greu pentru ei [să accepte recomandarea lui Stalin], dar dacă au primit un astfel de sfat, îl vor urma“.[98] Cât de serioasă a fost instrucțiunea lui Stalin? Era, cu adevărat, pregătit să piardă Coreea de Nord? Se pare că da. Din moment ce chinezii refuzau să trimită trupe, Stalin nu avea altă opțiune, dat fiind că respingea categoric ideea de a aduce trupe sovietice. Există totuși și posibilitatea ca Stalin să fi considerat că decizia de evacuare a forțelor putea să îi facă pe chinezi să se gândească de două ori. Înaintarea americanilor era mai amenințătoare pentru China decât pentru URSS. De asemenea, după ce și-a anunțat intenția de a se retrage, Stalin a continuat să încerce să-i implice pe chinezi. A făcut concesii în chestiunea furnizărilor de armament și a oferit promisiuni mai precise referitoare la acoperirea aeriană sovietică. Aceste eforturi au dat roade. Mao a acceptat să intre în război. „Bătrânul ne scrie că trebuie să ieșim la înaintare“, așa le-a prezentat el tovarășilor săi solicitările lui Stalin.[99]

Atacați crunt de chinezi, sud-coreenii și aliații lor s-au retras din Coreea de Nord. La începutul lui 1951, au pierdut pentru a doua oară orașul Seul. A urmat o contralovitură din partea Sudului. Începea să se contureze faptul că nici una din tabere nu avea să obțină o victorie

decisivă. Uniunea Sovietică a încercat să rămână în umbră, cu toate că Stalin și-a ținut promisiunea de a oferi acoperire aeriană forțelor lui Kim Il Sung și ale lui Mao Zedong. Principala victimă a acestui impas al marilor puteri a fost poporul coreean. S-au pierdut milioane de vieți și coreenii au fost forțați să fie o națiune divizată. Cei din Nord au îndurat una dintre cele mai brutale dictaturi din istorie, un regim care a urmat, în mare măsură, modelul stalinist.

Războiul din Coreea a intensificat tensiunile internaționale și a stimulat cursa pentru înarmare. Deși dezvoltarea industriilor militare fusese mereu o prioritate incontestabilă pentru conducerea sovietică, în ultimii ani ai vieții lui Stalin, procesul de creștere a puterii militare a trecut la un nou nivel. În ianuarie 1951, a avut loc o întrunire a conducerii sovietice și a țărilor din blocul estic. Arhivele cu documente referitoare la această întrunire rămân secrete. Singurul motiv pentru care istoricii știu măcar că a avut loc este acela că evenimentul apare menționat în diverse memorii. Cea mai detaliată descriere a ceea ce s-a petrecut acolo apare în memoriile conducătorului Partidului Comunist Ungar, Mátyás Rákosi. Potrivit relatării sale, partea sovietică a fost reprezentată de Stalin și de câțiva membri ai Biroului Politic și ai armatei. Țările est-europene și-au trimis prim-secretarii de partid și miniștrii apărării (numai secretarul de partid polonez a lipsit). Serghei Ștemenko, șeful Statului Major al forțelor armate ale URSS, a ținut un discurs despre creșterea amenințării NATO și despre nevoia de contrabalansare a acesteia prin creșterea puterii militare a țărilor socialiste. Conducerea sovietică a însărcinat țările-satelit să-și mărească mult dimensiunile armatelor lor în termen de trei ani și să creeze o bază militaro-industrială pentru a sprijini această forță militară mărită. Ștemenko a oferit obiective numerice specifice.

Rákosi afirmă că cifrele prezentate de Ștemenko au provocat discuții. Conform lui Rákosi, ministrul polonez al Apărării, Konstantin Rokossovsky, a spus că dimensiunile armatei care li se cereau polonezilor până în 1953 erau deja în plan, dar că nu se putea ajunge la acestea până în 1956. Alți reprezentanți au pus, de asemenea, la îndoială capacitățile țărilor lor de a izbuti să obțină o creștere atât de rapidă a puterii militare. Sovieticii însă au fost fermi. Stalin i-a răspuns lui Rokossovsky că programul stabilit de polonezi rămânea valabil

numai dacă Rokossovsky putea să garanteze că până în 1956 nu aveau să mai fie războaie. În lipsa unei asemenea garanții, era mai bine să se adopte propunerea lui Ștemenko.[100]

Nu știm care au fost planurile stabilite pentru armata sovietică sau în ce măsură au fost puse în practică. Există totuși dovezi suficiente pentru a deduce că Stalin urmărea o creștere serioasă a puterii militare. Potrivit cifrelor oficiale, armata, care fusese redusă la 2,9 milioane de soldați până în 1949, ajunsese la 5,8 milioane în 1953.[101] Investițiile în ministerul armatei și în cel al marinei, precum și producția de armament și echipament militar au crescut cu 60% în 1951 și cu 40% în 1952. Ca o comparație, investițiile guvernamentale în sectoarele nonmilitare ale economiei sovietice au crescut cu 6% în 1951 și cu 7% în 1952.[102]

Perfecționarea armamentului nuclear și a vectorilor de transport ai armelor nucleare a rămas prioritatea maximă și cel mai costisitor program militar. Pe lângă proiectul nuclear, s-au investit resurse semnificative în tehnologia rachetelor, în avioanele cu reacție și într-un sistem de apărare aeriană pentru Moscova.[103] În ultimele luni de viață, Stalin și-a arătat hotărârea de a-și depăși rivalii în cursa înarmării. În februarie 1953, el a aprobat programe importante în domeniul aviației și al construcțiilor navale. Primul prevedea crearea a 106 divizii de bombardiere până la sfârșitul lui 1955, o cifră care crescuse de la 32 în 1953. Pentru echiparea noilor divizii, planul era să se construiască 10 300 de avioane între 1953 și 1955 și să se crească forțele aeriene și navale cu 290 000 de oameni. Cel de-al doilea program aloca resurse uriașe construcției de crucișătoare grele și medii până în 1959. S-au înființat baze militare sovietice în regiunile din Extremul Orient, Kamceatka și Ciukotka, aproape de frontiera maritimă cu Statele Unite.[104]

Această creștere a puterii militare însemna că Stalin plănuia să lanseze o lovitură preventivă și să dezlănțuie un nou război mondial? Nu există nici o dovadă care să susțină această speculație. Este important să observăm că planul era ca programele de creștere masivă a puterii militare să se desfășoare pe o perioadă de câțiva ani. Istoricii specialiști în politica externă a Uniunii Sovietice observă, de asemenea, prudența și pragmatismul lui Stalin pe plan internațional.

În anii de după război, s-a comportat față de Occident aproape la fel cum se comportase față de Germania nazistă înainte de război. A preferat manevrele din culise în locul confruntării directe. Această abordare fusese vizibilă în Războiul din Coreea. Deși încurajase continuarea războiului, Stalin evitase constant conflictul direct cu americanii. Tergiversase intenționat semnarea unui armistițiu, văzând războiul ca pe un mod de a-i lăsa pe alții să-și murdărească mâinile subminându-i pe americani. Într-o conversație privată cu liderul chinez Zhou Enlai, care a avut loc cu câteva luni înainte de moartea sa, Stalin a explicat deschis și cinic: „Războiul ăsta le dă americanilor multă bătaie de cap. Nord-coreenii nu au pierdut nimic, exceptând distrugerile din timpul acestui război. […] Trebuie să ai stăpânire de sine, răbdare. Sigur că trebuie să-i înțelegi pe coreeni – au suferit foarte multe pierderi, dar trebuie să le explici că aici e vorba de ceva măreț. Trebuie să ai răbdare, trebuie să ai multă stăpânire de sine.“[105]

A fost nevoie să moară Stalin pentru ca poporul coreean să nu mai fie obligat să suporte pierderi ca să susțină interesele unei alte țări. Urmașii lui au dus o politică de relaxare a tensiunilor internaționale și de reducere a poverii cursei înarmării. În iulie 1953, s-a luat hotărârea să se încheie un armistițiu în Coreea. Moartea lui Stalin a pus capăt creșterii dezastruoase a puterii militare a URSS, inclusiv creării escadrilelor de bombardiere. Țara nu putea să suporte eforturile impuse de cursa înarmării și a cerut reformele pe care Stalin refuzase să le facă.

Conservatorul îndârjit

Cheltuielile militare nu au fost singura cauză a unui buget de stat umflat în ultimii ani ai lui Stalin. Există mărturii numeroase care dovedesc pasiunea pe care a avut-o *vojd*-ul, către sfârșitul vieții sale, pentru proiecte costisitoare, de mare anvergură. Aceste proiecte erau adesea prezentate de propaganda oficială drept „construirea stalinistă a comunismului“. Ele includeau hidrocentrale uriașe, canale și căi ferate în regiunile polare inaccesibile ale națiunii. Pentru a îmbunătăți legăturile cu teritoriile proaspăt dobândite din Extremul Orient, au fost planificate un traseu cu feribotul și un tunel submarin de 13,6 kilometri către insula Sahalin, pe lângă o cale ferată care făcea

legătura între tunel și rețeaua feroviară a țării. Așa cum se întâmpla, de obicei, în stalinism, în spatele fațadei propagandistice atrăgătoare se afla ascunsă o realitate dezgustătoare: comunismul era construit, în mare măsură, pe seama deținuților.[106]

Cheltuielile exorbitante cu infrastructura au afundat încă o dată economia sovietică într-o criză financiară. Proliferarea haotică a proiectelor a produs pierderi întrucât au rămas construcții neterminate care au trebuit să fie finisate mai târziu, cu niște costuri mult mai mari decât cele planificate inițial. În 1951 și 1952, această extravaganță a ajuns la limită. Proiectele de construcții nu reușeau să respecte termenele stabilite, iar lansarea unor proiecte noi a fost amânată. Tabloul a fost completat de stagnarea din agricultură și din consum – sectoarele care finanțau industria grea. Nedemoralizat, Stalin a conceput un plan pentru un nou val de investiții în 1953.[107] La sfârșitul vieții, a repetat cu încăpățânare greșelile industrializării forțate din cadrul Primului Plan Cincinal.

Din ceea ce se poate constata din documentele disponibile, această criză în derulare nu a fost discutată serios în eșaloanele superioare ale puterii. Până la sfârșit, Stalin a cerut dezvoltarea industriei grele și creșterea potențialului militar cu orice preț. Ca și în trecut, el a fost de acord să facă unele concesii limitate și anumite ajustări de politici abia când problemele au devenit atât de grave încât i-au forțat mâna. Nedorind, în mod clar, să recunoască criza sistemică, el a abordat cu reticență numai manifestările sale cele mai evidente.

Așa cum s-a întâmplat deseori, primele semne ale apropierii nenorocirii au venit din partea sectorului celui mai dezavantajat al economiei sovietice: agricultura. Regiunile rurale sovietice au dus greul politicilor economice lipsite de echilibru și al noilor obligații și taxe care susțineau cheltuielile guvernamentale în creștere. În sistemul ineficient al colhozurilor, agricultura stagna și nu putea să hrănească țara. Situația fermelor de animale era deosebit de proastă. Chiar și statisticile sovietice oficiale arătau că nu erau mai multe capete de vite în țară la începutul lui 1953 decât fuseseră în 1939 și că numărul respectiv era cu o treime mai mic decât fusese în 1928. În 1953, numărul porcilor era același ca în 1928.[108] Numeroasele plângeri

trimise la Moscova din toată țara zugrăveau un tablou disperat. Unele dintre acele strigăte de ajutor au ajuns la Stalin.

Printre scrisorile primite în octombrie și noiembrie 1952 și selectate pentru a-i fi arătate lui Stalin, au fost niște plângeri venite din diverse părți ale URSS, referitoare la greutățile suferite la fermele colective.[109] Un veterinar din districtul Orehovo-Zuevo din Regiunea Moscovei, N.I. Holodov, a cerut stimulente pentru colhoznici, care erau practic obligați să muncească fără plată. Holodov a scris:

> Potrivit presei noastre, avem realizări extraordinare în agricultură. […] Hai să ne uităm cum stau lucrurile în realitate. Recolta de secară a fost slabă, slabă pentru că se pierde enorm în procesul de recoltare. […] Cartofii au fost recoltați cumva, dar ce fel de recoltă este aceasta? Au fost dezgropați de muncitori mobilizați din uzine și fabrici, care primeau 50% din salariile lor în acest timp, iar ei nu se străduiesc să adune toți cartofii pentru că nu îi interesează; se străduiesc să termine cât mai rapid cu putință și adună numai ce e la suprafață. […]
>
> Acum să ne uităm la creșterea vitelor. E jenant să și vorbim despre aceasta: producția anuală de lapte nu depășește 1 200–1 400 de litri pe cap de vacă furajată. Este ridicol – asta obții de la o capră obișnuită.[110]

În afară de aceste istorisiri despre disfuncțiile din regiunile rurale, corespondența lui Stalin de la sfârșitul lui 1952 cuprindea relatări elocvente despre rafturile goale din magazinele din orașe. La începutul lui noiembrie, *vojd*-ului i-a atras atenția o scrisoare de la V.F. Deikina, secretara de partid dintr-o gară din Regiunea Riazan. Ea scria:

> Este octombrie acum și aici trebuie să stăm la coadă pentru pâine neagră și uneori nu găsești pâine deloc, iar muncitorii spun atâtea cuvinte urâte și nu cred ce se scrie [în ziare] și spun că suntem mințiți. […] Mă voi limita la date, întrucât nu am atâta hârtie ca să descriu totul și să trimit într-o scrisoare.
>
> Trebuie să stai la rând pentru pâine neagră.

Nu găsești deloc pâine albă.
Nu se găsește nici unt, dar nici ulei vegetal.
Nu se găsește deloc carne în magazine.
Nu se găsesc cârnați.
Nu se găsește șrot de nici un fel.
Nu se găsesc macaroane sau alte produse făinoase.
Nu se găsește zahăr.
Nu se găsesc cartofi în magazine.
Nu se găsesc produse lactate sau lapte.
Nu se găsește nici un fel de grăsime animală (untură etc.). […]
Nu sunt o calomniatoare și nu sunt dușmănoasă; scriu adevărul dureros și așa stau lucrurile. […] Conducerea locală obține totul pe căi ilegale, pe sub mână, cum s-ar spune; subordonații lor le duc de toate în apartamentele lor. Din partea lor, poporul n-are decât să se descurce cum poate; nu e problema lor. […] Rog să fie trimisă o comisie care să-i aducă pe cei vinovați în fața justiției, care să-i învețe pe oamenii potriviți cum să planifice pentru satisfacerea nevoilor. Altfel, cei sătui nu îi cred pe cei flămânzi.[111]

În pofida tonului său critic, această scrisoare era întru totul „corectă“ politic. Deikina încerca să combată deficiențele și abuzurile oficialilor locali care nu știau cum să „planifice“ corect „pentru satisfacerea nevoilor“. Scrisoarea nu studia cauzele lipsei hranei din țară. Acesta era genul de scrisoare care ar fi putut să-i placă lui Stalin. Averki Aristov, numit de curând secretar al Comitetului Central responsabil cu organizațiile de partid locale, a fost trimis să investigheze. Pe 17 noiembrie 1952, Stalin a convocat o reuniune a secretarilor Comitetului Central în cabinetul lui. Așa cum a povestit Aristov câțiva ani mai târziu, Stalin i-a cerut să-și prezinte concluziile. Aristov a raportat că, în Regiunea Riazan, fusese de mult timp criză de pâine, de ulei pentru gătit și de alte alimente. Stalin s-a înfuriat și a ordonat ca secretarul de partid al regiunii să fie dat afară din funcție. Aristov și alții care erau prezenți au încercat să intervină în numele oficialilor din Riazan. Lucrurile stăteau la fel în multe alte regiuni, au explicat ei, inclusiv în Ucraina, „grânarul“ țării.[112]

În urma acestei reuniuni, Regiunea Riazan a primit alimente din proviziile guvernului. Desigur, astfel de măsuri nu au rezolvat problema. Conducerea țării s-a confruntat din nou cu obligația de a salva sectorul agricol. Sub presiunea circumstanțelor, Stalin a fost de acord să reexamineze propunerile de creștere a prețului plătit de stat pentru vitele din colhozuri. Miza o reprezenta întrebarea fundamentală dacă țăranii meritau să fie compensați pentru munca lor. „Prețul de achiziție“ excepțional de mic care li se plătea colhoznicilor nu putea să mascheze realitatea că tot ceea ce produceau ei pentru stat era practic confiscat. Cultivarea cerealelor și creșterea animalelor erau în mod special neprofitabile, iar cei care se ocupau cu aceste activități nu aveau nici un interes să producă mai mult.

În decembrie 1952, s-a înființat o comisie condusă de Nikita Hrușciov, ca să elaboreze o hotărâre referitoare la creșterea prețurilor de achiziție pentru vite.[113] După câteva săptămâni de lucru, comisia a sfârșit prin a-i stârni nemulțumirea lui Stalin. *Vojd*-ul era foarte suspicios față de încercările de modificare a sistemului existent, care extrăgea resursele din mediul rural. Spre consternarea tovarășilor săi, care căzuseră de acord asupra unei creșteri a prețului vitelor, Stalin a propus taxarea semnificativ mai mare a țărănimii. Anastas Mikoian și-a amintit mai târziu raționamentul lui Stalin: „Ce e un țăran? O să dea găina pe care o are în plus și am terminat.“[114] Hrușciov și colegii lui cu experiență politică din comisie au ales calea cea mai sigură. Au așteptat. Liderii sovietici s-au pus la adăpost de mânia lui Stalin și îi așteptau moartea. Când aceasta a survenit, în sfârșit, reformele agrare care se lăsaseră așteptate au fost implementate imediat și pe o scară mai largă decât se plănuise inițial. Urmașii lui Stalin au crescut prețurile de achiziție și au scăzut taxele pentru țărani. Cu toate că defectele adânc înrădăcinate ale sistemului colectivist au continuat să existe, aceste măsuri au avut un efect pozitiv. Pentru prima dată, după multe decenii, țăranii au fost ușurați și s-au obținut niște îmbunătățiri în producția agricolă.

Reducerea poverii financiare asupra regiunilor rurale a venit inevitabil la pachet cu scăderea cheltuielilor extravagante pentru proiecte majore de infrastructură. La numai câteva zile după moartea

lui Stalin, pe 10 martie 1953, președintele Gosplan i-a prezentat noului șef al guvernului sovietic, Gheorghi Malenkov, un raport despre proiectele majore de construcții a căror „finalizare a rămas în urmă“.[115] În raport se preciza că acesta era prezentat la cererea lui Malenkov. După câte se pare, membrii conducerii de vârf nu pierdeau timpul, ci implementau modificările care nu fuseseră permise în timpul vieții *vojd*-ului. Ei au pus capăt rapid multora dintre proiectele ambițioase ale lui Stalin, inclusiv construirii de canale, de sisteme hidroelectrice și de căi ferate pe teren accidentat. Investițiile în armată au fost, de asemenea, reduse.[116] Fondurile care au devenit, astfel, disponibile puteau fi utilizate acum pentru tratarea crizelor grave din agricultură și din sistemul de servicii sociale. Sistemul stalinist de industrializare, care fusese posibil prin impunerea unui standard scăzut de trai populației și prin exploatarea regiunilor rurale, tratate ca o colonie internă, putea fi acum demantelat treptat.

Aceste decizii au fost adoptate și realizate cu o viteză nemaipomenită în lunile de după moartea lui Stalin. Hotărârea noilor lideri arată clar faptul că Stalin, și nimeni altcineva, a fost, atâția ani, obstacolul principal din fața transformărilor. Până la final, modul de lucru personal, politic și economic, al dictatorului a rămas extraordinar de conservator și de protecționist. Moartea lui a deschis ușa inovațiilor care se lăsaseră mult așteptate.

Agonia unei dictaturi

La sfârșitul vieții sale, Stalin se afla pe culmile puterii. Autoritatea sa era incontestabilă și nimic nu o amenința. Dar el simțea altfel. Asemenea altor dictatori, nu a încetat niciodată să lupte pentru putere și nu a avut niciodată încredere deplină în supușii săi. Metodele pe care le-a folosit în această luptă nesfârșită pentru putere au fost universale și simple. Între ele se numărau eliminarea oricărei potențiale amenințări din interiorul cercului apropiaților săi, supravegherea neobosită a poliției secrete, încurajarea competiției și a controlului reciproc în cadrul diverselor componente ale guvernului și mobilizarea societății împotriva presupușilor dușmani atât de pe plan intern, cât și de pe plan extern.

După distrugerea leningrădenilor, Stalin a început să ajusteze echilibrul de putere din interiorul Biroului Politic, neutralizând influența tot mai mare a lui Malenkov și a lui Beria. În 1949, l-a adus la Moscova pe șeful de partid din Ucraina, Hrușciov, și l-a numit secretar al Comitetului Central și șef al organizației de partid de la Moscova. La scurt timp după aceea, a început să îl promoveze în mod activ pe Bulganin, care îl slujise cu fidelitate în calitate de ministru al Apărării. În aprilie 1950, la sugestia lui Stalin, Bulganin a fost numit prim-adjunctul președintelui Consiliului de Miniștri. O vreme, această promovare i-a oferit lui Bulganin acces privilegiat la *vojd*. În scurt timp însă, Stalin a fost dezamăgit de protejatul său și l-a deposedat de această autoritate. Acest lucru s-a petrecut fără probleme deosebite. Bulganin a rămas membru al conducerii de vârf. A început o perioadă de echilibru relativ între membrii importanți ai Biroului Politic, dar aceasta nu a fost decât liniștea de dinaintea furtunii.

Un factor important în ultima bătălie a lui Stalin pentru putere l-a reprezentat deteriorarea stării lui de sănătate. Nu intra în discuție să își ușureze munca abandonând anumite îndatoriri sau cedând treptat puterea subordonaților săi. În schimb, *vojd*-ul tot mai slăbit și-a consolidat dictatura cu o energie de invidiat, compensând scăderea vitalității prin combativitate. S-au dat lovituri feroce punctelor celor mai vulnerabile din ierarhia puterii. Prima a constat într-un nou val de arestări la Ministerul Securității Statului, asupra căruia Stalin nu a încetat niciodată să exercite un control strâns. În iulie 1951, Stalin a ordonat, pe baza amestecului obișnuit de acuzații false și denunțuri incriminatoare, arestarea ministrului Securității statului, Viktor Abakumov, care fusese un favorit până de curând. În locul lui a fost numit funcționarul de partid Semion Ignatiev. Arestarea lui Abakumov a deschis ușa unei epurări masive a ministerului, așa cum era de așteptat.

După ce a băgat groaza în cekiști, Stalin a plecat într-o vacanță de peste patru luni. În timp ce se afla în sud, a continuat să supravegheze îndeaproape securitatea statului. Inventarul materialelor care i-au fost trimise lui Stalin în perioada dintre 11 august și 21 decembrie 1951 cuprinde mai mult de 160 de memorandumuri și rapoarte ale

Ministerului Securității Statului. El a primit, de asemenea, un număr nesfârșit de telegrame codificate de la minister, precum și rezoluții ale Biroului Politic și ale Consiliului de Miniștri, referitoare la securitatea statului.[117] În octombrie, Stalin l-a chemat pe Ignatiev în sud și i-a ordonat să „dea afară toți evreii“ din minister. Când Ignatiev a întrebat, cu naivitate: „Unde să-i duc?“, Stalin i-a explicat ministrului neexperimentat: „Nu spun să-i arunci în stradă. Închide-i și lasă-i să stea în închisoare“.[118] Ignatiev s-a dovedit a fi un ucenic care învăța rapid. Înfricoșat de moarte, el a procedat docil la o serie de arestări și a fabricat dosare legate de un „complot sionist“ în interiorul ministerului său. Pentru Stalin, extinderea campaniei sale oficiale de antisemitism asupra Ministerului Securității Statului a fost un pas cât se poate de logic. Evreii, membri ai unei națiuni suspecte și potențiali agenți ai imperialismului mondial, nu puteau fi lăsați să lucreze în sfera cea mai sacră a regimului. Următoarele ținte au fost la fel de logice. Imediat după epurările din securitatea statului, Stalin a început să dea afară înalți funcționari din mai multe unități ale aparatului partidului-stat.

Următoarea rundă de represiune a fost orchestrată din vila lui din sud. În septembrie 1951, a primit o vizită din partea ministrului Securității statului din Georgia, Nikolai Ruhadze. Potrivit mărturiei lui Ruhadze din timpul interogatoriului la care a fost supus în urma arestării sale, Stalin a făcut câteva remarci generale la cină despre dominația mingrelienilor (din regiunea Samegrelo) din Georgia; el a observat că Beria era un etnic mingrelian și proteja acest grup.[119] Această remarcă a fost primul indiciu către ținta următoarei campanii: demnitarii georgieni și protectorul lor. La scurt timp după vizita lui Ruhadze, șeful gărzii personale a lui Stalin, Nikolai Vlasik, i-a raportat *vojd*-ului că oamenii se plângeau că erau nevoiți să dea mită ca să intre la colegiile și universitățile georgiene. Nu este surprinzător că această informație s-a potrivit perfect cu noul centru de interes al lui Stalin. Vlasik, care petrecuse o bună parte din viața lui pe lângă Stalin, își dezvoltase un simț ascuțit prin care surprindea dispoziția lui Stalin și un talent de a-i spune ce voia el să audă. Și-a dat seama că Stalin era însetat de sânge și a căutat materialele compromițătoare care să satis-

facă setea șefului său. Lui Ruhadze i s-a încredințat misiunea să cerceteze afirmațiile lui Vlasik.

Pe 29 octombrie 1951, Ruhadze i-a comunicat lui Stalin că acuzațiile de dare de mită nu puteau fi confirmate în cea mai mare parte.[120] Nu conta. Stalin hotărâse să facă o epurare în Georgia și nu era decât o chestiune de timp până când avea să inventeze un pretext pentru aceasta. Pe 3 noiembrie, el i-a telefonat lui Ruhadze și i-a cerut informații despre relațiile clientelare ale secretarului adjunct de partid al Georgiei, Mihail Baramiia, fostul procuror al orașului Suhumi, care fusese acuzat că lua mită. Ruhadze a făcut așa cum i s-a spus și a pregătit un document în care se insinua că Baramiia protejase demnitari mingrelieni care înfăptuiseră infracțiuni.[121] Cazul a fost tratat expeditiv. Cu implicarea activă a lui Stalin, asupra Georgiei s-a dezlănțuit o represiune năvalnică. Mulți dintre conducătorii republicii, inclusiv Baramiia, au fost arestați. Peste 11 000 de persoane au fost deportate în zone izolate ale Uniunii Sovietice.[122]

Afacerile Samegrelo și Leningrad au urmat, în mare măsură, același model. Ambele au început cu acuzații de abuz de putere și de protecționism politic (*șfestvo*), urmate rapid de arestarea și de torturarea demnitarilor căzuți în dizgrație, ajungându-se la dovezi fabricate ale existenței unor organizații „antisovietice“ și „de spionaj“. Ca și în Leningrad, Stalin a luat drept țintă o anumită clică de demnitari sovietici care aveau legături cu membri influenți din conducerea țării – în acest caz, Beria.[123] Fie ca să-și bată joc de el, fie ca să-i dea o lecție de umilință, Stalin l-a însărcinat pe Beria să organizeze, în 1952, o ședință plenară a Comitetului Central al Georgiei, unde a fost silit să-și demaște foștii protejați și să simuleze șocul și furia față de comportamentul lor. Fără îndoială că Beria a înțeles epurarea din Georgia ca pe o amenințare personală. Imediat după moartea lui Stalin, a reușit să pună capăt Afacerii Samegrelo și a cerut ca victimele acesteia să fie eliberate și repuse în funcțiile lor.[124]

Beria a ieșit cu bine din această situație. Dar asemenea multora de dinaintea lui, a ieșit de acolo cu sentimentul reînnoit al fragilității existenței sale politice și fizice. Aparent, Stalin avea în vedere ținte mai importante. Primul foc a fost tras după cel de-al XIX-lea Congres al

Partidului, care s-a reunit în octombrie 1952, după o pauză de 13 ani. Prezența lui Stalin la acest congres nu a fost punctată prin discursul inaugural, ci s-a manifestat printr-o scurtă declarație de încheiere. Parcă își păstra forțele tot mai slăbite pentru evenimentul principal: ședința plenară a Comitetului Central proaspăt reînnoit, care a urmat imediat după congres. La ședința plenară avea să se stabilească alcătuirea principalelor organisme de guvernare ale partidului, în primul rând a Biroului Politic. Se aștepta ca alegerea membrilor să fie o pură formalitate. Membrii Comitetului Central votau, de obicei, candidații propuși de sus fără să-și mai piardă timpul cu dezbateri. Dar, în acest caz, Stalin a luat pe toată lumea prin surprindere și a introdus niște schimbări neașteptate.

Principala lui inovație a fost desființarea Biroului Politic și crearea a două organisme noi. Primul, care înlocuia oficial Biroul Politic, era numit Prezidiul Comitetului Central al Partidului Comunist din Uniunea Sovietică.[125] Dacă Biroul Politic fusese alcătuit din nouă membri cu drepturi de vot depline și doi candidați la funcția de membru, noul Prezidiu avea o alcătuire mult mai largă, cuprinzând 25 de membri deplini și 11 candidați la funcția de membru. Această lărgire adăuga lideri de partid mai tineri și relativ necunoscuți, ceea ce-i conferea lui Stalin mână și mai liberă în raport cu tovarășii lui mai vechi. Esența politică a acestei reorganizări a fost rezumată, probabil corect, de Anastas Mikoian: „Dat fiind că alcătuirea Prezidiului era atât de largă, dacă era necesară, dispariția membrilor Prezidiului care cădeau din grațiile lui Stalin nu era atât de vizibilă. Dacă între congrese dispăreau cinci sau șase oameni din 25, aceasta părea o schimbare nesemnificativă. Dacă, pe de altă parte, dispăreau cinci sau șase oameni din cei nouă membri ai Biroului Politic, acest lucru era mai vizibil.“[126]

Era exact genul de neliniște de care avea nevoie Stalin ca să controleze voința vechii gărzi și a potențialilor urmași. Nesatisfăcut de amenințarea pe care o presupunea Prezidiul lărgit al Comitetului Central, Stalin a continuat războiul său psihologic. Următoarea sa propunere – crearea unui birou din nouă membri care să conducă Prezidiul – a fost la fel de neașteptată. În principiu, înființarea Biroului Prezidiului avea sens. Mișcându-se greoi, Prezidiul nu prea era capabil

să ia decizii în mod eficient. Dar Stalin, așa cum făcuse deseori, putea să creeze, bineînțeles, un grup restrâns de conducere fără aprobarea oficială a plenului Comitetului Central. Adevăratul scop al acestui joc cu democrația a devenit clar de îndată ce a dezvăluit candidații propuși de el pentru birou. S-a dovedit că nu socotea că era posibil să-i nominalizeze pe doi dintre colegii săi cei mai vechi – Molotov și Mikoian – drept candidați la funcția de membru. Ca să înrăutățească și mai mult lucrurile, și-a încheiat anunțul criticându-i aspru în public pe cei doi.

Acești doi bărbați – mai ales Molotov – erau văzuți în interiorul partidului și în popor ca succesorii firești ai *vojd*-ului. Exact această percepție este motivul pentru care Stalin a ales să-i discrediteze public făcând cunoscut faptul că nu îi considera lideri vrednici ai partidului și ai țării. Ce acuzații a adus el, mai exact, împotriva lui Molotov și lui Mikoian nu știm, deoarece nu există nici o stenogramă a ședinței plenare. Judecând după amintirile contradictorii ale celor care au participat la ședință, Stalin a născocit un amalgam de defăimări politice, deformând datele și folosind jumătăți de adevăr în favoarea scopului său. A adus în discuție presupusele concesii pe care le făcuse Molotov corespondenților străini și greșelile lui de la conferința miniștrilor de Externe din 1945 și a pretins că Molotov, cu sprijinul lui Mikoian, propusese creșterea prețurilor de achiziție pentru cereale cu scopul de a motiva munca țăranilor. Aceste fărădelegi au fost prezentate sub forma „oportunismului de dreapta“. Se poate ca Stalin să fi amintit și de soția lui Molotov, și de simpatiile lui proevreiești.[127] Până la urmă, substanța criticii nu conta. Ideea principală era evidentă: nimeni nu era vrednic să fie succesorul lui Stalin. Singura speranță era ca el să trăiască încă mulți ani. Molotov și Mikoian au venit la tribună ca să-și exprime devotamentul față de Stalin. Acest lucru, de asemenea, nu a făcut decât să-i scoată în evidență măreția. Stalin a transmis audienței prin comportamentul său că justificările lui Molotov și ale lui Mikoian nu meritau atenție. Potrivit unui martor ocular, până să termine Mikoian ce avea de spus, Stalin a făcut semn cu mâna a lehamite. „Sala a început imediat să reacționeze foarte emoțional și oamenii au început să țipe: «Ajunge cu

autojustificarea!»… «Încetează să încerci să prostești Comitetul Central!» Mikoian a vrut să mai spună ceva, dar publicul l-a întrerupt și el s-a așezat la loc.“[128] Această manifestare a devotamentului față de *vojd* și a disprețului față de apostați a încheiat corespunzător ședința plenară.

În pofida faptului că au fost anatemizați, Molotov și Mikoian și-au păstrat oficial cea mai mare parte a puterilor oficiale – și, cel mai important, viețile –, dar nici ei, nici alți membri ai cercului apropiaților lui Stalin nu se puteau simți cu adevărat în siguranță. De asemenea, veneau vești alarmante de la vecinii socialiști ai țării. În noiembrie 1952, la scurt timp după încheierea celui de-al XIX-lea Congres al Partidului, liderul partidului din Cehoslovacia, Rudolf Slansky, a fost adus în fața tribunalului, alături de alți înalți oficiali ai partidului. Acuzații au fost găsiți vinovați și împușcați. Cercetările recente au arătat că Stalin a exercitat un control strâns asupra procesului Slansky.[129] Slansky era evreu, iar procesul lui a servit drept prolog pentru următorul act de intimidare al lui Stalin: „Complotul doctorilor“.

Afacerea care a devenit cunoscută drept „Complotul doctorilor“ și căreia Stalin i-a dedicat o perioadă semnificativă din ultimele lui luni de viață s-a desfășurat în cadrul unei campanii oficiale generale de antisemitism. La baza procesului au stat informațiile „dezgropate“ de securitatea statului referitoare la doctorii criminali, majoritatea evrei, care lucrau în instituțiile de îngrijire medicală ale guvernului și se ocupau de membrii conducerii sovietice. Acuzațiile împotriva „doctorilor sabotori“, despre care se spunea că uciseseră sau puseseră la cale uciderea liderilor sovietici, au constituit un laitmotiv al proceselor politice din anii 1930. Către sfârșitul vieții sale, Stalin a revenit la această temă, posibil din cauza neliniștii resimțite față de propria moarte sau poate pentru că a considerat fabricarea unui dosar împotriva doctorilor de la Kremlin drept un mod de a pune presiune asupra pacienților acestora. de a lungul a numeroase luni, Stalin a supravegheat obsesiv fabricarea dovezilor împotriva doctorilor evrei și a presupușilor lor protectori din cadrul Ministerului Securității Statului. Râvna lui de a lovi cu putere în acest grup l-a făcut să arunce

cu amenințări murdare în Ignatiev, numindu-i pe agenții securității statului „hipopotami“ obezi și promițând să-i mâne „ca pe oi“ și „să le sparg[ă] fața“.[130]

În lunile octombrie și noiembrie 1952, când se trăsese cortina după primul act al dramei ce se desfășura în eșaloanele superioare ale ierarhiei guvernamentale, Stalin a aprobat arestarea mai multor doctori, inclusiv a lui Piotr Egorov, șeful organismului care supraveghea serviciile de îngrijire medicală de la Kremlin; a lui Vladimir Vinogradov, doctorul personal al lui Stalin, și a doi profesori, Miron Vovsi și Vladimir Vasilenko. Stalin s-a întâlnit cu șefii securității statului și le-a dat dispoziții ca deținuții să fie torturați.[131] Pe 15 noiembrie 1952, Ignatiev l-a informat că instrucțiunile fuseseră îndeplinite: „S-au folosit metode de coerciție fizică asupra lui Egorov, Vinogradov și Vasilenko și interogarea a devenit mai viguroasă, mai ales în legătură cu subiectul serviciilor străine de informații. […] Au fost selectați și deja folosiți în acest caz doi angajați capabili să îndeplinească sarcini speciale (să folosească pedeapsa fizică) în privința criminalilor deosebit de importanți și deosebit de periculoși.“[132]

Stalin a folosit neîntârziat „confesiunile“ obținute prin aceste tehnici brutale. Pe 1 decembrie 1952, în timpul unei reuniuni a Prezidiului Comitetului Central, s-au pus în fața auditoriului probleme legate de „sabotajul din domeniul medicinei“ și de „informațiile despre starea Ministerului Securității Statului al URSS“. În conformitate cu ideea lui inițială, a existenței unei înțelegeri secrete între „doctorii sabotori“ și „conspiratorii“ din securitatea statului, principalele ținte ale atacului lui Stalin au fost „naționaliștii evrei“ și cekiștii. La o reuniune ulterioară a Prezidiului Comitetului Central, din 4 decembrie, s-a adoptat o rezoluție intitulată „Despre situația din Ministerul Securității Statului“, care făcea apel la „acțiuni ofensive eficiente“ ale serviciilor secrete și la intensificarea controlului partidului asupra ministerului. Rezoluția susținea utilizarea metodelor extreme în lupta împotriva „dușmanilor“, cu ideea că „mulți cekiști se ascund în spatele […] raționamentului putred și nociv conform căruia utilizarea diversiunii și a terorii împotriva dușmanilor de clasă ar fi incompatibilă cu marxism-leninismul. Acești cekiști netrebnici au

coborât de la pozițiile marxism-leninismului revoluționar la pozițiile liberalismului burghez și ale pacifismului.“[133] Stalin a rezumat această poziție mai succint în cadrul unei reuniuni cu ușile închise: „Comuniștii care nu văd cu ochi buni serviciile secrete și activitatea CEKA, care se tem să-și murdărească mâinile, ar trebui aruncați cu capul înainte într-o fântână“.[134]

La un moment dat, Stalin a hotărât că afacerea doctorilor trebuia să fie transformată într-o campanie de proporții. La începutul lui ianuarie, s-au pregătit două articole de presă, cu participarea lui activă: o știre TASS despre arestarea unui grup de „doctori sabotori“ și un editorial pentru *Pravda* pe aceeași temă. Publicul a fost informat cu privire la descoperirea unui „grup terorist alcătuit din doctori, al căror scop era să scurteze viețile unor personalități importante ale Uniunii Sovietice, folosind tratamente sabotoare“. Aceste presupuse crime erau comise la ordinele unei organizații naționalist-burgheze evreiești internaționale și ale serviciilor secrete americane și britanice.[135] Poporul sovietic era îndemnat să dea dovadă de vigilență față de dușmanii care primeau sprijin din partea lumii imperialiste.

Publicarea acestor două articole, pe 13 ianuarie 1953, a lansat o campanie ideologică de anvergură menită să inflameze sentimentele antisemite și să aducă „vigilența“ în culmea agitației. S-au răspândit zvonuri despre posibile pogromuri și deportări interne ale evreilor sovietici. În deceniile care au urmat, aceste zvonuri s-au transformat în bănuieli că era posibil ca Stalin să fi plănuit procese-spectacol ale doctorilor și deportarea evreilor din spațiul sovietic european în Extremul Orient, așa cum se procedase în cazul popoarelor caucaziene în timpul războiului. În arhivele deschise de curând nu s-a descoperit nici o dovadă directă sau indirectă în sprijinul vreuneia dintre aceste bănuieli, în pofida unor cercetări detaliate. Dat fiind că atât procesele-spectacol, cât și arestarea unui întreg grup etnic ar fi necesitat un efort logistic colosal, lipsa oricărei dovezi poate fi considerată convingătoare.[136]

Și nici măcar maniacul de Stalin, care era într-adevăr bolnav, nu a socotit că erau necesare un program de deportare sau arestări de mare anvergură. Campania „Complotul doctorilor“ era cât se poate de

suficientă pentru scopul lui. Rămânând mai degrabă în sfera ideilor decât a acțiunilor, ea a manipulat furia publicului și a întreținut o psihologie a unui război iminent, distrăgând, astfel, atenția oamenilor de la greutățile lor cotidiene. Arestările unor doctori renumiți i-au făcut, de asemenea, pe tovarășii lui Stalin să trăiască într-o stare de neliniște în timp ce încercau să își închipuie ce mărturie avea să fie scoasă cu forța de la doctorii lor, între zidurile închisorii Lubiankăi. Asemenea altor acte asemănătoare de violență demonstrativă, „Complotul doctorilor“ a avut un element de politică externă. Unii istorici sunt de părere că Stalin a văzut această nouă campanie de antisemitism ca pe un mijloc de a pune presiune asupra adversarilor săi occidentali, mai cu seamă asupra Statelor Unite. Folosea amenințarea subînțeleasă a pogromurilor antisemite ca să obțină concesii de la liderii occidentali, care nu cunoșteau alt mijloc de a-l influența.[137]

Istoricii pot să dezbată ce anume a jucat un rol mai mare în ultimele campanii ale lui Stalin, calculele sau mania. Oricare ar fi răspunsul, acțiunile lui demonstrează o luptă neobosită de a-și păstra puterea până când a ajuns la obstacolul ultim: moartea. Partea finală a parcursului său către acest obstacol a început sâmbătă seară, pe 28 februarie 1953, când și-a invitat cei patru tovarăși, cei mai apropiați în acel moment – pe Malenkov, Beria, Hrușciov și Bulganin – la vila lui, la ultima cină din viața sa. În ziua următoare, bodyguarzii l-au găsit paralizat și a început dezbaterea chinuitoare dacă să fie chemați sau nu membrii profesiei medicale foarte suspecte.

DICTATURA SE PRĂBUȘEȘTE

O conferință la Kremlin, 2–5 martie 1953, și moartea lui Stalin

Sosirea doctorilor, în dimineața zilei de 2 martie 1953, a schimbat fundamental situația. Însuși faptul că fuseseră chemați la vila lui Stalin însemna că era recunoscută oficial gravitatea stării sale. Doctorii au confirmat ce era mai rău: un accident vascular cerebral îl adusese pe *vojd* în pragul morții. Pentru prima dată după multe decenii și complet

pe neașteptate, URSS se confrunta cu un transfer de putere la cel mai înalt nivel.

Ca și Lenin, Stalin nu numise un moștenitor, nici nu crease un mecanism legal pentru transferul lin de putere. În schimb, a făcut tot ce i-a stat în putință ca să împiedice apariția unui succesor și să le insufle colegilor săi un sentiment de nevrednicie politică. Concentrând procesul decizional de la nivel înalt în propriile mâini, el s-a asigurat că ceilalți membri ai Biroului Politic erau prost informați și că aveau o slabă autoritate chiar și asupra acelor domenii pentru care erau direct responsabili. Condus de setea de putere, de narcisism politic și de o labilitate emoțională senilă, dictatorul sovietic părea să dea dovadă de o atitudine de tipul „*Après moi le déluge* (După mine, potopul)“ față de viitorul post-stalinist.

Astfel, nu poți decât să te minunezi de ușurința cu care succesorii lui Stalin au trecut prin acest interval critic. Au putut să facă acest lucru dintr-o serie de motive. Unul a fost acela că și în timpul vieții lui Stalin tovarășii lui dezvoltaseră o anumită independență și capacitatea de a lucra împreună. Fiecare supraveghea o anumită componentă a aparatului partidului-stat. Nu era ceva neobișnuit să se întâlnească în absența lui Stalin, ca să se dedice unor chestiuni practice specifice de guvernare. Printre entitățile administrative care se întâlneau cu regularitate se numărau diversele organisme executive și administrative care se aflau în subordinea Consiliului de Miniștri. Oficial, Stalin conducea aceste organisme, dar nu lua parte niciodată la activitățile lor cotidiene. În plus, în timpul îndelungatelor sale vacanțe în sud, Biroul Politic se obișnuise să delibereze fără el. De asemenea, membrii conducerii erau uniți de groaza comună pe care le-o inspira dictatorul. Cu toate că exista o competiție pentru apropierea de Stalin, tovarășii săi erau atenți să nu-i stârnească mânia și se străduiau să mențină echilibrul în cadrul grupului de conducere. Afacerea Leningrad demonstrase că nimeni nu era în siguranță. A existat o interacțiune complexă între instinctul de autoconservare, interesele instituționale și nevoia de a evita amenințările la adresa sistemului. Tratând provocarea cotidiană de a menține țara pe linia de plutire așa cum au făcut-o, colegii lui Stalin erau foarte conștienți de

nevoia presantă de schimbare, pentru care el, pur și simplu, părea că nu avea ochi. Această conștientizare a determinat un efort neoficial de a concepe soluții, a căror realizare era blocată numai de Stalin. Treptat și inevitabil, sistemul oligarhic a căpătat o formă embrionară, în umbra dictaturii. Nu era decât o chestiune de zile până ce oligarhia avea să se contureze ca o forță după primele vești despre boala fatală a lui Stalin.

Pe 2 martie, la 10.40 dimineața, s-a convocat o reuniune oficială a Biroului Prezidiului Comitetului Central. A fost prima dată după mulți ani când în cabinetul lui Stalin de la Kremlin a avut loc o reuniune fără el. Pe lângă toți membrii Biroului (cu excepția lui Stalin), au mai participat Molotov, Mikoian, Nikolai Șvernik (președintele Sovietului Suprem), Matvei Șkiriatov (președintele Comisiei Controlului de Partid), I.I. Kuperin (șeful administrației medicale de la Kremlin) și neuropatologul R.A. Tkacev. Timp de 20 de minute, grupul a reflectat asupra unei singure chestiuni: „Constatarea consiliului doctorilor cu privire la hemoragia cerebrală a Tovarășului I.V. Stalin, care s-a petrecut în 2 martie, și starea lui gravă de sănătate care a urmat“.[1] Biroul a aprobat diagnosticul doctorilor și a stabilit un program pentru membrii conducerii, care aveau să stea la căpătâiul *vojd*-ului. Prezența lui Molotov și a lui Mikoian, cu toate că aceștia căzuseră din grațiile lui Stalin și fuseseră dați afară oficial din Birou, are o importanță centrală. Includerea lor a fost un act de sfidare a *vojd*-ului și un efort de restabilire a vechii conduceri colective, precum și un pas firesc și înțelept menit să păstreze unitatea într-un moment de criză. Convinși că Stalin nu avea să se însănătoșească, liderii sovietici încercau să schimbe sistemul puterii supreme pe care îl crease el.

La 8.25 în acea seară, același grup de oligarhi, care abia ce prinseseră aripi, s-a reunit din nou în cabinetul lui Stalin, ca să chibzuiască asupra unei actualizări medicale oficiale: „Despre starea de sănătate a Tovarășului I.V. Stalin începând cu data de 2 martie“.[2] Cu fiecare oră care trecea, devenea tot mai clar: Stalin nu mai avea mult de trăit. Doctorul Aleksandr Miasnikov și-a amintit mai târziu: „În dimineața de 3, consiliul medicilor trebuia să dea un răspuns la întrebarea lui Malenkov cu privire la prognostic. Singurul prognostic

pe care am putut să-l dăm a fost unul negativ: moartea era inevitabilă. Malenkov ne-a dat de înțeles că el se aștepta la o astfel de constatare, dar, apoi, a afirmat că spera ca măsurile medicale să îi poată prelungi viața mult timp, chiar dacă nu i-o puteau salva. Am înțeles că se referea la necesitatea de a acorda timp organizării unui nou guvern și, în același timp, pregătirii opiniei publice.“[3]

Documentele arată că, în dimineața de 3 martie, liderii sovietici bănuiau deja că Stalin nu avea să se însănătoșească și făceau planuri adecvate situației. La amiază, s-a convocat o altă reuniune, de data aceasta fără doctori, și s-a adoptat rezoluția de a anunța boala lui Stalin în presă și de a convoca o ședință plenară a Comitetului Central.[4] Decizia de a convoca o ședință plenară anunța pregătirile pentru transferul de putere, chiar în timp ce configurația exactă a noii conduceri rămânea o problemă deschisă. Malenkov și Beria și-au asumat sarcina de a formula propuneri specifice. Aveau timp din belșug pentru acest lucru. Membrii Prezidiului stăteau de veghe la vila lui Stalin, câte doi odată. În privința acestei sarcini, Malenkov și Beria formau o echipă, la fel Hrușciov și Bulganin. Turele durau ore îndelungate și era timp de discuții.

Ziua de 4 martie a marcat un punct de cotitură. În ziarele din ziua aceea a apărut primul anunț oficial despre boala lui Stalin. Fără speranță de însănătoșire, singura opțiune era ca țara și lumea să fie obișnuite cu vestea. În aceeași zi, Beria și Malenkov au pregătit propuneri pentru reorganizarea eșaloanelor superioare ale puterii, care au fost discutate ulterior de grupul conducător, în care se aflau și Molotov, și Mikoian. Documentul din 4 martie, care conținea aceste propuneri, a fost confiscat din seiful asistentului lui Malenkov în 1956.[5] Deocamdată nu știm ce conținea proiectul inițial, dar ceea ce știm este că prezenta, în linii generale, principalele decizii care au fost adoptate oficial în ziua următoare.[6]

Succesorii lui Stalin au demantelat complet structura guvernamentală pe care o asamblase acesta în ultimele luni de viață. Prezidiul extins al Comitetului Central, creat la ordinele lui Stalin în octombrie 1952, a fost desființat dintr-o trăsătură de condei. S-a declarat că Biroul Prezidiului Comitetului Central avea o nouă alcătuire: au fost adăugați Molotov și Mikoian, iar tinerii protejați pe

care Stalin îi integrase în Prezidiul extins au fost dați afară din rândurile acestuia. În esență, această răsturnare însemna o revenire, sub un nume nou, la conducerea colectivă care existase cândva sub denumirea de Birou Politic. Titlul de președinte al Consiliului de Miniștri, pe care îl deținea Stalin, i-a fost acordat lui Malenkov. Titlul nu însemna însă că Malenkov era recunoscut ca succesor al lui Stalin sau că deținea puterile lui Stalin. Noul sistem a fost conceput în așa fel încât să includă numeroase contraponderi care să împiedice apariția unui nou tiran. Spre deosebire de Stalin, Malenkov nu deținea simultan și funcția de secretar al Comitetului Central; această funcție i-a fost dată lui Hrușciov. Cei desemnați ca prim-adjuncți ai lui Malenkov – Beria, Molotov, Bulganin și Kaganovici – nu erau nicidecum subalternii săi în cadrul sistemului nomenclaturistic. Această remaniere a creat un echilibru și a satisfăcut interesele tuturor membrilor conducerii de vârf. Mai târziu, nici unul dintre participanții la această reorganizare nu și-a amintit de vreo controversă sau de vreo ranchiună legată de împărțirea posturilor.

Acest nou aranjament a fost aprobat oficial de oligarhi la o reuniune comună a plenului Comitetului Central, a Consiliului de Miniștri și a Prezidiului Sovietului Suprem, din 5 martie 1953. Demnitarii sovietici s-au reunit într-o sală din Marele Palat al Kremlinului. Un participant, scriitorul Konstantin Simonov, a lăsat următoarea descriere a atmosferei ceremoniei:

> Eu am ajuns cu mult înainte de ora stabilită, cam cu 40 de minute mai devreme, dar mai mult de jumătate dintre participanți se adunaseră deja în sală și, 10 minute mai târziu, toată lumea era acolo. Poate două sau trei persoane au ajuns cu mai puțin de jumătate de oră înainte de început. Erau câteva sute de oameni acolo, aproape toți cunoscându-se între ei… stând într-o liniște totală și așteptând începutul ceremoniei. Stăteam unul lângă altul, umăr lângă umăr; ne vedeam unul pe altul, dar nimeni nu spunea nimănui un cuvânt. […] Până în clipa începerii ceremoniei a fost atât de liniște în sală, încât, dacă n-aș fi stat eu însumi în liniștea aceea timp de 40 de minute, nu aș fi crezut niciodată că 300 de oameni înghesuiți unul într-altul puteau să facă atâta liniște.[7]

În cele din urmă, și-au făcut apariția membrii Prezidiului a cărui înființare urma să fie votată. Întregul eveniment a durat 40 de minute, de la 20.00 până la 20.40. Rezoluțiile asupra cărora conducerea de vârf căzuse deja de acord au fost, ca de obicei, aprobate cu docilitate. Factorul Stalin a fost tratat simplu și elegant. El a fost înlăturat din funcțiile superioare de șef al guvernului și de secretar al Comitetului Central și, apoi, a fost inclus în Prezidiul Comitetului Central. De acum înainte, oricare ar fi fost starea lui fizică, viitorul politic al lui Stalin și eliberarea tovarășilor săi de sub puterile lui tiranice erau un fapt împlinit. Așa cum a remarcat Simonov: „Exista sentimentul că acolo, chiar în Prezidiu, oamenii fuseseră eliberați de ceva ce îi apăsase, îi încătușase“.[8]

Stalin a suferit această privare oficială de putere timp de numai o oră. La ora 21.50, a murit. Moartea lui a fost chinuitoare, confirmând parcă înțelepciunea populară care spune că numai drepții au parte de o moarte ușoară. Fiica lui, Svetlana, care a stat la căpătâiul tatălui său în ultimele lui zile, și-a amintit:

> Agonia a fost groaznică. S-a sufocat efectiv sub privirile noastre. În ceea ce a părut a fi chiar ultima clipă, a deschis deodată ochii și a aruncat o privire asupra tuturor celor din cameră. A fost o privire înspăimântătoare, dementă sau poate furioasă și înfricoșată de moarte și de fețele necunoscute ale doctorilor aplecați deasupra lui. Privirea a trecut peste toată lumea într-o secundă. Apoi s-a întâmplat ceva de neînțeles și teribil, ceva ce nu pot să uit și nu înțeleg nici până azi. Și-a ridicat deodată mâna stângă ca și cum arăta către ceva sus și trimitea un blestem peste noi toți. Gestul a fost de neînțeles și plin de amenințare și nimeni a putut să spună către cine sau către ce anume putea să fie îndreptat. În clipa următoare, după un ultim efort, sufletul s-a eliberat din trup.[9]

Tovarășii lui Stalin nu au zăbovit la căpătâiul lui. După o jumătate de oră, la 22.25, erau deja înapoi în cabinetul lui de la Kremlin, care se afla la o distanță de câțiva kilometri.[10] Toate problemele principale de stat fuseseră rezolvate. Rămăseseră doar aranjamentele legate de înmormântare. Noii lideri au înființat o comisie care să se ocupe de

aceste aranjamente și l-au numit pe Hrușciov în fruntea ei. Au adoptat, de asemenea, decizia ca sarcofagul cu trupul îmbălsămat al lui Stalin să fie depus în mausoleul lui Lenin. S-au dat ordine securității statului și aparatului de propagandă. Redactorul-șef al ziarului *Pravda*, Dmitri Șepilov, a fost prezent 10 minute la această reuniune. Un detaliu profund simbolic l-a impresionat cel mai mult: „Scaunul pe care îl ocupase Stalin timp de 30 de ani în calitate de președinte era gol; nimeni nu s-a așezat pe el“.[11]

O vreme, liderii sovietici au fost cu adevărat egali și uniți în hotărârea lor de a împiedica apariția unui alt tiran. După ceea ce îndurăseră sub Stalin, erau pregătiți să isprăvească cu sistemul de teroare, chiar dacă acest lucru atrăgea după sine unele consecințe politice nedorite. Pe 3 aprilie 1953, după pregătirile cuvenite, Prezidiul Comitetului Central a decis „reabilitarea deplină și eliberarea din închisoare a medicilor și a membrilor familiilor lor arestați în legătură cu așa-numitul Proces al doctorilor sabotori“. 37 de persoane au fost eliberate. Ofițerii securității statului care „s-au dedicat în mod deosebit fabricării acestui caz provocator“ urmau să fie aduși în fața instanței.[12] În ziua următoare s-a anunțat această hotărâre în ziare, ceea ce a prilejuit numeroase reacții și o anumită consternare în rândul susținătorilor celor mai înflăcărați ai *vojd*-ului. Alte procese politice în privința cărora conducerea colectivă avea un interes personal au fost supuse discret unei revizuiri rapide. Soția lui Molotov a fost eliberată din închisoare. Fratele lui Kaganovici, care își luase viața în ajunul războiului, în urma acuzațiilor de sabotaj, a fost declarat nevinovat. Afacerea mingreliană, care aruncase o umbră asupra reputației lui Beria, a fost, de asemenea, revizuită. Multe alte victime cunoscute ale represiunii politice au fost eliberate sau reabilitate postum. După ce s-au îngrijit de ai lor, succesorii lui Stalin au început să acorde o oarecare libertate restului țării. Au fost împinși în această direcție nu doar de conștiință, ci și de criza tot mai pronunțată care devenise deja vizibilă în timpul lui Stalin. Moartea omului care refuzase să poarte orice discuție pe tema schimbării a deschis poarta reformelor ce au fost implementate cu o viteză și o hotărâre uimitoare.

Doi piloni ai dictaturii – securitatea statului și Gulagul – au trecut printr-un proces de reformare semnificativă. Un simbol al acestei reformări a fost un ordin al Ministerului de Interne, din 4 aprilie 1953, care interzicea utilizarea torturii asupra deținuților. Ordinul recunoștea problema „arestării unor cetățeni sovietici nevinovați“ și „utilizarea răspândită a diverselor metode de tortură: bătaia brutală a deținuților; închiderea deținuților în celule izolate, cu mâinile legate la spate fără întrerupere, timp de câteva luni; privațiunile îndelungate de somn; închiderea deținuților dezbrăcați în celule reci etc.“ Amenințând cu pedepse grele pe oricine încălca acest ordin, conducerea ministerului a cerut închiderea camerelor de tortură din închisori și distrugerea instrumentelor de tortură.[13] Când ordinul le-a fost citit tuturor agenților securității statului, acesta a făcut, evident, impresie. Aceste reforme au continuat în primăvara și vara anului 1953, provocând schimbări majore în sistemul de lagăre. Amnistierea în masă a celor condamnați pentru infracțiuni nonpolitice a înjumătățit numărul de deținuți. Multe uzine și proiecte de construcții care foloseau încă forța de muncă a deținuților și se aflau sub supravegherea ministerului au fost închise sau transferate ministerelor economice.[14] În viitorul apropiat se întrevedea un efort masiv de reabilitare a victimelor terorii staliniste.

În doar câteva săptămâni s-au făcut schimbări semnificative în politicile economice. Dimensiunile unor proiecte de construcții au fost reduse și s-a domolit graba de a „construi comunismul“ și de a mări capacitățile militare sovietice, care punea o presiune foarte mare pe economie. Resursele astfel eliberate au fost canalizate către ușurarea poverii crizei din agricultură și satisfacerea necesităților cetățenilor obișnuiți. Prețurile plătite pentru produsele agricole au fost mărite, iar povara fiscală pusă pe spatele țăranilor a fost micșorată. Îmbunătățirea vizibilă a productivității, mai ales în domeniul creșterii vitelor, s-a produs cu o viteză uimitoare.[15] În curând, urmau să apară programe ambițioase de reducere a dificultăților întâmpinate de cetățenii de rând, inclusiv un efort masiv de dezvoltare a programului de construcție de locuințe.

Reformele interne au fost însoțite de adoptarea unei linii mai moderate în politica externă. Pe 19 martie 1953, Consiliul de Miniștri

a aprobat o rezoluție care cerea „încheierea Războiului din Coreea cât de curând posibil“.[16] După negocieri tensionate, s-a semnat un tratat de armistițiu pe 27 iulie 1953. Moscova și-a dat binecuvântarea pentru o liberalizare a regimurilor comuniste din Europa de Est. Pe 2 iunie 1953, o directivă a Consiliului de Miniștri a clarificat obiecțiile sovietice față de politicile guvernului din Germania de Est și a cerut măsuri pentru ameliorarea situației politice a republicii.[17]

Pe scurt, succesorii „nerecunoscători“ ai lui Stalin nu au avut prea multe probleme să elimine multe dintre excesele pentru care *vojd*-ul purta întreaga responsabilitate. Reformele lor au schimbat fundamental regimul sovietic. Acesta nu mai era „stalinist“; era mai puțin brutal, mai predictibil și mai flexibil. Se dăduse o lovitură dictaturii, ca formă de guvernare în Uniunea Sovietică, în urma căreia aceasta nu își va reveni niciodată. Luptele interne din rândurile superioare ale ierarhiei guvernamentale au determinat nu o dată schimbarea deținătorilor puterii, dar niciodată exercițiul acesteia nu a mai aparținut unui singur lider sovietic, așa cum îi aparținuse lui Stalin.

FUNERALIILE

Vojd-ul, sistemul și poporul

Începând cu 6 martie, timp de trei zile, Uniunea Sovietică și-a luat rămas-bun de la Iosif Stalin. Sicriul lui a fost expus chiar în centrul Moscovei, în Sala Coloanelor din Casa Sindicatelor, locul tradițional pentru jelirea publică a liderilor sovietici, care anterior fusese Casa Recepțiilor pentru nobilimea moscovită. La ora patru în după-amiaza zilei de 6 martie, s-a permis accesul publicului în clădire pentru a-și aduce ultimele omagii. Trecerea oamenilor pe lângă trupul neînsuflețit a fost prost organizată, iar măsurile care ar fi trebuit să prevină îmbulzeala celor care se îndreptau către Casa Sindicatelor nu au favorizat siguranța publică. Cei care încercau să arunce o ultimă privire asupra dictatorului veneau șuvoi pe străzile înguste pline de poliție și de camioane menite să servească drept bariere. În haosul și

panica iscate, mulți au fost schilodiți sau au murit striviți. Accesul istoricilor la dosarele de investigații ale acelor evenimente nu a fost încă deschis. În comentariile făcute în fața unei mici reuniuni în 1962, Hrușciov a spus că 109 persoane din mulțime au murit în ziua aceea.[1]

Nu a apărut nici o informație despre acest epilog la seria lungă de tragedii staliniste în ziare, care au fost pline de expresii grandilocvente de mâhnire și durere față de răposatul *vojd*. Adevăratele sentimente ale oamenilor au devenit cunoscute într-un șuvoi de scrisori, pe măsură ce aceia care au asistat la tragedie și-au depus plângerile la diverse birouri guvernamentale:

> Nu este prima dată când, în timpul deplasării unei mulțimi mari, poliția s-a transformat într-o organizație ineficientă sau, mai degrabă, într-una care tulbură ordinea. Cât de neplăcut a fost când – în fața unei mulțimi de sute de oameni și a străinilor care se repezeau cu aparatele lor de filmat – polițiștii au început să recupereze răniții și pe cei striviți și să-i trimită în ambulanțe. O scenă de a dreptul șocantă.[2]
>
> Timp de cinci ore, oamenii s-au adunat ca turmele din toată Moscova și nici un polițist nu știa unde era coada! Polițiștii dădeau peste coloane formate din multe mii de oameni și mașinile lor provocau victime, strigăte și vaiete. Sute de mii de oameni mergeau în jurul străzilor blocate care duceau către Sala Coloanelor și nu puteau să găsească intrarea! […] Numai un sabotor putea să anunțe că accesul urma să fie permis de la ora patru, dar să anunțe itinerarul la nouă.[3]

Din multe puncte de vedere, aceste scrisori au surprins esența erei staliniste, atât prin vocabularul lor – cu referințe la străinii care „se repezeau cu aparatele lor de filmat“ și la „sabotori“ –, cât și prin evenimentele pe care le descriu: polițiștii care se transformă în persoane care tulbură ordinea publică. Bazându-se pe forța brută, dictatura își atinsese scopurile pe seama a nenumărate victime. Hotarul dintre ordinea rațională și haosul distructiv era neclar. Cei însărcinați cu păstrarea ordinii ajunseseră să provoace dezordine.

Poate că tragedia de la Moscova i-a forțat pe succesorii lui Stalin să mediteze asupra deficiențelor statului polițienesc, dar, deocamdată, ei nu aveau altă opțiune decât să se bazeze pe instituțiile și pe metodele care le fuseseră lăsate moștenire. Funeraliile lui Stalin, stabilite pentru 9 martie, au fost pregătite cam la fel cum fusese pregătită și trecerea oamenilor pe lângă trupul neînsuflețit al lui Stalin, poate cu puțin mai multă grijă. Prioritatea principală era securitatea, asigurată de 22 600 de agenți ai poliției secrete, polițiști și soldați. S-au dat ordine ca 3 500 de vehicule să blocheze străzile.[4] Guvernul a aprobat un program foarte detaliat al evenimentelor funerare: scoaterea sicriului din Casa Sindicatelor, așezarea sa în fața Mausoleului lui Lenin din Piața Roșie, o adunare a publicului pentru exprimarea regretelor, aducerea sicriului în mausoleu. Cu câteva ore înainte de ceremonie, 6 000 de soldați și 15 000 de membri ai unei „delegații a muncitorilor“ au fost aduși în Piața Roșie.[5] De data aceasta, totul a funcționat conform planului.

Deși oficialii incompetenți sunt responsabili în mare măsură pentru accidentele din Moscova, o altă cauză a tragediei a fost, pur și simplu, numărul mare de persoane care voiau să îl vadă pentru ultima dată pe *vojd*. Ce anume i-a împins? Dragostea, curiozitatea, psihoza în masă sau un rar prilej de manifestare spontană a emoției? După câte se pare, a fost o combinație a tuturor acestor elemente, alături de multe altele. Puținele documente disponibile, care aruncă lumină asupra stării sufletești a publicului, descoperă o gamă complexă de reacții la boala și moartea *vojd*-ului. Pe 5 martie 1953, ministrul securității statului, Ignatiev, a prezentat conducerii sovietice un raport despre reacțiile soldaților la vestea că Stalin era bolnav. Documentul descria un anumit model de reacție a celor „fideli“. Un fir comun îl reprezenta simpatia față de omul Stalin care, potrivit propagandei sovietice, era întruchiparea bunătății și a mărinimiei: „Familia mea primește această veste ca pe un necaz groaznic care s-a abătut asupra țării noastre“; „A muncit din greu și asta a avut un efect asupra sănătății lui“. Reacțiile „pozitive“ implicau adesea expresii ale grijii pentru viitorul țării și față de viitorul celui care răspundea. Două elemente subliniate mult timp de propaganda sovietică au jucat un rol în exprimarea unor astfel de

reacții pozitive – Stalin era de neînlocuit și războiul era inevitabil: „Este destul de înspăimântător. Cine o să-i ia locul după moartea lui?“; „Poate că asta o să grăbească începutul unui al Treilea Război Mondial“. Cekiștii au raportat și afirmații „negative“ și „ostile“: „Așa-i trebuie“; „E foarte bine“; „Stalin nu o să reziste mult timp și asta e și mai bine. Veți vedea că totul se va schimba de îndată“.[6] Toate aceste scrisori au dus la arestări sau, cel puțin, la investigații.

În martie 1953, s-a înregistrat o creștere bruscă a arestărilor și a condamnărilor persoanelor acuzate de „agitație antisovietică“ pentru faptul că își exprimaseră satisfacția la aflarea veștii morții lui Stalin sau că îl denigraseră. Un moscovit de 44 de ani, pe nume S.M. Telenkov, care lucra la un institut științific, a declarat, beat fiind, într-un tren care făcea naveta, „Ce zi frumoasă e azi; azi l-am îngropat pe Stalin. O să fie un ticălos mai puțin și acum putem să trăim din nou.“ R.S. Rîbalko, o muncitoare de 28 de ani din Regiunea Rostov, a fost condamnată pentru că a spus obscenități la adresa lui Stalin. Ia.I. Peit, care fusese deportat în Kazahstan, a fost condamnat pentru că a distrus și a călcat în picioare un portret al lui Stalin după o ceremonie oficială de comemorare. Când a auzit de moartea lui Stalin, P.K. Karpeț, un muncitor la căile ferate, în vârstă de 32 de ani, din orașul ucrainean Rovno, a înjurat și a exclamat: „Simțiți mirosul? Cadavrul duhnește deja.“ E.G. Gridneva, o muncitoare la căile ferate, în vârstă de 48 de ani, din Transcaucazia, nu a putut să se abțină și a comentat către un coleg: „Un câine moare ca un câine. Bine că a murit. Nu vor mai fi colhozuri și viața va fi puțin mai ușoară.“[7]

Expresiile sentimentului antistalinist care au ajuns în atenția poliției secrete au fost doar vârful aisbergului. Majoritatea oamenilor fuseseră educați să-și păstreze opiniile pentru sine. Ubicuitatea informatorilor și obișnuința fricii au menținut un nivel minim al exprimării libere, ca să nu mai vorbim de forme de protest mai demonstrative. Alegerea era simplă: fie acceptai – sau te prefăceai că acceptai – valorile oficiale, fie te trezeai într-un lagăr sau față în față cu un torționar. Această situație reduce valoarea unor surse oneste, în mod normal, cum sunt jurnalele. Trebuie să presupunem că, până și în intimitatea caselor lor, cetățenii sovietici se autocenzurau și își foloseau jurnalele mai degrabă ca potențiale alibiuri decât ca mijloace de exprimare a sincerității. Știrile

din ziare despre demonstrațiile de masă, rezumatele pregătite de securitatea statului referitoare la starea de spirit a publicului și scrisorile trimise autorităților de către cetățenii de rând alcătuiesc numai o parte a tabloului. În plus, multe dintre aceste documente sunt încă ascunse în arhive închise. Istoricii care încearcă să cerceteze starea de spirit a publicului în timpul erei staliniste încă întâmpină obstacole majore.

Cele 190 de milioane de persoane care trăiau în Uniunea Sovietică a lui Stalin, în ajunul morții sale, alcătuiau o comunitate excepțional de complexă care aducea foarte puțin cu „Omul nou“ înfățișat pe copertele revistelor sovietice.[8] Mulți factori au conlucrat pentru a da coeziune societății sovietice și a oferi sprijin regimului, iar motivele acestui sprijin pot varia de la un entuziasm sincer până la reconcilierea cu inevitabilul și până la supunerea banală față de puterea copleșitoare. Dimensiunile uriașe ale violenței și ale terorii au făcut ca frica și constrângerea să fie temelia sistemului stalinist, chiar dacă erau ascunse în spatele unei fațade de entuziasm. În același timp, loialitatea și credința în acel sistem și în acel om nu erau mereu simulate. Frica permanentă, care era instrumentul de bază pentru unitatea populară, și înăbușirea gândirii independente, au fost utilizate alături de mecanisme „pozitive“ de manipulare socială. S-au folosit și morcovul, și bățul pentru a face societatea sovietică să se miște în direcția dorită.

Un produs secundar al politicilor regimului a fost crearea unei mari clase privilegiate de oficiali. Cei care dețineau funcții în guvern și partid, cu excepția funcțiilor de la nivelul cel mai de jos, se bucurau de multe beneficii, inclusiv de un statut social înalt și de privilegii materiale semnificative. După epurările în masă din a doua jumătate a anilor 1930, ierarhia nomenclaturii sovietice s-a stabilizat. În perioada postbelică, represiunea împotriva oficialilor a fost excepția mai degrabă decât regula. În plus, există dovezi că, în ajunul morții lui Stalin, oficialii și rudele lor erau, în esență, feriți de urmărirea penală. Cerința ca orice arestare sau urmărire penală a unui membru de partid să fie aprobate de conducerea comisiilor de partid a dus la o bifurcare a sistemului juridic. În numeroase cazuri, membrii nomenclaturii și rudele lor reușeau să se sustragă punerii sub acuzare pentru

infracțiuni administrative sau fapte penale pentru care un cetățean de rând primea o pedeapsă severă.[9]

O altă categorie – „cei mai buni oameni ai țării“ – se bucura de un statut asemănător cu cel al oficialilor din interiorul uriașului aparat al partidului-stat. Acești „cei mai buni oameni“ se găseau în toate segmentele sociale și grupurile profesionale, inclusiv printre muncitori, țărani, scriitori, artiști și oameni de știință. Cele mai cunoscute exemple erau așa-numiții stahanoviști, muncitori de șoc, reali sau imaginari, din prima linie a producției, care erau admirați ca „faruri călăuzitoare“ ale spiritului sovietic. Cu un statut aflat undeva între cel al cetățenilor de rând și cel al oficialilor, stahanoviștii au asimilat rapid sistemul valoric al celor din urmă, cu toate că, teoretic, au continuat să lucreze ca înainte. Ei serveau drept purtători de cuvânt, care promovau interesele întreprinderilor și ale regiunilor, și se bucurau de privilegii materiale semnificative. Un reprezentant tipic al acestei categorii de beneficiari ai sistemului stalinist a fost minerul Aleksei Stahanov, care a dobândit celebritate și grațiile lui Stalin prin productivitatea lui care a bătut recordurile. Acesta a prins rapid gustul stilului de viață al nomenclaturii și l-a bombardat pe Stalin cu solicitări:

> Iosif Vissarionovici! Dați-mi o mașină frumoasă și eu nu vă voi înșela încrederea. În curând mișcarea stahanovistă va împlini 10 ani, iar eu mă duc în Donbas și le voi arăta din nou oamenilor cum să muncească. Eu tot cer și ei îmi dau mereu o rablă stricată, trofeu de război, dar, dacă aș primi măcar o dată ceva bun, aș înceta să mai cer. […] De asemenea, în ceea ce privește apartamentul. […] Nu ajung nicăieri cu cererile mele de reparații. Pereții sunt murdari, mobila este tocită și stricată… în vreme ce alți oameni își tapetează pereții cu mătase de două ori pe lună și își iau tot felul de piese de mobilier. Nu este corect, așa că cer o renovare și o mobilă nouă, ca să nu îmi fie rușine să invit oameni în apartamentul meu.[10]

O altă consecință a canalizării beneficiilor către stratul superior al societății sovietice a reprezentat-o politica alocării disproporționate a resurselor către orașe, mai ales către cele mari. Industrializarea forțată

și militarizarea lărgiseră prăpastia dintre majoritatea rurală și minoritatea urbană, în termeni de standard de trai și de statut social.[11] Mulți orășeni, mai ales din capitale și din centrele industriale importante, aparțineau unei clase relativ privilegiate și bine plătite. În anii de foamete poate că au fost înfometați, dar, dat fiind că primeau o rație de la guvern, nu mureau de foame asemenea țăranilor. Ei aveau pașapoarte interne, spre deosebire de țărani, și o oarecare libertate de mișcare. Populațiile urbane se bucurau, de asemenea, de o îngrijire medicală mai bună și de o infrastructură culturală și educațională bine dezvoltată. În magazinele din Moscova și Leningrad, unde se trimiteau cele mai multe alimente și bunuri de consum, cumpărătorii găseau lucrurile de care aveau nevoie și chiar aveau de unde alege.[12] Faptul că orășenii aveau un oarecare acces la educație și la slujbe bine plătite le-a oferit perspective economice mult mai bune. Reforma monetară, care a redus prețurile în magazinele de stat și a crescut, în același timp, taxele pentru producția țărănească, i-a favorizat, în mod disproporționat, pe locuitorii capitalelor și ai centrelor industriale. Aceste măsuri i-au forțat pe țărani să vândă produsele de pe loturile lor la prețuri mai mici în piețele urbane. Stalin nu a înțeles, după câte se pare, consecințele acestor politici. Mikoian, ale cărui îndatoriri l-au făcut responsabil cu anumite chestiuni comerciale, oferă următoarea relatare:

> I-am spus [lui Stalin] că nu puteam să scădem prețurile pentru carne și unt, pentru pâine albă, în primul rând, pentru că acestea erau bunuri limitate și, în al doilea rând, pentru că acest lucru avea să afecteze prețurile de achiziție, ceea ce urma să aibă un efect negativ asupra producției acestor bunuri, iar când aceste bunuri sunt limitate și se reduc și prețurile, creează cozi enorme, lucru care avea să ducă la speculă; la urma urmelor, muncitorii nu se puteau duce la magazin în timpul zilei, așa că speculanții aveau să cumpere toate bunurile. […] Dar Stalin a insistat, spunând că acest lucru era necesar pentru interesele intelectualității.[13]

Mikoian rezumă aici foarte bine efectul previzibil al reducerii de prețuri motivate politic: lipsuri, cozi și o piață neagră. Dar acestea nu

îl preocupau pe Stalin. El era concentrat pe bastionul regimului, segmentul privilegiat al societății din marile orașe. Distribuirea preferențială a resurselor de către guvern a făcut ca chiar și orășeanul mediu să fie într-o situație mult mai bună decât populația rurală. Un simptom al acestei inegalități l-a reprezentat numărul de femei tinere de la țară care au năvălit în orașe ca să lucreze ca menajere pentru familiile de aici, pentru nimic altceva decât hrană și adăpost. În mod clar, minoritatea urbană și majoritatea rurală aveau percepții radical diferite asupra realității. Punctul de vedere al orășenilor a fost cel căruia i s-a dat glas în memorii și jurnale și a influențat în mod disproporționat înțelegerile contemporane asupra vieții cotidiene în timpul lui Stalin.

Un alt factor care a determinat societatea sovietică să tolereze și chiar să susțină dictatura a fost războiul. Amintirile ororilor războaielor mondiale și ale Războiului Civil, victoria asupra naziștilor (care a costat 27 de milioane de vieți) și teama unui al Treilea Război Mondial, toate acestea au avut un impact enorm asupra percepțiilor – și nu doar în Uniunea Sovietică. Stalin s-a bucurat de imaginea unui salvator care scăpase lumea de un rău îngrozitor. Zeci de ani după aceea, victoria din 1945 a conferit legitimitate regimului stalinist și regimurilor succesorilor săi.[14]

Lista circumstanțelor istorice care au permis sistemului stalinist să reziste poate continua, dar acestea nu au reușit, nici măcar cu sprijinul aparatului represiv în permanență vigilent, să ascundă complet contradicțiile inerente din societatea sovietică, nici să înăbușe nemulțumirea larg răspândită. Din momentul în care au venit la putere ca partid revoluționar radical, bolșevicii s-au bazat pe o strategie de divizare a societății și de înăbușire a segmentului care, din motive de clasă sau de rol social, era considerat ostil socialismului. Această strategie a inclus asasinarea membrilor grupurilor ostile.[15] Revoluția stalinistă a dedicat resurse colosale epurării societății de aceste „elemente“. De asemenea, pe lângă nobilime, burghezie, oficiali și ofițeri țariști și oricine era declarat *persona non grata* după 1917, cel mai vast segment al populației a fost stigmatizat: țărănimea. În timpul colectivizării, mulți țărani au fost înfierați drept chiaburi și împușcați,

exilați sau scoși afară din satele lor natale. Milioane de persoane din toate sectoarele au fost persecutate pe baza unei varietăți de pretexte și trimise în sistemul de lagăre sau, pur și simplu, omorâte. Conștient că prin aceste măsuri dictatura își făcuse adevărați dușmani, Stalin și-a intensificat epurările preventive, mai cu seamă în timpul Marii Terori din 1937–1938. Represiunea a generat represiune. Până la sfârșitul domniei sale, o parte semnificativă a cetățenilor sovietici, dacă nu majoritatea, fuseseră arestați, închiși într-un lagăr, deportați sau supuși vreunei forme mai blânde de abuz, la un anumit moment dat al vieții lor.

Victimele regimului nu s-au transformat în mod necesar în oponenți conștienți. Teroarea a avut deseori efectul opus. Intimidarea i-a făcut pe oameni mai docili și mai supuși și i-a silit să-și arate loialitatea. Dar ar fi greșit să presupunem că supunerea a fost singura reacție posibilă. Documentele istorice atestă existența unor sentimente antiguvernamentale răspândite sau chiar a unor forme active de rezistență. Din motive lesne de înțeles, mișcările de rezistență au fost cel mai răspândite atunci când dictatura s-a aflat la începuturile consolidării ei – în special revoltele țărănești din timpul colectivizării și după aceasta.[16] Teroarea și stabilizarea sistemului au redus aspru prilejurile de acțiuni fățișe, mai ales pe scară largă. Dar este important de observat că accesul la arhivele poliției secrete, care ar reflecta adevărata stare de lucruri de la sfârșitul erei staliniste, este extrem de limitat. Poate aflăm că imaginea pe care ne-am făcut-o despre generația anilor 1940, ca una tăcută și supusă, este eronată.

O cauză de bază a marii nemulțumiri a fost nivelul de trai scăzut din Uniunea Sovietică.[17] Cu o productivitate grav slăbită de colectivizare, agricultura oscila între criză și stagnare. Aproape în fiecare an, guvernul stalinist recunoștea că foametea sau „problemele alimentare“ afectau fie o mare parte din suprafața țării, ca în 1931–1933 și 1946–1947, fie anumite regiuni. Chiar și în anii cei mai buni, hrana consumată în mod obișnuit era insuficientă. Majoritatea oamenilor se hrăneau, în primul rând, cu cereale și cartofi. Studiile bugetare efectuate în ajunul morții lui Stalin, în anul relativ prosper 1952, au stabilit următorul consum alimentar zilnic în familiile de muncitori și de țărani: cetățeanul sovietic de rând consuma aproximativ 500 de

grame de produse făinoase (în primul rând, pâine), o cantitate mică de cereale, 400–600 de grame de cartofi și aproximativ 200–400 de grame de lapte sau de produse lactate. Aceste produse alcătuiau cea mai mare parte a unui regim alimentar tipic. Orice altceva, mai ales carnea, era o delicatesă. Cifrele pentru consumul de carne și produse din carne pe cap de locuitor erau în medie de 40–70 de grame pe zi și 15–20 de grame de grăsime (grăsime animală sau vegetală, margarină sau slănină). Câteva linguriță de zahăr și puțin pește întregeau tabloul. Cetățenii de rând își puteau permite, în medie, un ou o dată la șase zile. Aceste rații sunt aproximativ egale cu norma de hrană din lagăre.[18] Cifrele au fost prezentate de Direcția Centrală de Statistică, aflată sub presiune politică permanentă, și probabil zugrăveau un tablou excesiv de roz. Mediile puteau fi umflate, de exemplu, selectând pentru studiu muncitori care se aflau la extrema de sus a spectrului salarial sau țărani din colhozuri relativ prospere. De asemenea, studiile bugetare nu au luat în calcul calitatea deseori proastă a hranei. Un locuitor din Regiunea Cernigov i-a scris lui Stalin, în noiembrie 1952: „Acum coc pâine neagră și chiar și aceea este de proastă calitate. Este imposibil să mănânci asemenea pâine, mai ales pentru oamenii cu o sănătate șubredă.“[19]

Oferta de bunuri de consum era la fel de proastă. Prețurile articolelor produse în fabrici erau menținute, deja tradițional, excepțional de ridicate. Oamenii trebuiau să accepte produse simple, relativ ieftine, dar puțini și le puteau permite chiar și pe acestea. De exemplu, în 1952, numai unul din patru țărani își permitea încălțări din piele.[20] Unii nu aveau nici măcar cele mai simple încălțări și haine. Așa cum i-a scris locuitorul unui sat din Regiunea Tambov lui Stalin, în decembrie 1952: „În colhozul nostru, colhoznicii au o singură haină de iarnă pentru trei–patru membri ai familiei, iar copiii, în 60% din cazuri, nu se pot duce la școală deoarece nu au îmbrăcăminte“.[21]

Pentru majoritatea populației, situația locuințelor nu era mai bună. În timpul lui Stalin, sistemul de locuințe a fost neglijat, suferind de o subfinanțare cronică și primind resursele care mai rămâneau după satisfacerea chestiunilor prioritare. Ani de zile deficitul de locuințe s-a înrăutățit încontinuu – și, apoi, a venit războiul cu distrugerile sale. De la începutul lui 1953, exista o medie de 4,5 metri pătrați de spațiu de

locuit pe cap de locuitor în mediul urban.[22] Când s-au luat în calcul rezidenții temporari și cei neînregistrați oficial, această proporție s-a înrăutățit și mai mult. Calitatea spațiului de locuit era, de asemenea, proastă. Spațiile de locuit din proprietatea statului aveau apă curentă numai în proporție de 46%, instalații de canalizare în proporție de 41%, încălzire centrală în proporție de 26%, apă caldă în proporție de 3% și o cadă în proporție de 13%.[23] Chiar și aceste cifre reflectau standardele mai ridicate din orașele mari, mai cu seamă din cele două capitale. Un indicator frapant al crizei locuințelor îl reprezenta răspândirea „barăcilor“ urbane – spații de locuit temporare, neconsolidate, folosite în comun, fără toaletă – și numărul tot mai mare de persoane care își înregistrau astfel de barăci drept locuințe. În 1945, aproximativ 2,8 milioane de oameni locuiau în barăci urbane, iar, în 1952, numărul crescuse la 3,8 milioane. Peste 337 000 de persoane din Moscova locuiau în barăci.[24]

O altă sursă de greutăți pentru poporul sovietic o reprezentau condițiile de lucru excepțional de dificile din industrie și din agricultură. Sistemul slab dezvoltat de stimulente materiale a determinat utilizarea pe scară largă a constrângerii la locul de muncă. Munca în regim de sclavie se folosea, desigur, cel mai flagrant în sistemul de Gulag, dar și muncitorii așa-zis liberi din sectoarele industrial și agricol trudeau deseori sub constrângere. Forța de muncă pentru anumite industrii, mai ales pentru slujbele cele mai prost plătite și mai periculoase, era adunată prin mobilizarea forțată a tinerilor la muncă. Cei care se sustrăgeau puteau fi trimiși într-un lagăr de muncă. Începând cu anul 1940, s-au aplicat legi în domeniul muncii, emise în regim de urgență, pentru a-i lega pe muncitori de locurile lor de muncă. Țăranii care în esență nu erau plătiți pentru munca lor din colhozuri erau puși sub acuzare pentru neîndeplinirea cotelor de producție. Între 1940 și 1952, aproximativ 17 milioane de persoane au fost condamnate pentru că se mișcau încet, își părăseau locul de muncă fără permisiune sau se sustrăgeau mobilizării.[25] Acest număr enorm, care nu reușește să surprindă măsura în care era încălcată disciplina muncii, contrazice lozinca propagandiștilor privitoare la entuziasmul dezinteresat al muncitorilor sovietici.

Între cele două extreme de devotament și de opoziție față de regim, marea majoritate făcea demonstrații de loialitate lipsite de conținut, dar era indiferentă, în mare măsură, la politică. Doar marginal influențați de propagandă și depunând toate eforturile ca să scape de cleștele represiunii, cea mai mare parte a oamenilor își găseau consolare în tradiție și ritual. În ciuda represiunii exercitate de stat asupra preoților și a membrilor activi ai Bisericii, mai ales în anii 1930, majoritatea cetățenilor sovietici și-au păstrat credința. La recensământul din ianuarie 1937, 57% din respondenții de peste 16 ani s-au identificat ca fiind credincioși – peste 55 de milioane de oameni. Cu siguranță mulți alții și-au ascuns credința de frica persecuției.[26]

În sfera relațiilor interetnice, Stalin a lăsat o moștenire problematică. Liberalismul moderat de la începutul regimului bolșevic, care a construit ceea ce istoricul Terry Martin numește un „imperiu al acțiunii afirmative“, a luat sfârșit la începutul anilor 1930.[27] În timpul lui Stalin, politica referitoare la naționalități a devenit tot mai brutală. Arestările în masă și execuțiile pe baza naționalității, exilul intern al unor populații întregi și efortul de a folosi rusificarea pentru a crea o singură națiune sovietică au așezat un câmp minat sub viitorul țării.[28] Exploziile au început când Stalin era încă în viață, când războaiele de gherilă măcinau vestul Ucrainei și statele baltice. Cu toate că s-a dobândit, în realitate, un grad de unitate, în spatele fațadei propagandistice care proslăvea „prietenia dintre popoare“ clocoteau numeroase conflicte interetnice.[29] „Chestiunea rusă“ care a fost rezultatul poziției contradictorii a majorității ruse – care era, în același timp, bastionul imperiului sovietic și una dintre principalele sale victime – a încurajat instabilitatea și, în cele din urmă, a distrus Uniunea Sovietică, o interpretare formulată de Geoffrey Hosking.[30]

Ce știa Stalin despre viața reală a poporului „său“? Liderul comunist albanez Enver Hodja a vizitat Moscova în 1947 și și-a amintit mai târziu că Stalin a spus: „Ca să guvernezi, trebuie să cunoști masele și, ca să le cunoști, trebuie să mergi printre ele“.[31] Stalin nu ar putea pretinde că s-a ghidat după propria înțelepciune. După vizita lui faimoasă în Siberia, din 1928, din care cea mai mare parte și-a petrecut-o întâlnindu-se cu funcționari, nu a mers aproape niciodată

„printre mase“. Întâlnirile oficiale cu reprezentanți ai muncitorilor erau spectacole propagandistice atent organizate. În zilele mai bune, Stalin își satisfăcea din când în când gustul pentru teatral și își făcea brusc apariția în public. Dar chiar și aceste întâlniri spontane arătau inevitabil ca unele de tipul „apariției lui Hristos în fața oamenilor“. În septembrie 1935, a făcut turul periferiei orașului Soci, însoțit de câțiva lideri sovietici, și s-a întâlnit cu grupuri mici de turiști. La inițiativa lui Stalin, a fost permisă o „fraternizare“ spontană. Un turist a lăsat o relatare extraordinară a acestui eveniment:

> Tovarășul Stalin… ne-a oprit cu următoarele cuvinte: „De ce plecați, tovarăși? De ce sunteți atât de mândri încât evitați compania noastră? Veniți încoace. De unde sunteți?“ Ne-am dus la el. […] „Ei bine, haideți să ne cunoaștem“, a spus Tovarășul Stalin și ne-a prezentat fiecăruia dintre însoțitorii lui pe rând și s-a prezentat și pe sine. „Acesta este Tovarășul Kalinin, aceasta este soția Tovarășului Molotov… și acesta sunt eu, Stalin“, a spus el, strângând mâna fiecăruia. „Acum ne vom face cu toții o poză“ și Tovarășul Stalin ne-a invitat să stăm în picioare lângă el. […] În timp ce fotografii lucrau, Tovarășul Stalin tot îi lua peste picior: a spus că erau „dușmani de moarte“ și că încercau mereu să se amestece unul în treaba celuilalt. A cerut să nu îl fotografieze numai pe el, ci pe „toată lumea“. […] Apoi Tovarășul Stalin a început să invite femeia care vindea mere la un chioșc… și un vânzător de la standul cu mâncare să vină să fie fotografiați. A fost nevoie de mult timp până când vânzătoarea confuză a putut fi convinsă să-și părăsească magazinul. Tovarășul Stalin i-a zis că „nu e bine să fii așa de mândră“ și le-a zis fotografilor să nu facă fotografia până când nu venea și ea. „Vânzătoarea“, a declarat Stalin, „ar trebui să devină cea mai respectată femeie din țara noastră“. Ea a venit, în cele din urmă, și ședința foto a continuat. S-a apropiat un autobuz gol și Tovarășul Stalin a invitat șoferul și taxatorul să intre în cadru.[32]

Evident, astfel de „plimbări printre oameni“ nu îl ajutau prea mult pe Stalin să îi înțeleagă; și chiar și acestea s-au încheiat, în mare parte,

după anii 1930. *Vojd*-ul nu a fost interesat niciodată să vadă condițiile în care trăia poporul sovietic, ce cumpăra și de unde, ce fel de îngrijire medicală sau ce fel de educație primea. Cunoașterea „maselor“ pe care o avea el provenea, în general, din ceea ce citea în cabinet. Până acum știm de două surse principale de unde își aduna informațiile despre viața cotidiană: rapoartele primite de la securitatea statului despre starea de spirit a publicului și scrisorile și plângerile primite de la cetățenii de rând. Un șuvoi constant de astfel de scrisori ajungea în birourile guvernamentale, inclusiv unele care îi erau adresate personal.

Din câte se poate constata din studierea arhivelor, rezumatele securității statului au reprezentat o sursă principală de informare pentru conducerea sovietică, în anii 1920 și 1930. Aceste rapoarte conțineau aprecieri mai degrabă sincere ale situației din țară, deși dintr-o perspectivă cekistă, care vedea aproape toate crizele și dificultățile ca pe lucrarea dușmanilor. Erau mai multe tipuri de rapoarte, unele oferind o prezentare generală a proceselor socio-politice, altele dedicate chestiunilor economice sau politice. Un aspect problematic al acestor rapoarte era lungimea lor. Liderii pentru care erau pregătite acestea trebuiau să petreacă ore întregi studiindu-le atent. În ultimii ani, istoricii au publicat mai multe rezumate informaționale ale securității statului care datează din perioada de dinaintea războiului.[33] Aceste publicații însă au la bază copii găsite în arhivele securității statului – nu în arhiva personală a lui Stalin. Nu știm, în prezent, în ce măsură sau sub ce formă se găsesc aceste documente în arhiva Biroului Politic, care face parte din Arhiva Președintelui Federației Ruse. Așadar, istoricii nu pot ști cu siguranță în ce măsură conducerea, în general, sau Stalin, în particular, citeau aceste rezumate ale poliției secrete. Există dovezi care sugerează că ei nu cunoșteau, în general, conținutul acestor rapoarte.

Știm mai multe despre cât de în temă era Stalin cu scrisorile din partea cetățenilor sovietici. Nu ar fi exagerat să spunem că cea mai mare parte a țării trimitea plângeri, cereri și petiții pe o gamă largă de teme către tot felul de structuri guvernamentale. Scrierea unor astfel de scrisori era o practică extrem de întâlnită și chiar era încurajată de

autorități. În cadrul sistemului foarte centralizat, scrisorile către guvern reprezentau una dintre puținele modalități de rezolvare a problemelor cotidiene. Guvernul era, practic, unicul angajator. Tot el avea autoritatea asupra alocării sau construirii de locuințe. Magazinele de stat aveau provizii (sau se presupunea că aveau) pentru toate nevoile de bază. Spitalele de stat erau singurele locuri unde se putea primi tratament pentru boli grave. Guvernul stabilea categoria destul de restrânsă de oameni eligibili pentru pensii sau beneficii și volumul plăților. Date fiind defectele sistemului judiciar sovietic, cetățenii se îndreptau către birocrați pentru rezolvarea conflictelor și a disputelor. Abuzurile oficialilor din cadrul uriașului aparat birocratic prilejuiau nenumărate plângeri. Arestările, deportările, întemnițările în lagăre sau condamnările la moarte, în cazul a zeci de milioane de oameni, generau milioane de plângeri și rugăminți de ajutorare. Deținuții înșiși scriau, la fel cum o făceau și rudele lor, și chiar oameni fără legătură de rudenie cu condamnații își luau inima în dinți să intervină în numele unei cunoștințe sau al unui coleg. Această urmărire a dreptății era încurajată de stat întrucât crea iluzia unei conduceri imparțiale.

O altă practică încurajată era denunțarea abuzurilor sau a „activității dușmănoase“. Stalin nu a ținut ascuns faptul că avea mare respect pentru denunțători și informatori. Toate denunțurile, inclusiv cele anonime, erau investigate. Atitudinea statului este ilustrată elocvent de faptul că chiar și prizonierii care erau privați de toate celelalte drepturi aveau dreptul să facă denunțuri. În februarie 1936, șeful NKVD a semnat un ordin care cerea instalarea de cutii în toate lagărele, închisorile și coloniile de deținuți, în care deținuții puteau introduce declarații care îi erau adresate lui sau șefului direcției Gulag. Conform ordinului: „Cutiile vor avea sigiliul Direcției Lagărelor și numai șeful lagărului sau adjunctul lui (în lagăre) și șeful Departamentului Centrelor de Detenție sau adjunctul lui (în închisori și coloniile de deținuți) le vor deschide“. Toată corespondența trebuia să-i fie trimisă personal șefului NKVD și să nu fie „ascunsă sub nici o formă“. Deținuții trebuiau să fie informați despre „scopul acestor cutii“.[34]

Profitând de setea regimului de a demasca dușmani și de impunitatea aproape totală de care se bucurau calomniatorii, mulți cetățeni sovietici au folosit denunțurile ca să manipuleze sistemul în interesul lor. Informatorii se foloseau de stat ca să-și atingă obiectivele josnice – ca să regleze conturi, ca să scape de vecini enervanți cu care împărțeau același apartament sau să-i elimine pe cei care concurau pentru aceeași slujbă. Pentru mulțimile nenorocite de la baza ierarhiei sociale, denunțurile reprezentau singurul mijloc de răzbunare împotriva unor oficiali puternici. Statul îi încuraja direct pe oameni să folosească acest mijloc rușinos de a lupta pentru drepturile lor.

Pe lângă plângeri și denunțuri, arhivele abundă în scrisori „care ofereau ajutor“. Unele ofereau idei pentru reorganizarea agențiilor guvernamentale sau pentru diverse inovații socio-economice sau idei pentru redenumirea orașelor ori pentru crearea de noi sărbători sau ceremonii; altele încercau să corecteze „erorile“ din presă. Scrierea unor astfel de scrisori era unul dintre puținele debușee de activism de care dispuneau cetățenii de rând. Poate că aceste scrisori aveau un grad de autopromovare întrucât autorii lor încercau să atragă atenția conducerii de vârf asupra lor.

În calitate de autoritate supremă, Stalin era, bineînțeles, principalul destinatar al tuturor acestor scrisori. Este greu de știut numărul exact al scrisorilor care îi erau adresate personal, dar se pare că acesta depășea câteva sute de mii pe an.[35] Evident nu toate ajungeau pe biroul lui; i se arătau doar câteva misive selectate. Natura acestora este de interes din mai multe perspective. În primul rând, arată cât de bine informat era Stalin cu privire la viața oamenilor și ne spune ce anume era interesat să vadă. Fără îndoială, aparatul primea criterii pentru selectarea scrisorilor care urmau să-i fie arătate.

Selectarea scrisorilor adresate lui Stalin era un proces birocratic complicat. În cadrul Sectorului Special al Comitetului Central, care era secretariatul personal al lui Stalin, exista o divizie dedicată procesării corespondenței sale. După război, această divizie s-a numit „A cincea secție“ a Sectorului Special. La începutul lui 1950, aceasta era alcătuită din 20 de oameni.[36] Ei primeau și înregistrau scrisorile adresate lui Stalin și trimiteau imediat o parte semnificativă din ele către diverse agenții pentru control. Șefilor Sectorului Special, mai

ales asistentului personal al lui Stalin, Aleksandr Poskrebîșev, li se arătau scrisorile cele mai importante și mai interesante.[37] Poskrebîșev le filtra și mai mult, păstrând numai câteva dintre cele mai interesante pentru șeful său. Ca urmare a acestui sistem stratificat, Stalin vedea numai un mic procentaj din sutele de mii de scrisori care-i erau trimise, iar, în timp, acest număr a scăzut. La începutul lui 1946, Stalin citea aproape zece scrisori pe lună, dar, în 1952, i se arătau numai una sau două.[38]

Această mostră dezvăluia foarte puțin despre viața reală din Uniunea Sovietică. Majoritatea scrisorilor care ajungeau pe biroul lui Stalin aparțineau uneia din trei categorii: nedumeriri în probleme teoretice, scrisori de la vechi cunoștințe și un număr mare de scrisori de susținere. În cazuri extrem de rare i se arăta, poate, corespondența care aborda ușor un aspect mai puțin fericit al realității sovietice. În general, scrisorile pe care le vedea reflectau dorința tot mai mare a *vojd*-ului de a trăi în trecut sau de a savura speranțe pentru viitor. Chestiunile presante cu consecințe reale, care puteau să provoace emoții negative, erau evitate.

Dacă *vojd*-ul nu cunoștea viața poporului, poporul știa și mai puțin ce fel de om era el. Parțial datorită personalității sale și parțial drept rezultat al calculelor, Stalin, spre deosebire de numeroși alți dictatori, vorbea rar în fața unui public numeros. Prefera să se exprime în scris. Propaganda agresivă din articolele, interviurile și operele teoretice ale lui Stalin a creat impresia că *vojd*-ul invizibil era omniprezent și atoatețiutor. Emfaza lui criptică îi conferea o anumită charismă.

Controlul strâns asupra alchimiei colecției oficiale „Staliniana“ a creat imaginile false și excesiv de maiestuoase ale lui Stalin și ale realizărilor lui.[39] Aceste imagini au o existență mai îndelungată decât cea a omului Stalin și exercită fascinație chiar și în Rusia contemporană. Prăbușirea Uniunii Sovietice, greutățile perioadelor de tranziție, corupția, sărăcia și inegalitatea socială stridentă, toate acestea hrănesc dorința unei utopii sociale. O parte semnificativă a societății rusești caută rețete pentru prezent în trecutul stalinist. Imaginile populare ale măreției imperiului stalinist – ale egalității și luptei împotriva corupției, ale bucuriei și purității acestei vieți

îndepărtate distruse de „dușmani“ – sunt exploatate de comentatori fără scrupule și de politicieni. Cât de mare este pericolul ca un amestec de ignoranță istorică, de amărăciune și de nemulțumire socială să ofere un teren fertil pe care să încolțească minciunile și denaturările prostaliniste?

Se poate oare ca Rusia, în secolul XXI, să fie în pericolul de a repeta greșelile secolului XX?

Volumul a fost publicat și în limba română sub titlul *20 de scrisori către un prieten – Adevărul despre tatăl meu, Stalin*, la Ed. StudIS, în 2015. (n.red.)

Mulțumiri

Când Jonathan Brent și Vadim Staklo – pe atunci directorul editorial, respectiv managerul de proiect ai seriei Analele Comunismului publicate de Yale University Press – mi-au sugerat să scriu o biografie a lui Stalin, am fost mai degrabă nedumerit decât bucuros. Dar acum, când cartea este gata, le sunt cu adevărat recunoscător.

Puțini sunt cei care știu mai multe despre era stalinistă decât prietenii mei Yoram Gorlizki, Andrea Graziosi, Jan Plamper și David Shearer, cărora le sunt recunoscător pentru că au citit acest manuscris și au făcut comentarii prețioase. Această lucrare a câștigat mult de pe urma redactării experte a lui William Frucht, directorul executiv al editurii, a ochiului pătrunzător și a memoriei remarcabile a redactorului acestui manuscris, Bojana Ristich, și a profesionismului directorului responsabil cu producția, Margaret Otzel. Un rol crucial l-a avut traducătoarea din limba rusă a cărții, Nora Favorov, cititorul meu cel mai atent și mai exigent.

Această biografie reprezintă punctul culminant al anilor îndelungați de studiu al istoriei sovietice. Acești ani mi-au adus colaborarea și prietenia multor colegi bine informați. Interacțiunile mele cu toate aceste persoane m-au pregătit pentru realizarea lucrării de față.

Ca să încep cu cei care nu mai sunt printre noi, am avut foarte mult de învățat de la Moshe Lewin, Viktor Petrovici Danilov, Victor Zaslavski și Derek Watson – cu toții istorici remarcabili și oameni minunați.

Apoi, publicarea acestei cărți nu ar fi fost posibilă în lipsa deceniilor de muncă alături de prietenii și colegii mei cercetători ai arhivelor. La RGASPI, am avut norocul să lucrez cu Andrei Sorokin, Liudmila Koșeleva, Marina Astahova, Galina Gorskaia și Elena Kirillova. Activitatea mea la GARF ar fi fost imposibilă fără sprijinul constant al lui Serghei Mironenko, al Larisei Rogovaia, Larisei Malașenko, Dinei Nohotovici, Sofiei Somonova, Galinei Kuznețova și al Tatianei Jukova. Împreună am adunat o adevărată colecție de documente istorice.

De 25 de ani sunt mândru să fiu membru al echipei lui Robert Davies. Viața pe care și-a dedicat-o studiului istoriei și randamentul lui uimitor constituie un exemplu pentru noi toți.

Colaborarea, interacțiunea și prietenia cu diferiți istorici au avut o contribuție foarte mare la munca mea. Aș vrea să îmi exprim recunoștința sinceră față de Golfo Alexopoulos, Jörg Baberowski, Alain Blum, Yves Cohen, Marta Craveri, Victor Dönninghaus, Michael David-Fox, Mark Elie, Benno Ennker, Klaus Gestwa, Mark Harrison, Jana Howlett, Melanie Ilic, Nicolaus Katzer, Vladimir Kozlov, Serghei Kudriașov, Hiroaki Kuromiya, Terry Martin, Silvio Pons, Valeri Pozner, Arfon Rees, Andrea Romano, Ingrid Schierle, Robert Service, Jeremy Smith, Takeshi Tomita, Aleksandr Vatlin, Lynne Viola, Amir Weiner, Nicolas Werth, Stephen Wheatcroft și Elena Zubkova.

Paul Gregory, Ron Suny, Sheila Fitzpatrick, Piter Solomon și Dietrich Beyrau mi-au fost parteneri de conversație atenți și răbdători mulți ani.

Aș vrea, de asemenea, să mulțumesc Institutului de Istorie German din Moscova, Fundației *Maison des Sciences de l'Homme* și Fondului Ucrainean de Studii pentru sprijinul acordat.

Ca de obicei, nu voi pierde prilejul să îi urez succes fiicei mele, Dașa.

Soarta a făcut ca soția mea, Katia, să se îmbolnăvească atunci când am început să lucrez la acest proiect. Când manuscrisul a fost finalizat, ea nu mai era printre noi.

Această carte îi este dedicată ei.

Note

Prefață

1. Adam B. Ulam, *Stalin: The Man and His Era* (New York, 1973); Robert C. Tucker, *Stalin as Revolutionary, 1879–1929: A Study in History and Personality* (New York, 1973) și *Stalin in Power: The Revolutionary from Above, 1928–1941* (New York, 1990).
2. Robert Service, *Stalin: A Biography* (Londra, 2004); Hiroaki Kuromiya, *Stalin: Profiles in Power* (New York, 2005); Sarah Davies și James Harris, *Stalin: A New History* (New York, 2005); Miklos Kun, *Stalin: An Unknown Portrait* (Budapesta și New York, 2003); Ronald Grigor Suny, *Stalin and the Russian Revolutionary Movement: From Koba to Commissar* (în curs de apariție la Oxford University Press). Privitor la dictatorul Stalin și la relațiile lui cu restul conducerii sovietice, vezi Oleg V. Hlevniuk, *Master of the House: Stalin and His Inner Circle* (New Haven și Londra, 2008) și Yoram Gorlizki și Oleg Hlevniuk, *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1953* (New York, 2004). Câteva lucrări au încercat să pătrundă în interiorul lumii lui Stalin: A.J. Rieber, *Stalin, Man of the Borderlands*, *American Historical Review* 106, nr. 4 (2001): pp. 1651–1691; Erik van Ree, *The Political Thought of Joseph Stalin: A Study in Twentieth-Century Revolutionary Patriotism* (Londra și New York, 2002); B.S. Ilizarov, *Tainaia jizni Stalina* (Moscova, 2002); Donald Rayfield, *Stalin and His Hangmen: The Tyrant and Those Who Killed for Him* (New York, 2005). Multe lucrări despre Teroare și Gulag ne-au ajutat să înțelegem mai bine rolul personal al lui Stalin în organizarea represiunii de masă: Jonathan Brent și Vladimir Naumov, *Stalin's Last Crime: The Plot against the Jewish Doctors, 1948–1953* (New York, 2003); V.N. Haustov și L. Samuelson, *Stalin, NKVD i repressii. 1936–1938* (Moscova, 2009); Jörg Baberowski, *Verbrannte Erde: Stalins Herrschaft der Gewalt* (München, 2012). În pofida unei bogate literaturi despre cel de-al Doilea Război Mondial,

rolul lui Stalin de comandant suprem nu a fost încă studiat pe măsură. O lacună similară există în privința Războiului Rece și a modului în care Stalin a condus politica externă.

3. Dmitri Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy* (New York, 1991); Edvard Radzinsky, *Stalin: The First In-Depth Biography Based on Explosive New Documents from Russia's Secret Archives* (New York, 1997); Simon Sebag Montefiore: *Stalin: Curtea Țarului Roșu* (Editura Polirom, București, 2014) și *Tânărul Stalin* (Editura Polirom, București, 2015)
4. Colecțiile de scrisori au fost publicate ca parte din colecția Analele Comunismului, Lars T. Lih, Oleg V. Naumov și Oleg Hlevniuk, *Stalin's Letters to Molotov, 1925–1936* (New Haven, 1995) și R.W. Davies și alții, *The Stalin-Kaganovich Correspondence, 1931–1936* (New Haven și Londra, 2003).
5. A.A. Cernobaev, *Na prieme u Stalina. Tetradi (jurnalî) zapisi liț, priniatîh I.V. Stalinîm (1924–1953 gg.)* (Moscova, 2008)
6. S.V. Deviatov și alții, *Moskovskii Kreml v godî Velikoi Otecestvennoi Voinî* (Moscova, 2010), pp. 113–114.
7. RGASPI, f. 558, op. 1-11. (Un *opis* [op.] este echivalentul unui sertar dintr-un dulap cu dosare.) *Opis* 11 cuprinde arhiva personală a lui Stalin, adusă la RGASPI de la Arhiva Prezidențială a Federației Ruse (fosta Arhivă a Biroului Politic).
8. Dosarele „tematice" (*tematiceskie papki*) sunt dosare care conțin documente pe un anumit subiect și care au fost transmise către Biroul Politic și către Stalin; ele conțin principala componentă istorică din Arhiva Prezidențială.
9. Sergei Khrushchev, *Memoirs of Nikita Khrushchev*, vol. 1: *Commissar* (University Park, PA, 2004); *Memoirs of Nikita Khrushchev*, vol. 2: *Reformer* (University Park, PA, 2006); și *Memois of Nikita Khrushchev*, vol. 3: *Statesman* (University Park, PA, 2007); A.I. Mikoian, *Tak bîlo. Razmîșleniia o minuvșem* (Moscova, 1999) și *The Memoirs of Anastas Mikoian* (Madison, CT, 1988).
10. Într-o recenzie splendidă, publicată la scurt timp după apariția memoriilor lui Mikoian în limba rusă, Michael Ellman a argumentat convingător că textul lui Mikoian suferise modificări (Michael

Ellman, *The Road from Il'ich to Il'ich*, în *Slavic Review* 60, nr. 1 [2001]: p. 141). Ca reacție, fiul lui Mikoian, Sergo, a afirmat categoric, „Nu am «corectat» relatările tatălui meu“ (*Slavic Review*, 60, nr. 4 [2001]: p. 917). Această formulare vagă a avut un subtext important. Sergo Mikoian nu spunea că nu a modificat manuscrisul dictat, lăsând deschisă posibilitatea că a adăugat la transcrierea inițială a dictării tatălui său relatări ulterioare făcute de bătrânul Mikoian, care nu erau „corecte“. În mod clar, orice astfel de adăugiri ar fi trebuit să fie menționate sau, și mai bine, puse într-o notă de subsol.

11. Vezi, de exemplu, Sergo Beria, *Beria, My Father: Inside Stalin's Kremlin* (Londra, 2001).
12. Elena Zubkova, *O „deṭkoi“ literature i drughih problemah nașei istoriceskoi pamiati*, în *Istoriceskie issledovaniia v Rossii. Tendenții poslednih let*, ed. G.A. Bordiugov (Moscova, 1996), pp. 155–178.

Centrele puterii staliniste

1. Gheorghi Maksimilianovici Malenkov (1902–1988) a fost un birocrat de partid care a lucrat mulți ani în aparatul Comitetului Central. La sfârșitul anilor 1930, el a fost avansat de către Stalin în cele mai înalte eșaloane ale puterii, fiind purtat de valurile represiunii în masă. În timpul ultimilor ani ai dictatorului, Malenkov a fost adjunctul lui Stalin la guvern și la Secretariatul Comitetului Central. După moartea lui Stalin, el a fost numit șeful guvernului sovietic, o numire care a părut să-l transforme în succesorul neoficial al lui Stalin. Dar Malenkov a pierdut în favoarea lui Hrușciov bătălia pentru puterea supremă și a fost împins în poziții umilitor de inferioare înainte să-și petreacă în izolare anii rămași. Ceilalți rivali ai lui Malenkov și ai lui Hrușciov ar fi trebuit să fie recunoscători pentru soarta lor relativei democratizări a Uniunii Sovietice. Sub conducerea lui Stalin, politicienii care cădeau în dizgrație plăteau, în general, cu viața.

   Lavrenti Pavlovici Beria (1899–1953) și-a început cariera în aparatul de securitate al statului. La începutul anilor 1930, Stalin l-a însărcinat să se ocupe de Georgia, iar, în 1938, l-a adus la Moscova și

l-a numit Comisarul Poporului pentru Afaceri Interne (șeful NKVD, principala agenție a securității statului); așadar, lui i-a revenit sarcina epurării poliției secrete și a relaxării Marii Terori. În anii care au urmat, Beria a devenit unul dintre partenerii cei mai apropiați ai lui Stalin. A fost adjunctul lui la guvern și a supravegheat proiectul nuclear sovietic, precum și alte domenii importante din sistemul sovietic, inclusiv Gulagul. După moartea lui Stalin, Beria a adus toate „organele punitive“ sub propriul control. Această mișcare i-a alarmat pe ceilalți lideri sovietici, care au strâns rândurile și au aranjat arestarea lui Beria, care a fost acuzat de nenumărate crime și împușcat. Circulau diverse legende că Beria avusese o influență specială asupra lui Stalin și că multe dintre crimele regimului stalinist au fost opera lui. De fapt, Beria nu a fost decât unul dintre cei care au implementat ordinele lui Stalin și nu a jucat un rol deosebit în punerea în practică a represiunii în masă. Vezi Amy Knight, *Beria: Stalin's First Lieutenant* (Princeton, NJ, 1993).

Nikita Sergheevici Hrușciov (1894–1971) a venit din Ucraina la Moscova ca să studieze la Academia Industrială, unde a ajuns s-o cunoască pe soția lui Stalin, Nadejda Allilueva. Astfel, a primit primul avânt în carieră și a început să avanseze în rândurile Comitetului de Partid din Moscova. La sfârșitul anilor 1930, au apărut noi ocazii de avansare, pe măsură ce alți demnitari cădeau victime represiunii în masă. El a fost numit secretar de Partid pentru Ucraina, una dintre cele mai importante republici sovietice. După război, Stalin l-a numit la conducerea organizației de partid din Moscova. În urma morții lui Stalin, Hrușciov a devenit șeful aparatului Comitetului Central. Această poziție i-a permis să-i înfrângă pe ceilalți succesori politici ai lui Stalin și să devină noul lider sovietic. Dar Hrușciov nu era Stalin. Reformele lui democratice (Dezghețul lui Hrușciov), faptul că a condamnat cultul personalității lui Stalin și pledoaria lui pentru eliberarea prizonierilor din Gulag, pe lângă multe alte greșeli tactice, au dus la un complot împotriva lui. La sfârșitul lui 1964, a fost înlăturat din funcție prin mijloace pur legale, însă a fost lăsat în viață. Și-a trăit restul zilelor ca pensionar. Aceasta a fost perioada în care și-a dictat binecunoscutele memorii.

Vezi William Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era* (New York, 2003).

Nikolai Aleksandrovici Bulganin (1895–1975) a fost printre cei care au avansat în ierarhie, ocupând locurile rămase goale în aparatul sovietic în urma Marii Terori. Stalin a început să-l promoveze pe Bulganin la sfârșitul războiului. Ca să contrabalanseze pozițiile ocupate de militarii de carieră, Stalin l-a pus în funcții mai înalte din cadrul Comisariatului Apărării și, în cele din urmă, l-a numit ministru al Apărării. Relatări contemporane îl zugrăvesc pe Bulganin ca fiind un funcționar lipsit de expresie, care doar îndeplinea ordinele. După moartea lui Stalin, Bulganin a fost președintele Consiliului de Miniștri, succedându-i lui Malenkov care căzuse în dizgrație. Dar, în perioada ascensiunii la putere a lui Hrușciov, a ales lozul necâștigător și a fost pensionat.

2. Viaceslav Mihailovici Molotov (1890–1986) a fost unul dintre cei mai apropiați tovarăși de arme ai lui Stalin, relația lor începând încă din perioada prerevoluționară. De atunci, Molotov a fost susținătorul loial al lui Stalin și a jucat un rol-cheie în timpul luptei acestuia pentru puterea supremă. În schimb, Molotov a fost numit în cele mai înalte funcții guvernamentale. Între 1930 și 1941, el a condus guvernul sovietic (Consiliul Comisarilor Poporului). Când Stalin a preluat această funcție în 1941, Molotov a fost numit adjunctul lui. Timp de mulți ani, Molotov a fost responsabil cu afacerile externe. În țară și în interiorul partidului, el era văzut ca succesorul lui Stalin. Din acest motiv, spre sfârșitul vieții, Stalin a început să devină mai sever cu Molotov și, până la urmă, la finele lui 1952, l-a înlăturat din cercul de conducere. Totuși, Molotov i-a rămas loial lui Stalin chiar și după moartea acestuia. Această loialitate a reprezentat una dintre sursele tensiunii dintre Molotov și Hrușciov, care a încurajat critica cultului personalității. Molotov a pierdut în favoarea lui Hrușciov în timpul conflictului decisiv din 1957. A ocupat succesiv mai multe funcții minore înainte să fie forțat să se pensioneze. Vezi Derek Watson, *Molotov and Soviet Government: Sovnarkom, 1930–41* (Basingstoke, MB, 1996).

Anastas Ivanovici Mikoian (1895–1978) a fost unul dintre revoluționarii și activiștii de partid din Transcaucazia, care, datorită lui Stalin, a ajuns să-și construiască o carieră strălucită la Moscova. Timp de câteva decenii, Mikoian s-a ocupat de comerțul sovietic și de industria alimentară și a bunurilor de consum. La sfârșitul lui 1952, Mikoian a căzut în dizgrație, împreună cu Molotov. După moartea lui Stalin, a revenit în postul lui și și-a exprimat loialitatea față de Hrușciov. A jucat un rol important în soluționarea crizei rachetelor cubaneze din 1962. După înlăturarea de la putere a lui Hrușciov, cariera lui Mikoian a intrat în declin. Totuși, este considerat un model de supraviețuitor politic sovietic, fiind renumit pentru adaptabilitatea lui.

Kliment Efremovici Voroșilov (1881–1969) a fost unul dintre prietenii cei mai apropiați ai lui Stalin în timpul Războiului Civil din 1918–1920. La mijlocul anilor 1920, Stalin l-a numit la conducerea Armatei Roșii, o funcție pentru care Voroșilov nu era, în mod clar, potrivit. Cu puțin timp înainte de invazia germană din 1941, Stalin a fost nevoit să-l înlocuiască. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Voroșilov a rămas oficial printre cei din vârful conducerii țării; dar a ocupat funcții secundare. După moartea lui Stalin, Voroșilov a fost numit președinte onorific al Uniunii Sovietice. El i-a sprijinit pe Molotov și pe ceilalți lideri sovietici care s-au opus lui Hrușciov în 1957 și, la scurt timp după aceea, s-a pensionat.

3. Yoram Gorlizki, *Ordinary Stalinism: The Council of Ministers and the Soviet Neopatrimonial State, 1946–1953*, în *Journal of Modern History*, 74, nr. 4 (2002): pp. 699–736

4. Interviu cu amiralul I.S. Isakov, în K. Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia* (Moscova, 1989), p. 433

5. Cernobaev, op.cit., p. 7

6. V. Bogomolova și alții, *Moskovskii Kreml țitadel Rossii* (Moscova, 2009), pp. 310–313.

7. După arestarea lui Șumiațki, în 1938, aceste însemnări i-au fost date lui Stalin și puse în arhiva personală. Au fost publicate în K.M.

Anderson și alții, *Kremlevskii kinoteatr. 1928–1953* (Moscova, 2005), pp. 919–1053.

8. Nadejda Sergheevna Allilueva (1901–1932) a crescut în familia unui revoluționar proletar, pe care Stalin îl cunoștea de mult timp. Ea s-a căsătorit cu Stalin în 1919. Allilueva lucra în cadrul secretariatului lui Lenin și la departamentul editorial al unei reviste moscovite înainte să se înscrie la Academia Industrială din Moscova. Mai multe detalii se pot găsi în secțiunea despre familia lui Stalin, care precede Capitolul 6.

9. Această informație și informațiile următoare despre vila lui Stalin provin din *1953 god. Mejdu proșlîm i budușcim* (catalog de prezentare) (Moscova, 2003) și din S.V. Deviatov, A. Șefov și Iu. Iurev, *Blijniaia dașa Stalina. Opît istoriceskogo putevoditelia* (Moscova, 2011).

10. Svetlana Alliluieva, *Twenty Letters to a Friend* (New York, 1967), p. 21

11. Deviatov, Șefov și Iurev, *Blijniaia dașa Stalina*, op.cit., p. 287. Lozgacev a oferit informații despre anii postbelici, dar există dovezi că Stalin a avut un interes viu pentru productivitatea de pe pământurile vilei și în anii anteriori.

12. Lazar Kaganovici menționează existența unui asemenea caiet în F.I. Ciuev, *Kaganovici. Șepilov* (Moscova, 2001), p. 137.

13. Scrisoare către Lazar Kaganovici, 24 septembrie 1931, citată în R.W. Davies, și alții, *The Stalin-Kaganovich Correspondence,* op.cit., p. 98

14. În Sergei Khrushchev, op.cit., vol. 2, p. 117

15. În Sergei Khrushchev, op.cit, vol. 1, p. 290

16. Milovan Djilas, *Litso totalitarizma* (Moscova, 1992), p. 108

17. Dintr-o relatare a liderului maghiar Mátyás Rákosi (*Istoriceskii arhiv*, nr. 3 [1997]: p. 117)

18. *1953 god. Mejdu proșlîm i budușcim*, p. 75

[19]. Andrei Aleksandrovici Jdanov (1896–1948) s-a alăturat partidului bolșevic înainte de Revoluție și apoi a deținut diverse funcții minore în partid. În 1934, Stalin l-a adus la Moscova și l-a făcut secretar al Comitetului Central. După asasinarea lui Kirov, Jdanov l-a înlocuit în calitate de șef de partid la Leningrad. A rămas până la moartea lui unul dintre cei mai apropiați tovarăși de luptă ai lui Stalin și a avut relații bune cu liderul. Fiul lui Jdanov a fost căsătorit, pentru o scurtă perioadă, cu fiica lui Stalin.

[20]. În Khrushchev, op.cit., vol. 1, pp. 102–103

[21]. În Khrushchev, op.cit., vol. 2, p. 68

[22]. Ibid., p. 117

[23]. Ibid., pp. 146–147

[24]. Dmitri Volkogonov, op.cit, p. 571

[25]. Această idee este dezvoltată în Erik van Ree, *The Political Thought of Joseph Stalin*, op.cit.

[26]. Citat în G. Dmitrov, *Dnevnik*, (Sofia, 1997), p. 128

[27]. Citat în V.M. Berejkov, *Riadom so Stalinîm* (Moscova, 1999), p. 371. Berejkov a fost translatorul lui Stalin.

Capitolul 1

[1]. L.M. Spirin, *Kogda rodilsia Stalin: Popravki k ofițialnoi biografii*, în *Izvestiia*, 25 iunie 1990; *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 11 (1990): pp. 132–134

[2]. A. Ostrovski, *Kto stoial za spinoi Stalina?* (Moscova, 2002), pp. 88–89. Cartea lui Ostrovski a fost prima biografie care s-a concentrat pe tinerețea lui Stalin și s-a bazat pe documente proaspăt descoperite în arhivele din Moscova și în cele georgiene. Alte lucrări au apărut mai târziu, semnate de Miklos Kun, Simon Sebag Montefiore, Ronald Grigor Suny. Prezentarea tinereții lui Stalin pe care o fac eu se inspiră din aceste cărți în diferite măsuri.

[3]. A. Ostrovski, op.cit., pp. 86–88, 93, 99

4. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 878, l. 73

5. R.G. Suny, *Beyond Psychohistory: The Young Stalin in Georgia*, în *Slavic Review* 46, nr. 1 (1991): p. 52

6. Conversație cu scriitorul german Emil Ludwig, 3 decembrie 1931. În I.V. Stalin, *Works*, vol. 13 (Moscova, 1954), p. 115

7. Citat în Iu.G. Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi. Iz licinogo arhiva* (Moscova, 1993), pp. 6–19

8. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1549, l. 83

9. Ostrovski, op.cit., pp. 96–97, 102–104

10. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 876, l. 12

11. RGASPI, f. 558, op. 4, d. 4, l. 1; d. 5, l. 1

12. Citat în Dmitri Volkogonov, op.cit., pp. 7–8

13. L.D. Troțki, *Stalin* (Benson, VT, 1985), vol. 1, pp. 32–33. Lev Davidovici Troțki (1879–1940) a fost perceput, pentru un timp, atât în tânărul stat sovietic, cât și pe plan internațional, ca fiind al doilea după Lenin la conducerea Revoluției bolșevice. Apogeul gloriei lui a apărut în timpul Războiului Civil, când a condus Armata Roșie către victorie. După război, Troțki a avut un rol activ în lupta pentru putere și influență care a izbucnit între conducătorii sovietici. În 1928, după ce a pierdut această luptă, Troțki a fost trimis în exil. A rămas activ din punct de vedere politic în diaspora și a făcut eforturi să îl deconspire pe puternicul lui inamic politic, Stalin, la ordinul căruia a fost omorât în 1940, în Mexic, de către un agent sovietic.

14. Ostrovski, op.cit., pp. 108–111

15. Ibid., pp. 124–125

16. Stalin, *Works*, vol. 13, pp. 115–116. Interviu luat de autorul german Emil Ludwig, 13 decembrie 1931

17. Citat în V. Kaminski și I. Vereșciaghin, *Dețtvo i iunost vojdia: Dokumenti, zapiski, raskazi*, în *Molodaia gvardiia*, nr. 12 (1939): p. 65

18. Robert C. Tucker, op.cit., pp. 80–82

19. RGASPI, f. 558, op. 4, d. 600, ll. 1–7; f. 71; op. 10, d. 266, ll. 7–11

20. RGASPI, f. 558, op. 4, d. 32, ll. 1–2

21. R.G. Suny, *Stalin and the Russian Revolutionary Movement*, cap. 3

22. RGASPI, f. 558, op. 4, d. 53, ll. 1–15; Ostrovski, op.cit., p. 148

23. Ostrovski, op.cit., p. 149

24. Kaminski și Vereșciaghin, op.cit., pp. 84–85

25. RGASPI, f. 558, op. 4, d. 53, l. 13

26. Ibid., op. 4, d. 60, ll. 1–3

27. Ibid., op. 11, d. 879, l. 45

28. Ibid., op. 4, d. 65, ll. 1–4

29 Troțki, op.cit., vol. 1, p. 44

30. Ostrovski, op.cit., pp. 154–155

31. A.J. Rieber, *Stalin, Man of the Borderlands,* în *American Historical Review* 106, nr. 5 (2001): pp. 1651–1691; Alfred J. Rieber, *Stalin as Georgian: The Formative Years*, in *Stalin: A History*, editată de Sarah Davies și James Harris (Cambridge, 2005), pp. 18–44

32. J. Baberowski, *Vrag est' vezde. Stalinizm na Kavkaze* (Moscova, 2010), p. 15

33. Documente din arhiva lui Boris Nikolaevski publicate de Iu.G. Felștinski și G.I. Cerniavski în *Voprosîi istorii*, nr. 14 (2012): p. 16

34. RGASPI, f. 558, op. 4, d. 72, l. 9

35. Ostrovski, op.cit., pp. 188–189

36. RGASPI, f. 558, op. 4, d. 619, ll. pp. 175–177

37. Ostrovski, op.cit., pp. 212–218

38. Erik van Ree, *The Stalinist Self: The Case of Ioseb Jugashvili (1898-1907)*, în *Kritika* 11, nr. 2 (2010): pp. 265–266; Suny, *Stalin and the Russian Revolutionary Movement*, cap. 4

39. Erik van Ree, *Reluctant Terrorists? Transcaucasian Social-Democracy, 1901–1909*, în *Europe–Asia Studies* 40, nr. 1 (2008); Suny,

Stalin and the Russian Revolutionary Movement, cap. 9

40. Ostrovski, op.cit., p. 254

41. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 896, l. 115.

42. Pentru mai multe detalii despre tâlhărie, vezi Montefiore, *Tânărul Stalin*. Vezi și Suny, *Stalin and the Russian Revolutionary Movement*, cap. 11. Miklos Kun a dezvăluit niște dovezi privitoare la faptul că Stalin a luat parte la pregătirile pentru operațiunea lui Kamo (*Stalin*, pp. 77–79).

43. Documente din arhiva lui Boris Nikolaevski publicate de Iu.G. Felștinski și G.I. Cerniavski, în *Vaprosîi istorii*, nr. 7 (2010): 34, și nr. 9 (2010): p. 11

44. Ostrovski, op.cit., p. 292

45. Z.I. Peregudova, *Politiceskii sîsk Rossii (1880–1917 gg.)* (Moscova, 2000), pp. 242–274

46. Ostrovski, op.cit., pp. 329–330

47. Citat în Peregudova, op.cit., p. 246

48. Roman Vațlavovici Malinovski (1876–1918) era muncitor metalurg, activist sindicalist și membru al partidului bolșevic, bucurându-se de protecția specială a lui Lenin. În 1912, el a fost ales în Duma de Stat, iar, în 1913, a devenit președintele fracțiunii bolșevice din Dumă. Între timp, a fost mulți ani agent dublu. Sub amenințarea demascării, a fugit din Rusia în 1914. În 1918, s-a întors în Rusia sovietică, sperând că avea să fie iertat. În schimb, a fost împușcat.

49. Aceste scrisori au fost deschise de poliție și se găsesc în arhivele poliției. Copii ale acestor scrisori există și în Colecția Stalin. (Ostrovski, op.cit., pp. 396–398 ; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1288, ll. 12–14, 18, 28, 32–35)

50. Scrisoare către Roman Malinovski, datată spre sfârșitul lui noiembrie 1913

51. Scrisoare către T.A. Slavotinskaia, datată în 20 noiembrie 1913

52. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 52, l. 1; Ostrovski, op.cit., pp. 402–403

53. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 5394, ll. 2–3; A.V. Kvașonkin și alții, *Bolșevișțkoe rukovodstvo. Perepiska. 1912–1927* (Moscova, 1996), p. 19

54. Ia.M. Sverdlov, *Izbrannîe proizvedeniia* (Moscova, 1957), vol. 1, p. 227

55. A.S. Allilueva, *Vospominaniia* (Moscova, 1946), p. 115

56. În Sergei Khrushchev, op.cit. vol. 2, p. 132. Traducere ușor modificată.

57. Sverdlov, op.cit., p. 280

58. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1288, ll. 15–16; B.S. Ilizarov, op.cit., pp. 289, 291, 294–297; Ostrovski, op.cit., p. 393

59. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 773, ll. 79–82; Ilizarov, op.cit., pp. 297–298

60. În orice caz, Stalin a încetat în scurt timp să mai aibă de a face cu Pereprîghina. După ce el a plecat din exil, ea s-a căsătorit și, mai târziu, a rămas văduvă cu opt copii (Ilizarov, op.cit., p. 310).

61. Scrisoare către O.E. Allilueva, din 25 noiembrie 1915. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 55, l. 2; Kvașonkin și alții, op.cit., p. 21

62. Troțki, op.cit., vol. 1, pp. 248–249

63. Kvașonkin și alții, op.cit., pp. 17–20; Ostrovski, op.cit., pp. 397–401, 412–413, 415.

64. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 54, l. 1

65. V.I. Lenin, *Polnoe sobranie socinenii*, vol. 49 (Moscova, 1970), pp. 101, 161

Bastioanele puterii lui Stalin

1. Există o tradiție conform căreia boala finală a lui Stalin și moartea sa au fost rezultatul otrăvirii dictatorului pusă la cale de Beria. Una dintre ultimele încercări de a evalua probele medicale în sprijinul acestei păreri poate fi găsită în Jonathan Brent și Vladimir Naumov,

Stalin's Last Crime: The Plot against the Jewish Doctors, 1948–1953 (New York, 2003).

Evenimentele principale desfășurate în ultimele zile ale lui Stalin pot fi reconstituite pe baza mai multor surse. În afară de binecunoscutele amintiri ale lui Hrușciov, care s-a numărat printre cei din conducere care l-au vegheat pe muribundul Stalin (Sergei Khrushchev, op.cit., vol. 1, pp. 147–149), au apărut noi surse, inclusiv relatări ale body-guarzilor lui Stalin, înregistrate de Dmitri Volkogonov și Edvard Radzinsky (Dmitri Volkogonov, op.cit., pp. 571–572; Edvard Radzinsky, op.cit., pp. 566–572). Eu folosesc aici toate cele trei relatări.

2. Aici și mai jos, pe tema Direcției Generale a Serviciului de Pază, vezi RGASPI, f. 17, op. 166, d. 858, ll. 2–20. Nu rezultă clar din aceste documente dacă această informație este valabilă pentru toate vilele lui Stalin sau numai pentru cea din Volînsk. În orice caz, gărzile și servitorii erau concentrați în special la vila din Volînsk, unde locuia Stalin.

3. S.V. Deviatov și alții, *Garaj osobogo naznaceniia. 1921–2011* (Moscova, 2011), pp. 162–163

4. RGASPI, f. 17, op. 162, d. 9, l. 54; V.N. Haustov și alții, *Lubianka. Stalin i VCEKA-GPU-OGPU-NKVD. Ianvar 1922–dekabr 1936* (Moscova, 2003), pp. 255–256

5. Conform unui raport pe care înalți oficiali din cadrul Administrației Politice Unite de Stat (OGPU) i l-au transmis lui Stalin, agentul a fost împiedicat să atenteze la viața lui Stalin de către un angajat sub acoperire din cadrul OGPU, care se infiltrase în organizație și îl însoțea pe agentul străin. La interogatoriu, agentul străin a afirmat că, pur și simplu, nu reușise să pună mâna pe revolverul lui, care era ascuns sub multe straturi de haine. Gărzile destul de numeroase care îl însoțeau pe Stalin l-au împiedicat să facă o a doua încercare. (*Zapiska OGPU Stalinu. 18 noiabria 1931 g.*, în *Istocinik*, nr. 3 [1996]: pp. 161–162; Haustov și alții, *Lubianka,* op.cit., p. 286)

6. *Gosudarstvennaia ohrana Rossii. 1881–2006* (catalog de expoziție) (Moscova, 2006), pp. 47–49

7. Serghei Mironovici Kirov (1886–1934) a fost un revoluționar rus și o personalitate în Războiul Civil. Între 1921 și 1926, a fost șef de partid în Azerbaidjan. Cariera lui a avut de câștigat de pe urma anilor în care a fost unul dintre protejații lui Stalin în Transcaucazia și de pe urma prieteniei care s-a format între cei doi. În 1926, după zdrobirea opoziției, Kirov a fost numit să îl înlocuiască pe Zinoviev în calitate de șef al organizației de partid de la Leningrad, o poziție din care a ajuns apoi candidat la calitatea de membru în Biroul Politic. Pe 1 decembrie 1934, a fost ucis de un ucigaș profesionist izolat. Mult timp s-a crezut că asasinarea lui Kirov a fost aranjată de Stalin, dar majoritatea istoricilor au respins de atunci această posibilitate.

8. Nikolai Sidorovici Vlasik (1896–1967) s-a născut într-o familie de țărani în Belarus, a urmat școala primară și, ulterior, s-a întreținut lucrând ca muncitor necalificat. A luptat în armata țaristă în timpul Primului Război Mondial și, mai târziu, a intrat în Armata Roșie. În 1919, s-a dus să lucreze pentru aparatul de securitate a statului, unde a înaintat în ierarhie. Numeroasele poziții rămase goale în urma arestărilor în masă dintre 1937 și 1938 au accelerat înaintarea în carieră a lui Vlasik. În 1952, a fost arestat, iar la doi ani după moartea lui Stalin, a fost condamnat la zece ani de exil. A fost amnistiat în 1956.

9. În urma unei îndelungi investigații, soldatul a fost ucis în 1950.

10. S.V. Deviatov și alții, *Moskovskii Kreml,* op.cit. pp. 161, 164–167

11. Cifrele sunt pentru anul 1950. E.Iu. Zubkova și alții, *Sovețkaia jîzni. 1945–1953* (Moscova, 2003), p. 501; V.P. Popov, *Rossiiskaia derevnia posle voinî [iiun' 1945–mart 1953]* (Moscova, 1993), p. 146

12. N.V. Petrov, *Pervîi predsedatel KGB Ivan Serov* (Moscova, 2005), pp. 87–89

13. Din mărturia lui Vlasik la procesul lui din 1955; V.M. Loghinov, *Teni Stalina. General Vlasik i ego soratniki* (Moscova, 2000), p. 152

14. RGASPI, f. 17, op. 166, d. 858, ll. 2–8

15. Semen Denisovici Ignatiev (1904–1983) s-a născut într-o familie de țărani și și-a început cariera în Comsomol (Uniunea Tineretului

Comunist). După ce a studiat la Academia Industrială în 1935, a ajuns într-un post în cadrul aparatului Comitetului Central. Timp de mulți ani, a condus diverse organizații de partid regionale. În 1950, a fost numit la conducerea departamentului Comitetului Central care se ocupa cu probleme legate de personalul din partid, o funcție importantă. În 1951, în contextul arestărilor din cadrul conducerii Ministerului Securității Statului al URSS, Stalin l-a numit pe Ignatiev la conducerea acestei instituții. La ordinele lui Stalin, Ignatiev a falsificat o serie de procese politice. După moartea lui Stalin, această acțiune aproape că l-a costat cariera sau poate chiar viața, însă a fost salvat de sprijinul lui Hrușciov. Ignatiev a fost trimis să lucreze în provincie și, în 1960, a fost pensionat.

16. Arhiva Statului Rus de Istorie Contemporană (RGANI), f. 5, op. 29, d. 3, l. 2; d. 16, ll. 94, 108

17. Pentru sursele statisticilor prezentate aici, vezi O. Hlevniuk, *Stalin u vlasti. Prioritetî i rezultatî politiki diktaturî. Istoriia stalinizma: Itoghi i problemî izuceniia* (Moscova, 2011), pp. 63–65.

18. La începutul anului 1937, totalul populației Uniunii Sovietice se ridica la 162 de milioane, iar, la începutul anului 1953, acesta a ajuns la 188 de milioane. Populația adultă era, bineînțeles, mult mai redusă, însumând, în 1937, de exemplu, aproximativ 100 de milioane.

19. Serviciile sovietice de securitate au trecut prin numeroase restructurări și redenumiri. Tradițional, ele au continuat să fie denumite cu acronimul inițial – CEKA (*cerezvîceainaia komissiia*, sau comisia extraordinară). Aceasta este originea termenului „CEKA“ sau a celui de „cekist“. Stalin folosea deseori această denumire.

20. Grigori Ivanovici Kulik (1890–1950) a luptat împreună cu Stalin în Războiul Civil. Sub protecția lui Stalin, s-a bucurat de o carieră militară de succes și, în 1940, a fost promovat la gradul de mareșal. În timpul războiului cu Germania, asemenea multor altor comandanți din perioada Războiului Civil, el nu s-a comportat deosebit de bine. În 1942, a fost judecat și degradat și a primit o serie de funcții de comandă inferioare. Lipsa de încredere dintre

Stalin și Kulik a fost reciprocă. În 1947, Kulik a fost arestat împreună cu alți câțiva generali care îl criticaseră pe Stalin în timpul unor discuții deschise pe care le purtaseră între ei. În 1950, a fost împușcat.

[2]1. Scrisoare din mai 1940, de la președintele Comisiei de Control a Partidului, Andrei Andreev, către Stalin, despre cazul Kulik; K.A. Stoliarov, *Palaci i jertvî* (Moscova, 1998), pp. 272–276. RGASPI, f. 73, op. 2, d. 17, ll. pp. 128–148

[2]2. Stoliarov, op.cit., pp. 267–271

[2]3. Solomon Mihailovici Mikhoels (1890–1948) a fost regizor, actor și lider al comunității evreiești. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, el a condus Comitetul Sovietic Antifascist Evreiesc, care a mobilizat o susținere puternică pentru Uniunea Sovietică în Occident. Faptul că i s-a acordat Premiul Stalin (cea mai înaltă distincție oferită personalităților culturale), imediat după război, arată importanța serviciilor lui. Totuși, curând după aceea, Mikhoels a devenit una dintre primele victime ale priorităților noii politici externe a lui Stalin și ale lansării unei campanii antisemite în URSS.

[2]4. G.V. Kostîrcenko, *Tainaia Politika Stalina. Vlast i antisemitizm* (Moscova, 2001), pp. 388–392

[2]5. N.V. Petrov, *Palaci* (Moscova, 2011), pp. 66–68

[2]6. Ignatiev a relatat aceasta în timpul declarației pe care a făcut-o pe 27 martie 1953, după moartea lui Stalin (ibid., p. 307).

Capitolul 2

[1]. Lev Borisovici Kamenev (1883–1936), fiul unui inginer, a studiat dreptul la Universitatea din Moscova până când a fost exmatriculat pentru activități revoluționare. A fost unul dintre partenerii cei mai apropiați ai lui Lenin. Kamenev l-a întâlnit prima dată pe Stalin când erau amândoi implicați în acțiunile revoluționare din Transcaucazia. După Revoluția din 1917, Kamenev a deținut o serie de poziții de conducere în guvernul sovietic și s-a numărat printre cei care s-au luptat pentru putere după moartea lui Lenin. A devenit lider de

opoziție în anii 1920. După ce Stalin și-a consolidat victoria asupra opoziției, l-a tratat cu brutalitate pe vechiul său prieten. La sfârșitul lui 1934, Kamenev și colegii lui din opoziție au fost arestați pe baza unor acuzații inventate conform cărora ar fi fost implicați în asasinarea lui Kirov. În august 1936, Kamenev a fost condamnat pentru spionaj și terorism, în prima serie a unor procese-spectacol importante, și executat.

2. Lars T. Lih, Oleg V. Naumov și Oleg Hlevniuk, *Stalin's Letters to Molotov,* op.cit., pp. 101–103, 131–132

3. Există o literatură bogată despre activitățile bolșevicilor din timpul perioadei Revoluției Ruse, aici numărându-se următoarele: E.N. Burdzhalov, *Russia's Second Revolution: The February 1917 Uprising in Petrograd*, editată de D.J. Raleigh (Bloomington și Indianapolis, 1967); Alexander Rabinovitch, *The Bolsheviks Come to Power* (Chicago și Londra, 2004); Richard Pipes, *The Russian Revolution* (New York, 1990). Pentru rolul lui Stalin în Revoluție, vezi Robert M. Slusser, *Stalin in October: The Man Who Missed the Revolution* (Baltimore și Londra, 1987) și Ronald Grigor Suny, *Stalin and the Russian Revolutionary Movement,* op.cit., cap. 18 și 19.

4. Citat în A.V. Kvașonkin și alții, op.cit., p. 16

5. V.I. Lenin, op.cit., vol. 31, pp. 11–22, 504

6. Ibid., pp. 103–112

7. Citat în N.N. Suhanov, *Zapiski o revoliuții*, vol. 2, bk. 3 (Moscova, 1991), p. 16

8. Citat în *Sed'maia (Aprel'skaia) Vserossiișkaia konferențiia RSDPR (bol'șevikov). Petrogradskaia obșcegorodskaia konferențiia RSDPR (bol'șevikov). Protokolî* (Moscova, 1958), p. 323.

9. Grigori Evseevici Zinoviev (1883–1936) a fost unul dintre cei mai apropiați tovarăși de luptă ai lui Lenin. După Revoluție, a condus organizația de partid de la Leningrad și Cominternul. Neizbutind să preia conducerea partidului după moartea lui Lenin, a devenit lider al opoziției și a fost persecutat când opoziția a fost înfrântă. În 1934, Zinoviev a fost arestat, împreună cu Kamenev, pe baza unor dovezi

false de complicitate la asasinarea lui Kirov. În august 1936, el și Kamenev au fost condamnați în timpul primului proces-spectacol de la Moscova și împușcați.

10. Discurs ținut de Stalin pe 3 august 1917, la cel de-al VI-lea Congres al Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din Rusia (RSDRP); *Șestoi sezd Rossiiskoi soțial-demokraticeskoi rabocei partii (bolșevikov). Avgust 1917 g. Protokolî* (Moscova, 1958), p. 250

11. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 890, l. 8

12. Pentru o examinare detaliată a acestor evenimente, inclusiv a dovezilor ce se bazează pe documente recent descoperite, vezi V.T. Loghinov, *Neizvestnîi Lenin* (Moscova, 2010), pp. 261–264

13. Declarațiile lui Zinoviev și Kamenev din 11 octombrie 1917; *Protokolî Țentralnogo Komiteta RSDRP(b). Avgust 1917–fevral 1918* (Moscova, 1958), pp. 87–92

14. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 66, l. 1

15. *Protokolî Țentralnogo Komiteta RSDRP(b). Avgust 1917–fevral 1918*, p. 115

16. R.W. Davies, Mark Harrison și S.G. Wheatcroft, *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945* (Cambridge, 1994), pp. 62–64

17. Procesele-verbale ale reuniunilor Biroului Politic, RGASPI, f. 17, op. 3, dd. 1–125.

18. Scrisoare de la Stalin către Lenin și Trotki, 22 iunie 1918; RGASPI, f. 558, op. 1, d. 5403, l. 1; Kvașonkin și alții, op.cit., p. 40

19. Scrisoare de la Stalin către Lenin, 7 iulie 1918; RGASPI, f. 558, op. 1, d. 248, l. 1 ; I.V. Stalin, *Works*, vol. 4 (Moscova, 1954), pp. 120–121

20. Telegramă de la Stalin către Trotki și Lenin, 11 iulie 1918; RGASPI, f. 558, op. 1, d. 1812, ll. 1-2; Kvașonkin și alții, op.cit., p. 42

21. Scrisoare de la Stalin către Lenin, 3 octombrie 1918; RGASPI, f. 558, op. 1. 5410, l. 1; Kvașonkin și alții, op.cit., p. 52

22. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 5718, ll. 177, 178, 191, 195, 197

23. Ibid., ll. 196–198

24. Discurs al lui Voroșilov la cel de-al VIII-lea Congres al Partidului din martie 1919; *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 11 (1989), p. 160

25. Scrisoare de la Stalin către Lenin, 31 august 1918; RGASPI, f. 558, op. 1. 5408, l. 4; Kvașonkin și alții, op.cit., p. 46

26. I.S. Ratkovskii, *Krasnîi terror i deiatelnost VCEKA v 1918 godu* (Sankt-Petersburg, 2006), pp. 151, 170

27. *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 11 (1989): 157, 168

28. Citat în Kvașonkin și alții, op.cit., p. 54

29. Ibid., pp. 52–53

30. I.V. Stalin, *Works*, vol. 4 (Moscova, 1947), p. 271

31. V.I. Lenin, op.cit., vol. 50, p. 389

32. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 1815, ll. 2-4; Kvașonkin și alții, op.cit., pp. 142–143

33. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 5521, l. 2; Kvașonkin și alții, op.cit., p. 148

34. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 4137, l. 1; d. 1943, l. 1; Kvașonkin și alții, op.cit., p. 155

35. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 1961, ll. 1-2; Stalin, *Works*, vol. 4, p. 358

36. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 4681, l. 1

37. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 4458, ll. 1–3; Stalin, *Works*, vol. 4, pp. 360–362

38. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 126, l. 4

39. Ibid., op. 1, d. 5213, l. 1; Kvașonkin și alții, op.cit., p. 156

40. RGASPI, f. 17, op. 3, d. 106, l. 5.

41. Ibid., ll. 3, 4

42. *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 3 (1991): p. 167

43. *Deviataia konferențiia RKP(b). Protokolî* (Moscova, 1972), pp. 60–61, 76–77; Iu.N. Amiantov și alții, *V.I. Lenin. Neizvestnîie dokumentî. 1891–1922* (Moscova, 1999), pp. 382, 390

44. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 5541, ll. 1-2; Kvașonkin și alții, op.cit., pp. 160–161

45. Implicarea lui Stalin în organizarea așa-numitei Armate Muncitorești Ucrainene, în timpul iernii și primăverii lui 1920, a reprezentat o încercare de militarizare a muncii prin folosirea armatei ca forță de muncă, în primul rând în minele de cărbune din Ucraina.

46. Reuniune a unei părți a celui de-al XII-lea Congres RKP(b) pe tema naționalităților, 25 aprilie 1923; *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 4 (1991): p. 170. Pentru o relatare detaliată a activității lui Stalin în cadrul Comisariatului Poporului pentru Naționalități, vezi Jeremy Smith, *Stalin as Commissar of Nationalities*, în Sarah Davies și James Harris, *Stalin: A New History*, op.cit., pp. 45–62, și V. Denninghaus [Victor Dönninghaus], *V teni „bolșogo brata“. Zapadnîie naționalnîie menșinstva v SSSR. 1917–1938 gg.* (Moscova, 2011), pp. 84–91.

47. RGASPI, f. 17, op. 3, d. 234, l. 2

48. Ibid., d. 310, l. 2

49. Hotărâre a Biroului Politic, 19 octombrie 1922; RGASPI, f. 17, op. 3, d. 318, l. 4

50. Grigori Konstantinovici Ordjonikidze (1886–1937) a fost unul dintre prietenii și tovarășii de luptă cei mai apropiați ai lui Stalin. În anii 1920, el se număra printre principalii conducători ai partidului în Transcaucazia, înainte să fie transferat la Moscova, ca să ia în primire funcția importantă de președinte al Comisiei de Control a Partidului. Din această poziție, el l-a ajutat pe Stalin să vină la putere. În anii 1930, Ordjonikidze a fost numit responsabil cu industria sovietică grea. A încercat să se opună represiunii staliniste a cadrelor principale, ceea ce a dus la un conflict între cei doi bărbați. În februarie 1937, Ordjonikidze s-a sinucis. Felul în care a murit a devenit cunoscut abia după moartea lui Stalin. Vezi Oleg V.

Hlevniuk, *In Stalin's Shadow: The Career of „Sergo" Ordjonikidze* (New York, 1995).

[51]. Scrisori de la Nazaretian către Ordjonikidze, din 14 iunie și după 9 august 1922; RGASPI, f. 85, op. 1c, d. 13, ll. 6, 10; Kvașonkin și alții, op.cit., pp. 256, 257, 262, 263

[52]. Scrisori de la Nazaretian către Ordjonikidze, din 12 iulie și după 9 august 1922; RGASPI, f. 85, op. 1c, d. 13, ll. 7, 10; Kvașonkin și alții, op.cit., pp. 259, 263

[53]. Scrisoare de la Nazaretian către Ordjonikidze, după 9 august 1922; RGASPI, f. 85, op. 1c, d. 13, l. 10. Kvașonkin și alții, op.cit., p. 263

[54]. Amintire a lui N.A. Uglanov, scrisă în ianuarie 1925, într-o perioadă când Stalin încă nu pusese bazele puterii sale unice; *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 4 (1989): p. 196

[55]. Nikolai Ivanovici Buharin (1888–1938) a fost lider și teoretician bolșevic. A fost de partea lui Stalin în confruntarea acestuia cu Troțki, Zinoviev și Kamenev, dar, după ce Stalin a câștigat lupta cu acești rivali, Buharin a devenit și el victima lui Stalin. Buharin a susținut o direcție mai moderată și o părăsire graduală a NEP. Stalin i-a catalogat pe Buharin și pe susținătorii lui drept „deviaționiști de dreapta". Expulzarea celor de dreapta din conducerea partidului l-a ajutat pe Stalin să-și consolideze dictatura. Buharin a fost arestat în 1937 și împușcat în anul următor. (Vezi Stephen F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888–1938* [New York, 1973]; Paul R. Gregory, *Politics, Murder, and Love in Stalin's Kremlin: The Story of Nikolai Bukharin and Anna Larina* [Stanford, CA, 2010].)

[56]. Citat în *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 12 (1989): p. 198. Pentru o altă versiune a amintirii Ulianovei, vezi *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 3 (1991): p. 188

[57]. *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 4 (1989); RGASPI, f. 17, op. 3, d. 303, l. 5

[58]. Citat în *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 12 (1989): p. 198. Memoriile Mariei Ulianova s-au găsit printre documentele ei după moartea sa.

Evident, nu erau destinate tiparului. Sinceritatea și aspectul lor de confesiune le sporesc credibilitatea ca sursă.

59. *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 9 (1989): pp. 191–216

60. Ibid., p. 209

61. Ibid., nr. 12 (1989): p. 191

62. Ibid., pp. 189, 191

63. Citat în ibid., pp. 198–199

64. V.I. Lenin, op.cit., vol. 45, p. 345

65. Ibid., p. 346

66. Felix Edmundovici Dzerjinski (1877–1926) a fost activ în mișcarea revoluționară din Rusia și a petrecut mulți ani în exil, în închisoare și în lagăre de muncă. După Revoluție, a condus Comitetul de Urgență, sau CEKA, faimoasa organizație bolșevică a securității statului. În anii 1920, pe când era șeful poliției politice, a condus și comisariatele pentru transport și industrie. Era încă activ când a murit în urma unui atac de cord.

67. V.I. Lenin, op.cit., vol. 54, p. 329

68. Ibid., pp. 329–330

69. Robert C. Tucker, op.cit., p. 277

70. V.I. Lenin, op.cit., vol. 54, p. 330

71. *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 9 (1990): p. 151; italicele îi aparțin lui Kamenev.

72. Ibid., nr. 12 (1989): p. 193

73. Ibid., nr. 9 (1990): pp. 151–152

74. V.A. Saharov, *Politiceskoe zaveșceanie Lenina: Realnosti istorii i mifî politiki* (Moscova, 2003). Vezi și o discuție critică despre această carte în *Otecestvennaia istoriia*, nr. 2 (2005): pp. 162–174

75. Moshe Lewin, *Lenin's Last Struggle* (New York, 1968)

76. Citat în V.P. Vilkova, *RKP(b). Vnutripartiinaia borba v dvadțatîie godî. Dokumentî i materialî. 1923* (Moscova, 2004), p. 129; italicele

îi aparțin lui Zinoviev.

77. Ibid., pp. 135–136; italicele îi aparțin lui Stalin.

78. Stenograma unei discuții asupra situației internaționale la reuniunea Biroului Politic din 21 august 1923. *Istocinik*, nr. 5 (1995): pp. 118, 124.

79. Ibid., p. 126

80. Aleksei Ivanovici Rîkov (1881–1938) este un binecunoscut bolșevic care a fost prim-ministru sovietic după moartea lui Lenin. Un moderat din punct de vedere economic, și-a unit forțele cu Stalin împotriva lui Troțki, Zinoviev și Kamenev. Împreună cu Buharin, Rîkov a fost acuzat de „deviaționism de dreapta“ și înlăturat din conducere. A fost arestat în 1937 și executat în 1938.

81. Ibid.

82. Vilkova, op.cit., pp. 147–151

83. *Trinadțatîi sezd PKP(b). Stenograficeskii otcet* (Moscova, 1963), pp. xxi–xxii

84. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 126, l. 68

85. Iu. Nadtoceev, *Triumvirat ili 'semerka'?,* în *Trudnîie voprosî istorii*, ed. V.V. Juravlev (Moscova, 1991), pp. 68–70

86. *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 8 (1991): p. 182

87. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 777, ll. 27–28

88. Scrisori trimise de Kirov lui Ordjonikidze pe 10 și 16 ianuarie 1926. Kvașonkin și alții, op.cit., pp. 315, 318.

89. Lih, Naumov și Hlevniuk, *Stalin's Letters to Molotov*, op.cit., pp. 115–116

90. A.G. Egorov, *KPSS v rezoliutziiah i reșeniiah sezdov, konferenții i plenumov ȚK*, vol. 4 (Moscova, 1984), pp. 49–50

91. Vezi, de exemplu, scrisoarea lui Stalin către Rîkov, Voroșilov și Molotov, din 20 septembrie 1927; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 797, ll. pp. 84–85

[9]2. Valerian Valerianovici Osinski (1887–1938) a fost un vechi bolșevic care a participat în diverse mișcări de opoziție și a fost un susținător al lui Troțki, la un moment dat. La scurt timp după plecarea menționată în scrisoarea către Stalin, Osinski a fost înlăturat din funcția de șef al Direcției Centrale de Statistică. Totuși, în anii de mai târziu, a deținut diverse funcții importante în economie. A fost împușcat în timpul Terorii.

[9]3. Vladimir Mihailovici Smirnov (1887–1937) a fost un membru foarte vechi al partidului și un participant activ la Revoluție și la Războiul Civil, care s-a implicat în mișcarea de opoziție din anii 1920. În 1928, a fost exilat în regiunea Ural timp de trei ani, o perioadă prelungită, în cele din urmă, până în 1935, când a fost din nou arestat. A fost împușcat în 1937.

[9]4. Timofei Vladimirovici Sapronov (1887–1937) a fost un membru foarte vechi al partidului și un lider bolșevic din Moscova. După Revoluție, el a deținut funcții guvernamentale importante. În anii 1920, s-a alăturat opoziției. În 1928, a fost exilat în regiunea Arhanghelsk timp de trei ani. Exilul său a fost prelungit până în 1935, ca și cel al lui Smirnov. În 1935, el a fost arestat din nou, iar în 1937 a fost împușcat.

[9]5. Iulii Osipovici Martov (1873-1923) a fost lider al mișcării social-democrate din Rusia. El a colaborat cu Lenin în fazele timpurii ale carierei sale revoluționare, dar, în 1903, cei doi au rupt relațiile, iar mai târziu, Martov a condus partidul menșevic. A participat la mișcarea revoluționară din Rusia, dar a condamnat răsturnarea guvernului provizoriu de la putere de către bolșevici, în 1917. A încercat ulterior să colaboreze cu bolșevicii și să democratizeze dictatura bolșevică. În 1920, a fost trimis în străinătate și, în cele din urmă, a murit de tuberculoză.

[9]6. Scrisoarea lui Osinski și răspunsul ulterior al lui Stalin se găsesc în RGASPI, f. 558, op. 11, d. 780, ll. 12–14 ; *Istocinik*, nr. 6 (1994): p. 88.

[9]7. Grigori Iakovlevici Sokolnikov (1888–1939), un foarte vechi membru al partidului, a fugit în străinătate după ce a fost exilat în

Siberia. După Revoluție, a devenit membru al conducerii de la vârf. Cel mai mare succes al său l-au reprezentat reformele monetare pe care le-a introdus în anii 1920 și care au oferit Rusiei sovietice o monedă stabilă. Sokolnikov a fost supus persecuției din cauza implicării sale în mișcarea de opoziție. În 1927, și-a anunțat ruptura de opoziție și, pentru un timp, a deținut diverse funcții guvernamentale înalte. A fost împușcat în timpul Terorii staliniste.

98. În discursul său la cel de-al XV-lea Congres al Partidului din decembrie 1927, Stalin a vorbit din nou despre o intervenție care se pregătea împotriva URSS și a făcut o analogie cu atentatul de la Sarajevo (I.V. Stalin, *Works*, vol. 10 [Moscova, 1949], pp. 281, 288).

99. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 71, ll. 2–40b

100. Ian Ernestovici Rudzutak (1887–1938) a fost un foarte vechi bolșevic care a petrecut ani buni în închisorile țariste. După Revoluție, el a deținut funcții înalte în partid și guvern înainte să fie împușcat în timpul Terorii staliniste.

101. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 767, ll. 35–39, 45–48, 56–60

102. Mihail Ivanovici Kalinin (1875–1946) a fost un foarte vechi bolșevic care imediat după Revoluție a fost numit președinte al parlamentului sovietic și a deținut poziția de președinte, în mare măsură onorific, al URSS până la moartea sa. Deși a fost unul dintre membrii mai moderați din conducerea bolșevică, s-a supus totuși puterii. După unele ezitări, i-a acordat sprijinul său lui Stalin. Soția lui Kalinin a fost arestată în anii 1930 și eliberată cu puțin timp înainte de moartea soțului ei.

103. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 767, ll. 35–39, 45–48; d. 71, ll. 11, 13–14

104. Molotov folosește acest termen deoarece nu numai membrii Biroului Politic au participat la votare, ci și președintele Comisiei de Control a Partidului, Ordjonikidze, a cărui funcție nu era compatibilă cu calitatea de membru în Biroul Politic.

105. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 767, ll. 56–60

106. Citat în Lih, Naumov și Hlevniuk, *Stalin's Letters to Molotov*, op.cit., p. 139

107. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1110, l. 181

O lume a lecturii și a studiului

1. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 105, ll. 20-126; d. 117, ll. 1–173

2. Ibid., op. 11, d. 70, ll. 85–114

3. B.S. Ilizarov, op.cit., p. 143

4. M.Ia. Vaiskopf, *Pisatel Stalin* (Moscova, 2000), pp. 17–22

5. RGASPI, f. 558, op. 3, dd. 1–392. Există un document juridic (*akt*) care dă dispoziții ca toate cărțile cu însemnările lui Stalin să fie puse în arhiva lui. Cărțile din bibliotecile lui Stalin de la Kremlin și de la vile, care nu conțineau însemnări scrise de mână, au fost puse în biblioteca Institutului de Marxism-Leninism sau în alte biblioteci de cercetare. Dacă bibliotecile pe care Stalin le-a lăsat în urma lui când a murit au fost inventariate și păstrate adecvat sau nu, acesta rămâne un subiect de discuție. Unele cărți, inclusiv cele cu însemnări, au dispărut. Totuși, cărțile care au fost păstrate în colecția arhivistică a lui Stalin par a fi o mostră reprezentativă.

6. Fostul comisar sovietic pe probleme de transport, I.V. Kovalev, într-un interviu cu G.A. Kumanev. Citat în *Novaia i noveișaia istoriia*, nr. 3 (2005): p. 165.

7. Citat în R.W. Davies și alții, *The Stalin-Kaganovich Correspondence,* op.cit., p. 381

8. Citat în A. Artizov și O. Naumov, *Vlast i hudojestvennaia intelligheņtiia*, op.cit., pp. 499, 583, 613. Memorandumul lui Stalin privitor la scenariul filmului *Ivan cel Groaznic*, 13 septembrie 1943; discursul lui Stalin la o reuniune a Biroului organizațional (Orgburo), 9 august 1946; conversație între Stalin și creatorii filmului *Ivan cel Groaznic*, 26 februarie 1947: vezi Maureen Perrie, *The Cult of Ivan the Terrible in Stalin's Russia* (Basingstoke și New York, 2001).

9. B.S. Ilizarov susține că a găsit într-o bibliotecă un exemplar al romanului *Frații Karamazov* de Fiodor Dostoievski, cu însemnări ale lui Stalin (Ilizarov, op.cit., p. 411).

10. Mihail Afanasievici Bulgakov (1891–1940) a fost romancier și dramaturg. Câteva dintre piesele lui de început au fost puse în scenă în anii 1920, dar au fost sever criticate pentru defecte ideologice. Treptat, operele lui Bulgakov au fost interzise și el a fost lipsit de mijloacele de întreținere. Stalin, care aprecia operele lui Bulgakov, i-a oferit scriitorului un oarecare sprijin. Bulgakov a primit ceva de lucru, cu toate că majoritatea scrierilor lui au rămas interzise. Opera lui cea mai cunoscută, *Maestrul și Margareta*, a fost publicată la mulți ani după moartea lui Stalin.

11. Scrisoare de la Gorki către președintele organizației tineretului comunist, 14 aprilie 1936. Citat în L.V. Maksimenkov, *Bolșaia țenzura. Pisateli i jurnalistî v Strane Sovetov. 1917–1956* (Moscova, 2005), p. 413.

12. Așa cum am menționat mai devreme, între 1934 și 1936, șeful industriei cinematografice sovietice, Boris Șumiațki, a stenografiat conversațiile de la câteva duzini de proiecții de film pe care le-a organizat Stalin pentru alți lideri sovietici de la vârf. K.M. Anderson și alții, op.cit., pp. 919–1053. Citatele din paragraf sunt luate din acest volum.

13. Scrisoare trimisă de Stalin membrilor Asociației Ruse a Scriitorilor Proletari, 28 februarie 1929. Citat în Artizov și Naumov, *Vlast i hudojestvennaia intellighenția*, op.cit., p. 110. Vsevolod Emilievici Meyerhold (1874–1940) a fost regizor de teatru și producător și un susținător al experimentelor revoluționare în teatru. Operele lui Meyerhold au căzut în dizgrație după proclamarea doctrinei staliniste a realismului socialist. În 1939, Meyerhold a fost arestat, iar, în anul următor, a fost împușcat.

14. Dmitri Dmitrievici Șostakovici (1906–1975) este considerat unul dintre cei mai mari compozitori ai secolului XX. La ordinele lui Stalin, el a fost stigmatizat ca „formalist“ și persecutat în 1936 și

1948. Ca să se împace cu autoritățile, Șostakovici a fost silit periodic să creeze opere „corecte“, acceptabile ideologic.

15. V.A. Nevejin, *Zastolia Iosifa Stalina. Bolșie kremlevskie priemî 1930-h-1970-h gg.* (Moscova, 2011), pp. 282–308

16. Felul în care Stalin deforma expresiile idiomatice este greu de redat în traducere. Pentru exemple, vezi Vaiskopf, op.cit., p. 23.

17. Pentru un exemplu, vezi RGASPI, f. 17, op. 163, d. 471, l. 16; d. 494, l. 14.

18. Citat în A. Ostrovski, op.cit., pp. 399, 400–401, 409, 413

19. Iu.G. Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi,* op.cit., pp. 30–31

20. Ethan Pollock, *Stalin and the Soviet Science Wars* (Princeton, 2006)

Capitolul 3

1. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 767, l. 76

2. Procesul-verbal al unei reuniuni a conducerii partidului ținutului siberian, din 18 ianuarie 1928, la care a participat Stalin; *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 5 (1991): pp. 196–199

3. Ibid., pp. 199–201

4. Discursul lui Stalin la o reuniune cu ușile închise a conducerii partidului din Regiunea Siberia, din 20 ianuarie 1928; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 118, ll. 23-34; *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 6 (1991): pp. 203–212

5. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 119, l. 84

6. Ibid., l. 106; *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 7 (1991): p. 178

7. Citat în I.I. Ikonnikova și A.P. Ugrovatov, *Stalinskaia repetițiia nastupleniia na krestianstvo*, în *Voprosî istorii KPSS*, nr. 1 (1991): p. 76

8. Mihail Pavlovici Tomski (1880–1936) a fost un membru foarte vechi al partidului bolșevic și un lider al sindicatelor sovietice după Revoluție. În 1922, a luat în primire Consiliul Central al Sindicatelor și a intrat în conducerea de la vârf a țării. După ce Stalin i-a înfrânt

pe cei de dreapta, Tomski a fost retrogradat. În 1936, confruntat cu amenințarea arestării, și-a luat viața.

Nikolai Aleksandrovici Uglanov (1886–1937) a fost un membru foarte vechi al partidului bolșevic, care a deținut funcții înalte la Moscova și în provincie, după Revoluție. În 1924, a fost numit șeful organizației de partid de la Moscova, o poziție care i-a asigurat un loc în eșaloanele superioare ale puterii. În 1928, a fost înlăturat din funcție în urma intrigilor lui Stalin. A primit o funcție inferioară și a fost persecutat. A fost arestat și împușcat în timpul Terorii.

9. RGASPI, f. 85. Aceste adăugiri recente la *fond* încă nu au primit un *opis*: d. 2, ll. 1–11, 28–30

10. Citat în A.V. Kvașonkin și alții, op.cit., p. 58

11. S-au publicat noi documente legate de conversația dintre Buharin și Kamenev și de circumstanțele în care aceasta a fost descoperită. Vezi V.P. Danilov și O.V. Hlevniuk și alții, *Kak lomali NEP. Stenogrammî plenumov ȚK VKP(b). 1928-1929 gg.*, vol. 4 (Moscova, 2000), pp. 558–567, 685–699.

12. Discurs ținut la Prima Conferință a Cadrelor Conducătoare ale Industriei Socialiste din Întreaga Uniune, 4 februarie 1931. I.V. Stalin, *Works*, vol. 13 (Moscova, 1954), p. 43. Traducerea a fost ușor revizuită.

13. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 145, ll. 43–54

14. Am împrumutat sintagma „război împotriva țăranilor“ de la Andrea Graziosi, *The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917–1933* (Cambridge, MA, 1996).

15. V.P. Danilov și alții, *Traghediia sovețkoi derevni. Kollektivizațiia i raskulacivanie. 1927–1939*, vol. 2 (Moscova, 2000), pp. 35–78.

16. Ibid., pp. 75–76, 85–86

17. Ibid., p. 11.

18. Ibid., pp. 703, 789. Vezi și Lynne Viola, *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance* (New York și Oxford, 1996)

[19]. În anii 1960, V.P. Danilov a avut ocazia să se familiarizeze cu documentele arhivistice importante ale Biroului Politic, care încă nu au fost oferite spre uzul general al istoricilor; Danilov și alții, *Traghediia sovețkoi derevni*, op.cit, vol. 2, p. 833.

[20]. Ibid., pp. 279, 324. Lynne Viola și alții, *Riazanskaia derevniia v 1929–1930 gg. Hronika golovokrujeniia* (Moscova, 1998)

[21]. Danilov și alții, *Traghediia sovețkoi derevni*, op.cit., vol. 2, p. 270

[22]. Ibid., pp. 303–305

[23]. Ibid., p. 804. Potrivit cifrelor furnizate de OGPU pentru 1930, 2,5 milioane de oameni au participat la cele 10 000 de revolte (din cele 13 800) pentru care s-a oferit o estimare. Presupunând că la fiecare revoltă au participat, în medie, 245 de oameni, ajungem la cifra de 3,4 milioane de oameni care au participat la cele 13 800 de incidente. Trebuie avut în vedere însă că datele furnizate de OGPU nu au fost, probabil, complete.

[24]. Citat în V. Vasilev și L. Viola, *Kollektivizațiia i krestianskoe soprotivlenie na Ukraine* (Vinița, 1997), pp. 213–219, 221

[25]. RGASPI, f. 85, op. 1c, d. 125, l. 2; Vasilev și Viola, *Kollektivizațiia i kretsianskoe soprotivlenie*, op.cit., p. 233

[26]. V.N. Zemskov, *Spețposelenții v SSSR. 1930-1960* (Moscova, 2003), pp. 16, 20

[27]. Lynne Viola, *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements* (New York, 2007)

[28]. R.W. Davies, Mark Harrison și S.G. Wheatcroft, *The Economic Transformation of the Soviet Union,* op.cit., p. 289

[29]. Discurs ținut la o ședință plenară a Comitetului Central, 7 ianuarie 1933. Stalin, *Works*, vol. 13, pp. 161–217

[30]. O. Lațis, *Problema tempov v sotsialisticeskom stroitelstve*, în *Kommunist*, nr. 18 (1987): p. 83

[31]. R.W. Davies și Stephen G. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933* (Basingstoke, 2004), pp. 412–415

[32]. James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven, 1985)

[33]. Despre propunerile trimise lui Stalin în 1932 de a introduce norme fixe de achiziționare de cereale, vezi N.A. Ivnițkii, *Kollektivizației is raskulacivanie (nacealo 30-h godov)* (Moscova, 1994), p. 191.

[34]. Rezoluție a Biroului Politic, 29 aprilie 1932; RGASPI, f. 17, op. 162, d. 12, l. 115

[35]. Judecând după rapoartele șefului Comitetului pentru Achiziții adresate lui Stalin, începând cu 1 iulie 1933 – adică înainte de livrările de cereale din recolta din 1933 –, rezervele sovietice de cereale, incluzând toate culturile de cereale, ajungeau în total la aproximativ 1,4 milioane de tone, inclusiv cele peste un milion de tone de cereale pentru consumul uman (APFR [Arhiva Președintelui Federației Ruse], f. 3, op. 40, d. 27, ll. 123, 133). Davies și Wheatcroft au găsit aceste cifre în arhivele Comitetului pentru Achiziții (*The Years of Hunger*, op.cit., p. 229). Se știe că gospodăriile țărănești din Rusia consumau anual o medie de 262 de kilograme de cereale pe cap de locuitor. Această cifră sugerează că rezervele ar fi fost suficiente pentru asigurarea unor rații normale pentru aproximativ 4 milioane de oameni timp de un an întreg sau chiar pentru mai mulți oameni în rații mai mici decât cele normale. Și mai impresionantă este cantitatea de cereale exportate în timpul foametei. Deși guvernul a fost silit să reducă exporturile de cereale, acestea tot s-au ridicat la un total de 1,8 milioane de tone, în 1932, și de 223 000 de tone, în prima jumătate a lui 1933 (Danilov și alții, *Traghediia sovețkoi derevni*, op.cit., vol. 3, pp. 33–34; Davies și Wheatcroft, *The Years of Hunger*, op.cit., p. 440).

[36]. Oleg V. Hlevniuk, *The History of the Gulag from Collectivization to the Great Terror* (New Haven și Londra, 2004), p. 62; Zemskov, op.cit., p. 20

[37]. Deși făcea oficial parte din Federația Rusă, Caucazul de Nord ținea de Ucraina din punct de vedere geografic, economic și etnic

(datorită existenței unui procentaj semnificativ de populație ucraineană).

38. Davies și Wheatcroft, *The Years of Hunger*, op.cit., pp. 448–449, 470

39. Citat în Iu. Murin, *Pisatel i vojd. Perepiska M.A. Șolohova s I.V. Stalinîm. 1931–950 godî* (Moscova, 1997), p. 68. Mihail Aleksandrovici Șolohov (1905–1984) a fost declarat scriitor clasic de literatură sovietică și s-a bucurat de patronajul deosebit al lui Stalin. În pofida succesului său, Șolohov a continuat să trăiască în satul lui natal din regiunea Donului, în Rusia, un loc în care a putut să vadă realitățile colectivizării și ale Terorii. În câteva rânduri, Șolohov a apelat direct la Stalin pentru ajutor.

40. R.W. Davies și alții, *The Stalin-Kaganovich Correspondence,* op.cit., pp. 179–181

41. Hiroaki Kuromiya, *Stalin: Profiles in Power*, op.cit., pp. 111–112. În rândul istoricilor, continuă să existe dezbateri referitoare la caracteristica antiucraineană a foametei și la măsura în care aceasta reprezintă un caz de genocid. Vezi, de exemplu, Andrea Graziosi, *Stalinism, Collectivization and the Great Famine* (Cambridge, MA, 2009).

42. Stalin, *Works*, vol. 13, pp. 253–254

43. Stalin se referea la o lege adoptată pe 7 august 1932, care prevedea pedepse draconice, inclusiv condamnarea la moarte, pentru furtul din proprietatea colhozurilor.

44. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 799, ll. 24–25, 30–31. Stenogramele acestor discuții s-au publicat pentru prima dată în 1951: I.V. Stalin, *Socineniia*, vol. 13 (Moscova, 1951), pp. 260–273. Versiunea publicată a textului a fost revizuită, iar discuția despre starea regiunilor rurale, citată aici, a fost eliminată.

45. Danilov și alții, *Traghediia sovețkoi derevni*, op.cit., vol. 3, pp. 527–528, 661–665

46. Citat în Murin, *Pisatel i vojd*, op.cit., pp. 28–58

47. Ibid., pp. 68, 145–147.

48. În interiorul partidului, mulți știau de discursurile lui Troțki. Ele au fost chiar citate la ședința plenară a Comitetului Central din ianuarie 1933, deși au fost catalogate drept „calomniatoare“ (RGASPI, f. 17, op. 2, d. 514. vîp. 1, l. 55).

49. Hlevniuk, *History of the Gulag*, op.cit., pp. 56, 57–58, 68

50. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 779, l. 47

51. RGASPI, f. 17, op. 162, d. 15, ll. 154-155; G.M. Adibekov și alții, *Politbiuro ȚK RKP(b)-VKP(b) i Evropa. Reșeniia „osoboi papki“* (Moscova, 2001), pp. 305–306

52. Stalin, *Socineniia*, op.cit., vol. 13, p. 252

53. Davies, Harrison și Wheatcroft, *The Economic Transformation of the Soviet Union*, op.cit., p.127

54. RGASPI, f. 17, op. 2, d. 530, ll. 78–98

55. Hlevniuk, *History of the Gulag*, op.cit., p. 63

56. Peter H. Solomon Jr., *Soviet Criminal Justice under Stalin* (New York, 1996), pp. 153–195

57. APRF, f. 3, op. 58, d. 71, ll. 11–31

58. RGASPI, f. 17, op. 162, d. 16, ll. 88–89. Ulterior, Aleksei Seliavkin a dus-o relativ bine. A supraviețuit represiunii din anii 1937–1938 și a luptat în cel de-al Doilea Război Mondial, obținând gradul de colonel. Chiar a reușit să-și publice memoriile la începutul anilor 1980 (A.I. Seliavkin, *V trekh voinakh na bronevikah i tankah* [Harkov, 1981]), o dovadă a poziției respectabile pe care a deținut-o în societatea sovietică.

59. Hlevniuk, *History of the Gulag*, op.cit., pp. 121–123

60. RGASPI, f. 17, op. 162, d. 17, l. 31; V.N. Haustov și alții, *Lubianka*, op.cit., p. 566; V.N. Haustov și L. Samuelson, op.cit., p. 70

61. Un rol important în promovarea unor astfel de relatări l-au jucat lucrările lui Roy Medvedev. Vezi, de exemplu, Roy Medvedev, *Let*

History Judge: The Origin and Consequences of Stalinism (New York, 1972).

62. Pentru detalii suplimentare, vezi Oleg V. Hlevniuk, *Master of the House*, op.cit., pp. 108–116

63. O analiză a celor mai importante dovezi este oferită în Matthew E. Lenoe, *The Kirov Murder and Soviet History* (New Haven și Londra, 2010). Felul în care eu discut acest eveniment se bazează foarte mult pe acest studiu profesionist și detaliat și pe A. Kirilina, *Neizvestnîi Kirov* (Sankt-Petersburg și Moscova, 2001).

64. Una dintre publicațiile cele mai recente pe această temă se bazează pe documente din arhivele Serviciului de Protecție Federală al Federației Ruse, agenția responsabilă cu protejarea înalților oficiali. Vezi S. Deviatov și alții, *Gibel Kirova. Faktîi i versii*, în *Rodona*, nr. 3 (2005): p. 64.

65. Citat în F. Ciuev, *Sto sorok besed s Molotovîm* (Moscova, 1991), p. 310

66. Citat în *Voprosîi istorii*, nr. 2 (1995): 16–17

Nikolai Ivanovici Ejov (1895–1940) a jucat un rol central în îndeplinirea ordinelor lui Stalin privitoare la epurările în masă și la represiunea din 1935-1938. Inițial, Ejov a supravegheat această campanie în calitate de secretar al Comitetului Central, însărcinat cu monitorizarea NKVD. La sfârșitul lui 1936, a fost pus direct la conducerea organizației. Sub îndrumarea lui Stalin, Ejov a dirijat operațiunile represive pe scară largă din 1937–1938, care au constituit miezul Marii Terori. După ce și-a îndeplinit sarcinile care-i fuseseră puse pe umeri, Ejov a fost arestat și împușcat.

Aleksandr Vasilievici Kosarev (1903–1939) a fost șeful Comsomol, organizația tineretului sovietic. El a fost arestat în 1938 și împușcat în 1939.

67. A.N. Artizov și alții, *Reabilitațiia: Kak eto bîlo*, vol. 2 (Moscova, 2003), pp. 546, 548–549, și vol. 3 (Moscova, 2004), pp. 491–492

68. Și rudele lui Nikolaev au avut destine tragice. Aproape toate – mama, două surori, soțul surorii sale mai mici, soția fratelui său și,

în afară de Milda Draule însăși, sora ei, soțul surorii ei și chiar vecinul lui Nikolaev – au fost împușcate sau au murit în închisoare (Kirilina, op.cit., p. 367).

69. Ghenrih Grigorievici Iagoda (1891–1938) a fost vicepreședinte al OGPU începând cu 1923 și comisar al poporului pentru afaceri interne (șeful NKVD), din 1934 până în 1936. A fost arestat în 1937 și împușcat în 1938.

70. Artizov și alții, *Reabilitații*a, op.cit., vol. 3, pp. 466–467. Nikolaev și-a înregistrat oficial revolverul în 1924 și 1930.

71. Ibid., pp. 490, 499

72. Ibid., p. 493

73. Kirilina, op.cit., pp. 344–347; Artizov și alții, *Reabilitații*a, op.cit., vol. 3, pp. 494–498

74. Citat în Iu.G. Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi,* op.cit., p. 168

75. RGASPI, f. 17, op. 163, d. 1052, l. 152

76. Ibid., ll. 152, 153. Pentru textul complet al memorandumului lui Stalin, vezi ibid., f. 71, op. 10, d. 130, ll. 13–15.

77. Citat în *Pravda*, 2 decembrie 1935

78. Din jurnalul Mariei Svanidze; citat în Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, op.cit., pp. 173–175

79. Discurs la ședința plenară a Comitetului Central din martie 1937; citat în *Voprosîi istorii*, nr. 3 (1995): p. 14

80. D.A. Volkogonov, *Triumf i traghediia*, vol. 2, pt. 2 (Moscova, 1989), p. 249

81. *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 7 (1989): pp. 86–93

82. Avel Safronovici Enukidze (1877–1937) a fost vechi membru al partidului bolșevic, care s-a împrietenit cu Stalin când erau revoluționari ilegaliști în Transcaucazia. După revoluție, Enukidze a deținut o funcție înaltă în parlamentul sovietic. Printre îndatoririle lui se număra aceea de a avea grijă de nevoile liderilor sovietici de la vârf. În respectiva funcție, el și-a dobândit reputația unei persoane

căreia îi plăcea un stil de viață extravagant și probabil acest lucru a contribuit la căderea lui în dizgrație. În 1935, a fost înlăturat din funcție în urma unor acuzații inventate, iar, în 1937, a fost împușcat.

[8]3. Haustov și alții, *Lubianka*, op.cit., pp. 599, 601–612, 618–619, 626–637, 638–650, 663–669

[8]4. O prezentare a relației dintre cei doi este oferită în Oleg V. Hlevniuk, *In Stalin's Shadow*, op.cit.

[8]5. Mihail Nicolaevici Tuhacevski (1893–1937) a fost un erou bolșevic al Războiului Civil, care a deținut funcții înalte în Armata Roșie înainte să fie numit adjunct al comisarului poporului pentru apărare, Kliment Voroșilov, cu care a avut numeroase conflicte. Stalin și mulți alți lideri militari sovietici îl priveau cu suspiciune pe Tuhacevski, considerându-l un potențial conspirator pentru că se aflase mulți ani sub comanda lui Troțki. Tuhacevski și mulți colegi de-ai săi militari au fost împușcați pe baza unor acuzații politice fabricate.

[8]6. Haustov și Samuelson, op.cit., pp. 106–121

Agitație în cercul apropiaților lui Stalin

[1]. Asupra acestui subiect, relatările bodyguardului coincid pe deplin cu cele ale lui Hrușciov. Vezi Sergei Khrushchev, op.cit., vol. 2, p. 147; Edvard Radzinsky, op.cit., p. 573.

[2]. Khrushchev, op.cit., vol. 2, p. 147

[3]. Radzinsky, op.cit., p. 573

[4]. A.L. Miasnikov, *Ia lecil Stalina* (Moscova, 2011), pp. 302, 304–305

[5]. Lazar Moiseevici Kaganovici (1893–1991) a fost unul dintre tovarășii cei mai apropiați ai lui Stalin în anii 1930. Începând cu 1931, el a acționat practic ca delegatul lui Stalin în chestiunile ce țineau de partid. Înainte de război, influența lui politică era cam scăzută și a fost trimis să lucreze în funcții economice, dar, datorită devotamentului său nețărmurit față de Stalin, a continuat să facă parte din cercul apropiaților acestuia. În 1957, s-a opus ascensiunii lui Hrușciov și a fost pensionat forțat. A trăit aproape 100 de ani și a

rămas, până la moarte, un stalinist convins. Vezi E.A. Rees, *Iron Lazar: A Political Biography of Lazar Kaganovich* (Londra și New York, 2012).

6. Nikolai Alekseevici Voznesenski (1903–1950) a fost membru al generației postrevoluționare de funcționari staliniști. S-a înscris în partid după Războiul Civil, a studiat la Institutul Corpului de Profesorat Comunist de la Moscova și apoi a deținut mai multe funcții guvernamentale. Cariera lui Voznesenski a avut de câștigat de pe urma perioadei în care a lucrat direct sub Andrei Jdanov, la Leningrad. Când Jdanov a fost promovat în conducerea de vârf, și-a luat protejații cu el. Voznesenski a beneficiat, de asemenea, de pe urma tuturor posturilor rămase libere în urma represiunii în masă. În 1938, a fost numit la conducerea Comisiei de Stat a Planificării, iar, în 1941, a devenit prim-vicepreședinte al lui Stalin în Consiliul Comisarilor Poporului. După război, el a fost membru al conducerii la vârf, însă, după moartea lui Jdanov în 1948, el împreună cu alți protejați ai lui Jdanov au început să piardă din influență. În 1949, Stalin a aranjat o serie de dosare care au alcătuit Afacerea Leningrad. Voznesenski a fost arestat și împușcat.
Aleksei Aleksandrovici Kuznețov (1905–1950) s-a evidențiat, de asemenea, sub patronajul lui Jdanov. El a deținut multe funcții de partid la Leningrad și a fost transferat la Moscova după război. Acolo a devenit secretar al Comitetului Central și a fost numit responsabil de chestiunile legate de personalul Comitetului Central. A fost arestat și împușcat în legătură cu Afacerea Leningrad.

7. M.A. Menșikov, *S vintovkoi i vo frake* (Moscova, 1996), p. 138

8. Scrisoare trimisă de Ignatiev lui Beria, din 27 martie 1953; citată în N.V. Petrov, *Palaci*, op.cit., p. 299

9. K.M. Simonov, op.cit., pp. 341–343

10. Pavel Sudoplatov afirmă că în 1950 Stalin a ordonat să se instaleze microfoane ca să-i spioneze pe Molotov și pe Mikoian (Pavel Sudoplatov și alții, *Misiuni speciale: Memoriile unui maestru al spionajului sovietic*, Editura Litera, 2013). Chiar dacă Sudoplatov se înșală cu privire la momentul și la ținta acestei interceptări a

conversațiilor, simpla mențiune a unor astfel de ordine ale lui Stalin reflectă un fenomen real de care își amintește acest înalt oficial din domeniul securității.

[1]1. Simonov, op.cit., pp. 160–161. Citat din Yoram Gorlizki și Oleg Hlevniuk, *Cold Peace,* op.cit., p. 83

[1]2. Interviu cu V.G. Truhanovski în *Novaia i noveișaia istoriia*, nr. 6 (1994): pp. 78–79

[1]3. Citat în O.V. Hlevniuk și alții, *Politbiuro ȚK VKP(b) i Sovet Ministrov SSSR. 1945–1953* (Moscova, 2002), p. 399. Vezi și Yoram Gorlizki, *Ordinary Stalinism: The Council of Ministers and the Soviet Neopatrimonial State, 1946–1953*, în *Journal of Modern History* 74, nr. 4 (2002): pp. 723–725.

[1]4. Citat în Hlevniuk și alții, *Politbiuro ȚK VKP(b)*, op.cit., p. 409

[1]5. O.V. Hlevniuk și alții, *Reghionalnaia politika Hrușceva. ȚK VKP(b) i mestnîie partinîie komitetî. 1953–1964* (Moscova, 2009), p. 161

[1]6. La începutul lui 1951, miniștrii sovietici primeau un salariu lunar de 20 000 de ruble, iar adjuncții lor primeau 10 000 (RGANI, f. 5, op. 25, d. 279, l. 17). Alți înalți oficiali din Moscova și de prin țară primeau salarii care se ridicau la câteva mii de ruble, precum și beneficii considerabile. L.V. Maksimenkov, op.cit., p. 627, vorbește despre onorarii plătite scriitorilor care însumau milioane de ruble. Pentru comparație, venitul mediu pe cap de locuitor al unei gospodării țărănești, în 1950, era de mai puțin de 100 de ruble pe lună (V.P. Popov, *Rossiiskaia derevnia posle voinî*, op.cit., p. 46). În același timp, mulți înalți oficiali nu erau impozitați, în vreme ce povara fiscală pusă asupra populației, în general, creștea constant.

[1]7. Citat în Khrushchev, op.cit., vol. 2, p. 89

[1]8. N. Fedorenko, *Nocinîie besedî*, în *Pravda*, 23 octombrie 1988, p. 4

[1]9. *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 9 (1990): pp. 113, 118

Capitolul 4

1. Robert Conquest, *The Great Terror: Stalin's Purges of the 1930s* (New York, 1968). Deciziile și alte documente asociate operațiunilor pe scară largă, din 1937–1938, au fost publicate în limba engleză (vezi Oleg V. Hlevniuk, *The History of the Gulag from Collectivization to the Great Terror,* op.cit., pp. 140–165). Există deja o literatură bogată care scoate în evidență mecanismul prin care a fost efectuată Teroarea. Printre lucrările generale pe această temă, disponibile în engleză, se numără J. Arch Getty și Oleg V. Naumov, *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*, ediție actualizată și prescurtată (New Haven, 2010); David R. Shearer, *Policing Stalin's Socialism: Repression and Social Order in the Soviet Union, 1924–1953* (New Haven și Londra, 2009); Paul Hagenloh, *Stalin's Police: Public Order and Mass Repression in the USSR, 1926–1941* (Washington, D.C. și Baltimore, 2009).

2. Arhiva de Stat a Federației Ruse (GARF), f. R-9401, op. 1, d. 4157, ll. 201–205. Aceste cifre au apărut în numeroase publicații. Vezi, de exemplu, Hlevniuk, *History of the Gulag*, op.cit., pp. 165–170, 289–290.

3. Notă scrisă de Stalin pe o telegramă primită de la șeful NKVD pentru provincia Sverdlovsk; datată 10 septembrie 1937; citată în V.N. Haustov și alții, *Lubianka. Stalin i Glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD. 1937–1938* (Moscova, 2004), pp. 348–351

4. Instrucțiuni către Ejov (cel mai probabil), din 13 septembrie 1937; ibid., p. 352

5. Notă scrisă de Stalin pe un raport asupra situației, primit de la Ejov, cu privire la „operațiunea de lichidare a cadrelor de spionaj poloneze"; din 14 septembrie 1937; ibid., pp. 352–359

6. Instrucțiunile lui Stalin scrise ca răspuns la un rezumat NKVD al mărturiilor unor arestați; din 30 aprilie 1938; ibid., pp. 527–537

7. Instrucțiunile lui Stalin scrise ca răspuns la un raport NKVD despre un „grup terorist" din industria cauciucului; din 2 septembrie 1938; ibid., pp. 546–547

[8]. Citat în N.S. Tarhova și alții, *Voennîi sovet pri narodnom komissare oboronî SSSR. 1–4 iiunia 1937 g.* (Moscova, 2008), p. 137

[9]. Citat în V.A. Nevejin, *Zastolnîie reci Stalina. Dokumentî i materialî* (Moscova, 2003), pp. 132–135

[10]. Rozengolț a fost arestat pe 7 octombrie 1937; V.N. Haustov și L. Samuelson, op.cit., pp. 138–139

[11]. RGASPI, f. 17, op. 162, d. 20, l. 87

[12]. APRF, f. 3, op. 65, d. 223, l. 90; Oleg Hlevniuk, *The Reasons of the „Great Terror": The Foreign-Political Aspect*, în Silvio Pons și Andrea Romano, *Russia in the Age of Wars 1914-1945* (Milano, 2000), pp. 165–166

[13]. APRF, f. 3, op. 65, d. 223, l. 142

[14]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 772, l. 14

[15]. Ibid., l. 88

[16]. *Stenograma zasedanii fevralsko-martovskogo plenuma 1937 g*, în *Voprosî istorii*, nr. 3 (1995): pp. 13–14

[17]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 203, ll. 62, 77–78

[18]. Citat în Tarhova și alții, op.cit., p. 133

[19]. Edward Hallet Carr, *The Comintern and the Spanish Civil War* (Londra și Basingstoke, 1984), p. 44

[20]. RGASPI, f. 17, op. 162, d. 21, l. 157; N.F. Bugai, *Vîselenie sovețkih koreițev s Dalnego Vostoka*, în *Voprosî istorii*, nr. 5 (1994): p. 144.

[21]. F. Ciuev, *Sto sorok besed s Molotovîm,* op.cit., pp. 390, 391, 416

[22]. L.M. Kaganovici, *Pamiatnîie zapiski* (Moscova, 1996), pp. 549, 558

[23]. Citat în A.S. Iakovlev, *Țel jîzni* (Moscova, 1987), p. 212

[24]. Descoperirea „grupurilor contrarevoluționare" (mai degrabă decât a dușmanilor singuratici) a fost unul dintre principalele obiective ale procesului de obținere a confesiunilor de la deținuți.

[25]. Citat în Hlevniuk, *History of the Gulag*, op.cit., p. 163

[26]. Un studiu detaliat despre rolul lui Stalin în organizarea Terorii a fost realizat pe baza unui număr mare de documente din arhive. Vezi Haustov și Samuelson, op.cit.

[27]. Aceste calcule s-au făcut pe baza numerotării birocratice a rapoartelor lui Ejov, publicate în Haustov și alții, *Lubianka*, op.cit. Îi mulțumesc lui N.V. Petrov, care a atras atenția asupra posibilității utilizării acestei surse.

[28]. Oleg V. Hlevniuk, *Master of the House*, op.cit., p. 270

[29]. RGASPI, f. 671, op. 1, d. 265, l. 22

[30]. *Istoriceskii arhiv*, nr. 1 (1992): pp. 125–128

[31]. Datele oficiale pentru creșterea industrială au înregistrat o creștere de 28,7%, în 1936, 11,2%, în 1937 și 11,8%, în 1938. Potrivit calculelor economiștilor, care folosesc metode moderne, aceste cifre ar corespunde valorilor de creștere de 10,4%, 2,3% și, respectiv, 1,1%. Vezi R.W. Davies, Mark Harrison și S.G. Wheatcroft, *The Economic Transformation of the Soviet Union,* op.cit., pp. 302–303.

[32]. În perioada 1937–1938, în total, 35 000 de comandanți au fost dați afară din Armata Roșie (exceptând forțele aeriene și pe cele navale). Mulți dintre aceștia au fost arestați. Chiar de la începutul lui 1940, aproximativ 11 000 dintre ei fuseseră trimiși înapoi în armată, așadar, circa 24 000 au dispărut. Se poate dobândi o idee a proporțiilor acestei reduceri comparând aceste cifre cu numărul de absolvenți de colegii și academii militare dintr-o perioadă de trei ani, din 1935 până în 1937: puțin peste 27 000 (*Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 1 [1990]: pp. 186–189). Se înțelege de la sine că ofițerii care fuseseră concediați, arestați și apoi aduși înapoi la datorie au suferit traume emoționale serioase care le-au afectat performanța. În plus, teama că puteau fi și ei arestați a avut, cu siguranță, un efect asupra celor care nu fuseseră concediați sau întemnițați.

[33]. GARF, R-8131, op. 37, d. 112, l. 16

[34]. Citat în A.I. Kartunova, *1938-i. Poslednii god jizni i deitelnosti marșala*, în V.K. Bliuhera, *Novaia i noveișaia istoriia*, nr. 1 (2004): p. 175

[35]. RGASPI, f. 17, op. 162, d. 24, l. 17

[36]. Stenogramă a celui de-al XVIII-lea Congres al Partidului; *XVIII sezd Vsesoiuznoi Kommunisticeskoi Partii (b). 10–21 marta 1939 g.* (Moscova, 1939), pp. 12–15

[37]. Maksim Maksimovici Litvinov (1876–1951), care a intrat în ceea ce a devenit partidul bolșevic cu mult înainte de Revoluție, a slujit cauza afacerilor externe sovietice, într-o calitate sau alta, aproape pe întreaga durată a vieții sale adulte. După ani buni în care a fost comisar adjunct și apoi comisar, a căzut în dizgrație la sfârșitul anilor 1930. În timpul războiului, Stalin a hotărât să profite de legăturile pe care Litvinov le stabilise în Occident și de reputația de care acesta se bucura acolo și l-a numit ambasador sovietic în Statele Unite. Către sfârșitul războiului, Litvinov a fost înlăturat din funcție pentru ultima dată, dar nu a fost arestat niciodată și i s-a permis să-și trăiască viața liniștit.

[38]. A.I. Mikoian, *Tak bîlo*, op.cit., p. 534

[39]. S.Z. Sluci, *Stalin i Ghitler, 1933–1941: Rascetî i proscetî Kremlia*, în *Otecestvennaia istoriia*, nr. 1 (2005): pp. 98–119

[40]. RGASPI, f. 17, op. 166, d. 592, l. 107

[41]. Citat în G.Ia. Rudoi, *Otkroveniia i priznaniia. Naționțkaia verhușka o voine „tretego reiha" protiv SSSR* (Moscova, 1996), p. 65

[42]. V.G. Komplektov și alții, *Dokumentî vnești politiki SSSR. 1939*, vol. 22 (Moscova, 1992), vol. 1, p. 624; vol. 2, p. 585 Această corespondență a fost păstrată și în arhiva personală a lui Stalin: RGASPI, f. 558, op. 11, d. 296, ll. 1–3.

[43]. Citat în S.Z. Sluci, *Reci Stalina, kotoroi ne bîlo*, în *Otecestvennaia istoriia*, nr. 1 (2004): p. 114. În acest articol, Sluci oferă o relatare detaliată a acestui presupus discurs și susține, în mod convingător, că discursul a fost un fals.

[44]. Citat în G.M. Adibekov și alții, *Politbiuro ȚK RKP(b) VKP(b) i Komintern. 1919–1943. Dokumentî* (Moscova, 2004), pp. 780–781

45. Anna M. Cienciala, Natalia S. Lebedeva și Wojciech Materski, *Katyn: A Crime without Punishment* (New Haven și Londra, 2007)

46. Alfred Bilmanis, *Latvian-Russian Relations: Documents* (Washington, D.C., 1944), pp. 196–197

47. Citat în L.E. Reșin și alții, *1941 god*, vol. 2 (Moscova, 1998), pp. 595–596

48. Însemnare a lui Stalin pe marginea unui mesaj codificat primit din partea secretarului Comitetului Central din Bielorusia, Ponomarenko, din 13 noiembrie 1939; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 66, l. 13

49. O.A. Rjeșevskii și O. Vehviliainen, *Zimniaia voina 1939–1940* (Moscova, 1999), vol. 1, pp. 324–325

50. Sergei Khrushchev, op.cit., vol. 1, p. 266

51. Hlevniuk, *History of the Gulag*, op.cit., p. 236

52. Stenogramele sovietice ale conversațiilor lui Molotov cu Hitler și von Ribbentrop, din 13 noiembrie 1940, au fost publicate în G.E. Mamedov și alții, *Dokumentî vneșnei politiki* (Moscova, 1998), vol. 23, cap. 2, pt. 1, pp. 63–78.

53. Ibid., pp. 135–137

54. G.A. Kumanev, *Riadom so Stalinîm* (Smolensk, 2001), pp. 463–470

55. Potrivit lui Ceadaev în ibid., președintele Gosplan, Nikolai Voznesenski, a fost, de asemenea, prezent la reuniune. În acel moment, Voznesenski încă nu era membru al Biroului Politic.

56. Cernobaev, op.cit., pp. 317–318

57. Aleksandr Sergheevici Șcerbakov (1901–1945) a făcut parte din generația postrevoluționară, fiind numit de Stalin responsabil cu propaganda în cadrul aparatului Comitetului Central. În 1938, a fost numit prim-secretar al organizației de partid de la Moscova, precum și secretar al Comitetului Central. Șcerbakov a murit tânăr.

58. Comentariile lui Stalin, la o reuniune din 17 ianuarie 1941, așa cum au fost consemnate de V.A. Malîșev în jurnalul său; citat în

Istocinik, nr. 5 (1997): p. 114

59. Mikoian, *Tak bîlo*, op.cit., p. 346

60. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 769, ll. 176–176 ob

61. *Istoriceskii arhiv*, nr. 5 (1994): p. 222

62. Citat în Yoram Gorlizki și Oleg Hlevniuk, *Stalin and His Circle*, în Ronald Grigor Suny, *The Cambridge History of Russia*, vol. 3 (Cambridge, 2006), p. 248

63. De fapt, Stalin a vorbit la această recepție de câteva ori, dar pentru a nu încărca relatarea, voi trata toate aceste remarci ca pe un singur discurs. Stenograma comentariilor lui Stalin nu s-a păstrat, însă mai mulți martori spun că el zice în esență același lucru. Vezi Nevejin, *Zastolnîie reci Stalina*, op.cit., pp. 273–296.

64. Discursul lui Stalin la o reuniune a propagandiștilor din Moscova și Leningrad; *Istoriceskii arhiv*, nr. 5 (1994): p. 13

65. E.N. Kulkov și O.A. Rjeșevskii, *Zimniaia voina*, op.cit., vol. 2, pp. 281–282

66. Dezbaterea pe marginea acestui subiect a devenit deosebit de activă în ultimii 20 de ani. În general, numeroasele argumente în favoarea ideii că Stalin plănuia o lovitură preventivă – dintre care unele par motivate politic – nu par să solicite o atenție serioasă, dar această teorie a generat o serie de lucrări care au prezentat dovezi și argumente interesante. Eu folosesc date statistice prezentate într-un studiu al lui Mihail Meltiuhov, cu toate că nu sunt convins de argumentul lui general. Vezi M. Meltiuhov, *Upușcennîi șans Stalina. Sovețkii Soiuz i borba za Evropu. 1939-1941* (Moscova, 2002).

67. Ibid., pp. 360, 392–393

68. Davies, Harrison și Wheatcroft, *The Economic Transformation of the Soviet Union*, op.cit., p. 321

69. Meltiuhov, op.cit., pp. 392, 393

70. Citat în E.A. Osokina, *Za fasadom „stalinskogo izobiliia“* (Moscova, 2008), pp. 272–277

[7]1. *Voenno-istoriceskii jurnal*, nr. 1 (1991): p. 17

[7]2. În septembrie 1940, guvernul a permis ca aceia care au primit astfel de condamnări să fie trimiși în Gulag pentru a-și ispăși perioadele de detenție, încălcând propria lege (GARF, f. R-5446, op. 57, d. 79, l. 31). Acești deținuți au avut un destin îngrozitor și nu întotdeauna au fost eliberați după ispășirea perioadelor scurte stabilite de tribunale.

[7]3. Dintr-o conversație purtată pe 15 aprilie 1942 de Stalin și generalul Nikolai Biriukov, unul dintre șefii Direcției Centrale a Batalioanelor de Mecanizate; N. Biriukov, *Tanki-frontu. Zapiski sovețkogo generala* (Smolensk, 2005), pp. 143–144

[7]4. Reșin și alții, *1941 god*, op.cit., pp. 54–55

[7]5. Meltiuhov, op.cit., p. 246; M.Iu. Muhin, *Aviapromîșlennost SSSR v 1921–1941 godah* (Moscova, 2006), pp. 154–155, 291–299

[7]6. David Murphy, care a făcut un studiu atent al tuturor rapoartelor disponibile ale serviciilor secrete sovietice din ajunul războiului, dă niște note destul de mari spionajului sovietic. Totuși, el observă efortul șefilor serviciilor secrete sovietice de a-și adapta constatările la prejudecățile lui Stalin. În această privință, Murphy face paralele istorice: ezitarea guvernului conservator al Marii Britanii, din anii 1930, de a evalua corect amenințarea nazistă și concentrarea obtuză a serviciilor secrete americane pe descoperirea armelor de distrugere în masă în Irak, în timp ce administrațiile anterioare au pierdut din vedere indiciile care sugerau iminența unui atac terorist pe teritoriu propriu. Vezi David E. Murphy, *What Stalin Knew: The Enigma of Barbarossa* (New Haven și Londra, 2005), pp. xviii–xix.

[7]7. Citat în Reșin și alții, *1941 god*, op.cit., pp. 382–383

Pacientul numărul 1

[1]. Sergei Khrushchev, op.cit., vol. 2, p. 148

[2]. A.L. Miasnikov, op.cit., pp. 294–295

[3]. Ibid., p. 302

4. Ilizarov, op.cit., p. 110

5. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 4327, l. 1

6. Ibid., op. 4, d. 619, ll. 172, 173

7. Ilizarov, op.cit., p. 110

8. Scrisoare de la Stalin către Malinovski, noiembrie 1913; citată în A. Ostrovski, op.cit., pp. 397–398

9. Ilizarov, op.cit., p. 110

10. RGASPI, f. 17, op. 3, d. 154, l. 2

11. Ibid., d. 303, l. 5

12. Alliluieva, op.cit., p. 33

13. Nu s-au găsit informații despre călătoriile lui Stalin în sud, în 1924, deși o decizie a Biroului Politic din august 1924 i-a acordat o vacanță de două luni; RGASPI, f. 17, op. 3, d. 459, l. 2.

14. Ilizarov, op.cit., pp. 112–113, 118–119

15. Citat în Lih, Naumov și Hlevniuk, *Stalin's Letters to Molotov,* op.cit., p. 91

16. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 69, ll. 53–54

17. Citat în Lih, Naumov și Hlevniuk, *Stalin's Letters to Molotov*, op.cit., p. 113

18. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 69, l. 670b

19. Ibid., l. 68

20. Din memoriile lui Valedinski; citat în *Istocinik*, nr. 2 (1998): p. 68

21. Citat în Lih, Naumov și Hlevniuk, *Stalin's Letters to Molotov*, op.cit., p. 138

22. Citat în *Istocinik*, nr. 2 (1998): p. 69

23. Ibid., p. 69; Ilizarov, op.cit., pp. 112–113

24. Citat în Lih, Naumov și Hlevniuk, *Stalin's Letters to Molotov*, op.cit., p. 175

25. Iu.G. Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi,* op.cit., p. 32

26. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 728, l. 29

27. Citat în Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, op.cit., p. 37

28. I.V. Stalin, *Works*, vol. 13 (Moscova, 1954), p. 136. Traducere ușor revizuită

29. Citat în O.V. Hlevniuk și alții, *Stalin i Kaganovici. Perepiska. 1931–1936* (Moscova, 2001), p. 180

30. S.V. Deviatov și alții, *Garaj osobogo naznaceniia,* op.cit., p. 157

31. Scrisori de la Stalin către Ienukidze, datate între 16 august și 13 septembrie 1933; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 728, ll. 38, 40

32. Scrisoare din 7 septembrie 1933; citată în A.V. Kvașonkin și alții, op.cit., p. 254

33. Din jurnalul Mariei Svanidze; citat în Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, op.cit., p. 158

34. Scrisoare către A.I. Ugarov, din 16 august 1934; citată în A. Kirilina, op.cit., p. 141

35. Din jurnalul Mariei Svanidze; citat în Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, op.cit., p. 183

36. Din memoriile doctorului Valedinski; citat în *Istocinik*, nr. 2 (1998): p. 70

37. Ibid., p. 70

38. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 377, l. 60

39. Stalin a plecat din Moscova pe 9 octombrie 1945 și s-a întors pe 17 decembrie; O.V. Hlevniuk și alții, *Politbiuro ȚK VKP(b),* op.cit., p. 398.

40. Ibid.

41. Deviatov și alții, *Garaj osobogo naznaceniia*, op.cit., p. 201

42. Descrieri ale stilului de viață al lui Stalin la vilele lui din sud se pot găsi în memoriile șefului de partid georgian Akaki Mgeladze, un tânăr protejat al lui Stalin care se afla în mod deosebit în grațiile lui; A.I. Mgeladze, *Stalin. Kakim ia ego znal* (2001).

43. Documentele medicale ale lui Stalin; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1483, ll. 1–101; Ilizarov, op.cit., pp. 126, 129

44. Milovan Djilas, op.cit., p. 60

45. Citat în *Istoriceskii arhiv*, nr. 3 (1997): p. 117

46. Mgeladze, *Stalin*, p. 125

47. Citat în E. Hodja, *So Stalinîm. Vospominaniia* (Tirana, 1984), p. 137

48. Alliluieva, op.cit., p. 22

49. Ibid., pp. 206–207

50. Miasnikov, op.cit., p. 302

51. Alliluieva, op.cit., p. 207

52. Miasnikov, op.cit., pp. 304–305

53. Stenograma unei conversații din martie 1978, publicată în F. Ciuev, *Sto sorok besed s Molotovîm,* op.cit., p. 324

Capitolul 5

1. Următoarele descrieri ale întrunirilor din Cabinetul lui Stalin, din 21 și 22 iunie 1941, se bazează pe G.K. Jukov, *Vospominaiia i razmîșleniia* (Moscova, 2002), vol. 1, pp. 260–269; A.I. Mikoian, *Tak bîlo*, op.cit., p. 388; și A.A. Cernobaev, op.cit., pp. 337–338.

2. Semion Konstantinovici Timoșenko (1895–1970) a fost comandant al Diviziei 1 Cavalerie în timpul Războiului Civil, iar, în această funcție, a colaborat îndeaproape cu Stalin. A continuat să-și construiască o carieră militară de succes și, după dezastrul din Finlanda, l-a înlocuit pe Voroșilov în funcția de comisar al apărării și a fost promovat la gradul de mareșal. Totuși, în timpul războiului cu Germania, Timoșenko nu s-a dovedit a fi deosebit de capabil și a fost trimis în spatele frontului. După război până la pensionarea sa în 1960, a primit poziții inferioare, de conducere a diverselor districte militare.
Gheorghi Konstantinovici Jukov (1896–1974) a făcut carieră militară după ce a servit în Armata Roșie în timpul Războiului Civil. A avansat rapid în grad la sfârșitul anilor 1930, când epurările din corpul ofițerilor au creat noi oportunități. Jukov s-a dovedit un comandant competent în timpul conflictelor militare cu Japonia din 1939. Înainte de războiul cu Germania, a fost numit șef al Statului Major General. Războiul s-a dovedit a fi perioada în care a înregistrat cel mai mare succes al său. A ajuns să fie unul dintre cei mai buni mareșali ai Uniunii Sovietice și a fost adjunct al comandantului suprem (Stalin). După ce războiul s-a încheiat, Jukov a căzut în dizgrație, dar s-a bucurat de o scurtă perioadă de glorie, după moartea lui Stalin, când a fost ministru al Apărării, din 1955 până în 1957. Hrușciov însă îl privea cu precauție pe ambițiosul mareșal și l-a forțat să se retragă. După înlăturarea lui Hrușciov din poziția de lider al Uniunii Sovietice, lui Jukov i s-a permis să-și publice memoriile (prima ediție a acestora a apărut în 1969). Deși au fost masiv cenzurate, ele rămân o sursă importantă pentru istoricii Marelui Război pentru Apărarea Patriei (așa cum este cunoscut în Rusia războiul cu Germania). Edițiile recente ale

memoriilor sale cuprind materialele tăiate de cenzori, dar nu vom ști niciodată în ce măsură Jukov și-a autocenzurat manuscrisul original.

3. Jukov, *Vospominaniia i razmîșleniia*, op.cit., vol. 1, p. 260

4. Ibid., p. 264

5. Citat într-un discurs scris de Jukov în mai 1956, care trebuia să fie ținut la ședința plenară a Comitetului Central, ce urma să fie dedicată cultului personalității, dar care nu a mai avut loc vreodată; citat în *Istocinik*, nr. 2 (1995): p. 147.

6. Cernobaev, op.cit., p. 337

7. Citat în Jukov, *Vospominaiia i razmîșleniia*, op.cit. vol. 1, p. 265

8. Citat în L.E. Reșin și alții, *1941 god*, op.cit., vol. 2, p. 432

9. Cernobaev, op.cit., p. 337

Lev Zaharovici Mehlis (1889–1953) a fost unul dintre adjuncții lui Stalin în anii 1920, după care a deținut o serie de funcții de conducere și s-a bucurat de toată încrederea lui Stalin. După izbucnirea războiului cu Germania, Stalin l-a numit pe Mehlis responsabil cu birourile politice din cadrul Armatei Roșii care trebuiau să exercite control politic asupra comandanților. Stângăcia de care a dat dovadă Mehlis pe front l-a înfuriat pe Stalin, însă nu i-a distrus încrederea în ajutorul lui de nădejde. Mehlis a continuat să ocupe o serie de funcții de conducere pe diverse fronturi. După război, a fost numit la conducerea Ministerului Controlului de Stat. Starea proastă de sănătate l-a silit să se pensioneze. A murit cu câteva săptămâni înaintea lui Stalin și a fost înmormântat lângă zidul Kremlinului, alături de alți lideri și eroi sovietici.

10. Citat în Jukov, *Vospominaniia i razmîșleniia*, op.cit., vol. 1, p. 265

11. Reșin și alții, *1941 god*, p. 431

12. Pentru versiunile discursului lui Molotov, vezi *Istoriceskii arhiv*, nr. 2 (1995): pp. 34–39

13. John Erickson, *The Road to Stalingrad* (Londra, 2003), p. 177

14. Boris Mihailovici Șapoșnikov (1882–1945) a fost unul dintre puținii ofițeri ai Armatei Roșii care au păstrat încrederea lui Stalin

chiar și după ce a ajuns într-o funcție înaltă. În ajunul războiului cu Germania și în primele etape ale acestuia, Șapoșnikov a fost șeful Statului Major General al Armatei și comisar adjunct al apărării, dar a fost nevoit să demisioneze din motive de boală. A murit cu câteva săptămâni înainte de căderea Berlinului.

15. Reșin și alții, *1941 god*, op.cit., pp. 439–440

16. Jukov, *Vospominaniia i razmîșleniia*, op.cit., vol. 1, p. 268

17. *Rodina*, nr. 4 (2005): p. 4

18. M.I. Meltiuhov, op.cit., p. 413

19. Jukov, *Vospominaniia i razmîșleniia*, op.cit., vol. 1, p. 340

20. Memoriile lui Ceadaev publicate în *Otecestvennaia istoriia*, nr. 2 (2005): p. 7

21. Semion Mihailovici Budionnîi (1883–1973) a fost comandantul Diviziei 1 Cavalerie în timpul Războiului Civil și un susținător al lui Stalin în această perioadă. Ulterior, a devenit mareșal și a deținut poziții militare de comandă, inclusiv aceea de comisar prim-adjunct al poporului pentru apărare.

22. Amiralul Nikolai Gherasimovici Kuznețov (1902–1974) a fost șeful comisariatului naval și comandantul suprem al marinei din 1939 până în 1946. După război, a căzut în dizgrație și a fost retrogradat, dar, în 1951–1953, a fost numit din nou la conducerea ministerului Forțelor navale. A pierdut definitiv comanda marinei în 1955, după pierderea unei nave de luptă.

23. RGASPI, f. 17, op. 162, d. 36, l. 22; *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 6 (1990): pp. 196–197

24. N.G. Kuznețov, *Nakanune* (Moscova, 1989), p. 327

25. N.V. Petrov, *Palaci*, op.cit., pp. 85–93

26. *Otecestvennîie arhivî*, nr. 2 (1995): pp. 29–32; *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 6 (1990): pp. 208–209, 212–214

27. Interviu luat de Gheorghi Kumanev lui I.V. Kovalev, care era comisar adjunct al controlului de stat când a izbucnit războiul și era

responsabil cu transportul feroviar. *Novaia i noveișaia istoriia*, nr. 3 (2005): pp. 149–150.

28. Reșin și alții, *1941 god*, op.cit., p. 497; F. Ciuev, *Sto sorok besed s Molotovîm,* op.cit., p. 52

29. Jukov afirmă în memoriile lui că Stalin a venit la comisariatul apărării de două ori (*Vospominaniia i razmîșleniia*, op.cit., vol. 1, p. 287); nu există totuși alte surse care să confirme această afirmație.

30. Amintirile lui Mikoian sunt relatate în Reșin și alții, *1941 god*, op.cit., pp. 497–498

31. Scrisoare către conducerea sovietică de la Lavrenti Beria după arestarea sa în 1953; publicată în *Istocinik*, nr. 4 (1994): p. 7; amintirile lui Anastas Mikoian publicate în Reșin și alții, *1941 god*, op.cit., pp. 498–499

32. Citat în Reșin și alții, *1941 god*, op.cit., p. 498

33. Citat în Ciuev, *Sto sorok besed s Molotovîm*, op.cit., p. 330

34. Amintirile lui Anastas Mikoian publicate în Reșin și alții, *1941 god*, op.cit., pp. 498–499

35. Textul original se găsește printre documentele personale ale lui Mikoian, aflate în posesia RGASPI

36. Mikoian, *Tak bîlo*, op.cit., p. 391

37. Iu.A. Gorkov, *Gosudarstvennîi Komitet Oboronî postanovliaet (1941–1945)* (Moscova, 2002), pp. 30–31

38. *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 7 (1990): p. 208, și nr. 8 (1990): p. 208; RGASPI, f. 17, op. 163, d. 1319, l. 93

39. Interviu cu Ivan Peresîpkin, comisarul comunicațiilor pe timp de război, realizat de Gheorghi Kumanev; *Otecestvennaia istoriia*, nr. 3 (2003): p. 65

40. Discursul este citat în *Pravda*, 3 iulie 1941.

41. Ordin al Comisarului Poporului pentru Apărare, Stalin, din 28 iunie 1941. În V.A. Zolotarev, *Ruskii arhiv. Velikaia Otecestvennaia.*

Prikazî narodnogo komissara oboronî SSSR. 22 iunia 1941–1942 g., vol. 13 (2-2) (Moscova, 1997), pp. 37–38

42. G.F. Krivoșeev și alții, *Velikaia Otecestvennaia bez grifa sekretnosti. Kniga poter* (Moscova, 2009), pp. 60–61

43. Conversații dintre Stalin și comandanții Frontului de Vest, 26 iulie 1941; citat în V.A. Zolotarev, *Ruskii arhiv. Velikaia Otecestvennaia. Stavka VGK. 1941 g.*, vol. 16 (5–1) (Moscova, 1996), pp. 92–93

44. RGASPI, f. 17, op. 167, d. 60, l. 49

45. D.A. Volkogonov, *Triumf i traghediia*, op.cit., vol. 2, pt. 1, p. 67

46. Citat în Zolotarev, *Ruskii arhiv. Velikaia Otecestvennaia. Stavka VGK. 1941 g.*, vol. 16 (5–1), p. 361

47. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 492, l. 35; *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 9 (1990): p. 213

48. Haustov și alții, *Lubianka*, op.cit., pp. 317–318

49. Pentru textele acestor decizii, cu modificările operate de Stalin, vezi *Vestnik arhiva Preszidenta Rossiiskoi Federații. Voina. 1941–1945* (Moscova, 2010), pp. 37–40.

50. Haustov și alții, *Lubianka*, op.cit., pp. 317–318

51. Reșin și alții, *1941 god*, op.cit., pp. 476–479

52. Citat în *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 7 (1990): p. 209

53. *Istoriceskii arhiv*, nr. 1 (1993): pp. 45–46

54. Interviu cu I.V. Kovalev, luat de Gheorghi Kumanev, publicat în *Novaia i noveișaia istoriia*, nr. 3 (2005): pp. 160–161

55. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 235, l. 123

56. Jukov, *Vospominaniia i razmîșleniia*, op.cit., vol. 1, pp. 350–353

57. Krivoșeev și alții, op.cit., p. 84

58. Citat în Zolotarev, *Ruskii arhiv*, op.cit., vol. 16 (5-1), pp. 108–109; *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 9 (1990): pp. 199–200

59. A.M. Vasilevski, *Delo vsei jizni* (Moscova, 1978), p. 132

Aleksandr Mihailovici Vasilevski (1895–1977) a fost mareșal sovietic renumit și o personalitate de seamă în Marele Război pentru Apărarea Patriei. A fost adjunct și apoi șef al Statului Major General și a comandat trupele sovietice din Extremul Orient în timpul războiului cu Japonia. După război, a fost ministru al Apărării.

60. Krivoșeev și alții, op.cit., p. 85

61. Interviu cu Jukov publicat în K. Simonov, op.cit., p. 361

62. Zolotarev, *Ruskii arhiv,* op.cit., vol. 16 (5-1), pp. 175

63. Simonov, op.cit., pp. 361–363

64. *Voenno-istoriceskii jurnal*, nr. 1 (1992): 77 și nr. 6–7 (1992): 17; Zolotarev, *Ruskii arhiv,* op.cit., vol. 16 (5-1), pp. 378–379

65. A.E. Golovanov, *Dalniaia bombardirovocinaia…* (Moscova, 2004), p. 78

66. *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 12 (1990): pp. 210–211

67. Mikoian, *Tak bîlo*, op.cit., p. 417. Mikoian scrie că acest lucru se întâmpla pe 16 octombrie, dar, în mod clar, se referă la discuția despre ordinul de părăsire a Moscovei care a fost adoptat, de fapt, pe 15 octombrie. Evident, această întâlnire a avut loc în apartamentul lui Stalin.

68. *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 12 (1990): p. 217

69. Interviu cu Aleksandr Vasilevski în Simonov, op.cit., p. 446

70. Raport NKVD din 21 octombrie 1941; publicat în *Istocinik*, nr. 5 (1995): p. 152

71. M.M. Gorinov și alții, *Moskva voennaia. 1941–1945. Memuarî i arhivnîie dokumentî* (Moscova, 1995), p. 550; *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 1 (1991): p. 217

72. Gorinov și alții, op.cit., pp. 111, 116–119; Mikoian, *Tak bîlo*, op.cit., pp. 419–420

73. A.I. Șahurin, *Krîlia pobedî* (Moscova, 1990), pp. 156–157

74. *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 1 (1991): pp. 215–216 și nr. 4 (1991): pp. 210–214; *Istoriceskii arhiv*, nr. 3 (1997): p. 92

75. S.V. Tocenov, *Volneniia i zabastovki na tekstilnîh predpriiatiiah Ivanovskoi oblast oseniu 1941 goda*, în *Otecestvennaia istoriia*, nr. 3 (2004): pp. 42–47; *Istoriceskii arhiv*, nr. 2 (1994): pp. 111–136.

76. Citat în G.K. Jukov, *Vospominaniia i razmîșleniia*, op.cit., vol. 2, pp. 26–27

77. Citat în *Pravda*, 7 noiembrie 1941

78. S.V. Deviatov și alții, *Moskovskii Kreml,* op.cit., p. 87

79. Ibid., pp. 57–61, 64

80. *Pravda*, 8 noiembrie 1941

81. Deviatov și alții, *Moskovskii Kreml*, op.cit., p. 61

82. Anderson și alții, op.cit., p. 639

83. Citat în V.A. Zolotarev, *Ruskii arhiv,* op.cit., vol. 16 (5-2), pp. 33–35

84. R.V. Mazurkevici, *Planî i realnost'*, în *Voenno-istoriceskii jurnal*, nr. 2 (1992): pp. 24–25

85. Vasilevski, op.cit., p. 189

86. Citat în *Istocinik*, nr. 5 (1995): p. 41

87. GARF (nu este catalogat încă). Din memoriile lui Iakov Ceadaev

88. Zolotarev, *Ruskii arhiv,* op.cit., vol. 16 (5–2), pp. 236–239

89. Interviu cu Gheorghi Jukov în Simonov, op.cit., p. 366

90. Vasilevski, op.cit., pp. 195–196

91. Krivoșeev și alții, op.cit., p. 179

92. Zolotarev, *Ruskii arhiv,* op.cit., vol. 16 (5-2), pp. 263–264

93. După ce a citit această scrisoare, Stalin a pus-o în arhiva personală. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 762, ll. 6–8

94. K.K. Rokosovski, *Soldațkii dolg* (Moscova, 2013), p. 211

Konstantin Konstantinovici Rokosovski (1896-1968) a fost un mareșal foarte apreciat din timpul Marelui Război pentru Apărarea Patriei. A fost arestat în timpul epurărilor și a stat în închisoare între 1937 și

1940. În timpul războiului, a fost pus la conducerea armatelor și a fronturilor. Între 1949 și 1956, a fost ministru al Apărării în Polonia, înainte să dețină funcții importante în ministerul sovietic. Memoriile lui destul de sincere, *Soldațkii dolg* (*Datoria unui soldat*), au fost publicate în 1968, cenzurate drastic. O ediție necenzurată a apărut în 1997.

95. Citat în Zolotarev, *Ruskii arhiv,* op.cit., vol. 16 (5–2), pp. 276–279

96. O.A. Rjeșevskii, *Stalin i Cercill. Vstreci. Besedî. Diskussii* (Moscova, 2004), pp. 348–383

97. Krivoșeev și alții, op.cit., pp. 60–61

98. *Rodina*, nr. 4 (2005): p. 65

99. Aleksei Innokentievici Antonov (1896–1962) a fost ofițer cu grad înalt, care a îndeplinit funcția de adjunct al Statului Major General în anii războiului și deseori îi raporta direct lui Stalin.

100. Vasilevski, op.cit., p. 311

101. A. Eremenko, *Godî vozmezdiia* (Moscova, 1986), pp. 36, 38; Volkogonov, op.cit., p. 481; Deviatov și alții, *Moskovskii Kreml*, op.cit., pp. 184, 186

102. *Perepiska Predsedatelia Soveta Ministrov SSSR s prezidentami SȘA i premer-ministrami Velikobritanii vo vremia Velikoi Otecestvennoi Voinî 1941–1945 gg.* (Moscova, 1957). Scrisoarea lui Stalin către Churchill poartă data de 9 august 1943 (vol. 1, pp. 141–142). Scrisoarea lui Stalin către Roosevelt are data de 8 august 1943 (vol. 2, p. 77).

103. Scrisoarea lui Stalin către Churchill, 24 iunie 1943, pe care i-a trimis-o și lui Roosevelt în aceeași zi, spre informare; *Perepiska*, vol. 2, pp. 72–75

104. Citat în S.M. Ștemenko, *Gheneralnîi știab v godî voinî* (Moscova, 1989), p. 148

105. Golovanov, op.cit., pp. 351–356

106. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 377, l. 61

[1]07. Citat în Gorinov și alții, *Moskva voennaia*, pp. 694–695; *Istocinik*, nr. 2 (1995): p. 138–139

[1]08. *Istoriceskii arhiv*, nr. 1 (1997): p. 66–68

[1]09. Zolotarev, *Ruskii arhiv,* op.cit., vol. 16 (5-4), p. 12

[1]10. Pentru studiul populațiilor afectate de genocidul din regiunea geografică aflată între Germania și URSS, comis atât de Stalin, cât și de Hitler, vezi Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York, 2010).

[1]11. *Vestnik arhiva*, op.cit, pp. 346–348

[1]12. Haustov și alții, *Lubianka,* op.cit., p. 405

[1]13. Alexander Statiev, *The Nature of Anti-Soviet Armed Resistance, 1942–1944: The North Caucasus, the Kalmyk Autonomous Republic, and Crimea*, în *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 6, nr. 2 (Primăvară, 2005): pp. 285–318

[1]14. V.A. Kozlov și S.V. Mironenko, *„Osobaia papka“ Stalina. Iz materialov Sekretariata NKVD-MVD SSSR. 1944–1953* (Moscova, 1994)

[1]15. GARF, f. R-9401, op. 2, d. 64, l. 167

[1]16. Ibid., l. 166

[1]17. Ibid., l. 165

[1]18. Ibid., d. 66, ll. 9–10, 40–46

[1]19. Ibid., ll. 334–340

[1]20. Ibid., d. 67, ll. 319–324; d. 68, ll. 268–273

[1]21. N.M. Naimark, *Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949* (Cambridge, MA, 1995)

[1]22. Haustov și alții, *Lubianka*, op.cit., pp. 502–504

[1]23. Citat în M. Djilas, op.cit., p. 82

[1]24. Stenogramele conversațiilor dintre Stalin și Roosevelt; RGASPI, f. 558. 11, d. 235, l. 8

[1]25. N.V. Petrov, *Po ștenariiu Stalina: Rol organov NKVD–MGB SSSR v sovetizații stran Țentralnoi i Vostocinoi Evropî. 1945–1953* (Moscova, 2011), pp. 44–52

[1]26. Citat în Zolotarev, *Ruskii arhiv,* op.cit., vol. 16 (5-3), p. 185

[1]27. RGASPI, f. 17, op. 3, d. 1045, l. 55

[1]28. Zolotarev, *Ruskii arhiv*, op.cit., vol. 16 (5-2), p. 420

[1]29. Interviu cu Aleksandr Vasilevski în Simonov, op.cit., p. 446

[1]30. Vasilevski, op.cit., pp. 496–497

[1]31. Ștemenko, op.cit., pp. 102–104; Zolotarev, *Russkii arhiv,* op.cit., vol. 23 (12–1) (Moscova, 1997), pp. 11–12

[1]32. Dintr-un memorandum din 2 aprilie 1965 al Mareșalului Konev către Prezidiul Comitetului Central; Ștemenko, op.cit., pp. 104, 192; I.S. Konev, *Zapiski komanduiușcego frontom* (Moscova, 2000), p. 498

[1]33. Interviu cu Jukov în Simonov, op.cit., p. 377

[1]34. Vasilevski, op.cit., p. 497

[1]35. Vasilevski, op.cit., p. 497

[1]36. Comisia pentru Probleme Curente a Biroului SNK a funcționat din iunie 1941 până în decembrie 1942. Biroul SNK s-a întrunit în sesiuni obișnuite din decembrie 1942 până în august 1945. Contextul înființării acestor organisme poate fi găsit în RGASPI, f. 17, op. 163, d. 1326, l. 233; d. 1350, l. 40; d. 1356, ll. 120–121; d. 1406, l. 27.

[1]37. Ibid., d. 1356, ll. 120–121

[1]38. Ibid., d. 1406, l. 27

[1]39. Rezoluție a Comitetului de Stat pentru Apărare, din 4 februarie 1942; RGASPI, f. 644, op. 2, d. 36, ll. 32-35

[1]40. Mikoian, *Tak bîlo*, op.cit., p. 465

[1]41. APRF, f. 3, op. 52, d. 251, l. 93

[1]42. În decembrie 1943, Andrei Andreev, un secretar al Comitetului Central și membru al Biroului Politic, a fost numit comisar al poporului pentru agricultură.

[1]43. APRF, f. 3, op. 52, d. 251, l. 93; Mikoian, *Tak bîlo*, op.cit., p. 466

[1]44. RGASPI, f. 17, op. 163, d. 1420, l. 136

[1]45. Bulganin a fost numit membru al Comitetului de Stat pentru Apărare în locul lui Voroșilov, ale cărui rezultate îl nemulțumeau pe Stalin. Ibid., op. 3, d. 1051, l. 44, 46.

[1]46. Zolotarev, *Russkii arhiv,* op.cit., vol. 13 (2-3) (Moscova, 1997), p. 332

[1]47. Ibid., pp. 337–338

[1]48. David Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956* (Cambridge, MA, și Londra, 2002)

[1]49. Cernobaev, op.cit., p. 417

[1]50. Din însemnările președintelui Consiliului pentru Afacerile Bisericii Ortodoxe Ruse, G.G. Karpov, la întâlnirea dintre Stalin și conducătorii Bisericii. GARF, f. R-6991, op. 1, d. 1, ll. 1–10; M.I. Odințov, *Russkie patriarhi XX veka* (Moscova, 1994), pp. 283–291

[1]51. Rjeșevskii, *Stalin i Cercill*, op.cit., p. 420; Michael Ellman, *Churchill on Stalin: A Note*, în *Europe-Asia Studies* 58, nr. 6 (Septembrie, 2006): pp. 969–970

[1]52. GARF, f. R-9401, op. 2, d. 94, ll. 15-27. *Istoriceskii arhiv*, nr. 5 (1993): pp. 123–128

[1]53. Citat în D. Omelciuk și S. Iurcenko, *Krîmskaia konferențiia: Neizvestnîie straniți*, în *Svododnaia mîsl*, nr. 2 (2001): pp. 122–123.

[1]54. *Perepiska*, vol. 2, pp. 204, 205; V. Peciatnov, *Stalin, Ruzvelt, Trumen: SSSR i SȘA v 1940-kh gg.* (Moscova, 2006), pp. 305–306

[1]55. *Perepiska*, vol. 2, pp. 211, 212; Comisia pentru Publicarea Documentelor Diplomatice din cadrul Ministerului Afacerilor

Externe al URSS, *Correspondence between Stalin, Roosevelt, Truman, Churchill and Atlee during World War II* (Honolulu, 2001), p. 214

156. Telegramă secretă de la Iosif Stalin către Dwight D. Eisenhower, în ajunul Bătăliei pentru Berlin; *Novaia i noveișaia istoriia*, nr. 3 (2000): pp. 180–181

157. Krivoșeev și alții, op.cit., p. 171.

158. Ștemenko, op.cit., p. 265

159. V.A. Zolotarev și G.N. Sevastianov, *Velikaia Otecestvennaia Voina. 1941–1945. Voenno-istoriceskie ocerki*, vol. 3 (Moscova, 1999), p. 279

160. *Rodina*, nr. 4 (2005): p. 99

Familia

1. Ostrovski, op.cit., pp. 235–236

2. Această scrisoare a fost inclusă într-un rezumat al corespondenței sosite, pregătită pentru Stalin și apoi trimisă către Bulganin, în mod evident cu scopul ca acesta să investigheze posibilitatea îndeplinirii cererii de ajutor; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 895, l. 59.

3. Ostrovski, op.cit., p. 249

4. Ibid., pp. 251–252

5. Ibid., pp. 308–309, 329, 332–334

6. Ibid., pp. 340–341

7. Citat în ibid., pp. 349, 357

8. *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 10 (1989): p. 190

9. *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 8 (1991): p. 150

10. Citat în Iu.G. Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi,* op.cit., pp. 7–8

11. Ibid., p. 154

12. Ibid., p. 22

13. Citat în V.A. Nevezjin, *Zastolia Iosifa Stalina. Bolșie kremlevskie priemî 1930-h-1970-h gg.* (Moscova, 2011), p. 279

14. *Pisma N.S. Alliluevoi Z.G. Ordjonikidze*, în *Svobodnaia mîsl*, nr. 5 (1993): p. 74

15. Scrisoare de la Nadejda Allilueva către Maria Svanidze, 11 ianuarie 1926; citată în Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, op.cit., p. 154

16. Ibid., pp. 22–40

17. Simon Sebag Montefiore prezintă scenarii posibile ale evenimentelor care s-au desfășurat în seara aceea în prologul cărții sale *Stalin, Curtea Țarului Roșu* (Editura Polirom, București, 2014).

18. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 786, ll. 123–124

19. Potrivit jurnalului Mariei Svanidze; citat în Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, op.cit., p. 177

20. Ibid., pp. 157–158

21. Alliluieva, op.cit., pp. 151–152

22. Citat în R.W. Davies și alții, *The Stalin-Kaganovich Correspondence,* op.cit., pp. 297, 304

23. Alliluieva, op.cit., p. 151

24. Discuția despre relația lui Vasili cu Stalin se bazează pe Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, op.cit., pp. 54–65, 68–69.

25. GARF, f. R-9401, op. 2, d. 93, ll. 276–278; Haustov și alții, *Lubianka,* op.cit., pp. 493–494; Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, op.cit., pp. 92–93

26. Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, op.cit., pp. 69–89, 96–100

27. Alliluieva, op.cit., p. 180

28. Citat în Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, op.cit., pp. 91–92

Capitolul 6

1. Citat în *Pravda*, 25 mai 1945

2. Scrisoare de la G. Țîdenov, 23 octombrie 1945, RGASPI, f. 558, op. 11, d. 865, l. 6

[3]. Scrisoare din 16 februarie 1946; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 867, ll. 14–15; E.Iu. Zubkova și alții, *Sovețkaia jîzni,* op.cit., pp. 612–613

[4]. Rezumatul corespondenței primite, care includea citate din această scrisoare, apare cu însemnarea lui Poskrebîșev: „Arhivă“. Acest lucru putea fi făcut numai la instrucțiunile lui Stalin, întrucât o serie de alte scrisori menționate în acest rezumat au fost trimise în grija oficialului desemnat; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 867, ll. 1–2.

[5]. *Pravda*, 14 martie 1946

[6]. Krivoșeev și alții, op.cit., p. 42. Fără să citeze o sursă, Dmitri Volkogonov afirmă că, în ianuarie 1946, Stalin a oferit o cifră de 15 milioane de morți, în care erau incluși cei 7,5 milioane de soldați care fuseseră uciși, muriseră din cauza rănilor sau dispăruseră în misiune; Volkogonov, op.cit., p. 505. Nu a fost posibil să verificăm această informație.

[7]. Pentru scrisoarea lui Stalin în original, vezi RGASPI, f. 558, op. 11, d. 794, ll. 85–89. Scrisoarea a fost publicată în revista *Bolșevik* nr.3 (1947), pp. 6–8.

[8]. Dintr-o telegramă codificată de la Stalin către Molotov, Beria, Malenkov și Mikoian, din 10 noiembrie 1945; citată în Maksimenkov, op.cit., pp. 556–557

[9]. *Pravda*, 23 septembrie 1946

Mihail Mihailovici Zoșcenko (1895–1958) a fost un scriitor popular de satire și dramaturg. Critica nimicitoare la care a fost supus în 1946 a dus la privarea lui de dreptul de a publica. După moartea lui Stalin, a fost plătit pentru a scrie la diverse reviste, dar a continuat să fie ținta discriminării. Decretul din 1946 care îi critica pe Zoșcenko și pe Ahmatova a fost abrogat abia la sfârșitul anilor 1980, în timpul perestroikăi lui Gorbaciov.

Anna Andreevna Ahmatova (1889–1966) s-a numărat printre poeții cei mai importanți ai Rusiei. Sub Stalin, ea a fost supusă unei persecuții neîntrerupte. Primul ei soț a fost împușcat, cel de-al doilea a murit într-un lagăr de muncă, iar singurul ei fiu a petrecut mulți

ani într-un lagăr. Este renumită pentru operele antistaliniste, în primul rând seria poetică *Requiem*.

10. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 732, ll. 1–19

11. Nikolai Krementsov, *Stalinist Science* (Princeton, 1997); V.D. Esakov și E.S. Levina, *Stalinskie „studî cesti“: „Delo KR“* (Moscova, 2005)

12. Citat în Peciatnov, op.cit., pp. 392–393

13. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 382, l. 45; Peciatnov, op.cit., p. 421

14. G. Procacci, G. Adibekov și alții, *The Cominform: Minutes of the Three Conferences, 1947/1948/1949* (Milano, 1994), pp. 225–226

15. Eugene Zaleski, *Stalinist Planning for Economic Growth, 1933–1952* (Chapel Hill, 1980), pp. 347–348

16. N. Vert și S.V. Mironenko, *Istoriia stalinskogo Gulaga. Konec 1920-h-pervaia polovina 1950-h godov*, vol. 1: *Massovîie repressii v SSSR* (Moscova, 2004), p. 610

17. A.I. Kokurin și N.V. Petrov, *GULAG. 1917–1960* (Moscova, 2000), pp. 435, 447; V.N. Zemskov, op.cit., p. 225

18. Populația totală a URSS era de 188 de milioane la începutul anului 1953. V.P. Popov, *Ekonomiceskaia politika sovețkogo gosudarstva. 1946–1953 gg.* (Moscova și Tambov, 2000), p. 16.

19. Kozlov și Mironenko, *„Osobaia papka“ Stalina,* op.cit.

20. E.Iu. Zubkova, *Pribaltika i Kreml* (Moscova, 2008), p. 256; V. Naumov și Iu. Sigacev, *Lavrentii Beriia. 1953. Stenogramma iulskogo plenuma ȚK KPSS i drughie dokumentî* (Moscova, 1999), p. 47

21. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1481, l. 45

22. Ibid., d. 97, ll. 35–36

23. Ibid., ll. 96–99

24. V.O. Pechatnov, „The Allies Are Pressing on You to Break Your Will…“ Corespondență pe teme de politică externă, între Stalin și Molotov și alți membri ai Biroului Politic, septembrie 1945–

decembrie 1946, *Cold War International History Project*, în *Working Paper* nr. 26 (septembrie 1999)

25. Ibid., p. 2

26. Citat în ibid., p. 4

27. Hlevniuk și alții, *Politbiuro ȚK VKP(b),* op.cit., pp. 198–199

28. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 771, ll. 9–10

29. Hlevniuk și alții, *Politbiuro ȚK VKP(b)*, op.cit., pp. 195, 196

30. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 771, l. 11

31. Ibid., ll. 7–8

32. Hlevniuk și alții, *Politbiuro ȚK VKP(b),* op.cit., p. 195. Acest conflict este descris și în Peciatnov, op.cit., pp. 8–15.

33. Hlevniuk și alții, *Politbiuro ȚK VKP(b),* op.cit., pp. 196–197

34. Citat în ibid., pp. 197–198

35. Ibid., pp. 198–199

36. Ibid., p. 200

37. Ibid., pp. 24–25, 38

38. Vsevolod Nikolaevici Merkulov (1895–1953) a fost mult timp ajutorul lui Beria, care venise cu el la Moscova, în 1938, și a fost numit prim-adjunctul său la NKVD. În 1943, Merkulov s-a aflat la conducerea Comisariatului Securității Statului, care fusese transformat într-o agenție separată de comisariatul pentru afaceri interne (NKVD). După ce a fost înlăturat din această funcție, cu scandal, a deținut în continuare funcții înalte, iar, în ultimii ani ai lui Stalin, s-a aflat la conducerea Ministerului Controlului de Stat. Fiind protejatul lui Beria, a fost arestat și împușcat la sfârșitul lui 1953, chiar după acesta.

39. Viktor Semionovici Abakumov (1908–1954) a urcat în ierarhia securității statului și în timpul războiului a fost adjunctul lui Stalin la comisariatul pentru apărare, responsabil de contraspionajul militar. În 1946–1951, a fost ministru al Securității statului, înainte să fie

arestat în 1951. Chiar și după moartea lui Stalin, el nu a fost eliberat din închisoare, ci împușcat.

40. Memorandum al lui Merkulov, din 23 iulie 1953; citat în V.A. Kozlov, *Neizvestnaia Rossiia XX vek*, vol. 3 (Moscova, 1993), p. 73

41. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 442, ll. 202–206; V. Naumov și alții, *Gheorghii Jukov. Stenogramma oktiabrskogo (1957 g.) plenuma ȚK KPSS i drughie dokumentî* (Moscova, 2001), pp. 16–17

42. A.G. Zverev, *Zapiski ministra* (Moscova, 1973), pp. 231–234

43. Iu.I. Kașin, *Po stranițam arhivnîh fondov Țentralnogo banka Rossiiskoi Federații*, vol. 3 (Moscova, 2007), pp. 31–32

44. Popov, *Ekonomiceskaia politika sovețkogo gosudarstva*, op.cit., pp. 83–88. Un memorandum important al lui Zverev, din 8 octombrie 1946, care oferea o prezentare generală a experienței reformei monetare sovietice din perioada 1922–1924, cu tot cu însemnările lui Stalin, a fost publicat în *Istocinik*, nr. 5 (2001): pp. 21–47. Memorandumul se află în APRF.

45. Cernobaev, op.cit., p. 617

46. RGASPI, f. 17, op. 163, d. 1506, l. 22

47. Kașin, op.cit., vol. 3, pp. 96–97

48. E.Iu. Zavadskaia și T.V. Țarevskaia, *Denejnaia reforma 1947 goda: Reakțiia naseleniia. Po dokumentam iz „osobîh papok“ Stalina*, în *Otecestvennaia istoriia*, nr. 6 (1997): pp. 135–137

49. Zubkova și alții, *Sovețkaia jîzni*, op.cit., pp. 561–564

50. Ibid., pp. 564–567

51. Iu. Aksenov și A. Uliukaev, *O prostîh reșeniiah neprostîh problem. Denejnaia reforma 1947 goda*, în *Kommunist*, nr. 6 (1990): p. 83

52. Cernobaev, op.cit., pp. 495–496

53. *Istocinik*, nr. 5 (2001): p. 51

54. Zubkova și alții, *Sovețkaia jîzni*, op.cit., p. 529

55. „Norme pe persoană pentru vânzarea produselor alimentare și a bunurilor“; Rezoluția nr. 3867 a Consiliului de Miniștri al URSS, din 14 decembrie 1947; GARF, f. R-5446, op. 1, d. 316, ll. 288–289. Aceste limite au rămas în vigoare până în 1958.

56. Aksenov și Uliukaev, op.cit., pp. 84–85

57. Julie Hessler, *A Social History of Soviet Trade: Trade Policy, Retail Practices, and Consumption, 1917–1953* (Princeton, 2004), p. 314

58. Zubkova și alții, *Sovețkaia jîzni*, p. 578

59. RGASPI, f. 17, op. 122, d. 308, l. 183

60. Ibid., op. 88, d. 900, l. 178

61. Donald Filtzer, *Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and the Restoration of the Stalinist System after World War II* (Cambridge, 2002), pp. 77–116

62. În ultimii ani, s-a publicat un număr enorm de documente referitoare la sovietizarea Europei de Est și la rolul lui Stalin în acest proces. Pentru un studiu multidimensional al acestor chestiuni, vezi T.V. Volokitina și alții, *Moskva i Vostocinaia Evropa. Stanovlenie politiceskih rejimov sovețkogo tipa (1949–1953)* (Moscova, 2008).

63. Ibid., pp. 430–550

64. Pentru o relatare mai amănunțită, vezi Gorlizki și Hlevniuk, *Cold Peace,* op.cit., pp. 79–89.

65. Hlevniuk și alții, *Politbiuro ȚK VKP,* op.cit., p. 67

66. Pentru interpretarea conform căreia „Afacerea Leningrad“ a reprezentat răspunsul lui Stalin la răspândirea și consolidarerea relațiilor de tip clientelar din cadrul nomenclaturii sovietice, vezi Benjamin Tromly, *The Leningrad Affair and Soviet Patronage Politics, 1949–1950*, în *Europe-Asia Studies* 56, nr. 5 (Iulie 2004): pp. 707–729.

67. Citat în F. Ciuev, *Sto sorok besed s Molotovîm,* op.cit., p. 475

68. Votarea s-a petrecut prin trimiterea votului (*opros*); cu alte cuvinte, membrii au votat de la depărtare, nu în timp ce erau

adunați la o reuniune a Biroului Politic. Potrivit calculului realizat de Poskrebîșev, care s-a ocupat de majoritatea aspectelor birocratice ale rezoluțiilor Biroului Politic, Stalin, Bulganin, Voroșilov, Voznesenski, Șvernik, Kaganovici, Mikoian, Andreev, Beria, Malenkov și Kosîghin au votat în favoarea expulzării Jemciujinei din partid. „Tov. Molotov s-a abținut“; RGASPI, f. 17, op. 163, d. 1518, l. 162.

69. Ibid., l. 164; Hlevniuk și alții, *Politbiuro ȚK VKP(b),* op.cit., p. 313

70. Joshua Rubenstein și Vladimir P. Naumov, *Stalin's Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee* (New Haven, 2001)

71. Citat în *Vestnik arhiva*, op.cit., p. 333

72. Scrisoare de la Gorbenko, cadru al armatei, din 15 iulie 1945; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 863, ll. 79–86

73. Yuri Slezkine, *The Jewish Century* (Princeton, 2004), p. 297

74. Scrisoare a jurnalistului militar S.A. Lifșiț, din martie 1949; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 876, l. 15; f. 17, op. 132, d. 118, ll. 1–3

75. Din jurnalul Comisarului Poporului V.A. Malîșev, care a fost prezent la întâlnire; citat în *Istocinik*, nr. 5 (1997): pp. 140–141

76. Acest fragment și fragmentele care urmează, din documentele referitoare la pregătirile pentru vizita lui Mao, sunt citate, cu mici modificări, din Sergey Radchenko și David Wolff, *To the Summit via Proxy-Summits: New Evidence from Soviet and Chinese Archives on Mao's Long March to Moscow, 1949*, în *Cold War International History Project Bulletin*, nr. 16 (primăvara 2008): pp. 118–129.

77. A.M. Ledovskii, *SSSR i Stalin v sudbah Kitaia. Dokumentî i svidetelstva uceastnika sobîtii. 1937–1952* (Moscova, 1999), p. 55

78. Chen Jian, *The Sino-Soviet Alliance and China's Entry into the Korean War*, în *Cold War International History Project, Working Paper* nr. 1 (Iunie 1992), p. 19

79. A.V. Panțov, *Mao Tzedun* (Moscova, 2007), p. 47

80. Citat în A.V. Panțov, *Mao Tzedun. Avtobiografiia. Stihi* (Moscova, 2008), p. 166

81. A.M. Ledovskii, *Stalin, Mao Tzedun i koreiskaia voina 1950–1953*, în *Novaia i noveișaia istoriia*, nr. 5 (2005): p. 106

82. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 329, ll. 10–17; Chen Jian și alții, „*Stalin's Conversations: Talks with Mao Zedong, December 1949–January 1950, and with Zhou Enlai, August–September 1952*", în *Cold War International History Project Bulletin*, nr. 6–7 (Iarna 1995–1996): pp. 5-7

83. Din memoriile lui Mátyás Rákosi; citat în *Istoriceskii arhiv*, nr. 3 (1997): pp. 142–143

84. Odd Arne Westad, *Fighting for Friendship: Mao, Stalin, and the Sino-Soviet Treaty of 1950*, în *Cold War International History Project Bulletin*, nr. 8–9 (Iarna 1996–1997): pp. 227–228; Dieter Heinzig, *The Soviet Union and Communist China, 1945–1950: The Arduous Road to the Alliance* (Londra, 2003), pp. 281–282, 286–289

85. Ledovskii, *SSSR i Stalin v sudbah Kitaia*, op.cit., p. 143

86. Citat în Fedorenko, op.cit., p. 4

87. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 329, l. 51

88. Fedorenko, op.cit.

89. Pentru o examinare detaliată a rolului lui Stalin în proiectul nuclear sovietic, vezi David Holloway, *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1956* (New Haven, 1996).

90. Scrisoare trimisă de Beria, din închisoare, către membrii conducerii sovietice, 1 iulie 1953; citată în Naumov și Sigacev, op.cit., p. 75

91. Citat în A.V. Torkunov, *Zagadocinaia voina: Koreiskii konflikt 1950–1953* (Moscova, 2000), pp. 6–8

92. Kathryn Weathersby, *To Attack, or Not to Attack? Stalin, Kim Il Sung, and the Prelude to War*, în *International History Project Bulletin*, nr. 5 (primăvara 1995): pp. 7–8

93. Ibid., p. 9; Cernobaev, op.cit., p. 533

94. K. Vezersbi [Weathersby], *Sovețkie țeli v Koree, 1945–1950 gg.*, în *Holodnaia voina. Novîie podhodî, novîie dokumentî*, ed. M.M. Narinskii (Moscova, 1995), p. 316

95. În ianuarie 1950, URSS a boicotat Națiunile Unite, cerând ca noul guvern comunist al Chinei să poată fi reprezentat. Începerea Războiului din Coreea, în timp ce țara sa nu era reprezentată în Consiliul de Securitate, a fost o gafă clară a lui Stalin, una de care Statele Unite au profitat din plin.

96. Citat în Kathryn Weathersby (introducere și traduceri), *New Russian Documents on the Korean War*, în *Cold War International History Project Bulletin*, nr. 6–7 (iarna 1995–1996): p. 40

97. Citat în Torkunov, op.cit., p. 97

98. Citat în Aleksandre Y. Mansourov, *Stalin, Mao, Kim, and China's Decision to Enter the Korean War*, în *Cold War International History Project Bulletin*, nr. 6–7 (iarna 1995–1996): p. 118. (Cuvintele dintre paranteze îi aparțin lui Mansourov.)

99. Citat în Ledovskii, *Stalin, Mao Tzedun i koreiskaia voina*, op.cit. p. 106.

100. Din memoriile lui Mátyás Rákosi; citat în *Istoriceskii arhiv*, nr. 5–6 (1997): pp. 7–8. Faptul că această întrunire a avut loc este confirmat și de ministrul cehoslovac al Apărării, Alexeje Čepička; *Voprosî istorii*, nr. 10 (1999): pp. 85–86.

101. Zaleski, op.cit., pp. 668–669

102. Arhiva de Economie a Statului Rus (RGAE), f. 4372, op. 11, d. 677, ll. 9–10. Cifrele pentru cheltuielile militare sunt prezentate pentru patru ministere create după moartea lui Stalin: apărare (care a reunit cele două foste ministere al armatei și al marinei), industria apărării (o versiune actualizată a fostului minister al armamentului), industria aviatică și producția de mitraliere. Aceste ministere reprezentau cea mai mare parte (deși nu totalitatea) a cheltuielilor militare.

[1]03. N.S. Simonov, *Voenno-promîșlennîi kompleks SSSR v 1920–1950-e godî* (Moscova, 1996), pp. 210–266

[1]04. Rezoluții ale Consiliului de Miniștri, din 9 și 19 februarie 1953; A.A. Danilov și A.V. Prîjikov, *Rojdenie sverhderjavî. SSSR v pervîie poslevoennîie godî* (Moscova, 2001), pp. 92–93

[1]05. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 329, ll. 66; Ledovskii, *SSSR i Stalin v sudbah Kitaia*, op.cit., p. 160

[1]06. A.I. Kokurin și Iu.N. Morukov, *Stalinskie stroiki GULAGA. 1930-1953* (Moscova, 2005)

[1]07. RGAE, f. 4372, op. 11, d. 282, l. 66

[1]08. *Narodnoe hoziastvo SSSR. Statisticeskii sbornik* (Moscova, 1956), p. 118

[1]09. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 882, ll. 57–58

[1]10. Scrisoare din 1 noiembrie 1952; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 903, ll. 42–46

[1]11. Această scrisoare nedatată i-a fost trimisă lui Malenkov de la secretariatul lui Stalin, ca să se ocupe de problemă, pe 4 noiembrie 1952; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 901, ll. 39–40.

[1]12. Cernobaev, op.cit., p. 551; N. Kovaleva și alții, *Molotov, Malenkov, Kaganovici. 1957. Stenogramma iiunskogo plenuma ȚK KPSS i drughie dokumentî* (Moscova, 1998), pp. 193–194

[1]13. Privitor la lucrările acestei comisii și la poziția lui Stalin asupra acestui subiect, vezi Gorlizki și Hlevniuk, *Cold Peace*, op.cit., pp. 139–140.

[1]14. Mikoian, *Tak bîlo*, op.cit., p. 578

[1]15. RGAE, f. 4372, op. 11, d. 459, ll. 164–170

[1]16. Kokurin și Petrov, *GULAG,* op.cit., pp. 788–791; RGAE, f. 4372, op. 11, d. 677, l. 9

[1]17. Inventarele nu precizau care era agenția de unde proveneau telegramele codificate. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 117, ll. 1–173.

[1]18. Ignatiev a venit cu această relatare în mărturia dată în 27 martie 1953; N.V. Petrov, *Palaci*, op.cit., p. 307.

[1]19. Stoliarov, op.cit., p. 163

[1]20. Ibid., pp. 225–226

[1]21. Ibid., pp. 167–168

[1]22. Naumov și Sigacev, op.cit., pp. 34–35

[1]23. Pentru mai multe detalii, vezi Timothy Blauvelt, *Abkhazia: Patronage and Power in the Stalin Era*, în *Nationalities Papers* 35, nr. 2 (2007): 220, 222–223.

[1]24. Naumov și Sigacev, op.cit., pp. 29–40

[1]25. La cel de-al 19-lea Congres al Partidului, s-a schimbat oficial denumirea partidului din Partidul Comunist al Întregii Uniuni (Bolșevicii), menționat de obicei prin acronimul VKP(b), în denumirea simplă de Partidul Comunist al Uniunii Sovietice sau KPSS. Această denumire a fost păstrată până când partidul și Uniunea au fost desființate, în 1991.

[1]26. Mikoian, *Tak bîlo*, op.cit., p. 573

[1]27. Ibid., pp. 574–576; Ciuev, *Sto sorok besed s Molotovîm*, op.cit., p. 469; L.N. Efremov, *Dorogami borbî i truda* (Stavropol, 1998), pp. 12–16

[1]28. N. Muhitdinov, *Reka vremeni. Ot Stalina do Gorbaceva. Vospominaniia* (Moscova, 1995), pp. 88–89

[1]29. Volokitina și alții, *Moskva i Vostocenaia Evropa*, pp. 558–566

[1]30. Memorandum lămuritor al lui Ignatiev către Beria, din 27 martie 1953; citat în Petrov, *Palaci*, op.cit., p. 297

[1]31. Ibid., pp. 287, 299–300

[1]32. Citat în V.N. Haustov și alții, *Lubianka. Stalin i MGB SSSR. Mart 1946-mart 1953* (Moscova, 2007), pp. 522–523

[1]33. Citat în Petrov, *Pervîi predsedatel KGB Ivan Serov*, op.cit., p. 124

[1]34. Din stenogramele unor comentarii ale lui Stalin adresate unei comisii pentru reorganizarea serviciului de informații al Ministerului Securității Statului, noiembrie-decembrie 1952; citat în *Istocinik*, nr. 5 (2001): p. 132

[1]35. Aceste articole de presă au fost redactate de Stalin. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 157, ll. 9–14, 29–33: Hlevniuk și alții, *Politbiuro ȚK VKP(b),* op.cit., pp. 392–397.

[1]36. Pentru o examinare detaliată a acestei teorii despre deportarea evreilor, vezi G.V. Kostîrcenko, *Stalin protiv „kosmopolitov“. Vlasti evreiskaia intellighenției v SSSR* (Moscova, 2009), pp. 329–380.

[1]37. B.S. Klein, *Politika SȘA i „delo vracei“*, în *Voprosî istorii*, nr. 6 (2006): pp. 35–47

Dictatura se prăbușește

[1]. Cernobaev, op.cit., p. 553; Hlevniuk și alții, *Politbiuro ȚK VKP(b),* op.cit., p. 436. Când s-a publicat registrul cu vizitatorii lui Stalin, numele lui Tkacev a fost scris greșit Tolkacev.

[2]. Cernobaev, op.cit., p. 553; Hlevniuk și alții, *Politbiuro ȚK VKP(b),* op.cit., p. 436

[3]. Miasnikov, op.cit., p. 295

[4]. Hlevniuk și alții, *ȚK VKP(b) i Sovet Ministrov SSSR*, pp. 436–437

[5]. Kovaleva și alții, op.cit., pp. 42, 45. Documentele au fost sustrase când adjunctul lui Malenkov a fost arestat.

[6]. Deciziile au fost înregistrate în procesul-verbal al reuniunii comune din 5 martie 1953 a plenului Comitetului Central, a Consiliului de Miniștri și a Prezidiului Sovietului Suprem. *Istocinik*, nr. 1 (1994): pp. 107–111.

[7]. Simonov, op.cit., pp. 257–258

[8]. Ibid., p. 260

[9]. Alliluieva, op.cit., p. 10

[1]0. Cernobaev, op.cit., p. 553

[1]1. Din memoriile lui Șepilov; citat în *Voprosî istorii*, nr. 3 (1998): p. 15

[1]2. Artizov și alții, *Reabilitațiia,* op.cit., vol. 1 (Moscova, 2000), p. 19

[1]3. Naumov și Sigacev, op.cit., pp. 28–29

[1]4. Oleg Hlevniuk, *The Economy of the OGPU, NKVD and MVD of the USSR, 1930–1953: The Scale, Structure and Trends of Development*, în *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag*, ed. Paul R. Gregory și Valery Lazarev (Stanford, CA, 2003), pp. 54–55

[1]5. Potrivit statisticilor oficiale, din 1 ianuarie până în 1 octombrie 1953, numărul de vaci a crescut de la 24,3 la 26 de milioane, iar o creștere de aproape un milion s-a produs în afara sistemului de ferme colective și de stat. În aceeași perioadă, numărul porcilor a crescut de la 28,5 la 47,6 milioane, incluzând aici o creștere de 12 milioane în gospodăriile private; *Narodnoe hoziastvo SSSR. Statisticeskii sbornik* (Moscova, 1956), pp. 119–120. Chiar și ținând seama de posibile fluctuații sezoniere, aceste cifre sunt semnificative și pot fi atribuite, în mod sigur, taxelor mai scăzute și creșterii prețurilor de achiziție.

[1]6. Torkunov, op.cit., pp. 272–279

[1]7. Această directivă a fost adoptată în mare măsură ca reacție la numărul mare de treceri ilegale din Germania de Est în cea de Vest. Vezi Naumov și Sigacev, op.cit., pp. 55–59.

Funeraliile

[1]. Discurs ținut de Hrușciov cu prilejul unei cine în orașul bulgăresc Varna, în timpul unei vizite oficiale din 16 mai 1962; citat în *Istocinik*, nr. 6 (2003): p. 130

[2]. Scrisoare din 10 martie 1953 a unui grup de cetățeni, adresată Comitetului Central și Sovietului Suprem; GARF, f. R-7523, op. 52, d. 18, ll. 94–95

[3]. Scrisoare anonimă adresată lui Gheorghi Malenkov, din 6 martie 1953; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1486, l. 157

4. Ibid., d. 1487, l. 55

5. Ibid., ll. 66–71

6. Citat în V.A. Kozlov, *Neizvestnaia Rossiia XX vek*, vol. 2 (Moscova, 1992), pp. 254–258

7. Citat în V.A. Kozlov și S.V. Mironenko, *58-10. Nadzornîie proizvodstva Prokuraturî SSSR po delam ob antisovețkoi agitații i propagande. Annotirovannîi katalog. Mart 1953–1991* (Moscova, 1999), pp. 13, 21, 23, 32.

8. Există o listă lungă a documentelor și a studiilor publicate despre starea de spirit a publicului și mecanismele utilizate pentru modelarea acesteia și despre adaptarea socială și mentalitatea specifică pe care se străduia stalinismul să o modeleze. Studiile variază în ceea ce privește opiniile autorilor și aspectul realității pe care îl subliniază. Vezi, de exemplu, următoarele: Sheila Fitzpatrick, *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia* (Ithaca, NY, 1992) și *Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia* (Princeton, 2005); Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (Berkeley și Los Angeles, 1995); Sarah Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941* (Cambridge, 1997); Elena Zubkova, *Russia after the War: Hopes, Illusions and Disappointments, 1945–1957* (New York, 1998); Jochen Hellbeck, *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin* (Cambridge, MA, 2006).

9. Yoram Gorlizki, *Political Reform and Local Party Interventions under Khrushchev*, în *Reforming Justice in Russia, 1864–1996*, ed. Peter H. Solomon (New York și Londra, 1997), pp. 259–260

10. Scrisoarea lui Stahanov către Stalin din mai 1945; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 891, l. 128. Pentru o scrisoare asemănătoare trimisă lui Molotov înainte de război, vezi GARF, f. R-5446, op. 82, d. 108, l. 145; d. 120, l. 74.

11. Conform statisticilor oficiale, la începutul lui 1953, peste 40% din populația țării trăia în orașe. Trebuie reținut însă că această cifră

includea locuitorii orașelor mici și ai așezărilor, unde standardul de trai era apropiat de cel al țăranilor.

12. În 1952, din cele 443 000 de tone de carne vândute pe piețele de desfacere ale statului sau ale cooperativelor din întreaga URSS, 110 000 au fost trimise la Moscova și 57 400 au fost trimise la Leningrad; GARF, f. R-5446, op. 87, d. 1162, l. 171.

13. Mikoian, *Tak bîlo*, op.cit., p. 355

14. Amir Weiner, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton, 2000)

15. Golfo Alexopoulos, *Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens and the Soviet State, 1926–1936* (Ithaca, NY și Londra, 2003)

16. Lynne Viola, *Peasant Rebels under Stalin*, op.cit.; Lynne Viola, *Contending with Stalinism: Soviet Power and Popular Resistance in the 1930s* (Ithaca, NY, 2002); Jeffrey J. Rossman, *Worker Resistance under Stalin: Class and Revolution on the Shop Floor* (Cambridge, MA și Londra, 2005)

17. În ultimii ani, istoricii au realizat câteva studii valoroase despre această problemă. Vezi, de exemplu, următoarele: Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s* (New York, 1999); Elena Osokina, *Our Daily Bread: Socialist Distribution and the Art of Survival in Stalin's Russia, 1927–1941* (New York și Londra, 2001); Donald Filtzer, *The Hazards of Urban Life in Late Stalinist Russia: Health, Hygiene, and Living Standards, 1943–1953* (Cambridge, 2010).

18. Calculele se bazează pe Zubkova și alții, *Sovețkaia jîzni,* op.cit., pp. 102–103; Hlevniuk și alții, *Politbiuro ȚK VKP(b),* op.cit., pp. 388–389. Pentru comparație, vezi Kokurin și Petrov, *GULAG,* op.cit., pp. 543–551.

19. Această scrisoare i-a fost dată lui Malenkov s-o citească; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 901, l. 37.

20. Zubkova și alții, *Sovețkaia jîzni*, op.cit., p. 107

21. Citat în ibid., p. 263

22. Cifrele pentru locuințele urbane de stat și private sunt din RGAE, f. 1562, op. 41, d. 56, ll. 30–33. Cifrele pentru populația urbană de la începutul anului 1953 sunt din Popov, *Ekonomiceskaia politika Sovețkogo gosudarstva,* op.cit., p. 16.

23. RGAE, f. 1562, op. 41, d. 56, ll. 30–33. Inventarul clădirilor rezidențiale din proprietatea statului le includea pe cele mai bine construite, care aparțineau consiliilor (sovietelor) și agențiilor guvernamentale locale. O proporție semnificativă de locuințe urbane se afla în proprietate privată. Aceste clădiri erau într-o stare mult mai proastă.

24. Zubkova și alții, *Sovețkaia jîzni*, p. 179

25. Vert și Mironenko, *Istoriia stalinskogo Gulaga,* op.cit., pp. 623–624.

26. B.V. Jiromskaia, I.N. Kiselev și Iu.A. Poliakov, *Polveka pod grifom „sekretno“: Vsesoiuznaia perepis naseleniia 1937 goda* (Moscova, 1996), pp. 98, 100

27. Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939* (Ithaca, NY și Londra, 2001)

28. Vezi un studiu recent: Timothy Snyder, op.cit.

29. Pentru documente și scrisori care descriu conflictele interetnice din perioada de sfârșit a guvernării lui Stalin, vezi L.P. Koșeleva și alții, *Sovețkaia națională politika. Ideologhiia i praktiki realizații* (Moscova, 2013).

30. Geoffrey Hosking, *Rulers and Victims: The Russians in the Soviet Union* (Cambridge, MA și Londra, 2006)

31. E. Hodja, *So Stalinîm*, op.cit., p. 90

32. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1479, ll. 14–18

33. A. Berelovici și V. Danilov, *Sovețkaia derevnia glazami VCEKA-OGPU-NKVD: 1918–1939 gg.*, vol. 1–4 (Moscova, 1998-2012); G.N.

Sevostianov și alții, *„Soverșenno sekretno“: Lubianka-Stalinu o polojenii v strane (1922–1934)*, vol. 1–9 (Moscova, 2001–2013)

34. GARF, f. R-9401, op. 12, d. 100, ll. 91–92

35. Când aparatul Sectorului Special era reorganizat în 1939, s-au luat măsuri pentru crearea a 15 posturi pentru angajați care să citească scrisorile adresate lui Stalin. O parte a îndatoririlor lor era să se familiarizeze cu scrisorile și să le sorteze (APRF, f. 3, op. 22, d. 65, l. 37). Dacă presupunem că fiecare cititor petrecea în medie 10 minute cu fiecare scrisoare, lucrând opt ore pe zi, toți cei 15 cititori puteau să citească 720 de scrisori pe zi sau aproximativ 260 000 pe an. Probabil că numărul era mai mare. Cititorii experimentați citeau rapid scrisorile, mai ales că multe dintre ele erau scurte. De asemenea, folosind un sistem de ture, aparatul funcționa, în esență, fără întrerupere, iar turele nu erau limitate strict la opt ore.

36. APRF, f. 3, op. 22, d. 65, l. 51. A cincea secție a Sectorului Special se ocupa și de biblioteca lui Stalin.

37. Scrisorile arătate conducerii Sectorului Special, între 1945 și 1953, au fost păstrate. Vezi RGASPI, f. 558, op. 11, dd. 888–904.

38. Scrisorile selectate pentru a-i fi arătate lui Stalin erau însoțite de o listă intitulată „Scrisori și petiții primite, adresate Tov. Stalin“. Pe lângă scrisorile care-i erau prezentate lui Stalin, această listă includea anumite scrisori trimise pentru a fi analizate de către alți lideri sovietici. După câte se pare, se considera că nu era nevoie ca Stalin să vadă aceste scrisori, dar că ar fi fost interesat să afle despre ele. Arhiva personală a lui Stalin conține un set destul de complet cu astfel de liste de scrisori numai pentru perioada 1945–1952 (dar lipsesc de aici cele trimise când se afla în vacanță în sud); RGASPI, f. 558, op. 11, dd. 862–882.

39. Jan Plamper, *The Stalin Cult: A Study in the Alchemy of Power* (New Haven, 2012).